

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

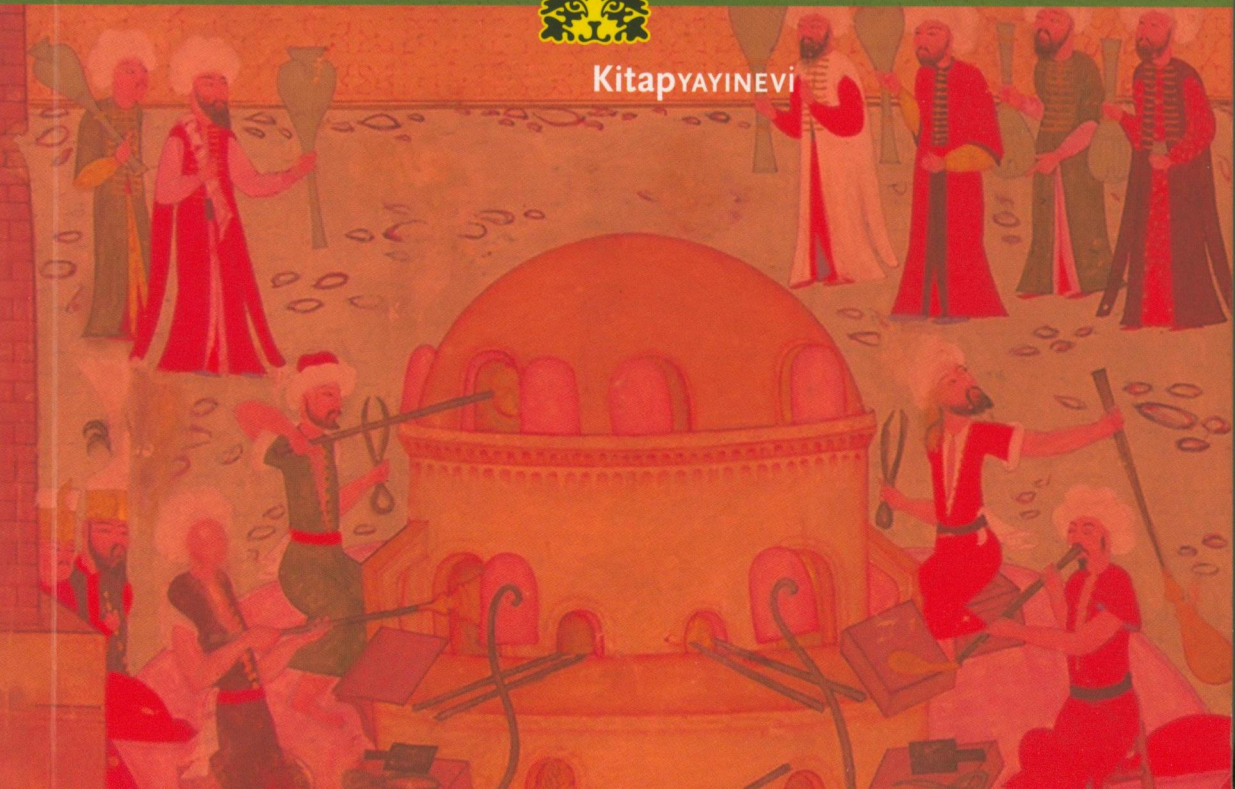
250. *Kitap*

Suraiya Faroqhi
ÇEVİRİ Zülal Kılıç

Osmanlı Zanaatkârları

KitapYAYINEVİ

OSMANLI ZANAATKÂRLARI

KİTAP YAYINEVİ – 250
TARİH VE COĞRAFYA – 75

OSMANLI ZANAATKÂRLARI / SURAIYA FAROQHI

ÖZGÜN ADI
ARTISANS OF THE EMPIRE, CRAFTS AND CRAFTSPEOPLE UNDER THE OTTOMANS

© 2009, SURAIYA FAROQHI
© 2011, KİTAP YAYINEVİ LTD.

İLK KEZ İ.B. TAURIS TARAFINDAN BASILAN BU ESER
AKÇALI AJANSIYLA YAPILAN ANLAŞMA GEREĞİNCE YAYINLANMIŞTIR
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
ZÜLAL KILIÇ

YAYINA HAZIRLAYAN
BÜLENT ÜÇPUNAR

DÜZELTİ
NURETTİN PİRİM

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK MİNYATÜRÜ
NAKKAŞ OSMAN, SURNÂME-İ HÜMÂYÛN, 33A, TSMK H. 1344

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EKİM 2011, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-079-9

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Zanaatkârları

SURAIYA FAROQHI

ÇEVİRİ
ZÜLAL KILIÇ

KitapyAYINEVİ

Saadet Özen, Meryem Atlas, Djene Bajalan'a,
Boğaziçi Üniversitesi ve Bilgi Üniversitesi'ndeki diğer öğrencilerime, sevgiyle...

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 6

RESİM VE ŞEKİL LİSTESİ 6

TEŞEKKÜR 7

GİRİŞ: İMPARATORLUĞUN ZANAATKÂRLARI 13

1- ZANAATKÂRLAR HAKKINDA YAZMAK 33

BİRİNCİ AYRIM

1670'LERDEN ÖNCE

2- 1500'DEN ÖNCE VE SONRA: OSMANLI TOPRAKLARINDA ZANAATKÂR ÖRGÜTLERİ

NASIL DOĞMUŞ OLABİLİR? 61

3- DEVLETİN HİZMETİNDE 87

4- İSTANBUL VE KAHİRE'NİN LONCA ÜYELERİ 111

5- TAŞRA ZANAATKÂRLARI VE TACİR AĞLARI 137

İKİNCİ AYRIM

1670'LERDEN 1850'LERE

6- İSTANBUL LONCALARINDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER 165

7- KAHİRE: ASKERLERİN LONCALARA NÜFUZUNDAN

MEHMED ALİ PAŞA'NIN DEVLET TEKELLERİNE 189

8- ZANAATKÂRLARIN SİYASİ ROLLERİ 207

9- TAŞRA ZANAATKÂRLARI: LONCALARIN YENİ KOŞULLARA UYUMU 229

ÜÇÜNCÜ AYRIM

1850'LERDEN SONRA

10- 1850-1914: FARKLI BİR DEVLET, FARKLI BİR EKONOMİ VE LONCALARIN YOK OLUŞU 263

SONUÇ: LONCALARIN KARŞILAŞTIRMALI TASVİRİ 291

NOTLAR 307

KAYNAKÇA 330

DİZİN 356

KISALTMALAR

AKS	Ankara Kadı Sicilleri
BOA	Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi (İstanbul arşivleri)
MAD	Maliye Ahkâm Defterleri (İstanbul arşivleri)
MD	Mühimme Defterleri (İstanbul arşivleri)
ŞD	Şikâyet Defterleri (İstanbul arşivleri)
TK	Tapu ve Kadastro Arşivi, Kuyudu kadime, Ankara

RESİMLER

Harita: Osmanlı İmparatorluğunda seçilmiş imalat merkezleri (17.-18. yy.)	12
Bezemeli Osmanlı ibriği, 17. yüzyılın sonları-18. yüzyılın başları	62
Bir zamanlar içinde Osmanlı mektupları bulunan deri kese	63
Osmanlı ipeklileri, 16. ve 17. yüzyıllar	129
1691'den önce yapılmış iki yastık kılıfı	150
Ortodoks bir papazın cübbesi, 17. yüzyıl	151
Tophane imalatı kahve fincanı, 19. yüzyıl	187
Berkovica'dan bir Bulgar debbağ	231
Travna kasabasında gaytan imal eden atölye	235
Kutsal Kabir Kilisesi'nin ince bezenmiş modeli	256
Sliven'de, yünlü üreten Osmanlı fabrikası	278

ŞEKİLLER

1. İnşaat işçilerinin günlük reel ücretleri, İstanbul, 1489-1914 [Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," <i>The Journal of Economic History</i> 62, 2 (2002), s. 306]	122
2. Avrupa kentlerinde vasıfsız inşaat işçilerinin reel ücretleri, 1450-1913 (Özmucur ve Pamuk, s. 312)	124
3. Avrupa kentlerinde vasıflı inşaat işçilerinin reel ücretleri, 1450-1913 (Özmucur ve Pamuk, s. 313)	124

TEŞEKKÜR

Bu araştırma üstünde çalışırken gerek entelektüel açıdan gerek diğer yönlerden birçok kişiye borçlandım. Normalde en sonda söylenenle başlayacak olursam, bana yardım etme nezaketini gösteren kişilerin hiçbiri, sonuçtan hiçbir biçimde sorumlu değildir. Tek umudum onları fazla hayal kırıklığına uğratmamaktır.

Bu kitapta kullanılan kaynaklar çoğunlukla Osmanlı arşivlerindedir ve önemli bölümü İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi'nde bulunabilir. Yıllar boyunca karşılaştığım çok sayıda arşivci ve yönetici arasından, beni ilk kez arşive alan hocam Midhat Sertoğlu'na özel bir şükran borçluyum. Ayrıca diğer hocam Nejat Göyünç ile Veli Tola'yı da saygıyla anıyorum. Bazı arşiv malzemeleri de Türkiye kadı sicillerinin 1990'larda tutulduğu Ankara'daki Milli Kütüphane ile yine aynı dönemin sonlarında çalıştığım İstanbul Müftülüğü'nde bulunmaktadır. Çok kıymetli malzemeleri üstünde çalışmama izin veren tüm arşivcilere ve kütüphanecilere müteşekkirim.

Bu kitabın büyük bölümü Münih'teki Ludwig-Maximilians Üniversitesi'nin Yakındoğu Araştırmaları Bölümü'nde geçirdiğim son yıl içinde yazıldı. Bilhassa, kendisi de, parlak bir tezin son aşamalarında olduğu halde, her zaman neşeli ve yardıma hazır olan Yavuz Köse'yi saygıyla anmak istiyorum: Birçok bilgisayar problemi onsuz çözülemezdi. Ayrıca geç dönem Osmanlı ticaret tarihi hakkındaki bilgilerini benimle paylaştığı için de ona minnettarım. Mehmet Hacısalihoglu büyük bir nezaket göstererek haritayı hazırladı. Elfie Semen her türlü lojistik desteği sağladı ve sık sık olduğu gibi, bu metin üstünde çalışmak için "unutmayı" başardığım bürokratik yükümlülükleri bana hatırlatması gerektiğinde, bunu mümkün olan en sevimli biçimde yaptı. Ayrıca, Isabel Mayer-Nothafft'a metni sunulabilir bir biçime sokmaktaki yardımı ve Elif Şimşek'e [İngilizce baskının] dizin hazırlığındaki etkin yardımı için minnettarım.

Bazı bölümler 2007'nin geç gelen baharında, Hanover/New Hampshire'da Dartmouth Üniversitesi'nde bir sömestr konuk profesör olarak bulunduğum sırada yazıldı. Bu yeni ve çok heyecan verici bir

deneyimdi: Pamela Crossley'in girişimi sayesinde, Mançu ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tartışma fırsatı doğdu; bu, hakkında çok daha fazla şey öğrenilmesi gereken bir konudur. Lisans düzeyinde verdiğim seminerin öğrencileri, özellikle Elizabeth Terry ve Henry Whitehead, ilginç sorular sordular; bütün bunları mümkün kıldıkları için Gene Garthwaite, Stephanie Taylor ve Gail Vernazza'ya özel olarak teşekkür ederim. Alastair defalarca bize biraz olsun neşelenme fırsatı yarattı.

Katıldığım üç konferansın ve bir konferans müzakeresinin katılımcılarına da minnettarım. Bunlardan yakında basılacak olan birincisi (Münih, 2004), Osmanlı topraklarındaki tacirlerle ilgiliydi ve zanaatkârların ürünlerinin son tüketicilere ulaşma yollarına ilişkin aydınlatıcı bilgiler sağladı. Eğer ben kısmen üretimin "talep" yönüne yanıt verebilmişsem, bu konferansın katılımcıları sayesinde olmuştur: Olga Katsiardi-Hering, Katerina Papakostantinou ve Vassiliki Serindou'ya özel teşekkürler. İkincisi, özellikle zanaatkârlarla ilgili bir seminerdi (Halle, 2004); burada benimle birlikte semineri düzenleyen Jürgen Paul'a ve katılımcılar arasında Donald Quataert, Nalan Turna, Onur Yıldırım ve bizimle olabilmek için Kore'den gelen Eunjeong Yi'ye özellikle müteşekkirim. Üçüncü fırsat Gottfried Hagen tarafından düzenlenen Great Lakes Ottoman 'Workshop'da (Büyük Göller Osmanlı Atölyesi, GLOW, Ann Arbor, 2007) gerçekleşen tartışmaydı; burada Betül Başaran'ın ilgisi özel bir değer taşımaktadır. Son olarak, SUNY/Binghamton Üniversitesi'ndeki bir konferanstan (Binghamton, 2007) sonra, uzun ve hareketli bir fikir alışverişi yaptık; katılımcılara çok teşekkürler. Konferansı düzenleyen, bir süre önce kaybettiğimiz Donald Quataert'i de saygıyla anıyorum.

Bu toplantıları gözden geçirirken çok daha iyi anladım ki yazmak tek başına yapılan bir iştir, ama kitap mutlaka ortak bir üründür. Bu bağlamda uluslararası Osmanlı tarihçileri toplumu bana büyük bir destek sağladı. Önemli sayıda meslektaşımın, Osmanlı padişahlarının "sıradan uyruklarının" ve gerek kadın gerekse erkek zanaatkârların günlük yaşantılarıyla ilgilenmeye devam ettiklerini görmek güzel bir şey: Konumla yakından ilgili tezlerine ulaşmama izin veren Betül Başaran, Nalan Turna ve Charles Wilkins'e çok teşekkürler. Özlem Sert büyük bir nezaketle, yayınlanmamış

bir makalesini görmeme izin verdi ve Eunjeong Yi yayınlanmayı bekleyen iki çalışmasını okumama olanak sağladı.

Gerek şahsen gerekse internet aracılığıyla ilişki kurduğum kişilerden çok yardım aldım. Mısır zanaatları hakkında her şeyi “sıfırdan” öğrenmem gerekti ve Nelly Hanna, Febe Armanios ve Siegfried Richter olmadan, bugün olduğumdan daha cahil bir durumda olacaktım. Minna Rozen Yahudi zanaatkârlar hakkında bilgi sağlama kibarlığı gösterdi. Erdem Kabadayı bir noktada bana son dönem Osmanlı fabrikaları hakkında çok sayıda referans göndermeye zaman ayırdı, Nicolas Vatin ise çok gerekli bir kitabı ödünç verme cömertliği gösterdi. Albrecht Berger, Arsen Yarman ve Tufan Karasu aksi halde göremeyeceğim yayınları bana tedarik ettiler. En önemlisi Cemal Kafadar’ın konukseverliği sayesinde Cambridge MA’daki o iyi korunmuş bilgi kalesine, Widener Kütüphanesine girebildim; Ali Yayıoğlu gerçekten yardıma ihtiyacım olduğu bir zamanda bana yardım etti. Hepsine çok teşekkürler.

Zanaatkârlara ilişkin bir kitabın resimlere ihtiyacı vardır; bunları bulmama ve bir bağlama yerleştirmeme yardımcı olan kişilere özellikle minnettarım; ayrıca bunları yayınlamama izin verdikleri için de onlara minnet borçluyum. Kendisinin ve Süleyman Özmucur’un Osmanlı’daki ve Türkiye’deki ücretler hakkındaki çalışmasından (Özmucur ve Pamuk, 2002) grafikleri bu kitaba almama izin veren Şevket Pamuk’a (Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul) özellikle çok şey borçluyum. Münih’teki Völkerkundemuseum’dan Jürgen W. Frembgen beni müze depolarına indirerek, Tophane/İstanbul’da imal edilen kahve fincanlarını buldu; bunların üzerindeki tuğra şeklindeki bezemelerin, kuyumcuların kimi kez elişlerini donattıkları uyduruk süsler olduğunu saptayan ise meslektaşım Hans Georg Majer’di. Münih’teki Bavyera Ulusal Müzesi, Kudüs’teki Kutsal Kabir Kilisesi’nin maketini sağlama nezaketini gösterdi. Riggisberg/Bern’deki Abegg Vakfına ve buranın iki küratörü Anna Jolly ile Evelin Wetter’e de borcum çoktur: Bana, burada sergilenen Bursa dokumalarının fotoğraflarını sağlamakla kalmadılar, hiçbir zaman unutmayacağım harika müzelerini de gezdirdiler.

Bir metin tamamlandığında, bazı meslektaşlar masalarının üstüne bırakılan hacimli bir paketle ya da bilgisayarlarına davetsiz bir misafir

gibi gizlice giren bir çalışmayla rahatsız edilirler. Benden zamanlarını ve yorumlarını esirgemeyen bu kişilere müteşekkirim: Lester Crook, Cem Emrence, Liz Friend Smith, Ipolya Gerelyes, Nelly Hanna, Marcel van der Linden, Donald Quataert, Giorgio Riello, Jürgen Schlumbohm ve Onur Yıldırım. Ortak projemiz olan Osmanlı zanaatkârlarının yaşamlarını ve yapıtlarını dünya tarihi bağlamında bir araştırma konusu yapma çabamızda herkese bol şans!

SURAIYA FAROQHI

Tarih Bölümü, Bilgi Üniversitesi, İstanbul

Giriş
İMPARATORLUĞUN ZANAATKÂRLARI

Resim 1. Osmanlı İmparatorluğunda seçilmiş imalat merkezleri (17. – 18. yüzyıllar)

İMPARATORLUĞUN ZANAATKÂRLARI

ÇALIŞMANIN KONUMLANDIRILMASI

Bu çalışmada oldukça değişik bir şey deneyeceğiz. Çalışmamız, Osmanlı kent toplumunun büyükçe bir kesimini oluşturan erkek zanaatkârların ve kaynaklar elverdiğince kadın zanaatkârların tarihinin bir resmini çizmektir. İmparatorluk içinde faal toplumsal grupların incelenmesinde bugüne kadar genellikle, başta ulema ve kâtiplik eğitimi görmüş memurlar olmak üzere, devlet adamları ele alınmıştır; son zamanlarda, Osmanlı topraklarının yabancı sakinleri de bu ilgiden paylarını alıyorlar.¹ Osmanlı kent nüfusu içinde gerek yaşamda gerekse bilimsel araştırmalarda en ayrıcalıklı kesim tacirler olurken, ihmal edilenler sıralamasında zanaatkârlar, Osmanlı halkının sayıca en büyük ve en az incelenmiş kesimleri olan köylülerin ve göçebelerin hemen üstünde yer alırlar.

Ayrıca, söz konusu nüfusun mensupları en azından 19. yüzyıl öncesi dönemle ilgili olarak çoğu kez uzun dönemleri kapsayacak bir şekilde incelenmemiştir; elimizdeki çalışmalar çoğunlukla birkaç yıla, birkaç on yıla ya da bir veya iki istisnai durumda tek bir yüzyıla odaklanmışlardır.² Çalışmamızın içerdiği ikinci güçlük bu durumdan kaynaklanmaktadır: Zanaatkârların tarihini, yaklaşık olarak 1500'den I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki yıllara kadar, dört yüzyıl boyunca izleyeceğiz. Uzun vadeli değişimi ele alan çoğu çalışmada olduğu gibi, incelememiz bugüne yaklaşırken daha zengin ve daha ayrıntılı olacaktır: Çünkü 1800'ler ve 1900'lerin başları için daha fazla birincil kaynak mevcuttur ve daha çok tarihçi bu dönemlerin tartışılmasına ilgi göstermiştir.

Öte yandan benim birincil kaynaklarla çalışmam esas olarak 1600'ler ve 1700'lerle ilgilidir; bu nedenle söz konusu dönemi ön plana çıkardım. 40 yıl kadar önce 16. yüzyılın sonlarından doğrudan 19. yüzyılın ortasına atlamak olağandı, çünkü Osmanlı'nın parlak çağının 1566 yılından belli bir süre sonra sona erdiği düşünülüyordu. 1839'dan sonra, tarihçilerin Tanzimat (1839-76) olarak adlandırdıkları devletin yeniden yapılandırılma-

sı seferberliği başlayınca kadar, insanların, anlam yelpazesi oldukça kapsamlı “Osmanlı’nın gerilemesi” terimiyle tanımlanan bir dönem yaşadıkları varsayıyordu. Bu dönem hakkında fazla bir şey bilinmiyor, üstelik ciddi bir araştırmaya değer görülüyordu. Ama en azından bilimsel söylem çerçevesinde bu günler geride kalmıştır ve umarım bu çalışma Osmanlı tarihinin bu “orta dönemi”nin kendi içinde büyüleyici bir konu olduğunu gösterecektir. Zira ilerleyen sayfalarda da göreceğimiz gibi Osmanlı zanaatkâr ve esnaf loncalarının kendi iç yapıları ve bir ölçüde pazarlık gücü olan örgütler olarak ortaya çıkışı bu iki yüzyıla rastlar.

İşe Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili bir ya da daha doğrusu iki farklı tür harita çizerek başlayacağız; “harita” sözcüğü hem sözcük anlamıyla hem de mecazi olarak anlaşılmalıdır. Sözcük anlamı önemlidir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu çok büyüktü ve zanaatkârların ayrıntılı incelenmesini olası kılan veriler ancak bazı yerler için mevcuttur. İstanbul, Kahire, Bursa, Kudüs, Halep, Şam ve daha geç bir tarihte Tesalya’daki Ambelakia ile kimi Bulgar kentleri ve bazı zamanlarda bunların çevre bölgeleri el sanatları üretim merkezleriydi ve buralar hakkındaki kayıtlar oldukça iyi bir düzeydedir (bkz. harita). Ama başka yerlerin de önemli olması ve bazı vakalarda, işe yarar belgelerin günümüze kalmış olması mümkündür. Ne var ki ilgili metinler bugüne dek incelenmediği, en azından benim anlayabileceğim dillerde böylesi bir çalışma olmadığı için, bunları elinizdeki eser benzeri bir sentez çalışmasına dahil etmek güçtür.

Bunun bir sonucu olarak bir 16. yüzyıl haritasına benzer bir şey üreteceğiz: Birkaç bölge, umulur ki makul bir doğruluk derecesinde resimlenebilir. Ama hakkında çok az şey bilinen ve dönemin Avrupalı haritacılarının denizkızları ve canavarlarla doldurmaktan hoşlandıkları büyük topraklar var. Günümüz araştırmacılarının Rönesans coğrafyacılarını taklit etmeye asla yeltenmediklerini öne sürmek aptalca olur: Kimse çoğu yeri boş haritalardan hoşlanmaz. Ancak, gene de bu kitapta bu tür bahanelerden kaçınmak için elimizden geleni yapacağız.

“Harita” terimi aynı zamanda mecazi anlamda kullanılmaktadır: Çünkü tüm diğer ana tarihsel konular gibi, Osmanlı zanaatkârları hakkındaki incelemelerin de sorunumuzu biçimlendiren tarih yazımından ayrılması

olanaksızdır. Bir sentez çalışması olarak incelememizi, mevcut bilgileri bir düzene sokmak ve ilk bakışta ilgisiz gibi görünen meseleleri birbirleriyle ilişkilendirmek çabası olarak yorumlayabiliriz: Eğer bu girişim başarılı olursa, okur bunu alanımızın bir kılavuzu olarak kullanabilecektir.

KADIN VE ERKEK EMEĞİ: PAZAR, DEVLET VE ZANAATKÂR SORUNLARI

Günümüz okurları belli bir düşünce silsilesini ayrıntılı olarak izlemeye razı olmadan önce sonuçlarını bilmek istediklerinden, tartışmamızın sonucuyla işe başlayacağım: Osmanlı zanaatkârları çoğunlukla, kurdukları loncalar ustaların çıkarlarını savunacak ve ayrıca özellikle merkezî eyaletlerde devlet aygıtının taleplerini aktaracak biçimde örgütlenmişlerdi. Bunun yanı sıra, zanaatkârlar hem yakınlarındaki hem de uzaklardaki müşterilere hizmet ederlerdi, dolayısıyla da tüketicilerin beklentilerine uygun mal ve hizmet üretmek zorundaydılar: Piyasanın önemli rolü özellikle 18. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkar, ama muhakkak daha önce de önemliydi. Öte yandan devlet ve piyasa tamamen birbirlerinden ayrı değillerdi: Satışların meydana geldiği çerçeveyi padişahın memurları çizirdi ama fiziksel ve toplumsal mesafeler büyüktü ve merkezî hükümetin uzak kentlerdeki etkinliği çoğu kez sınırlıydı. Bu nedenle birçok durumda fazla farkına varılmasa da piyasa güçleri sosyopolitik ortama nüfuz etmiş olmalıdır.

İleride göreceğimiz gibi daha önceki araştırmalar ya Osmanlı devletin taleplerini ya da daha az bir derecede, ustaların kendi seslerini duyurma çabalarını vurgulamak eğiliminde olmuşlardır. Özel tüketim ve bununla bağlantılı olarak da pazarın talebi, resme ancak son yıllarda dahil olmuştur. Benim görüşümce bu üç faktörü bir araya getirmek ve etkileşimlerini incelemek gereklidir: Tıpkı “gerçek” zanaatkârların müşterilerini memnun etmek, zanaat kuralları hakkında loncalarındaki diğer esnafla müzakere etmek, aynı zamanda da en uygun yol bu görüldüğünde Osmanlı devletinin taleplerine uymak zorunda kaldıkları gibi. Ancak, zanaatkârlar bazen pasif ve çok ender de olsa aktif direnişe de geçebiliyorlardı. Çalışmamızda, zanaatkârların oldukça büyük bir manevra alanına sahip oldukları ortamlar ile çok az seçeneğe sahip oldukları durumların nasıl birbirlerini izlediğini göstereceğiz.

Kitap, loncaların üstünde durmakla birlikte, geçici olarak istihdam edilen ya da evde çalışan lonca dışı işçilerin katkılarını da tartışacaktır. Yazarın özellikle ilgi duyduğu bir alan dokuma sanatlarıdır; bu alan, yalnızca, tekstil kentsel işgücünde önemli bir paya sahip olduğu için değil, aynı zamanda kadınlar bu sektörde çoğu kez aktif bir rol oynadıkları için de çekicidir. Mesela, 1550'lerde Ankara imalatçılarının tiftikten kumaşa dönüştürdükleri ipliği kadınlar eğiriyordu; 1800'lere gelindiğinde ise Mısır'da kadınlar pazar için pamuklu ve keten kumaş dokuyordu.³ Ayrıca 15. ve 16. yüzyıllarda Bursalı ipek imalatçıları hem kadınlar hem erkek köle istihdam ediyorlar, kuzey Anadolu'nun bakır madenlerinde ise erkek köleler çalışıyordu: Osmanlı topraklarındaki loncasız, hatta köle zanaatkârların iki çarpıcı örneği!⁴

Bu nedenle, hem erkeklerden hem kadınlardan ve en azından birkaç durumda hem köle hem özgür insanlardan meydana gelen ve çoğunlukla kent emekçilerinden oluşan bir topluluğu resmetmeye çalışacağız. Başlıca dört konuda yoğunlaşacağız: birincisi, –olanaklarımız elverdiği ölçüde– yaşayan insanlar olarak işçi kadın ve erkekler; ikincisi, bu insanların yaptıkları işler ve oluşturdukları örgütler; üçüncüsü, zanaatkârların ürünlerine ve hizmetlerine olan tüketici talebi; dördüncüsü de zanaatkârlar ve loncaları ile Osmanlı devlet aygıtı arasındaki ilişkiler.

OSMANLI LONCALARI VE ZANAATKÂRLARININ TANIMLANMASI

Böylesi bir yaklaşım, işe “lonca” terimiyle ne kastedildiğini tanımlayarak başlamalıdır. Osmanlı loncalarının batı, orta ve güney Avrupa'daki çok daha derinlemesine araştırılmış loncalarla kimi ortak özellikleri vardı. Her iki yerde de zanaatkârlar kendi mesleklerinin icrasını, örgütlerine üye olarak kendi seçtikleri erkeklerle –çok az yerde de az sayıda kadınla– sınırlandırmaya çalışırlardı.⁵ Lonca başları, hatta bütün grup, zanaatkâr yaşamına girişin şartlarını düzenleme imkânı veren bu hakkı savunmak için, şiddeti de dışlamayan bir dizi toplumsal ve ekonomik baskı yöntemi kullanır, bazen de inatçı rakiplerine diz çöktürmek için devlet yetkililerinden yararlanırlardı. Bu açıdan Bologna, Amsterdam ve Bursa loncaları arasında büyük bir fark yoktu.

Kuşkusuz bu geniş tanım içinde farklılıklara imkân tanıyan geniş bir alan var; bu nedenle Osmanlı zanaatkâr örgütlerinin lonca olarak sınıflandırılması, loncaların kendilerine özgü niteliklerini vurgulamayacağımız anlamına gelmez. Safevi İran ile kısa bir karşılaştırma bunu daha iyi açıklayacaktır. Safevi loncaları aynı işle uğraşan, aynı çarşıda çalışan, kendi yöneticilerine sahip ve devlete belirli bir vergi veren insan grupları olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda loncaların belirli bir zanaata girişi kontrol hakkından söz edilmemekle birlikte, bence bu özellik tanımın içinde ima edilmektedir.⁶ Buna karşın birçok Osmanlı kentinde aynı yerde çalışmanın, Safevi topraklarında olduğu kadar önemli olmayabileceği anlaşılmaktadır: Fırıncılar gibi kimi zanaatkârlar çarşının dışında bir yerde dükkân sahibi olup, gene de fırıncı loncasına üye olabiliyorlardı. Lonca kethüdaları ve vergiler her iki yerde de önemliydi ama daha sonra göreceğimiz gibi Osmanlı'da kimi zanaatların kıdemli temsilcileri arasından, kabul gören lonca kethüdalarının çıkmasının belli bir zaman aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, zanaata ilişkin vergileri bir loncayla birlikte ödemek, en azından 1600'lerde, loncanın asıl üyelerinden biri olmanın temel önkoşullarındandı.

Belki de o döneme ait pek çok İran arşivi yok olduğu için, topluca mahkemeye başvuran Safevi zanaatkârları hakkında fazla bir şey duymayız; oysa Osmanlı zanaatkârları dava açıp, dilekçe verdiklerinde özellikle göze çarpmaktadırlar. Bu nedenle, en azından Osmanlı bağlamında, bu terim için ikinci ve umarım ki daha işlevsel bir tanım önereceğim. Çalışmamızın amaçları açısından, meslek çıkarlarını korumak üzere dava açma ya da merkezî idareye dilekçe verme yetkisi olan tüm zanaatkâr birliklerini lonca sayacağız. Bence bu ikinci tanım, Osmanlı zanaatkârlarının fiilen, dışarıdan insanların mesleklerini icra etmesini önleme gücüne sahip olduklarını ispatta çektiğimiz güçlükler nedeniyle yararlıdır; kimi durumlarda zanaatkârlar bunu yapamıyordu ama aynı şey Avrupalı meslektaşlarının çoğu için de geçerlidir.⁷ Öte yandan, yerel mahkemelere ya da merkezî idareye başvuran zanaatkârları saptamak kolaydır; hatta kimi Osmanlı tarihçileri bu "lobicilik" faaliyetini öylesine öne çıkarmışlardır ki, zanaatkârların asıl işleri arka plana itilmiştir.

Ancak, bu tarifi, loncaları “özerk” olarak görülebilecek eylemler temelinde değil, Osmanlı devletinin temsilcileriyle ilişkileri açısından tanımlamak gibi bir dezavantajı vardır. Ama ben bununla sağlanan yararların bu eksiklikten çok daha önemli olduğu kanısındayım: Çünkü şikâyet ve dilekçelere odaklanırsak, ampirik olarak ulaşılabilir bir şey üzerinde yoğunlaşmış oluyoruz ve ben en azından araştırmamızın bu aşamasında bir zamanlar Sherlock Holmes’un tavsiye ettiği bir yaklaşımı, yani “verilerin teorilerin önüne konulmasını” tercih ediyorum. Ayrıca toplu eylemlere odaklandığımızda, kendimize şu soruyu sormaktan kaçınamayız: Zanaatkârlar, acaba küçük bir toplulukta, ekonomik rekabetin muhtemelen sık sık ortaya çıkardığı bölünmeyi aşacak güçte bir toplumsal bütünleşmeyi nasıl oluşturmuşlardı?

“Zanaatkâr” ve “usta” dediğimizde ne kastediyoruz? Belirtmek gerekir ki bu çalışmada söz konusu iki terim eşanlamlı olarak ele alınacaktır. Zanaatkârları inceleyen birçok araştırmacı bu iki terimin tanımlanması konusuna fazla eğilmemiştir: İpek dokuyucusunun, fes imalatçısının, demircinin ve berberin zanaatkâr kapsamına girdiği her zaman açık bir gerçek olarak görülmüştür. Genelde mal yerine hizmet üreten berberler gibi kişilerin de buna dahil edilmesinde bir sorun gözükmemektedir. Ama bazı durumlarda iş karmaşıklıklaştırmaktadır. Bu nedenle, daha temel bir gerekçeyle değil, ama geleneğe uyarak, gerek padişah gerekse halk için somut bir meta, yani evrak üreterek hizmet sunan, devlet dairelerinde çalışan kâtipleri buraya dahil etmeyeceğiz. Kâtiplerin, mesleki gruplarının bazı açılardan loncalara benzer biçimde çalıştığı bilindiğinden, onları da dahil etmek mümkündür.⁸ Ancak, çalışmamız genel çerçevesi itibarıyla teamülle-re uyarak, ürün ve hizmetleri Osmanlı kentlerinin dükkân ve pazarlarında satışa sunulan gruplar üstünde yoğunlaşacaktır.

SİYASİ ÇERÇEVE

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda, tren ve telgraf öncesi bir çağda teknik olarak mümkün ve zihinsel olarak hayal edilebilir olanın sınırları içinde, yüksek düzeyde siyasi bir merkezileşme sağlamıştı. Üstelik, adem-i merkezîyetçiliğin yerleşmeye başladığı 1600’lerin sonlarında bile, mevcut belgelerin büyük bir kısmı, merkezî hükümetin zanaatkâr

meselelerine belki eskisinden daha fazla müdahale ettiği Bursa ve İstanbul gibi şehirlerle ilgilidir.

Osmanlı tarihçileri merkezî yetkililerin, savaşların ve padişahların inşaat projelerinin asgari maliyette gerçekleştirilmesi amacıyla, fiyatların düşük olduğu, istikrarlı bir piyasa hedeflediklerini defalarca göstermişlerdir.⁹ Özellikle de büyük ve dikbaşı başkent İstanbul söz konusu olduğunda, kentli tüketicinin korunması da ciddi bir kaygı konusuydu: Netice itibarıyla, kıtlıklardan kaynaklanan hoşnutsuzluk hem hükümdarlar hem de vezirler için tehlikeliydi. Devletin düşük fiyata yeterli erzak temin etmeye öncelik vermesine “iaşe ilkesi” adı verilmiştir. Bu nedenle zanaatkârlar, pazar denetçisi ve diğer memurlarca sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Teamül egemendi, çünkü padişahın memurlarının gözünde “eski gelenek” (*âdet-i kadime*) olarak kabul edilebilecek her şeyin değeri yüksekti. Bizzat yetkililer de çok sık “geleneğe” saygı iddiasında bulunduklarından, önde gelen bir tarihçi, “gelenekçiliği” Osmanlı “ekonomi politika”sının ikinci yönlendirici ilkesi olarak tespit etmiştir. Son ama aynı derecede önemli bir olgu da memurların çoğu kez devletin kısa dönem gelirlerine duydukları ilgidir; hatta bugünkü anlayışımıza göre, uzun vadeli ekonomik genişleme lehine derhal tahsil edilebilecek bazı tutarlardan vazgeçmenin, böylece gelecekteki vergi hacmini artırmanın daha mantıklı görüleceği zamanlarda bile durum böyleydi. Bu yaklaşıma “kamu maliyeciliği” adı verilmiştir ve kullanışlı bir formül olarak bu “iaşe ilkesi, gelenekçilik, kamu maliyeciliği” üçlüsü resmen belirlenmiş parametreleri tanımlardı ve Osmanlı topraklarında tüm ekonomik faaliyetlerin bu çerçevede gerçekleşmesi gerekirdi.¹⁰

18. yüzyılda İstanbul ve Bursa’da devlet kontrolü, hammadde eksikliğinden ve yabancıların, sınırlı pazarlarına girmesinden endişe duyan zanaatkârların kendilerinin de çoğu kez istediği bir şeydi. Bu nedenle zanaatkâr gruplarının gelenekçiliği ve iaşe ilkesini aktif biçimde benimsedikleri örnekler çok rastlarız. Kuşkusuz kamu maliyeciliği farklı bir durumdu ve ekonomi politikasına nihai şeklini veren zanaatkâr-devlet memuru etkileşimi ise henüz yeterince incelenmemiş bir konudur.¹¹

Öte yandan, saray yönetimi Kahire ve Şam gibi kentlere uzaktı ve oralarda örneğin İstanbul, Bursa ve Edirne’ye göre daha az etkindi. Bu

kentlerde, kuşkusuz terimin geniş anlamında bir devlet örgütü olan yerel askeriye zanaatkârların yaşam ve çalışma koşullarını belirliyordu. Ancak, askerler, kent nüfusuna yiyecek ve iş sağlayarak padişah yönetiminin meşrulaştırılmasına, sivil memurlar kadar düşkün değillerdi; öte yandan bazen askeriye'nin taleplerini protesto için ulemayı harekete geçirmek mümkün olabiliyordu. Dolayısıyla merkezî hükümetin İstanbul'daki davranışında gözlediğimiz pederşahi öge Kahire'de, özellikle de seçkin askerî grupların kanlı bir iktidar mücadelesine girdikleri 1700'lerin sonlarında hemen hemen yok gibiydi. Muhtemelen böylesi koşullarda zanaatkârlar kendi buldukları her türden yerel müttefike dayanmak zorunda kalıyorlardı.

TARİHSEL DEĞİŞİM SORUNU

Tarihçilerin beslendiği olgunun değişim olmasına karşın Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı devletinin ve daha da önemlisi onun yönettiği toplumun, 15. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar –bürokratik “yozlaşma”nın neden olduğu birkaç karışıklık dışında– hemen hemen aynı kaldığı fikrinden kendilerini kurtarmakta çektikleri zorluk dikkat çekicidir.¹² Bunun tabii bir sonucu olarak kurumsal değişimin önemini azaltmak da yaygındı: İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1940'larda ve 1950'lerde, Osmanlı yönetiminin değişik kollarına ilişkin, yaygın olarak kullanılan başvuru yapıtlarında, 15. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına kadar süren bir “ebedi şimdiki hâl”den söz ediyordu.¹³ Çok az kimsenin açıkça söylemesine rağmen, 1400'ler ve 1500'lerde merkezî bir devlet aygıtının gelişmesinden sonra, bunu izleyen dönemlerin iyi tabirle durgunluk, en kötüsüyle “çöküş” olduğu, uzun zaman tartışılmaz bir gerçek olarak görülmüştü.

Bu nedenle zanaatkâr örgütlerindeki değişimler, ancak çok yakın bir tarihte bilimsel ilgiyi çekmeye başlamıştır. Son dönem tarihçileri “Osmanlıyı tarihe geri kazandırma” doğrultusunda büyük çabalar harcarlarken, bu yanlış fikirler artık geride kalıyor. Biz de zaman içerisinde meydana gelen değişimleri vurgulayacak, diğer bir ifadeyle Osmanlı loncalarını umulur ki geri kazanılabilecek bir tarihi olan toplumsal gruplar olarak ele alacağız.¹⁴

Girişimimizin önünde pek çok zorluk var; bunlardan biri de zanaatkârlar arasında okuryazarlık düzeyinin düşüklüğü, bunun sonucunda da bu insanların tecrübelerini irdeledikleri kaynakların azlığıdır. Bu tür malzemeler, o da ancak çok küçük miktarlarda, öykümüzün en sonları, yani 1800'lerin sonu ve 1900'lerin başı için mevcuttur.¹⁵ Bu nedenle zanaatkârlara ancak “karanlık bir camdan,” devlet memurlarının yazdığı kaynakların yardımıyla bakabileceğiz. Bu memurlar zanaatkârların onlara söylediklerini aktarmışlardır ama anlattıklarının doğruluk derecesini değerlendirmemiz hiçbir biçimde mümkün değildir. Dolayısıyla Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin çalışma yapan tarihçi, kaynaklara ilişkin olarak hep bir güvensizlik duygusu içindedir. Öte yandan, zanaatkârların talep ve şikâyetlerini aktarma iddiasındaki belgeler oldukça çoktur ve bugüne dek sorulan ve bir ölçüde yanıtlanan soruları tartışmanın ve gelecekte sorulabilecek soruları belirlemenin zamanı gelmiştir.

Son birkaç on yılda kaynak tabanımız genişlemiştir. Balkanlar, Anadolu ve özellikle de Arap eyaletlerindeki Osmanlı kentlerinin kadı sicilleri ayrıntılı biçimde incelenmektedir ve kent tarihçileri gerek Müslüman gerekse gayrimüslim zanaatkârların kadı mahkemelerindeki belirgin varlığına sık sık dikkat çekmektedirler. Daha yakın bir dönemde, 18. yüzyılın ortasında başlatılan “ferman defteri” uygulaması da incelenmeye başlanmıştır; defterler bu amaç için kendi başına bir eyalet sayılan İstanbul konusunda özellikle zengindir.¹⁶ İstanbullu zanaatkârlara ilişkin belgeler çoktur ve bulunması kolaydır; diğer kentlere gelince, buralarda yerel kadı sicilleri tüketildikten sonra, çoğu kez rastlantısal keşiflere dayanmak zorunda kalırız. Anadolu, ne yazık ki, Suriye ve Lübnan'da günümüze kalanlara kıyasla çok az özel arşiv üretmiştir.

Eğer araştırmacının zamanı ve sabrı varsa, defterlerin yazıldığı tarihte ölmüş olan Osmanlı sultanlarının tahta geçen haleflerince onaylanan fermanlarını içeren, 18. ve 19. yüzyıl defterlerinden yararlı bilgiler edinebilir. Daha erken dönemlerde de padişahın ayrıcalık tanıdığı kişiler belgelerini tahta yeni geçen hükümdarın incelemesine sunmak zorundaydılar. Ama bu padişah onaylarının ayrı kaydının tutulması alışkanlığının, 1700'lerin

ortasında artan bürokratikleşmenin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Yüzlerce sayfadan oluşan ve fihriste benzer bir şeyin bulunmadığı bu defterlerde zanaatkârlara ilişkin fermanları bulmak göz korkutucu bir iştir. Ama başka yerlerde mevcut olmayan belgeler çoğu kez bu derlemelerde bulunabilir.

Ayrıca, halen hukuk tarihi de bir alt alan olarak gelişmektedir ve araştırmacılar Müslüman hukukçuların derlenen ve bazen yayınlanan fetvalarını incelemektedir; ancak ne yazık ki fetva derlemelerinin birçoğu hâlâ elyazması halindedir.¹⁷ Çoğu kez sanıldığıının tersine, bu metinlerin birçoğu derslerde icat edilen sorunlarla değil, gerçek hayat meseleleriyle ilgilidir. En iyi durumlarda bu fetvalar bize, müşterilerin, işçiliği kötü olan ya da düşük kaliteli hammadde kullanan zanaatkârlara karşı haklarını nasıl bir yasal çerçeve içinde koruyabildikleri hakkında bir fikir verirler. Farklı lonca mensupları ya da zanaatkârlar ile tacirler arasındaki anlaşmazlıklar da fetva derlemelerinde ele alınır; Tahsin Özcan'ın çalışmaları bu konular açısından özellikle önemlidir.¹⁸ Zaman zaman Yahudi mahkeme kayıtlarından ve önde gelen hahamların fetvalarından (*responsa*) da benzer bilgiler elde edilmektedir. Bu ikinci grup metinlerde, Yahudi hukuku ve dini uzmanları hukuki meseleler hakkında, en azından uzman olmayanlar açısından İslami pratikle belli benzerlikler gösterecek tarzda yorumlarda bulunmuşlardır. Ayrıca 19. yüzyıldan, ender ve çok değerli bir keşif olarak, Yahudi lonca üyelerinin kendi tartışmalarının da birkaç kaydı kalmıştır.¹⁹

Yerleri yeni saptanan bu belgeleri incelemekte çoğu kez yeterli olmasak bile, özellikle hukuk tarihçilerinin son dönem çabalarıyla önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.²⁰ Artık sıradan Osmanlı uyruklarının mahkemelerden yararlanma stratejileri, örneğin aynı sorunu birkaç kez kadının önüne taşımaları, hakkında bazı bilgilerimiz var. Başka bir deyişle, kadı değişir değişmez davacılar yeniden taarruza geçebiliyorlardı; yörenin güçlü kişilerinin “nüfuz”unu harekete geçirmekten, hatta bazen açıkça mali manipülasyonlara başvurmaktan ise söz etmeye bile gerek yoktur. 1600’lerin ve 1700’lerin mahkemelerinde, tıpkı bugün olduğu gibi, çok sayıda hile ve dalavereye başvurulduğu öğrenildiğinde, insanın cesaretinin kırılması güç değildir ve

bazı tarihçiler kadı sicillerinin zanaatkâr yaşamı da dahil Osmanlı sosyal tarihi hakkında geçerli herhangi bir şey yansıttığından kuşkuya düşmüşlerdir. Ama bence pire için yorgan yakmamak gerekir. Kadı sicillerinin verdiği bilgilerin güvenilir olduğu somut sınırları belirlemeli ve bunlardan özel bir ihtiyatla sonuç çıkarmalıyız. Ve her zaman ne kadar dikkatli davranırsak davranalım, daha sonra bir gün sonuçlarımızı tümüyle düzeltmemiz gerekebileceğinin bilincinde olmalıyız –ya da daha büyük olasılıkla, meslektaşlarımız ve rakiplerimiz bunu bizim için yapacaklardır.

ÇALIŞMAMIZIN KAPSAMI: ZAMAN SINIRLARI

Öykümüz 1500 dolayında başlayacak ve bu erken dönem hakkında ki kaynak azlığı İstanbul, Edirne ve Bursa üstünde yoğunlaşmamıza neden olacaktır. Bu bağlamda tartışacağımız şeylerden biri de Osmanlı loncalarının nasıl doğdukları gibi güç bir sorudur. İlk bakışta bunun üzerinde durmaya değecek bir mesele olmadığı, Avrupalı tarihçilerin, “köken” araştırmasının 19. yüzyılın romantik bir sapmasından başka bir şey olmadığı düşüncesiyle çoktan uğraşmaktan vazgeçtikleri, cevaplanması imkânsız sorulardan biri olduğu izlenimi edinilebilir.

Ama ben herhangi bir tarihî meseleye, onu inşa eden söylemin dışında yaklaşmanın olanaksız olduğuna inanıyorum. Eğer bu doğruysa, Osmanlı loncalarının “kökenleri” sorunuyla yüzleşmemiz gerekir, çünkü bu soru birçok spekülasyonun arka planını oluşturmaktadır. Durumumuz bir miktar, benzer bir kaynak kıtlığıyla karşılaşan, ama gene de Osmanlı İmparatorluğu’nun “kökenleri” ile –veya Ortaçağ’daki Felemenk ya da İtalyan kentlerinin ve loncalarının kökenleriyle– uğraşmaya devam eden Ortaçağ tarihçilerinin ve sosyal kuramcılarının durumu benzemektedir.²¹

Bizim durumumuzda, olası “kökenler” ile ilgili konum biraz özeldir, çünkü kimi yazarlar Osmanlı öncesi Mısır ve Suriye’de loncaların bilinmediğini öne sürmüşlerdir.²² Ortaçağ uzmanı olduğumdan bu konuda bağımsız bir fikrim yoktur ama eğer bir tür zanaatkâr örgütü var olmuş olsa bile, çok faal olmuş olamaz. Çünkü aksi gerçek olsaydı, Memlûk dönemi vakayinameleri muhtemelen loncaların taleplerine bir biçimde değinecek-

lerdi. İranlı bir tarihçi ise İran’da loncaların erken bir dönemden itibaren var oldukları sonucuna varmış ve bunların 15. yüzyılda aktif olduklarını gösteren belgeler bulmuştur; bu gözlemin Anadolu bağlamıyla ne kadar ilgili olduğu bilinmemektedir. Öte yandan “kökenleri” kuşkulu olsa da, 17. yüzyılın ikinci yarısında Kahire’de tam teşekküllü loncalar işlevsel durumdaydı. Ortadoğu bağlamını burada bitirelim: Bizans zanaatkâr örgütlerine gelince, bunlar hakkındaki yetersiz bilgilerimiz de çoğunlukla 10. yüzyılla ilgilidir. 1400’lerde zanaat faaliyetlerinin görece zayıflığını dikkate alırsak, Konstantinopolis’teki zanaatkâr örgütlerinin –o da eğer gerçekten bu örgütler var idiyse– 1453 sonrası Osmanlı uygulamalarına fazla bir etkide bulunmuş olması mümkün değildir. Dolayısıyla erken modern doğu Akdeniz loncaları bir Osmanlı “icadı” olarak görülebilir; bu da kaynak kıtlığı kesin ve tartışılmaz sonuçları olanaksız kılsa bile, loncaların nasıl ortaya çıktığını tartışmaya değer bir konu yapmaktadır.

Çalışmamız önceki araştırmaların tartışmasıyla başlayacak ve bu arada 20. ve 21. yüzyıla ait söz konusu bilimsel ürünlerinin ortaya çıktıkları sosyopolitik bağlama kısa değinmelerde bulunacağız (Birinci Bölüm). Böylesi bir tartışma, en azından Osmanlı araştırmalarının küçük bir alanına ilişkin olarak, son 70-80 yılın tarih yazımının zihinsel bir haritası olarak görülebilir. 1980’lere gelinceye kadar zanaatkârlar Osmanlı tarihçilerinin fazla önem verdikleri bir konu değildi; bu nedenle yalnızca birkaç ad üstünde yoğunlaşmak zorunda kalacağız. Ama bu durum son zamanlarda iyiyeye doğru değişmiştir ve yakın dönemde yayınlanan ve artan bir sıklıkta yayınlanmaya devam eden, ilham verici yeni araştırmalardan yararlanacağız.

Zaman açısından tartışmamız iki ana ayırmda anlatılacaktır: Bunlardan ilki (İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümler) en başlardan 1670’lere, ikincisi ise 1670’lerden 1850’lere (Altıncı, Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu Bölümler) uzanacaktır. Daha sonraki ayırmda (Onuncu Bölüm) loncaların sonu ele alınacaktır; sonuç bölümünde de bulgularımızı Avrupalı tarihçilerin zanaatkârlara ve loncalara ilişkin incelemeleriyle konumlandırmaya çalışacağız. 1670’lerin ayırım çizgisi olarak seçilmesinin basit bir nedeni var: Bir saray kuyumcusunun oğlu olan ve kuşkusuz aile tecrübelerine dayanarak bize İstanbul ve Kahire’deki zanaatkârlar hakkında

kapsamlı malzeme sağlayan Osmanlı gezgini Evliya Çelebi (1611-1683'ten sonra) muhtemelen çalışmasını bu tarihlerde tamamlamıştı.²³ Onun anlatıları bize, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme döneminin sonuna geldiği bir dönemde, zanaatkârların koşullarına ilişkin bir tür bilanço çıkarma olanağı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu anlatılar, daha sonraki değişimleri ona göre ölçeğimiz bir standart oluşturmaktadır.

Olası bir alternatif olarak, 17. yüzyılın son yılları da seçilebilirdi, çünkü malikâne sistemi bu yıllarda (1695) kurulmuştu ve bu yeni vergi tahsil biçimi daha sonraki birkaç on yılda Osmanlı zanaatkârlarının çalışma parametrelerini köklü biçimde değiştirmişti. Zira ömür boyu iltizam sahibi yüksek rütbeli bir memur, zanaatkârların dükkânlarının yerini belirleyebildiği ve çok istenen hammaddelere erişimi kontrol edebildiği için zanaatkârlar ancak böylesi güçlü birisiyle uygun bir ilişki kurdukları takdirde iş hayatında kalabiliyorlardı ve loncalarının da bu durumu dikkate alması gerekiyordu. Bu koşullarda bu malikâneler Osmanlı lonca tarihinin ikinci döneminin belirleyici öğelerinden biri olarak sunulacaktır.²⁴

Burada tartışılan dönemin sonu ise zanaatkâr loncalarının çöküşü ve yok oluşuyla aynı zaman dilimine denk düşmektedir. 1800'lerde, en azından Osmanlı merkezine yakın kentlerde, loncaların nüfuz ve olgunluklarının zirvesine ulaştıkları bir zamanda, bu gelişimi öngörmek kolay olmayacaktı. Ama daha sonraki birkaç on yılda, kısmen de fason üretimin artışı nedeniyle loncalar marjinalleşti. Ama daha önce de belirtildiği gibi son adım devlet müdahalesiyle atıldı: İttihat ve Terakki hükümetinin kararnameyle loncalar, bulundukları kentin Balkanlar, Anadolu ya da Arap dünyasında olup olmadığına bağlı olarak, 1910 ile 1912 yılları arasında feshedildiler. Hiçbir şekilde bir 19. yüzyıl uzmanı olmadığımın, bu son bölüm başkalarının, özellikle de Donald Quataert ve John Chalcraft'ın çalışmalarına dayanmaktadır. Safranbolu'nun deri zanaatlarıyla ilgilenen bir etnolog ek bir esin kaynağı olmuştur: Heidemarie Doğanalp-Votzi 20. yüzyılın ortalarına yoğunlaşmakla birlikte 1920'lere kadar giden zanaatkâr anılarını ele almıştır. Kendisi "eski tarz" bir zanaatı, loncaların yok olmasından sonra incelediğinden, çalışmaları perspektifimin genişlemesine yardımcı olmuştur.²⁵

ÇALIŞMAMIZIN KAPSAMI: ORTAK BİR ÇERÇEVE İÇİNDE ÇEŞİTLİLİK

Biraz iddialı davranıp gerek lonca çerçevesi içindeki gerekse dışındaki çok değişik zanaatların tarihçelerini tartışacağız. Artık bir sentez çabası için yeterli düzeyde bilgi birikimi oluşmuştur.²⁶ Halihazırda Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin önemli sayıda makale ile birkaç monografi bulunmaktadır. İstanbul, Mısır ve Suriye özellikle iyi çalışılmıştır; zaman açısından birçok bilim insanı görece bol kaynak bulunması nedeniyle 19. yüzyılı tercih etmiştir. Ayrıca, Osmanlı kentlerine ilişkin birçok monografide zanaatlara ve loncalara ayrılmış bölümler vardır.

Bu çok geçici sentezde, büyük ölçüde merkezî hükümetin belirlediği genel bir çerçeve içinde, özellikle de söz konusu kent İstanbul'a çok yakın değilse, yerel inisiyatif ve çeşitliliğe geniş bir yer olduğunu göstermeye çalışacağız. Her halükârda, uzun bir süredir yapıldığı gibi İstanbul'da olup bitenin bir tür norm tesis ettiğini ve eyaletlerdeki zanaatkârların ve loncaların her zaman, ister istemez, başkentin belirlediği modele uyduklarını önermek geçerli bir seçenek değildir. Tersine, anlaşıldığı kadarıyla 18. yüzyılda bile bazı yerlerde zanaatkâr örgütlerinin fazla önemi yoktu: Musul hakkındaki ayrıntılı bir inceleme çarşılarla, hatta zanaatkâr kadınlara değinmekte ama loncalardan hiç söz etmemektedir.²⁷

Dolayısıyla girişimimizin mantığı, buraya dahil olmak için lonca üyeliğini bir kıtas haline getirmememizi gerektirmektedir: Bursa'nın ipek eğiren kadınları ve köle dokumacıları lonca üyesi değillerdi ama onların emeği kentin ünlü ipeklilerine ve brokerlarına belirleyici katkıda bulunmuştu. Bu nedenle onları dışlamak ciddi bir hata olacaktır. Aynı biçimde, normalde lonca üyesi olmayan ama daha 16. yüzyılda belli bir önem taşıyan ve 19. yüzyılda merkezî bir konum elde eden kırsal zanaatkârlar da kaynakların elverdiği ölçüde tartışılacaktır. Genelde, uzun mesafe tacirleri konumuzun dışında kalırken, esnaf incelemeye dahil edilmiştir. Gene de bir miktar belirsizlik kalacaktır, çünkü uzak yerlerden mal getiren birçok tacir fırsat çıktığında perakendecilikten kaçınmazdı. Üstelik zanaatkâr yaşamının yaygın özelliklerinden biri de malları üretenlerin aynı zamanda bunları satmasıdır ve Osmanlı topraklarında yalnızca esnaftan ve diğer satıcılardan oluşan loncalar vardı.

Bu incelemenin bütününde öne çıkarılacak başlıca noktalardan biri olağan Osmanlı tarzı normlar ile yerel özellikler arasındaki diyalektiktir. Bu amaca yönelik olarak, bereket versin Suriye eyaletleri (*Bilad eş-Şam* – Şam beldeleri) ile Osmanlı Kahire’si hakkında Fransızca ve İngilizce bol miktarda ikincil çalışma mevcuttur. Çünkü Kahire ancak İstanbul ile karşılaştırılabilecek çok geniş bir zanaat yelpazesine sahipti; bu bolluk da tek başına Kahire’nin diğer taşra kentlerinde olmayan metropoliten bir karakteri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle İstanbul ve Kahire’ye ait bulguların karşılaştırılması bu çalışmanın başlıca ilgi alanlarından biri olacaktır.

Benim kendi araştırmam, uzun yıllar, 18. yüzyılda Bursa ve İstanbul üstünde yoğunlaşmıştır ve ilgili bölümler benim birincil kaynaklar üstünde yaptığım çalışmaları yansıtacaktır. Ama geniş bir temele dayanan tüm incelemelerin, yazarın iyi tanımadığı bölgeleri de ele alması gerekir ve burada daha önceki çalışmalar ile dost meslektaşların yardımı vazgeçilmezdir.²⁸ Yer sorunu nedeniyle, kısaca “Şam beldeleri” diyebileceğimiz eyaletlere görece az değinilecektir. Aynı nedenle Balkan zanaatkârlarına da çok az değinilecektir.

ÇALIŞMAMIZIN KAPSAMI: İNSANLAR VE EŞYALAR

Çalışmamın bütününde, zanaatkârlar ve onların müşterilerini tartışırken, bu iki grupta üretilen maddi kalemler arasında bir denge sağlamayı umuyorum. Alanımızın yerleşik gelenekleri üretilen eşyayı sanat tarihçileri ve müzecilerin alanına soktuğu ve tarihçilerin yazılı kaynaklar ile sosyopolitik örgütlenme üstünde yoğunlaşmaları beklendiği için, insanlar ve eşyalar arasında bir denge kurmak kolay bir iş değildir. Öte yandan buğday, arpa ve üzüm üretenlerden farklı olarak, zanaatkârlar ürettikleri nesnelerin ancak çok küçük miktarını kendileri tüketebildirdi; bu malların müşteriye memnun edecek bazı temel niteliklerinin olması ve rekabetçi fiyatlarda sunulabilmesi gerekliydi. Dolayısıyla maddi nitelikler ve sosyoekonomik ilişkiler iç içe geçmiştir ve biz de zanaatkâr üreticiler, tacirler ve müşteriler arasındaki ilişkileri maddi kültürle birlikte ele alacağız.

İflah olmaz bir müze ziyaretçisi olarak, nesnelere “ders-dışı” bir ilgi geliştirmiş ve bizzat bir tarihçinin bunlardan ne kadar çok şey öğre-

nebileceğini yaşamış bulunuyorum. Çarpıcı bir örnek vermek için şunu nakledeyim: Ancak Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks kadınların imzasını taşıyan, 16. ve 17. yüzyıllardan kalma zarif işlemeli kilise örtülerini gördükten sonra, anlaşıldığı kadarıyla, muhtemelen İstanbul'da çalışan Rum kadın işlemecilerin, nakışları görece uzak eyaletlerden bile talep edilecek kadar ünlü olabileceklerini fark ettim.²⁹ Bildiğim kadarıyla bu kadın ustaların sanatını, hatta varlıklarını yalnızca günümüze kalmış bazı elişî parçalarından görebiliyoruz; bugüne dek bulunan arşiv belgeleri gördüğü kadarıyla bu kadınlara hiç değinmiyor. Ortodoks Kilisesinin önde gelenlerinin çarlara hediye ettikleri çok sayıdaki mücevheri ve gümüş işlerini incelemek de bize yeni bir perspektif kazanmakta yardımcı olmaktadır: 1600'lerde bu değerli malları üretenlerin tümü padişahın uyruklarıydı. 17. yüzyılda bazı çarların kullandıkları asa ve kürelerin Osmanlı zanaatkârları tarafından imal ettiklerini fark etmek aydınlatıcıdır.³⁰

Zanaatkârlar ve işleri ile pazar arasındaki bağlantı üstünde odaklandığımız zaman, üstün becerili ustaları ön plana alacağımızı tekrarlamakta yarar var. Çoğunlukla bu erkekler ve kadınlar muhtemelen lonca üyelerinin çoğunluğunu oluşturan hamallar, eşek sürücüleri ve berberlerden daha varlıklıydılar. Ama bence bu ödemeye değer bir bedeldir ve kuşkusuz okurun bu çalışmada rastlayacağı boşlukları başka bilim insanları çok geçmeden dolduracaklardır.

MERKEZÎ KONTROLE KARŞI ÖZERKLİK – PİYASA GÜÇLERİNİN MÜDAHALESİ

Burada tartışılan araştırmalar temelinde, birçok tarihçi şimdi kendilerine, Osmanlı idare biçiminde, kentteki ve kırdaki vergi mükelleflerinin güçlü bir devlet aygıtının karşısına yalnızca bireyler ya da aileler olarak, diğer bir ifadeyle “kendi başlarına” çıktıklarının gerçekten doğru olup olmadığını sormaktadır. Bilim insanları Osmanlı dünyasında aileler ve işletmeler ile çok güçlü bir devlet arasında aracılık yapan bir örgüt olmadığı doğrultusundaki eski iddiayı sorgulamaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti'nin erken tarihinde gönüllü örgütler son derece zayıf olduklarından, eğilim bu durumu Osmanlı zamanına yansıtmak olmuştur. Ayrıca daha önce söylenildiği gibi elimizdeki belgeler çoğunlukla yetkililerden gelmekte ve bu durum

ciddi bir tek yanlılığa yol açmaktadır: Şimdi olduğu gibi o zaman da resmî yetkililer toplumun işleyişini tümüyle kontrol edebileceklerini sanıyorlardı.

Ama bu konuyu yeniden incelemenin artık zamanı kesinlikle gelmiştir ve bir başlangıç yapılmıştır. Bu bağlamda kilise ve sinagog çevresinde örgütlenen Hristiyan ve Yahudi cemaatleri özel bir ilgi görmüştür. Oysa 16. yüzyıldan itibaren birçok Osmanlı kentinde var olan loncalar da, en azından önemli ölçüde, ticari olmayan örgütler niteliğindedir ve ne ailenin ne de devletin alanına girmedikleri açıktır. Loncalar yeni ustaların katılımını kent dışında bir kır yemeğiyle kutladıkları ve borç vermek ve şenlikleri devam ettirmek amacıyla vakıflar kurduklarında, aslında bunalım dönemlerinde harekete geçirilebilecek dayanışmalar oluşturuyorlardı. Dolayısıyla loncalar kent toplumunun, Osmanlı devletinin çerçevesinden tümüyle ayrı olmamakla birlikte, onun kıyılarında örgütlenmesinin araçlarından biri olarak görülebilir. Öte yandan kimi bilim insanları bu konuya farklı bakmakta ve devletin rolüne öncelik vermeyi sürdürmektedirler.³¹

Ana noktaları şöyle toparlayabiliriz: Osmanlı loncaları yeni üye kabul eden, kalite standartlarını ve birçok durumda zanaatkâr ürünlerinin satış fiyatlarını belirleyen örgütlerdi. Bizim amaçlarımız açısından en önemlisi, bu örgütler sık sık zanaat konularıyla ilgili dava açıyor ve yetkililere dilekçe veriyorlardı; 1600'lerden, belki de daha önceden itibaren loncaları, atanmalarında gerek zanaatkârların gerekse resmî yetkililerin sözü sahibi olduğu ihtiyarlar ve liderler temsil etmiştir. Osmanlı zanaatkârları, ayrıca, değişik zamanlarda ve değişik yerlerdeki başarıları farklı olmakla birlikte, kendi zanaatlarına girişi de kontrol etmeye çalışmışlardır. Onların girişimlerinin sonuçları yetkililere ancak olaydan sonra bildirilirdi. Bu da loncaların, özellikle eyaletlerde, belli derecede özerkliğinin olması demekti: Diyarbakır ve Saraybosna'daki zanaatkârlara ilişkin belgelerin çok az olması, muhtemelen onların günlük sorunlarının, çoğunlukla lonca kehüdaları tarafından olmak üzere, yerel düzeyde çözülmesindendir. Lonca üyesi olmayan işçiler kuşkusuz daha zayıf bir konumdaydılar, ama idarenin genel hiyerarşik yapısı dikkate alındığında, onların yakınmalarına pek sık rastlamayız. Belki de seslerini duyurmanın gerçekçi bir fırsatı olmadığını düşünüyordı.

Öte yandan, başkent İstanbul'un sıkı kontrol edilen zanaatkârları bile şartlara göre tepki geliştirme ve "kendi başlarının çaresine bakma" yönünden ciddi beceriler geliştirmiş olsalar da, merkezi devlet ve seçkinler birçok durumda zanaatkârların değiştiremeyecekleri parametreler belirliyorlardı. Sonuç olarak, eski literatürün devlet merkezci yanlılığından kaçınmak önemli olmakla birlikte sürekli büyüyen Osmanlı bürokrasisi ile onun siyasal ve kültürel projelerinin rolünü küçümsemek de hata olacaktır. Loncalar her zaman resmî yetkililerin talep ettiği büyük görevleri üstlenmiş, her şeyden önce de ordunun ve sarayın ihtiyacı olan mal ve hizmetleri sağlamışlardı. Üstelik daha sonra göreceğimiz gibi memuriyet satışının yaygınlaştığı, hatta lonca kethüdalıklarının bile satışa çıktığı bir dönem olan 1700'lerde, zanaatkâr örgütlerinin başında her zaman loncanın diğer üyelerinin çıkarlarını düşünen kişilerin olduğunu sanmak aşırı bir iyimserlik olacaktır.

Gene de kimi bağlamlarda loncalar ustaların çıkarlarını güçlü Osmanlı devlet aygıtına karşı bile korumuşlardı. Dolayısıyla bu örgütler iki çehreliydi ve zanaatkârlar herhalde her münferit durumda, şimdi bizim için ulaşılması çoğunlukla olanaksız yerel bilgiler temelinde, ne yapmaları gerektiğini belirliyorlardı.³² Zanaatkârlar zaman ve mekâna bağlı olarak uyum ya da direnişi tercih ediyorlardı.

Günümüz bakış açılarının 20. ve 21. yüzyıl araştırmalarının yansıttığı resim üstünde etkisi olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Kimi bilim insanları zanaatkâr çıkarlarının savunusunu öne çıkarmayı seçerken, başkaları devlete verilen hizmete odaklanmayı tercih etmişlerdir. Biz dikkatimizi biri ya da ötekiyle sınırlandırmayı kabul etmeyerek, merkezileşme ile özerklik doğrultusundaki eğilimler arasındaki gerilimi çalışmamızın ana düzenleyici ilkelerinden biri yaptık.³³ Zanaatkârların yaşamında adem-i merkeziyetçi girişimler ile dayatmalar arasında sürekli bir çekişme olduğunu dikkate alarak, her iki yönü de adil biçimde anlatmaya çalışacağız. Kuşkusuz Osmanlı zanaatkârlarının görece özerk faaliyetleri merkezî hükümetin, şimdiye dek oldukça kapsamlı düzeyde araştırılmış olan, zanaatkârları kontrol önlemleri kadar iyi bilinmemektedir.

Ancak, aynı zamanda tüketim, piyasa talebi ve maddi kültür de resme dahil olmaktadır: En azından, daha varlıklı alıcıların zanaatkârların

ürettikleri üzerinde bir etkisi yokmuş gibi davranmanın mantığı yoktur. Son olarak, özerk faaliyet alanlarının savunulması gerekliydi ve lonca üyelerinin bunu barışçı ya da diğer biçimlerde yapma çabaları, Osmanlı'daki taban siyaseti diyebileceğimiz olgunun bir parçasını oluşturur.

Böylece elimizdeki belgelerin “yukarıdan-aşağıya” bakış açısını en azından kısmen düzeltmek mümkün olabilir: Zanaatkârların başarıları kadar başarısızlıkları da bize Osmanlı devletiyle toplumunun kesişimi hakkında çok şey anlatır. Devlet aygıtının güçlü temsilcileri ile Osmanlı kaynaklarının o çok canlı betimlemesiyle “yoksul tebaa” arasındaki gerilimi birkaç kez ele alacağız. Bunu yaparak bugün bilinenleri özetleyecek ve umut edilir ki Osmanlı devletiyle toplumunun kesişimi hakkında, halen planlanmakta olan çok sayıdaki heyecan verici çalışma için bir başlangıç noktası sağlayacağız.

ZANAATKÂRLAR HAKKINDA YAZMAK

ALANIMIZIN DURUMU

Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin tarih yazımı çok kapsamlı olmayabilir ama herhangi bir sentez çalışması için vazgeçilmez önemlidir: Şimdiki varsayımlarımız, beğensek de beğenmesek de, bizden öncekilerin yaptıkları ve yapmadıklarıyla biçimlenmiştir. Ayrıca, konumuza dışarıdan yaklaşan okurlar için kimi ifadelerin tam anlamı, ancak geçmiş tartışmaların ışığında açıklığa kavuşacaktır. Bu nedenle söz konusu tartışmalar kısa bir özet olarak sunulacak, bu da aynı şekilde daha sonraki bölümlerde ele alınacak konulara bir giriş olacaktır.

Tam bir paradigma değişikliğini duyurmak her yazar için büyük bir avantajdır: Böylesi bir iddia prestij sağlar ve kitap satışına yardımcı olur. Biz kuşkusuz geçmiş birkaç on yılın ikincil literatüründe egemen olan kimi kavramlardan uzaklaşacağız.¹ Ama ben halen Osmanlı zanaatkârlarının tarihinde tam bir devrimci değişim olduğu kanısında değilim. Buna karşın çok sayıda küçük değişim var ve belki de bunlar gelecekteki bir paradigma değişikliğinin habercileridir; bunu kesin olarak söylemek için henüz erken. Bu durumu dikkate aldığımızda, elinizdeki çalışmanın gerek eski sosyoekonomik türde gerekse daha yeni “kültürelci” türde, Osmanlı tarih yazımının uzun yolunda yeni bir adım olması amaçlanmaktadır.

DİN VE ZANAATKÂRLARIN EKONOMİK ZİHNİYETİ

Osmanlı loncalarına ilişkin bilimsel araştırmaların ilk aşamasında, konuyla ilgilenen az sayıdaki tarihçi, zanaatkâr faaliyetlerinin “ideolojik” olarak adlandırılabilir yönleri üstünde yoğunlaşma eğilimindeydi. Zanaatkârların manevi kaygılarına duyulan bu özel ilginin nedeni, belki de Osmanlı loncalarına ilişkin incelemelere ilk girişenlerin, ana odak noktaları İslam dini olan ve çoğunlukla 1500 ya da 1550 öncesi dönem üstünde çalışan bilim insanları olmasıydı. Sonuç itibarıyla, Ortaçağ uzmanlarının kaynak temelinin büyük bölümünü oluşturan, kelimenin geniş anlamıyla

edebî metinlerde zanaatkârların günlük yaşamlarının sıradan sorunlarından daha çok, ahlak ve ritüeller vurgulanır.

Din ile lonca faaliyetleri arasındaki bu bağlantılar, Osmanlı lonca yaşamını ilk inceleyenlerden biri olan Franz Taeschner'in (1888-1967) ana ilgi konularındandı. Taeschner Ortaçağ'da Anadolu'da evliyaların hayatlarına ilişkin kitapları ve onların zanaatkâr çevrelerinde nasıl kabul gördüğünü inceleyerek, 14. ve 15. yüzyılda Anadolu'da yaygın olan ahiliğin kimi özelliklerinin bazı durumlarda lonca yaşamında 1700'lere kadar geçerli olduğunu göstermeyi başarmıştır.² Ahilere ilişkin o dönemden kalan kanıtlar oldukça zayıf ve büyük ölçüde cami veya başka hayır kurumları kuran kişilerin isimlerinden ibaret olduğu halde, kimi zanaatkârların da kuşkusuz katıldığı bu kentsel gruplaşmaların dinî yönleri onları muhafazakâr tarihçiler için hep çekici kılmıştır. Taeschner de bu kategoriye giriyordu. Ayrıca, mesela orta Anadolu'daki Çankırı'da 20. yüzyıl zanaatkârlarının, ahilerden türediği varsayılan törenleri sürdürdükleri bilinmekteydi: Bugün Çankırı'da tam da bu amaca hizmet eden bir tekke vardır. Ahilerin anısını yücelten araştırmacılar ve siyasetçiler muhtemelen "iyi" zanaatkâr örgütleri ile "kötü", dindar olmayan sendikalar arasında bir çizgi çizmek istiyorlardı; hâlâ da istemektedirler: Kimi kez buna erkek dayanışmasının tarihsel örneklerine yönelik ilgi de eklenmektedir.

Taeschner ile aynı dönemde yaşayan ve Mevlevilere ilişkin çok sayıdaki yapıtıyla tanınan Abdülbaki Gölpınarlı (1900-82) ahilere, Osmanlı zanaatkârları konusunda bir uzman olarak değil, dindar bir tarihçi olarak yaklaşmıştı. Muhtemelen bir dönem ahiler arasında yaygın olan ve fütüvvetname olarak bilinen yapıtlar onun Bektaşilere ve inançlarına ilişkin çalışmalarıyla yakından ilgili olduğundan, Gölpınarlı 1950 dolaylarında bu metinlerden birkaçını yayınladı ve çevirdi: Onun yorumları bu konu hakkında yapılan daha sonraki bütün çalışmaların temelini oluşturur. Bu yapıtlarda mükemmel bir ahi örgütü mensubundan (*fata*, *fityan*, *ahi*) beklenen özellikler sayılıyordu. Ahilerin, bir bütün olarak fütüvvet diye bilinen, tevazu, fedakârlık ve özdenetim gibi erdemlere sahip olmaları bekleniyordu; söz konusu yapıtlarda ahilerin örgüte bağlılık için hayati önemde gördükleri ayinler de betimleniyordu. Fütüvvetnameler zanaatkâr çevrelerinde

kopyalanarak çoğaltılırdı ve ahiler fiili örgütler olarak yok olduktan çok sonra bile önemlerini korumuş olmalıydılar.

1500'leri anlatan kimi metinlerde "itibarsız" zanaatlar belirtildiğinden, o yıllarda kimi zanaatkârların diğerlerini aşağı görmesi de günlük toplumsal ilişkilerde herhalde bir rol oynuyordu.³ Ancak, bunun ne düzeyde olduğunu bilmiyoruz ve Osmanlı devlet yetkililerinin de kimi loncaların, diğer zanaatkâr örgütlerinin üyelerini aşağılamasını politikaları açısından önemli gördüklerine ilişkin bir işaret yoktur. Meyhaneciler ile birkaç diğer mesleğin dışında, resmî açıdan tüm zanaatkârlara eşit bakıldığı anlaşılmaktadır ve itibar sıralaması hususunda loncalar arasında cereyan eden anlaşmazlıklara resmî belgelerde çok ender rastlarız. Eğer Evliya Çelebi haklıysa ve gerçekten de 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'da yankesicilerin ve diğer marjinal kesimlerin de loncaları var idiyse, bu grupların itibarsız sayıldıkları kesindir. Ama bugüne dek bu tür loncaların varlıkları dış kaynaklarca ancak istisnai olarak doğrulanmıştır; öte yandan yakın zamanlarda Eyal Ginio ile Marinos Sarıyannis'in çalışmaları marjinal kişiler hakkında çok miktarda kanıt gün ışığına çıkarmıştır.⁴

Ayrıca 20. yüzyılın din tarihçileri bazı fütüvvetnameleri, Hazreti Muhammed'in akrabası ve damadı İmam Ali'nin soyuna karşı halk arasında duyulan yaygın saygıyı sergiledikleri için incelemişlerdir. Bu duygu yalnızca Şiiler değil Sünniler arasında da yaygındı ve kimi mesleki ortamlarda özellikle beyan ediliyordu.⁵ Dolayısıyla fütüvvetnameler en azından Osmanlı zanaatkârlarının bir kısmının düşünsel yapısı hakkındaki mevcut çok az kaynaktan biridir ve bu zanaatkârlar, örgütsel yaşamlarının bazı yönlerinde İslami değerlere ve ayinlere güçlü bir vurgu yaptıklarından, uzunca bir süre din uzmanlarının özel bahçeleri halinde kalmışlardır.

Öte yandan iktisat tarihçisi Sabri Ülgener (1911-83) Osmanlı loncalarına oldukça farklı bir açıdan bakmıştır. Ülgener, Alman ekonomik tarih ekolüne ve Max Weber'in kuramına ilgi duyan ilk Türk bilim insanlarından biriydi; kendisi bu kuramsal yaklaşımla, Nazi baskısından kaçarak İstanbul'a sığınan Fritz Neumark ve Alexander Rüstow'un öğrencisiyken karşılaşmıştı.⁶ Weber'in erken modern dönemde Kalvinizm ile kapitalizm arasında olduğunu varsaydığı ilişki, Ülgener'i Osmanlı zanaatkârlarının

dinî görüşlerinin onların ekonomik davranışını hangi biçimlerde etkilediği sorusunu sormaya yönlendirmişti.⁷

Weber'e olan ilgisi Ülgener'i 20. yüzyıl başlarındaki toplum bilimleri ile ilişkilendirirken, bir başka açıdan bakıldığında Ülgener'in kendisi de bir öncüydü. Çünkü Ülgener'in çalışması, 1970'lerden sonra "zihniyetler tarihi" diye adlandırılan bir konuyu Osmanlı bağlamında ilk inceleme girişimlerinden biriydi. Bu araştırma türünün başını Michel Vovelle (d. 1933) gibi Fransız tarihçiler çekmişti ve biraz geç olarak da olsa birkaç Osmanlı tarihçisi tarafından benimsense de, genel olarak zihniyetler tarihi günümüze dek alanımızın temsilcileri tarafından nispeten ihmal edilmiştir.⁸ Ülgener, Weberci bir çizgi izleyerek, kimi yönlerden daha sonra Vovelle'in geliştirdiklerine benzer bir dizi bilimsel ilgi alanına varmıştı: Bunlar arasında çok az yazan, hatta hiç yazmayan ve düşünce biçimleri, bu düşünce ve duygulara yalnızca dolaylı olarak değinen kaynaklardan "didiklenmesi" gereken insanların görüşlerine duyulan ilgi de vardı.

Ülgener, çok daha somut olarak, kendisine Osmanlı zanaatkârlarının neden kapitalizme geçemediği sorusunu sormuştu. Onun yanıtına göre uluslararası ticaret yollarının 16. yüzyıldan başlayarak Akdeniz'den uzaklaşması nedeniyle, Osmanlı ekonomisi giderek kendisini başkalarının dümen suyunda bulmuş, uluslararası pazarlara ulaşımı ciddi şekilde kısıtlanmıştı. "Makro" düzeydeki bu fırsat yokluğuna zanaatkârların kendi ideolojileriyle tepki verdikleri öne sürülüyordu; bu ideoloji, bir yoksulluk kültürü çerçevesinde, tevazuun değerini ve bir tür eşitlikçiliği vurgulayarak, zorunluluğu bir erdem haline getiriyordu. Ya da en azından ideoloji böyleydi: Gerçek hayatta ise çoğu kez bu fedakârlık duygusunun yokluğu hissediliyor ve geliri müsait olan kentliler zenginliğe ve "bey gibi" tüketime eğilim gösteriyorlardı.⁹

Kendi ailesinin geçmişinde dindar ve sufi çevrelerle ilişkiler olması na rağmen, Ülgener Osmanlı zanaatkâr ideolojisinde var olabilecek olumlu değerleri, onlara eşlik eden dünyevi faaliyetlerin, hırsların ve dürtülerin aşağılanmasıyla daha az önemli görüyordu ve bir kasaba pazarının dar sınırlarında, uhrevilik perdesinin arkasında sık sık gelişen küçük kıskançlıkların çok iyi farkındaydı. Ne de olsa bir iktisatçı olarak Ülgener kendi

zamanında, somut olarak da 20. yüzyıl ortalarında var olan sorunlarla karşı karşıyaydı ve onun bakış açısına göre o dönemin ekonomik zorluklarının önemli bir kesimi, Osmanlı zanaatkârlarının ve esnafının, yalnızca yabancı kapitalizmi değil, aynı zamanda yerli kapitalizm fikrini de kesinlikle reddetmelerinden kaynaklanmış olabilirdi. Ülgener son birkaç on yıldaki köklü değişimleri gözleyecek kadar çok yaşamamıştı.

Ülgener'in, Osmanlı gibi iyi gelişmiş bir pazar ekonomisinin neden ticaret ve sanayi kapitalizmine geçiş yapamadığı sorununu tartışırken, ekonomik genişlemeyi sınırlandıran içsel faktörlere ve "ideolojik" mülahazalara yaptığı vurgu, bilim insanlarının 1960'lar ve 1970'lerdeki yaklaşımlarına çok uygun düşmedi. Çünkü bu sıralarda Osmanlı tarihçilerinden bazıları Wallersteinci bir yaklaşımla "dünya ekonomisi" araştırmalarına girişmişlerdi.¹⁰ Bu ikinci modele göre, Osmanlı'nın ekonomik durgunluğunun, hatta "sanayisizleşmesinin" nedenleri tam da imparatorluğun sınırları dışında, yani kuzeybatı Avrupa'da meydana gelen gelişmelerde yatıyordu; bu değişiklikler uzun vadede Akdeniz dünyasının ekonomik marjinalleşmesine yol açmıştı.

Dolayısıyla bütün dikkatler hemen tümüyle dışsal faktörlere çevrilmişti. Kuşkusuz Ülgener de Osmanlı zanaatlarının uluslararası ticaretin kan damarlarından tecrit olmalarını, "kendi içlerine çevrilmeleri ve kapanmalarının" başlıca nedeni olarak düşünmüştü. Ama 1960'larda ve 1970'lerde iktisat tarihçileri onun çalışmalarının bu yönünü ciddiye almadılar. Bütün bunların üstüne, Ülgener bugüne dek Osmanlı'nın 19. yüzyıl öncesi ekonomik tarihi hakkındaki çalışmaların çoğunun temelini oluşturan Osmanlı arşivlerinden çıkarılan "somut" verileri hiç incelememişti. Arşiv çalışmasının "bilimsel" tarihin olmazsa olmazı görüldüğü o yıllarda, bu olgu da onun aleyhine kaydedilmiş olmalıdır. Osmanlı tarihçilerinin uzun bir süre kendisini görece ihmalinden sonra, Türkiye'de Ülgener'in çalışmalarına ancak 1980 dolayında yeni bir ilgi gözlandı.¹¹

Bunu belirttikten sonra, günümüz araştırmalarının Ülgener'in önerilerinden nerede ayrıldığını da belirtmek gerekiyor. Her şeyden önce Ülgener'in, belki de uzun savaşların (1912-23) ve 1929'da başlayan dünya ekonomik bunalımının sonucu olarak Türkiye'de 1930'larda ve 1940'larda

yaşanan yaygın yoksulluğun ve tecridin etkisiyle olduğuna inandığı zanaatkar durgunluğu, bize artık o kadar inandırıcı gelmiyor. Zira cumhuriyetin ilk yıllarında “bir lokma, bir hırka” ideolojisi, en azından seçkinlerin dışında yaygınlığını korumuş, hatta bu tutumun incelenmesi, 2. Dünya Savaşından sonra Türkiye’de ortaya çıkan ampirik toplum bilimlerinin önemli ilgi alanlarından biri olmuştur.

Günümüz bilim insanları Osmanlı dünyasının, Avrupalıların okyanus yollarını kullanmaya başlamasından sonra ticari açıdan önemini yitirdiğine de tam ikna olmamışlardır. Tersine, Hindistan’dan Kahire, Bağdat, hatta Moskova’ya ulaşan kara bağlantılarının ya da kara-deniz güzergâhlarının 1700’lerin sonuna kadar kullanıldığı kanıtlanmıştır.¹² Diğer bir ifadeyle, bugün Avrupa belgelerinde kaydedilenden daha fazla uluslararası ticaret ve Osmanlı zanaatkarlarının ürünleri için daha fazla satış noktası olduğunu varsaymak eğilimindeyiz. Üstelik padişahın uyrukları genelde dünya pazarı için değil, iç tüketim için imalat yapıyorlardı, ama gene de imparatorluk üç kıtaya yayıldığı için çoğu zaman uzun mesafe ticareti söz konusuydu. Hatta 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı zanaatkarları ithal fabrika yapımı malların tam etkisiyle karşılaştıklarında bile, birçoğu buna uyum sağlamayı başarmıştı ve işletmeleri, reel ücretlerde ciddi bir düşüş pahasına da olsa ayakta kalmıştı.¹³ Bu küçük girişimcilerin en azından bazılarının ortaya çıkan pazar fırsatlarını değerlendirdikleri anlaşılmaktadır ve bunlar ticari büyümeye mutlaka karşı değillerdi.

Ülgener Osmanlı zanaatkarlarında, dünyevi başarıya karşı çoğu kez dinî terimlerle ifade edilen –gerçekte mutlaka öyle olmasa da– sözde bir ilgisizlik olduğunu varsaymıştı. Bununla birlikte daha yeni araştırmalar bu düşüncenin var olduğunu ama bunun geniş bir kesimin girişimci başarıları tasvip etmediği anlamına gelmediğini göstermiştir. Uygulamada birçok zanaatkar ekonomik açıdan en başarılı meslektaşlarının liderliğini kabul etmeye hazırdı.¹⁴ En önemlisi Ülgener Osmanlı loncalarını durağan, üretim yöntemlerinde her türden değişikliği önleyen yapılar olarak düşünmüştü; oysa daha yeni araştırmalar bunun doğru olmadığını, en azından onun varsaydığı kadar genel bir doğru olmadığını göstermiştir: Hiç değilse bazı yerlerde ve bazı zamanlarda bir derece esneklik mümkündü.

Osmanlı zanaatkârlarına ve loncalarına ilişkin çalışmalar 1960'ların başında yeni bir mecraya girdi. Artık alanda egemen olan din tarihiyle ilişki değil, daha pratik bir yaklaşımdı. Bu yeni girişim oldukça farklı bir bilimsel gelenekle, yani İstanbul'un kent yönetimi hakkındaki tarihsel incelemelerle bağlantı kurmayı gerektiriyordu. Burada başı çeken, çalışmalarına imparatorluğun son yıllarında başlayan ve cumhuriyet döneminde Ergin soyadını alan Osman Nuri Ergin (1883-1961) oldu.¹⁵ Unutulmaması gerekir ki, 20. yüzyılının ilk yarısında Osmanlı loncaları hâlâ yakın bir geçmişe aitti ve cumhuriyetten sonra İstanbul'un ilk belediye başkanlarından biri onların faaliyetleriyle ilgili kapsamlı bilgi edinilmesini gerekli görmüştü. Loncalar, en azından İstanbul limanında 1. Dünya Savaşı öncesi yıllarda bile siyasi güce sahiptiler ve ulaşım sektöründeki kimi işçi örgütlerinin birliği 19. yüzyıl sonundaki mücadelelerde azalmamış, tersine, pekişmişti.¹⁶

1950'lerde zanaat ve hizmet loncaları artık pek fazla pratik bir ilgi konusu olmasalar da, tarihsel araştırmalara zanaatkâr faaliyetlerinin "seküler" yönlerine yapılan vurgu egemen olmaya devam etti. Bu eğilim, birçok sosyal tarihçinin laikliğe bağlılığının yanı sıra, Osmanlı arşivlerinde yeni bulunan belgelerin çok ender olarak zanaatkâr faaliyetlerinin dinî yönleriyle ilgili olmasından kaynaklanmış olabilir. Padişahın memurları kuşkusuz her zaman Müslümanların dinlerine, gayrimüslimlerin de kendi batıl geleneklerine (*ayin-i batile*) bağlı olduklarını varsayıyorlardı ama bu, yetkililerin üstünde fazla söz sahibi oldukları bir mesele değildi. Elbette istisnalar vardı ama "normal" koşullarda, zanaatkârların dinî inanç ve ayinlerine resmî Osmanlı kaynaklarında hemen hemen hiç değinilmezdi.

TARİHÇİLER OSMANLI ZANAATKÂRLARININ KONUMUNU NASIL SAPTIRDI?

1940'lardan sonra Osmanlı tarihçilerinin ilgisini giderek daha fazla çeken Türkiye devlet arşivlerindeki belgelerde normalde, zanaatkârların kent ekonomisindeki yerleri ve daha çok da onların padişahlara sunması beklenen hizmetler ele alınır. Arşiv araştırmalarının öncülerinden biri, İstanbul yaşamına ilişkin belgelerden ilk örneklemeyi 1917'de yayınlayan ve bu faaliyeti ölümüne kadar sürdüren Ahmed Refik Altınay'dı (1880(?)-1937).¹⁷ Arşiv odak-

lı çalışan tarihçiler ayakkabıcıların, dokumacıların ya da boyacılarının uyması beklenen ve gerek halkı korumak gerekse ustalar arasında rekabeti kontrol altında tutmak amaçlı zanaat kurallarının kanıtlarını buldular. Böylesi kurallar ancak, zanaatkârların kendi aralarındaki çoğunlukla sözel kültürden oldukça farklı bir okuryazarlık kültürüne sahip olan devlet aygıtının mensuplarına bir şikâyetle bulunulduğu zaman kâğıda geçiriliyordu. Bu farklılık tahmin edebileceğimiz ama düzeltmemiz imkânsız bir tahrifata yol açmış olmalıdır.

Buna ilaveten, modern tarihçiler zanaatkârların geçimlerini sağlarken içinde hareket ettikleri toplumsal yapılarla ilgilendiklerinde, buldukları bilgilerin çoğu Osmanlı devletinin gereksinimlerini konu alıyordu. Tıpkı bu kaynakların yazarı olan bürokratlar gibi, 20. yüzyılın ortalarındaki Osmanlı tarihçileri de zanaatkârları padişahın ve görevlilerinin uysal hizmetkârları gibi görmeye başladılar. Cumhuriyetin erken dönem tarih yazımında devlet ile loncanın aynı madalyonun iki yüzü gibi görüldüğünü söylemek fazla abartı olmayacaktır.

Ne var ki 1930'ların sonu ile 1970'lerin sonu arasında yazıldığı biçimiyle Osmanlı tarihinde, padişahın memurlarının bakış açısı böylesi güçlü bir bilgi kaynağı olduysa, bu ancak kısmen mevcut belgelerin devlet merkezli niteliğinden kaynaklanıyordu. O dönemde muhafazakâr tarihçilerin, 1960'lardan sonra ise sol eğilimli tarihçilerin, Osmanlı devletini öne çıkarmak için iyi nedenleri vardı. 1930'ların ikinci yarısından sonra, Büyük Bunalım ile bunu hafifletmek için geliştirilen devlet politikaları, ülkenin 2. Dünya Savaşında tarafsız kalmasına rağmen Türklerin yaşamak zorunda kaldıkları askerî seferberlikle birleşince, dikkatler devletin ekonomik yaşamdaki rolüne yoğunlaştı. Zanaatkâr faaliyetlerine önemli bir ışık tutan 16. yüzyıl başlarına ait narh listeleri gibi önemli bir yayını kendisine borçlu olduğumuz Ömer Lütfi Barkan'ın (1902-79) görüşünce, Osmanlı devletinin esas rolü zanaatkârların üretimini fethe çıkan orduların ihtiyaçlarına yönlendirmektir. Görece barış zamanlarında da devlet kontrolü azalmıyor, çabalar resmen finanse edilen vakıflar aracılığıyla kent inşasına yöneltiliyordu.¹⁸ Cumhuriyet devletçiliğinden kuvvetle etkilenen bu bakış açısından, Osmanlı zanaatkârları neredeyse bir tür asker gibi görülüyordu. Böylece kaynakların ve bunları kullanan tarihçilerin önyargıları birbirlerini pekiştiriyordu.

Zanaatkârların koşullarına ilişkin bu tür bir bakış Türk tarihçileriyle de sınırlı değildi. İsraili tarihçi Gabriel Baer (1919-82) 1970'te yayınladığı birkaç makalede, Osmanlı loncalarının Avrupalı tarihçilerin kullandığı anlamda “lonca” olmadığını kanıtlamaya çalışmıştı. Diğer bir ifadeyle, bu örgütlerin amacı üyeleri olan ustaların çıkarlarını korumak değildi.¹⁹ Aksine, bunlar devlet tarafından, kentsel kurumların eksikliğini gidermek amacıyla kurulmuştu; 16. ve 17. yüzyılda küçük bir gruptan oluşan Osmanlı bürokrasisi bu loncalar aracılığıyla kent ve kasaba sakinlerini kontrole çalışmıştı. 1950'lerde ve 1960'larda birçok yerde var olan, devlet tarafından örgütlenmiş sendikalara benzer biçimde, Osmanlı loncalarının da merkezî hükümetin taleplerini kentli zanaatkârlara ileten “aktarma kayışları” gibi çalıştıkları düşünülüyordu.

Muhtemelen Baer'in düşüncesi kendi zamanının devlet destekli sendikalarından esinlenmişti. Ama yakın tarihli bir inceleme, onun varsayımlarının ampirik bir temeli olduğunu da göstermiştir: 1800'lerin ortalarında Mısır loncaları, en azından geçici olarak, o ülkenin kısa süre önce kurulan valiliği için vergi tahsildarları olarak kullanılmışlardı. Yazdığı dönemde araştırmaların azlığı düşünüldüğünde, Baer'in en iyi bildiği örneklerden genellemeye gitme eğiliminde olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca Baer yaşamının sonlarına doğru, eski öğrencisi Haim Gerber'in çalışmalarını değerlendirdikten sonra görüşlerini büyük ölçüde değiştirmişti.²⁰

DEVLET KORUMASI ALTINDA DURGUNLUK

Mehmet Genç'in 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ve zanaatkârların bunun içindeki yerinin incelenmesi açısından temel önemdeki çalışmasına özel bir yer ayırmak gerekiyor.²¹ Yazar vergi kayıtlarını, özellikle de ömür boyu iltizama (malikâne) ilişkin olanları derinlemesine incelemiş ve bu belgelerin sınai ve ticari konjonktürün incelenmesinde kullanılmasına öncülük etmiştir. Yazarın görüşünce, 1695'te getirilen malikâne sistemi zanaatkârları ve başkalarını, kısa vadeli sözleşmeleri olan ve dolayısıyla uzun vadedeki sonuçlara bakmaksızın bir ya da iki yıl için azami gelir sağlama eğiliminde olan mültezimlerin aşırı sömürsünden korumayı başarmıştı.

Genç bu bağlamda padişahların “eşitleyici” politikalarına dikkat çekmişti: Bu politikalar devlet memurlarının dayattığı düşük kâr oranları nedeniyle, zanaatkârların, büyüme için gerekli sermayeyi biriktirmeleri bir yana, varlıklı bir düzeye erişmelerini bile zorlaştırıyordu. Genç’in çalışması böylece sınai büyümenin önündeki bir engel olarak devlet-zanaatkâr bağlantısını merkez almakta ve Osmanlı ekonomisinin zayıf noktası olan sermaye oluşumunun güçlüğü üstünde durmaktadır. Ama ekonomik fırsat yetersizliğinin bir telafisi olarak, devlet memurları zanaatkârların geçim olanaklarını koruyorlardı –en azından, askerî yenilgiler ve para darlığı yüzünden seçkinlerin maliye gelirleriyle ilgili geleneksel endişelerini, tam anlamıyla “yırtıcı vergilendirme” noktasına varacak kadar abartmadıkları zamanlarda. Bence bu incelemeler Osmanlı zanaat dünyasının “devlet merkezli” yorumunun bugüne kadarki en ileri biçimidir. Ancak, bu zanaatkârlarla ilgili görüşümüzün gerçekten de onların devlet aygıtıyla bağlantılarıyla sınırlandırılıp sınırlandırılmaması tartışmalı bir konudur.

VOX CLAMANTIS IN DESERTO²²

Zanaatkârların konumu, muhtemelen devlet merkezli bakış açısının ağır basması nedeniyle, 1950’lerde ve 1960’larda Türkiye dışında çalışan araştırmacıların çoğu tarafından önemsenmedi. Zanaatkârların, güçsüz ve herhangi bir inisiyatiften mahrum oldukları için, Osmanlı toplumunun anlaşılmasına yapacak fazla bir katkıları olmadığı düşünülüyordu. Bürokrasi, ya da başka bir deyişle siyasi güç sahipleri, incelenmeye daha değer bir konu olarak görülmüş olmalıdır; nitekim tüm zanaatkârların uymak zorunda oldukları emirleri bu kişiler veriyordu.

O dönemde, Taeschner ve Baer dışında, Osmanlı zanaatkârlarına ciddi bir ilgi gösteren yalnızca Fahri Dalsar ile Robert Mantran (1918-99) oldu.²³ Dalsar, Bursa’nın zayıf düşmüş ipek sanayisinin sorunlarını inceleyen bir kamu yöneticisiydi; 1960’ta bu zanaatın tarihine ilişkin yayınladığı kitap, yazarın Bursa kadı sicillerini kapsamlı bir şekilde kullanması nedeniyle temel bir metin haline geldi. Osmanlı zanaatlarını inceleyen tarihçiler için çok önemli olan ve büyük bir kesimi aynen alıntılanan bu belgeler Anadolu’nun bu büyük imalat merkezinde zanaat işleri ile ticaret arasın-

daki yakın ilişkinin kanıtlarını ortaya koyuyordu. Yazar bütün çalışmada bu bağlantıyı vurgulamış, hatta iç tüketimi ya da onun ifadesiyle “Türk halkının ipekli kumaş sevdası”nı da ele almıştı.²⁴ Dalsar ayrıca, kadınların dokuma için ipek iplik hazırlamaları ve lonca dışı işçilerin işe alınma yöntemleri gibi, daha sonraları araştırmacılar için ana konular haline gelen meselelere de değinmişti. Ne yazık ki onun çalışması, erken cumhuriyet döneminin kimi Türk tarihçilerinden farklı olarak, gecikmiş olarak dahi bir kabul görmedi.

Aşağı yukarı aynı zamanda Robert Mantran, 17. yüzyıl sonunda İstanbul hakkında, idari yapıların kent yaşamı üstündeki etkisini kuvvetle vurgulayan büyük bir monografiye imza attı. Osmanlı arşivlerinin 1950’lerdeki durumu nedeniyle, yazar arşivin ancak bazı bölümlerine ulaşabilmişti ve kent tarihi alanında bu zorluk özellikle kısıtlayıcıydı. Bu nedenle Mantran 1650’lerde başlatılan ve zanaatkârların yakınmalarına kısmen ışık tutan “şikâyet defterleri”ni görememişti. O dönemde İstanbul kadı sicilleri de araştırmacılara açık değildi. Ama Mantran mühimme defterlerinden, Evliya Çelebi’nin İstanbul’a ilişkin büyük yapıtından ve kenti anlatan çok sayıdaki yabancı seyahatnamelerinden büyük ölçüde yararlanmıştı. Ayrıca İstanbul’un sadece mevki sahipleri ile onların astlarından oluşmadığının, kentlilerin çoğunun geçim kaynağının zanaat ve küçük ölçekli ticaret olduğunun farkındaydı. Mantran ile Dalsar’ın ortak yanları, zanaatkârlara gösterdikleri bu ilgiydi ve onların incelemeleri Osmanlı zanaat tarihi için önemlerini korumaya devam ediyor.

KAYNAK TABANINDA BİR DEĞİŞİM: KADI SİCİLLERİNİN ZAFERİ

Yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra, tarihçiler sonunda Dalsar’ın açtığı yolu izleyerek, zanaatkâr tarihçeleri için kaynak olarak kadı sicillerini ve bunların gerçekçi satış, borç ve tereke davaları kayıtlarını kullanmaya başladılar. Burada Haim Gerber’in ancak 1988’de yayınlanan, ama 1970’lerin sonlarından itibaren konferanslar aracılığıyla bilinen, 17. yüzyıldaki Bursa’ya ilişkin çalışması kilit rol oynadı.²⁵ Gerber kadı sicillerine dayanarak, 1600’lerde bu kentte yerel loncalara giriş çıkışın oldukça kolay olduğunu, zira belirli bir zanaatkâr örgütü aracılığıyla vergi veren herkesin itibarlı bir üye sayıl-

dığını gösterdi. Bu gözlem, o dönemde bir dükkân açmayı planlayan bir zanaatkârın mutlaka boş bir “yer” (gedik) elde etmek zorunda olmadığına işaret ediyordu. Dolayısıyla Bursa loncaları o zamana kadar sanıldığından çok daha esnekti; değişen talebe uyum gösteriyorlardı ve örneğin lonca üyeleri 1600’lerdeki ciddi bir krizden sonra, Bursa ipek dokumacılığının yeniden canlanmasını sağlamışlardı. Devlet müdahalesiyle ilgili kanıtlar da sınırlıydı; dolayısıyla Bursa loncaları yalnızca merkezî otoriteye değil, kendi üyelerine de hizmet eden kurumlar olarak gözükiyordu. Baer ölümünden kısa süre önce yayınlanan bir makalede, zarif bir tavırla eski öğrencisinin katkısını kabul ederek, bunun sonucunda kendi düşüncesinin de değiştiğini itiraf etti.²⁶

Bursa dışında, 1980’lerde ve 1990’larda kadı sicilleri öncelikle Arap eyaletlerinde faal zanaatkârların tarihi için bir kaynak işlevi gördü. Kudüs ilginç ve özgün bir vaka haline geldi, zira bu görece küçük kentte kadı sicilleri 1530’lara kadar geri gidiyordu ve zanaatkârlara bol miktarda atıf vardı; diğer birçok kentteki kadı sicilleri bu konuda çok daha az şey sunmaktadır. Amnon Cohen böylece yerel kasapların özel bir konumda olduklarını gösterebilmiştir: Bu mesleğin varlıklı mensupları ulema aileleriyle bağlantılar kuruyor ve eğer işler yolunda giderse oğullarını Osmanlı yönetici sınıfına yükselecek biçimde hazırlayabiliyorlardı. Üstelik Kudüs ile ilgili 1600’lere ait kayıtlarda, zanaatkârların sayısı öylesine yüksekti ki, aynı yazar tek tek loncalar hakkında bir dizi monografi yazabildi –ki bu ancak bir avuç Osmanlı kenti için olanaklı bir girişimdir.²⁷

Hayatını bugün Suriye olan bölgenin Osmanlı dönemindeki tarihine adayan Abdul Karim Rafeq, Şam ve Halep için benzer bir çalışmayı üstlendi.²⁸ Bu tarihçinin zanaatkâr incelemelerine ilk katkılarından biri daha 1970’lerde, yani kadı sicillerinin tarihçiler topluluğuna tanıtılmasının hâlâ gerekli olduğu bir zamanda yayınlandı. Rafeq daha sonraki bir aşamada ve aynı kaynak temelinde, Osmanlı fethinden sonra loncaların kurulmasının ardından, Şamlı ve Halepli zanaatkârların sorunlarını inceledi. Rafeq Avrupa mallarının rekabetiyle karşılaşan zanaatkârların tepkilerini de ele aldı; yazar ayrıca, zanaatkâr “zihniyetlerine” kadı sicillerinde çok sık yer alan kötü işçilikle ilgili şikâyetleri inceleyerek yaklaşan yaratıcı tarihçilerden biriydi.

DEĞİŞEN BİR PARADİGMA

Bu yapıtlar 1980'lerde Osmanlı zanaatkâr ve loncalarına ilişkin tarih yazımında meydana gelen bir paradigma değişiminin parçasıydı. Bunun bir nedeni siyasi koşullardı: Eylül 1980'deki askerî darbeden sonra, 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye ekonomi politikasının temel direği olan "karma ekonomi" modeli, Dünya Bankası ve diğer dış güçlerin baskısıyla yerini, ihracatı ve kâr amacını vurgulayan yeni liberal bir politikaya bıraktı. Bu bakış açısından, en azından kimi Osmanlı zanaatkârları bir tür proto-girişimci olarak görülmeye başlandı. Bunun sonucu, vurgu artık loncaların ustalar arasındaki rekabeti nasıl engellediğinden çok, kimi zanaatkârların 19. yüzyıl da dahil bazı çok zor zamanlarda bile ayakta kalabilmelerinin araçları ve yöntemleri üstüne kaydı.²⁹

Ayrıca erken modern Avrupa'daki proto-sanayiye ilişkin literatür de Osmanlı tarihçileri arasında okurlar bulmaya başlamıştı: Gerber'in kitabı aynı zamanda Bursa'nın ipek üretiminde zanaatkâr dışı yatırımlara odaklanıyordu. Bu noktadan hareket eden tarihçiler kentte ve kırsalda lonca dışı üreticiler tarafından işlenmek üzere hammadde "dağıtımı" (fason üretim) olarak tanımlanabilecek uygulamaların kanıtlarını aramaya başladılar.³⁰ Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi bölgelerinde sınai konjonktürün, demografik davranışın belirleyicisi olarak iyi ve kötü hasadın yerini aldığı iddiasını haklı çıkaracak kanıtlar hiçbir zaman çok yoğun olmadı; zaten nüfus kayıtları olmadığı için, 19. yüzyıl öncesi dönemde doğumları, evlilikleri, göçleri ve ölümleri tahlil etmek zordur. Ancak, bizzat proto-sanayinin tanımı, demografik davranışın tarımsal değil, sınai konjonktüre bağlı olmasını varsaydığından, terimin dar anlamında proto-sanayi araştırmaları hiçbir zaman fazla gelişme gösteremedi.³¹ Gene de bu düşünce hattı Osmanlı tarihçilerini dikkatlerini loncaların fazla etkili olmadıkları kırsal alandaki zanaatkârlara çevirmeye teşvik etti.

Bu bağlamda, örneğin Bursa ve Ankara civarındaki köylerde ve Anadolu'nun Ege sahillerinin kimi kesimlerinde, kentli tacirlerin örgütledikleri kırsal sanayinin 1600 dolaylarında bile önemli olduğu gösterilmiştir. Bu gözlemi ilk yapan Halil İnalcık bütün zanaatkârların mutlaka lonca üyesi olmadığını göstermiş ve böylece Osmanlı el sanatları hakkında

eskiden yaygın olan ve loncalar dışında bu tür faaliyetin mümkün olmadığını iddia eden görüşün yanlışlığını kanıtlamıştır.³² Ayrıca kadın tarihiyle ilgilenen araştırmacılar, normalde Osmanlı loncalarına üye olmamalarına rağmen, kadınların kimi yerlerde tekstil sektörüne ciddi katkıları olduğunu göstermişlerdir.³³ Dolayısıyla yün ya da pamuk gibi hammaddeleri dağıtarak fason üretimi örgütlemeye çalışan varlıklı zanaatkârlar ve tacirler ihtiyaçları olan işgücünü bulmuş olmalıdırlar.

Ama Osmanlı topraklarındaki fason üretimin Avrupa'nın birçok bölgesinde görülenden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Osmanlı dünyasındaki çok sayıda yarı-zamanlı köylü zanaatkâr kendi aletlerine ve muhtemelen hammaddeye sahipti. Dolayısıyla onların kentli tacirlere bağımlılığının nedeni temel üretim araçlarının yokluğu değil, zaman zaman borçlanmaya duydukları ihtiyaç ve daha da önemlisi dağıtım sektörüne erişimlerinin sınırlı olmasıydı. Ancak, bu iki eksikliğin büyük bir ekonomik ve toplumsal önemi vardı: Daha önce gördüğümüz gibi, sermaye eksikliği Osmanlı ekonomisinin iyi bilinen bir zayıflığıydı ve hazır paraya ulaşabilen üreticiler çoğu kez daha yoksul meslektaşlarını kendi işlerinde kullanabiliyorlardı.

ZANAATKÂR DÜNYASINDA KATMANLAŞMA

Zanaat çevrelerine özgü kimi kurallar eşitliği çağırırsa da, gerçek yaşamda lonca üyeleri kesinlikle eşit değillerdi.³⁴ Önemli hammaddelerin toptan alındığı zanaatkâr örgütlerinde eğer girişimci bir lonca üyesi arkadaşlarına düşecek hisseleri elde etmeyi başaramamışsa, zanaatkârların kesinlikle eşit miktarda yün, pamuk ya da deri almaları öngörülüyordu. Eunjeong Yi yakın tarihli çalışmasında, kimi ustaların kendilerinininkinden farklı loncalardan ortak bulmak noktasında herhangi bir güçlük çekmediklerini vurgulamıştır; yazarın gözlemleri İstanbul ile ilgili olmakla birlikte, Urfa'ya ait 18. yüzyıl kayıtları orada da benzer uygulamalara rastlandığını göstermektedir.³⁵ Farklı loncaların mensupları arasında kurulan birlikler, ortaklara söz konusu ortaklıkta temsil edilen bütün meslekleri icra etme olanağı sağlıyordu; bu kişiler böylece sermayelerini birleştirerek, işlerinin kapsamını genişletebiliyorlardı. Yi'nin gösterdiği gibi, başka loncaların

üyelerinden işyeri kiralamak da girişimci bireylerin birden fazla meslekte aktif olabilmelerine fırsat veriyordu. Yi'nin ulaştığı sonuçlar, Haim Gerber'in Bursa hakkında elde ettiği sonuçlarla uyumludur: Belli ki bu iki kentte 17. yüzyıl loncaları zanaatkâr faaliyetlerine sanıldığı kadar zincir vurmuyordu.

Ne var ki, bu tür çok fazla işletme belgelenmemiştir, birkaç kuşak süren zanaatkâr girişimlerinin sayısı ise daha da azdır.³⁶ 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başlarında kaideyi bozan birkaç istisna ortaya çıkmıştı. Tesalya'daki Ambelakia köyünden zanaatkâr girişimciler mallarını oldukça uzakta, Avusturya'da pazarlamışlardı. Aynı aileler birkaç kuşak boyunca, eğirme işi mekanikleşene ve Avusturyalı girişimciler pamuklu ipliği kırmızıya boyama tekniklerini elde edinceye kadar hem üretim hem dağıtım yapmışlardı. Bu gelişmelerin ardından, Ambelakia ürünleri için dış pazar yok oldu.³⁷ Bundan biraz daha sonra, 1800'lerin başında ve ortasında, günümüz Bulgaristan'ından bazı proto-sanayi girişimciler Osmanlı ordusuna mal vermek için sözleşmeler yapmış ve birkaç on yıl boyunca bu işi sürdürmüşlerdi.³⁸

Bu yarı kentsel ortamda kaba yünlü kumaş imalatçılarınin ortaya çıkmalarından önceki yüzyılda, daha sonra Bulgaristan olan bölgenin kentlerinde toplumsal bir farklılaşma olmuştu. Dükkân ve atölye sahipliği modellerini dikkate aldığımızda, bu süreç özellikle belirginleşmektedir: Az sayıda insan bu türden ciddi sayıda işyerine sahipken, çoğunluk ya kendi kullandığı dükkânın sahibiydi ya da gerekli işyerini kiralıyordu.³⁹ Kuşkusuz zenginleşme açısından tacirler zanaatkârlara göre daha iyi bir konumdaydılar ve Bulgar vilayetlerinde de yünlü kumaşların üretim ve pazarlaması birkaç kuşak boyunca aynı aileler tarafından yapılıyordu. Ancak, normal koşullarda, ekonomik krize ek olarak eşit dağılımlı miras sistemi ve en azından 18. yüzyılda İstanbul'daki merkezî idarenin müdahaleleri, zanaatkâr işletmelerinin çoğunun gelişmesini uzun bir süre engelledi.⁴⁰

17. yüzyılda Halep'e ilişkin yakın tarihli bir inceleme, farklı türlerde resmen tanınan eşitsizlikleri saptamıştır.⁴¹ Bu kentte fırıncı ve değirmencilerden sorumlu “baş un imalatçısı” ya da kasapları ve ilgili meslekleri denetleyen “baş kasap” gibi unvanları olan memurlar lonca yöneticilerini sıkı kontrol altında tutuyorlardı. Bu, 17. yüzyılda İstanbul'da bilinene oldukça

benzer bir düzenlemedir, ama Halep'te mal sağlanacak bir padişah ve saray yoktu: Söz konusu memurlar yalnızca yerel meselelerden sorumluydular. Aslında bu makamlar babadan oğla geçmese de, çoğu kez resmî görevlerde aynı ailenin üyeleri birbirlerini izliyordu. Buna ek olarak kimi loncalarda kethüdalık makamı için yoğun bir rekabet vardı; dolayısıyla bu mevkiyle bağlantılı ekonomik ve toplumsal kazanımlar olmalıydı. Halep kaynaklarındaki ayrıntı zenginliği kayda değerdir ve bunlar Charles Wilkins'in kimi lonca kethüdalarının kazançları hakkında oldukça somut bilgiler vermesine olanak sağlamışlardır. Bu durum bizde, başka kaç kentte daha böylesi eşitsizlikleri beraberinde getiren benzer bir sistemin işlediği merakını uyandırmaktadır.

ZANAATKÂRLAR VE MÜŞTERİLERİ

1990'lara kadar, zanaatkârların ürünlerinin alıcıları arasında Osmanlı devleti bilimsel ilgiyi hemen hemen tekeline almıştır. Daha geniş kapsamda dış ticarete gelince, tarihçiler genellikle Osmanlı topraklarından yapılan mamul mal ihracatını göz ardı ediyorlardı. İhracat tartışıldığında da, bunalım öne çıkarılıyor, zenginlik dikkate alınmıyordu. Aslında Halil İnalçık, 1500 yılı civarında Osmanlı Anadolu'sunun ham ipek ithal etmekle kalmayıp, Karadeniz ötesindeki ülkelere tekstil gibi mamul mallar da ihraç ettiğine işaret ederken, bir istisna oluşturunuyordu.⁴² Dolayısıyla İnalçık imparatorluk içindeki, hatta komşu bozkırlardaki tüketici talebinin önemi-ne işaret eden ilk bilim insanlarından biriydi.

Çok az Osmanlı zanaatkârının esas olarak ihracat için çalıştığı doğrudur. Ama 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl sonları arasındaki döneme ait Felemenk, İtalyan ve Hollanda resimlerinde betimlenen çok sayıdaki halı ve kilime baktığımızda, bu değerli tekstillerin ciddi miktarlarda ihraç edildiğini anlıyoruz.⁴³ 1600 yılı civarında Ankara tiftiğinden kumaşlar Venedik ve Polonya'da müşteri buluyordu.⁴⁴ İznik çanak çömlekleri zaman zaman Avrupalı alıcıların siparişiyle üretilirdi; güney İtalya'da ve yarı bağımsız Transilvanya [Erdel] prensliğinde bunların parçaları bulunmuştur.⁴⁵ Daha da geç bir aşamada, 1700'lerde, Halep bölgesinde dokunup üstüne baskı yapılan ve o dönemde çok popüler olan Hint tekstillerini taklit eden pamuklu kumaşlar Marsilya kadar uzak yerlerde alıcı buluyordu.⁴⁶

Bu lüks mallar dışında, kimi zaman kaçakçılar tarafından el altından, kimi itibarlı tacirler tarafından ise açıktan deri de ihraç edilirdi. 16 yüzyıl sonlarında birçok deri türü stratejik mal sayılıyordu ve ihracatları yasaktı, ama Yunanlı bir araştırmacı, daha sonra Bulgaristan olacak eyaletlerde birçok debbağın 1700'lerde ürünlerini, o tarihte Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası olan Macaristan'da satılması için düzenli olarak Rum ihracatçılara sattıklarını göstermiştir. Bu satışlar belli ki yerel imalatçılar için çok önemliydi, çünkü bazı tacirler, lonca üyelerinin satışını sağlamak için çoğu kez ciddi bir baskı yaptıklarını söylüyorlardı.⁴⁷ Bu nedenle, en azından birtakım zanaatkâr grubu için ihracat pazarlarının belli bir önemi olduğunu varsayabiliriz; öte yandan Osmanlı bürokratlarının merkantilizmi benimsemedikleri ve ihracatı geliştirmekle hiç ilgilenmedikleri kesindi.

Ama her halükârda, Osmanlı zanaatları üstünde çalışan tarihçiler eskiden beri iç pazarın sahip olduğu büyük önemin farkındaydılar. Özellikle ayrıntılı bir İstanbul narh defteri, 17. yüzyıl ortasındaki bölgeler arası ticaretin boyutlarını göstermektedir.⁴⁸ Bu defterde kent adlarıyla nitelenen çok sayıda özel kalem sıralanmaktadır; bu mallar kısmen belirtilen yerlerde kısmen başka yerlerde, ama ürünlerin meşhur doğum yerlerinin geleneklerine uyarak üretilmiş olabilirler. Mübahat Kütükoğlu'nun yorumlu listesi özel bir değer taşımaktadır, çünkü kendisi terimler ve işçilikle ilgili açıklamalar için, hâlâ "geleneksel" teknikleri bilen İstanbullu zanaatkârlara danışmıştır.

1700'lerde belgeler daha bollaşır ya da bu dönemde gerçekten de varlıklı kentlilerin tüketimlerinde ciddi büyüme olmuştur; ben ikisinin bir bileşiminin gerçekleştiği düşüncesindeyim. Araştırmacılar 18. yüzyılda Fransa ve İngiltere'de toplumun üst ve orta düzeylerindeki "tüketicilik akımı"nın, en azından 1760'larda başlayan siyasi ve ekonomik kriz kullanılabilir fonlarda sert bir düşüşe neden oluncaya kadar, Osmanlı topraklarında da mütevazı bir paraleli olduğu sonucuna varmışlardır.

Osmanlı zanaat ürünlerinin tüketimine ve bunlar için yerel talebe ilişkin incelemeler sayı ve kapsam açısından halen sınırlıdır.⁴⁹ 1700'lerle ilgili olarak, erkeklerin toplum içindeki konumunu göstermek, kadınların

ise bir iffet göstergesi olarak dikkat çekmemesini temin etmek amacıyla insanların giyebileceği giysi türlerini sınırlayan kıyafet kanunları hakkında daha çok şey biliyoruz. Bu dönem insanların –belli ki artan miktarlarda– sahip oldukları maddi malları gösteren terekelerine ilişkin hâlâ çok sayıda araştırma yapılmasına ihtiyacımız var. Bu açıdan iyi incelenmiş az sayıdaki yerden biri Şam’dır, ama kuşkusuz daha yapılacak çok şey var.⁵⁰

Öte yandan tüketim araştırmalarının çoğu 1800’lere yöneliktir. Bu dönem için genellikle ulaşılması oldukça kolay, çok sayıda Avrupalı kaynağımız olduğu gibi, eski yüzyıllara göre maddi kalıntılar da daha boldur. Bu sayede yazılı kaynaklarla müzelerdeki nesneleri karşılaştırmak olanaklı olmaktadır. Ayrıca, 19. yüzyıl ortalarından sonra kitaptan fese kadar değişen mamul kalemlerin tüketimini destekleyen bir Osmanlı basını doğdu. Giderek büyüyen bir kentli grubu yalnızca oğullarını değil, kızlarını da okula gönderiyor ve kadınlar hem kendilerinin hem de ailelerin refahını artıracak mal ve hizmetleri bilinçli bir şekilde tedarik etmeye teşvik ediliyorlardı.⁵¹ Osmanlı tüketim çalışmalarını derleyen öncü bir yapının editörü olan Donald Quataert kitaba hem erken hem de daha geç dönemlerden incelemeleri dahil etmeye dikkat etmiştir.

MEKÂN HİSSİ: İSTANBUL’A KARŞI KAHİRE

Kahire zanaatkârları için referans noktamız hâlâ André Raymond’un 30 yılı aşkın süre önce yayınlanan büyük yapıtıdır.⁵² Kitapta zanaatkârlar hem Osmanlı hem de Avrupa kaynakları aracılığıyla incelenmektedir: Evliya Çelebi’nin 1670’lerdeki Kahire loncalarına ilişkin anlatısıyla başlayan Raymond’un öyküsü, Napolyon’un uzmanlarının yazdığı tasvirlerle sona erer. Bu ikisinin arasında olan bitenler, ölen zanaatkârların bıraktıkları mallar ile onların tacirlere ve üyesi oldukları askerî birliklere karşı yükümlülüklerinin kaydedildiği terekelerden çıkarılmıştır. Raymond, değişen ticari modeller gibi unsurların zanaatkârların durumunda meydana getirdiği yavaş değişimlere ilaveten, 1700’lerin sonlarında Memlûk beylerinin diğer askerî birlikleri ezerek “sömürgeleştirdikleri” dönemin karakteristik özelliği olan şiddetli yozlaşmayı da tahlil etmiştir. Bu süreç tamamlandıktan sonra, yıkıcı rekabet bütün sınırları aşarak, keyfî vergilendirmeye ve yaygın

bir yoksulluğa yol açmıştı; bu durum Napolyon'un işgalini izleyen olaylar sırasında daha da kötüleşti. Raymond böylece gerek iç gerekse uluslararası düzeydeki siyasi mücadelelerin çok mütevazı kentlilerin hayattaki fırsatlarını nasıl etkilediğini göstermiştir.

Kahire dışında, Mısır'ın erken modern zanaatları çok ender araştırılmıştır. Nicolas Michel, Mısır'ın güneyindeki Asyut kasabasıyla ilgili değerli bir çalışma yapmıştır; burası 17. yüzyılda önemli bir pamuklu üretim merkeziydi.⁵³ Ancak, zanaat tarihçisinin bakış açısından kilit yer hâlâ Kahire'dir; bunun özel bir nedeni de bu kentte evlerin çoğunun taştan yapılması, dolaşısıyla yalnızca Osmanlı zamanından değil, Ortaçağ (Memlûk) döneminden bile yapı ve bezeme sanatlarının örneklerinin günümüze kalmış olmasıdır. İnşaat endüstrisi hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır; Osmanlı hanedanı Mısır'da çok sayıda büyük inşaat projesi finanse etmediğinden, buradaki inşaat faaliyeti 16. yüzyıl ortasındaki İstanbul'a kıyasla devlet tarafından daha az düzenlemeye konu olmuştur.⁵⁴ Pahalı konakların bezemesinde rol alan doğramacılar, çiniciler ve nakkaşlar gibi çeşitli kalifiye zanaatkârlara ilişkin bazı çalışmalar da vardır. Ama bu çalışmalar sanat tarihçileri tarafından yapıldığından, genelde işçiye değil, bizzat işe odaklanılmıştır.

Sanat ile zanaat arasındaki sınırdaki sınırdaki bir diğer faaliyet olan ikona ressamlığına ilişkin olarak, yakın dönem çalışmaları 18. yüzyılda Yuhanna el-Armani ve İbrahim en-Nasih adlı iki ressamın yapıtlarını öne çıkarmıştır.⁵⁵ Bu ustalar yapıtlarının bazılarını imzalayıp, bunlara tarih attıkları için, onların 1745'te birlikte olduklarını ve 1780'lere kadar birlikte çalıştıklarını biliyoruz. Kuşkusuz ressamlar, sedef kakma kutu ustaları ve diğer birçok kalifiye usta sıradan zanaatkârları temsil etmezler. Gene de bu sıra dışı zanaatkârlara ilişkin çalışmalar sosyal tarihçi için büyük değer taşır, çünkü kaynak azlığı dikkate alındığında, her türden zanaat işçisi hakkındaki yazılı kayıtlar bizim için bir nimettir.

İstanbul ile ilgili olarak da maddi nesneleri temel alan benzer çalışmalar yapılmıştır. Ancak, burada çoğu kez bunların yapımcılarının isimlerinin bilinmemesi sorunuyla karşılaşmaktayız, çünkü Hristiyan meslektaşlarından farklı olarak Müslüman sanatçılar/zanaatkârlar çoğu kez yapıtlarına imza ya da tarih atmazdı.⁵⁶ Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı

sosyal tarihçileri ile güzel sanatlar üstüne çalışan meslektaşları çoğu kez birbirlerinin sonuçlarını özümsemekte zorluk çekmektedirler. Hristiyan ya da Yahudi sanatçılar/zanaatkârlar üstünde çalışan sanat tarihçilerinin bunu ilgili toplumlar hakkındaki araştırmalar bağlamında yapma eğiliminde olmaları, durumu daha da karmaşıklştırmaktadır. Pek çok kez Bizans ya da batı Avrupa ile olası bağlantılar lehine, Osmanlı bağlamı göz ardı edilmektedir. Bu tutumun yakın gelecekte değışeğini ummaktan başka elimizden bir şey gelmemektedir.

Pascale Ghazaleh'in 1800'lerin başlarında Kahire'nin "sıradan" işgücüne ilişkin kısa ama özlü çalışması bir yandan Raymond'un çalışmasını sürdürürken, öte yandan onun kimi sonuçlarını tartışmaya açmaktadır.⁵⁷ Ghazaleh bu yaşlı bilim adamının Kahire zanaatkârlarının 1700'lerin sonundaki performansına yönelik kötümser değerlendirmesini özellikle eleştirir. Yazar bu bağlamda Fransız gözlemcilerin, özellikle de Napolyon'a eşlik eden uzmanların Kahire zanaatkârlarının işlerini aşağılamak için kendi nedenleri olabileceğini öne sürer. Ne de olsa Napolyon yönetiminin ilerlemeyi temsil etme iddiası, "eski düzen" bir durgunluk ve çöküş dönemi olarak karalandığında, daha inandırıcı olacaktı. Ne yazık ki sanat tarihçileri genellikle Osmanlı dönemine ait Mısır sanat eserlerini ihmal etmişlerdir: Kahire İslam Müzesine ilişkin, yakın tarihli ve güzel resimlenmiş bir kitapta bile esas olarak İstanbul kaynaklı nesneler sergilenmektedir.⁵⁸ Ama bizim şimdiki amacımız açısından yörede üretilmiş kalemle büyük önem taşıyor, çünkü bunlar bize Kahire zanaatkârlarının performansını değerlendirme ve zanaat standartlarında bir düşüş olup olmadığını belirleme olanağı sağlamaktadırlar.

Ghazaleh'in incelemesi gibi, Mısır zanaatkârlarıyla ilgili çalışmaların çoğu 18. yüzyıl sonları ve özellikle de 19. yüzyıl üstünde yoğunlaşmaktadır. Judith Tucker'ın yerel kadı sicillerine dayanan çalışması gerçek bir öncüdür, çünkü en azından hıdivler yönetimindeki Mısır'ı hâlâ Osmanlı ülkesinin bir parçası sayarsak, bir Osmanlı eyaletinde yaşayan ve çalışan kadınlar ilk kez bir kitap uzunluğunda ele alınmıştır. Tucker'ın yapıtı geçimlerini sağlayan ya da en azından hane gelirine ciddi bir katkıda bulunan kadınlara odaklanır; padişahın ülkesinde kadınların durumuna yoğun-

laşan daha sonraki incelemelerde bu gündelik kaygı çok ender ele alınmıştır. Tucker'ın incelemesi kentli kadınlarla ilgili olarak, çok sayıdaki tekstil üreticisini ve bir diğer zanaatkâr/sanatçı kategorisini, yani düğünlerde ve diğer şenliklerde şarkı söyleyen şarkıcıları kapsar. Bu kadınların yeteneği en azından 19. yüzyıl ortalarına kadar büyük saygı görmüş, ama o tarihte statülerinde büyük bir düşüş olmuştur.⁵⁹ Aynı şekilde, son dönemlerde İstanbul'un işçilerine ilişkin bir dizi çalışmada kadınlar şu ya da bu ölçüde yer almışlardır ama henüz Osmanlı başkentinde para kazanan kadınlar hakkında buna benzer geniş tabanlı bir inceleme yoktur.⁶⁰

John Chalcraft çok yakın bir tarihte Kahire zanaatkârlarına ve hizmet işçilerine ilişkin, onların gerek resmî gerekse gayri resmî örgütlerine odaklanan iki özlü inceleme hazırlamıştır.⁶¹ 19. yüzyıl sonlarında Kahire'de ciddi bir grev örgütleyen ve sömürgeci İngiliz hükümetini geri adım atmaya zorlayan arabacılar, yazarın kitabının başlığında bile yer alırlar.⁶² Bizim bu çalışmamızla ilgili olarak, Chalcraft önce Mehmed Ali Paşa sülalesinin hıdiv hükümetleri, sonra da sömürgeci İngiliz iktidarı olmak üzere, devlet ile çalışan halk arasındaki ilişkiyi tahlil etmektedir. Chalcraft, "Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak" başlıklı bir bölümde, hıdiv devletinin bayındırlık işleri ve diğer kalkınma projeleri için ağır bir vergilendirmeye giderek, zanaatkârların ekonomik konumlarını zayıflattığını göstermiştir. Hükümet lonca başlarını da ücretsiz vergi tahsildarlarına dönüştürerek, loncaların meşruiyetini yok etmişti. Çünkü birçok lonca şeyhi, hıdivin memurlarının emirlerini yerine getirirken, üyelerinin güvenini yitirmiş, bunun sonucunda da örgütler işlevlerini yitirmişti. Sömürge devleti geldiğinde, zanaatkârlardan talep edilen vergiler ciddi ölçüde azaltıldı, ama insan sermayesine çok az yatırım yapıldığından, sonunda zanaatkârlar ve hizmet işçileri eskisinden de kötü bir duruma düştüler.

Buna karşın İstanbul'da bir sömürge devleti yoktu; imparatorluk resmen 1922'ye kadar varlığını sürdürdü. Bu nedenle vergi talebi aynı ağırlıkta kaldı. Üstelik Mısır'daki durumdan farklı olarak, Osmanlı topraklarında loncalar 1910 ile 1912 arasında resmen feshedildi; bu tutum, çağdaş devletin merkezileşmesinin ve devletin imalat sektörüne karışmasının çok sayıda göstergesinden biri olarak düşünülebilir. Osmanlı merkezi açısından, kent

zanaatlarına dokunmama tutumunun hiçbir zaman bir seçenek olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, bunun kentli zanaatkârların yaşam fırsatlarında ciddi bir fark yaratıp yaratmadığı, yanıtızsız bir soru olarak durmaktadır.

ZAMAN İÇİNDE LONCALAR

Eski araştırmalardan farklı olarak, Osmanlı loncalarına ilişkin yakın dönem çalışmaları daha tarihsel bir yönelime sahiptir. Eskiden tarihsel değişim ya da bunun yokluğu çok ender olarak açıkça tartışılırdı. Bunun aksine, görüldüğü kadarıyla daha önceki bilim insanları loncaların, kuruluşlarından 19. yüzyılda ya da 20. yüzyıl başlarında ortadan kalkmalarına kadar alışlagelmiş bir biçimde faaliyet gösterdiğini varsayıyorlardı.

Bu tutumdaki kararlı değişikliğin ilk işaretini Engin Akarlı'nın bir makalesi verdi.⁶³ Yazar makalesinde 18. ve 19. yüzyıllarda dükkân açma hakkının daha önce bir gedik elde etmiş ustalarla sınırlanması uygulamasını tartışmıştır. Akarlı bu tür kısıtlamaların 1750'den önce çok ender uygulandığına işaret etmiştir. Onun görüşünce gedik ya da başka bir ifadeyle belli bir yerde dükkân açma hakkı, Osmanlı zanaatkârlarınca, en azından İstanbul'da sahibi çoğunlukla vakıflar olan işyerleri üstündeki haklarını savunmak için icat edilmişti. 1760'tan sonraki bunalım yıllarında devlet vakıflardan giderek daha büyük katkılar talep edince, vakıf idarecileri açığı kiralari artırarak kapatmaya çalışmıştı. Ama bu işlem kendileri de bunalımdan çok etkilenmiş olan zanaatkârları bir açmaza sokuyordu. Kendilerini savunma amacıyla dükkân açma hakkının da özel bir tür mülk olduğunu ve ancak aynı lonca üyeleri arasında devredilebileceğini öne sürerek, zanaatkârlar işyerleri için rekabeti ve bunun getireceği kira artırımını sınırlamaya çalışmışlardı. Akarlı'nın savının en dikkat çekici yanı, gediklerin görece ender olduğu 16. ve 17. yüzyıllardaki loncaların, zanaatkâr girişimlerine yönelik sınırlamaların yaygın olduğu daha sonraki Osmanlı haleflerinden temelde farklı oldukları iddiasıydı.

18. yüzyıl sonlarında kent asayişine ilişkin yakın tarihli bir dizi çalışma, tartışmaya loncaların güçlenmesi süreciyle ilgili olabilecek yeni bir faktör eklemiştir.⁶⁴ Hem Betül Başaran hem de Nalan Turna ve Cengiz Kırılı III. Selim'in tahtta olduğu kritik yılları (1789-1807) incelemişlerdir. Ağır tahıl kıtlığı ve yeniçerilerin genç hükümdarın ordudaki reform girişimle-

rine olumsuz tepkileri karşısında, III. Selim eski bir yöntemle başvurarak, kentin aşırı kalabalıklaştığını ve “istenmeyen unsurlar”la dolduğunu ilan etmişti. Bu nedenle İstanbul’un farklı bölgelerinin sakinlerinin kayıt altına alınması ve “gereksiz” sayılabileceklerin ayıklanmaları için sıkı kontroller emredilmişti. “Gereksizler” arasında yalnızca düzenli işi olmayan kişiler değil, yerel nüfusun ihtiyaç duymadığı öne sürülen zanaatkârlar da vardı. Kimin kalıp kimin gideceği konusundaki kararlar verilirken loncaların, özellikle de lonca kethüdalarının ciddi katkılarının olması çok muhtemeldir; bunun sonucu da zanaatkârların kethüdaya boyun eğmeleri ve böylece örgütsel birliği güçlenmesi olmuş olabilir.

Diğer değişiklikler Müslüman ve gayrimüslim zanaatkârlar arasındaki ilişkiyle ilgiliydi. 17. yüzyılda loncalar din, hatta mezhep temelinde örgütlenebilirlerdi ama çoğu durumda Müslümanlar ile gayrimüslimler aynı loncaı paylaşırlardı. Karma zanaatkâr örgütlerinde kethüda her zaman Müslümanlardan atanırdı ve bilinebildiği kadarıyla tümüyle Rumlardan oluşan bir loncanın da Müslüman bir kethüdası olabilirdi. Ancak, loncasındaki üyeler kendisinden memnun olmadıkları zaman, kethüda kadının otomatik olarak onu desteklemesini bekleyemezdi.⁶⁵ Zaten Mantran’a göre, çok dinli loncaların görece sıklığı, 17. yüzyılda İstanbul zanaatkâr örgütlerinin güçlü bir dinî karaktere sahip oldukları varsayımına karşı bir argümandı. Netice itibarıyla eğer İslam dindarlığı lonca yaşamıyla tamamen iç içe olsaydı, gayrimüslimlerin oynayacak bir rolleri olmayacaktı ve muhtemelen loncaı terk edeceklerdi.⁶⁶

Böylesi bir ayrışma gerçekten de oldu ama 16. ve 17. yüzyıllarda değil, 1700’lerin sonu ile 1800’lerde. Veri eksikliğini dikkate alırsak, spesifik iddialar öne sürmek zordur, ama loncalarda ayrışmanın arttığı izlenimi sürmektedir. Son birkaç on yıldaki tarih yazımında, çoğu kez bu eğilimin dolaylı olarak imparatorluk pazarlarında Avrupa’nın varlığının artmasına bağlı olduğu ve gayrimüslim zanaatkârların genelde yeni duruma daha kolay uyum sağladıkları varsayılmıştır. Ayrıca varlıklı gayrimüslimler, en azından 1800’lerden sonra, Müslümanlara itaat noktasında daha isteksizdiler ve tutumlardaki bu değişim de dinler arası rekabeti şiddetlendirmişti. Ancak, Onur Yıldırım’ın yakın tarihli araştırması, 18. yüzyılda bile lonca

ustaları arasında, en azından bölgeler arası pazara yönelimin güçlü olduğu mesleklerde, dinî husumet diliyle ifade edilen gerilimlere rastlanabildiğine işaret etmiştir.⁶⁷ Öte yandan lonca üyelerinin dine göre ayrışması, doğrudan bölgeler arası ve uluslararası pazarlara açık olmasalar da 19. yüzyılın teknik gelişmeleri nedeniyle eski konumunu kaybeden zanaatlarda da görülen bir olguydu. Dolayısıyla gayrimüslimlerin artan zenginliği ve özgüveninin dinler arası gerilimleri artıran tek faktör olması mümkün değildir. Dine göre ayrışmanın değişik zamanlarda gerçekleştiği anlaşılmaktadır ve bir kentten diğerine, hatta bir zanaattan ötekine, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkiler ciddi farklılık gösterebiliyordu. Sorunun daha fazla araştırılması gerektiği kesindir.

“UZUN” 19. YÜZYILDA İMALAT

1830’lardan başlayarak oldukça farklı bir durumla karşılaşılıyor, çünkü Osmanlı zanaatkârları artık Avrupa’nın fabrika mamullerinin rekabetiyle karşı karşıyaydılar. İngiltere’nin, Fransa’nın, hatta Habsburg İmparatorluğu’nun güçlü konumları, bu devletlerin, ithal edilen mallarına düşük gümrük vergisi talep etmelerine olanak veriyor, bunun sonucu bu kalemler ucuza satılabiliyordu. Çağdaş Avrupalı gözlemcilerin tekrarlamaktan hiç yorulmadıkları gibi, yoksul bir nüfus için çoğu kez ana etken düşük fiyattı.⁶⁸ Dolayısıyla Osmanlı imalatçıları ciddi baskı altındaydılar. Gene de, tarihçilerin 1970’lere kadar, hatta daha sonra iddia ettiklerinin aksine, gerek Osmanlı’nın merkezi eyaletlerinde gerekse Mısır’da zanaatkârlar ayakta kalmayı başardılar.

Kahire’ye ilişkin yapıtıyla başka bir bağlamda daha önce karşılaştığımız John Chalcraft asgari ücret ödeyerek (“emeğin posasını çıkararak”) hayatta kalabilen ve rekabetin, üretken bir yatırımı olanaksız kılacak kadar düşük fiyatlar belirlemeye (“kendi kendini sömürmeye”) zorladığı küçük ustalara vurgu yapmaktadır. Bundan birkaç yıl önce Donald Quataert kadın ve çocukların da gülünç ücretlerle çalıştığı Balkanlar’da ve Anadolu’da imalatçıların benzer stratejiler benimsediğini zaten göstermişti. Kahire’de küçük üreticilerin istihdam ettiği işçiler işverenin bu sömürüsüne isyan etmezken, Sherry Vatter 19. yüzyılda Şam’da bu tür protestoların meydana geldiğini göstermiştir.⁶⁹

19. yüzyılla ilgilenen iktisat tarihçilerinin dikkatini fazlasıyla çeken fabrikalar, sınırlı üretimleri ve görece küçük sayıda işçi istihdam etmeleri nedeniyle Quataert'in ilgisini pek çekmemiştir.⁷⁰ Hizmet sektörü yerine tekstil sanayisi üstünde yoğunlaşan Quataert, Chalcraft'ın kitabında öne çıkarılan sosyopolitik faktörlerden çok, üretim teknikleri ve ekonomik sıkıntılara odaklanmıştır. İthal iplik kullanan, özellikle de ithal ürüne göre daha ucuz ya da yerel talebe daha uyumlu kumaş üreten zanaatkârlar sahenin merkezindeydi. Quataert böylece, örneğin 19. yüzyılda Anadolu'da, bazı örnekleri bugün ancak yerel müzelerde hayatta kalabilmiş çok çeşitli dokumalar üretildiğini göstermiştir.

YAKIN TARİHLİ BİR SENTEZ VE BİR TÜR SONUÇ

Önceki sayfalarda yansıtılan araştırma birikimi dikkate alındığında, yakın zamanlarda bir sentez girişimi olması şaşırtıcı değildir: Başlığı (*Artisans et commerçants du Grand Turc*) André Raymond'un 18. yüzyıl Kahire'sine ilişkin büyük çalışmasını anımsatsa da, yapıt 1453 ile yaklaşık 1800 arasındaki İstanbul ile ilgilidir. Buna karşın kitabın ana çerçevesi, Robert Mantran'ın 1650 ile 1700 arasında İstanbul'u ele alan çalışmasının yapısına çok yakındır; belli ki Osmanlı zanaatkârlarının bu ikinci Fransız tarihçisine saygı gösterme amacı güdülmüştür.⁷¹ İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından bir Osmanlı kenti olarak yeniden inşası hakkındaki bir giriş bölümünden sonra, yerel zanaatkârların tarihi, konuya uzak bir mesafeden bakan birisine görünebileceği şekliyle anlatılmış, 1500'lerden ve 1700'lerden kanıtlar çoğu kez aynı anda sunulmuştur. Sonuç olarak, seçilen çerçeve zaman içindeki değişiklikleri anlatmaya çok uygun değildir. Mantran bu özel güçlkle karşılaşmamıştı, çünkü kitabı görece kısa bir dönemi ele alıyordu.

Ancak, Hitzel bu geleneksel kaba yakın dönem araştırmalarının taze şarabını doldurmuştur ve kitabının çerçevesinin son dönem çalışmalarımızı, artık Mantran'ın 45 yaşını aşmış incelemesiyle karşılaştırmayı teşvik etmek gibi bir avantajı vardır. Hitzel böylece yeni çalışmaların ciddi katkıda bulunduğu alt alanları –örneğin, zanaatkâr yaşamının maddi koşullarının aydınlatılması ya da kadınların zanaat faaliyetleri– ortaya çıkarmaktadır.

Kuşkusuz bu karşılaştırma aynı zamanda, örneğin kurumsal tarihin kimi sektörlerinde olduğu gibi, az çalışma yapılmış alanları da sergilemektedir.

Böylece zanaatkâr üretimi ve onunla yakından bağlantılı olan “sıradan” tüketicilerin yarattığı talep ana araştırma konuları olarak ortaya çıkmıştır. Farklı bir şekilde ifade edecek olursak, Osmanlı zanaatkârlarının bir piyasa içinde çalıştıkları gösterilmiştir. Kuşkusuz bu piyasa özerk değildi; aksine, bunun işleyişi önemli ölçüde gerek merkezî gerekse yerel devlet otoriteleri tarafından belirleniyordu. Ancak, elinizdeki çalışmanın savunduğu gibi, bu iktidar sahiplerinin oluşturduğu “güdümlü ekonomi,” içinde padişahın sarayına ve askerî aygıtı mal sağlayan mesleklerin de bulunduğu kimi sektörler ege men olmuş olsa da, bu kesimler bir bütün olarak Osmanlı kent ekonomisiyle özdeş görülmemelidir. Sıkı devlet kontrolü altındaki sektörler ile zanaatkârların daha fazla manevra alanına sahip oldukları diğer sektörler arasındaki ayrışma, İstanbul’dan uzaklaşıp, Anadolu ve Balkanlar’ın imalatçı kentlerine –Suriye ve Mısır’ı saymıyoruz bile– baktıkça daha da belirginleşmektedir. Büyük olasılıkla, literatürün önemli bir kesiminde “güdümlü ekonomi”ye yapılan vurgu büyük ölçüde, araştırmalarımızın odağının aşırı darlığından kaynaklanmıştır: Herhalde son dönemlerde bölgesel incelemelerde oluşan birikim bu eksikliği gidermemize yardımcı olacaktır.

Ayrıca, ikincil literatür üzerinde yapılacak bir inceleme örneğin 1700’lerin sonlarında ya da 1800’lerin başlarında geçerli olan, ama daha erken dönemler için yeterince kanıtlanmayan gözlemleri geriye, 16. yüzyıla yansıtma eğilimi olduğunu göstermektedir. Osmanlı zanaatkârlarının 1400’lerin sonu ve 1500’lerin başlarındaki tarihini bu tür muhtemel anakronik varsayımlardan kurtarmak için, bir sonraki bölümde çağdaş belgelere sıkı sıkıya bağlı kalırken, bizi belirli bir dönemde ve belirli bir yerde geçerli olanın başka yer ve dönemler için de geçerli olacağı gibi yanlış bir düşünceye yöneltebilecek olan zihnimizdeki o “boşluk korkusu”nu hiç akıldan çıkarmayacağız.

BİRİNCİ AYRIM
1670'LERDEN ÖNCE

1500'DEN ÖNCE VE SONRA: OSMANLI TOPRAKLARINDA ZANAATKÂR ÖRGÜTLERİ NASIL DOĞMUŞ OLABİLİR?

Osmanlı zanaatkârlarını esas olarak işleriyle tanıyoruz: renkli laleler, karanfiller, şakayıklar ve sümbüllerle bezenmiş çiniler; canlı kırmızı ya da mavi tonlarında halılar; ipekler ve brokarlar. Zanaatkârlar ayrıca çok çeşitli gündelik mallar da üretirlerdi: çiviler, maşalar, kutular, su testileri. Bu nesneler bize ya yüzyıllar boyunca özenle korundukları için ya da arkeolojik kazılar aracılığıyla ulaşmışlardır; son birkaç on yıldaki kazılar Osmanlı maddi kültürü hakkında önemli miktarda bilgi sağlamıştır.

Ama bu ürünleri imal eden erkekler –ve dokuma sanatları söz konusu olduğunda kadınlar– büyük ölçüde gölgede kalmıştır. Bu zanaatkârlar bazen Osmanlı devlet aygıtının korumasını istemeyi, bazen de devletin her yerde hazır ve nazır temsilcilerini, yani çarşı müfettişlerini ve vergi tahsildarlarını atlatmayı gerektiren geçimlerini nasıl sağlıyorlardı? Zanaatkârlar işyeri ve pazar yeri sorunlarıyla başa çıkarken yalnızca aile üyelerine ve komşulara mı güveniyorlardı, yoksa çıkarlarını savunmak için uzmanlaşmış örgütler geliştirmişler miydi? Eğer bu ikincisi doğruysa, kolaylık olması için lonca diyeceğimiz bu grupların ortaya çıkışı hakkında ne biliyoruz?

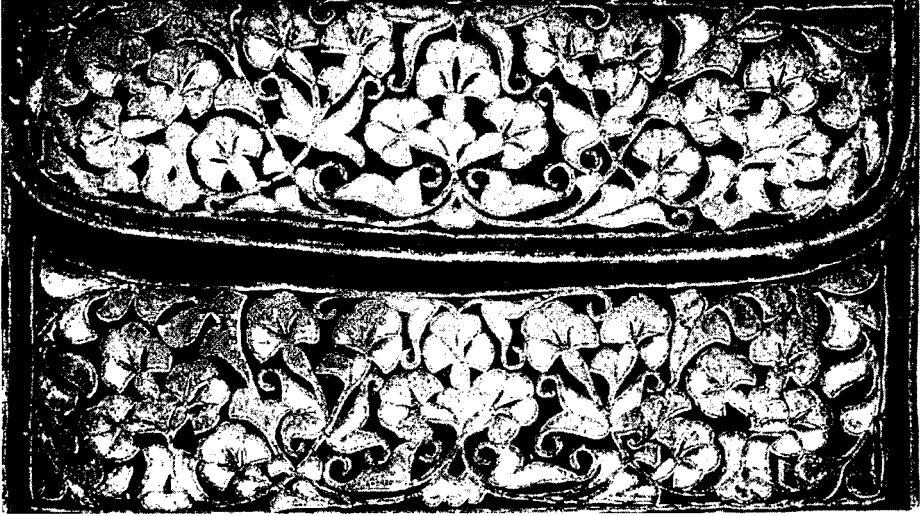
Bu loncaların nasıl oluştuğu ve onların ilk dönem tarihi, kaynak kıtlığı nedeniyle, Osmanlı tarihçilerinin karşılaştıkları en güç sorulardan biridir. Ortaçağ Avrupası'nda zanaat ve ticaret loncalarının tarihini bilen okurlar için bu sürpriz olmayacaktır. Ancak, Osmanlı loncaları erken modern bir bürokrasi tarafından yönetilen bir imparatorlukta doğdular; bu bürokrasi, birçok önemli konunun hiçbir zaman kağıda geçirilmediği erken feodal toplumdan farklı olarak, çok sayıda belge üretmiştir. Osmanlı zanaat dünyasına sözlü dil egemen olmasına rağmen, padişah fermanları ile kadıların derlediği, 1400'lerin sonundan başlayan ve 1500'ler boyunca

Resim 1.
Bezemeli Osmanlı ibriği,
geç 17. – erken 18. yüzyıl
(Münih Völkerkundemuseum'un izniyle)

sayıları artan siciller günümüze ulaşmıştır. Bundan sonraki iki bölümde, tartışmalarımızda bu erken kaynakları temel alacağız. Ancak, daha eski kanıt bulunmadığı durumlarda, bazı 17. yüzyıl materyallerinden de yararlanılmıştır.

Osmanlı egemen çevreleri açısından zanaatkârlar, iyi ya da kötü, ürünleri aracılığıyla bilinirlerdi. Memurlar ayrıca bu nesnelerin resmen belirlenmiş fiyatlarda mı satıldığını yoksa gece kente kaçak mı sokulduğunu da kaydetmişlerdir. Ancak, Osmanlı çalışanları birey olarak bürokrasinin görüş alanına çok nadiren girmişlerdir.

Resim 2. Bu deri kesede bir zamanlar, biri Osmanlı'nın son Buda Valisi Abdurrahman Paşa'nın Baden'li Margrave Hermann'a yazdığı olmak üzere, Osmanlı mektupları bulunuyordu. Mektuplar 1685'te gönderilmiş ama 2. Dünya Savaşında kaybolmuştu. Deriden yapılmış, sim işlemeli kese, bunu yapan saracın becerisinin çok güzel bir örneğidir. Bu türden daha az lüks keseleri orta Avrupalı ziyaretçiler bazen İstanbul'dan hatıra olarak getirmişlerdir ama bu kesenin başkentten gelip gelmediğini bilmiyoruz.

(Badisches Landesmuseum, Schloss Karlsruhe. Ernst Petrasch, Reinhard Sängler vd., Die Karlsruher Türkenbeute, die "Türkische Kammer" des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden, Die "Türkischen Curiositäten" der Markgrafen von Baden-Durlach adlı yayıta basılmıştır: Münih, Hirmer Verlag, 1991, s. 345-6, no. 296)

TOPLUMSAL DÜZENDE ZANAATKÂRLARIN YERİ: OSMANLI ÖNCESİ VE ERKEN OSMANLI ORTAMLAR

14. yüzyıl ve 15. yüzyıl başları için zanaatkâr örgülerinin faaliyetleri-ne ilişkin hiçbir kanıt yoktur; bu gözlem Bursa, Edirne ve İstanbul'u hariç tutarsak 1400'lerin sonu, hatta 16. yüzyılın ilk yarısı için de geçerlidir. Bu dönemler için kadı sicillerinde ya da başka herhangi bir yerde bir örgütlenme izine rastlamıyoruz. Aynı şekilde, Osmanlı devletini temsil eden memurlarla müzakere eden atanmış, seçilmiş ya da kendi inisiyatifi ile hareket eden herhangi bir zanaatkâr temsilcisiyle de karşılaşmıyoruz.

Daha sonraki tartışmalarda iki faaliyeti, yani mahkemede dava açılmasını ve devlet memurlarıyla pazarlığı, Osmanlı loncalarının kuruluş

işareti olarak kabul edeceğiz (bkz. Giriş). Dolayısıyla tanınmış lonca yöneticilerinin (*şeyh, kethüda*) faaliyetlerini belirli bir kentte bir zanaat örgütünün varlığını kabul etmek için vazgeçilmez bir kriter olarak görmeyeceğiz; ancak, bu alandaki bazı bilim insanları aksi görüşü benimsemişlerdir.¹

1400'lerde ve 1500'lerde İslam dünyasının eğitimli kesimlerinin gözünde Osmanlı padişahları İslam dünyasının kıyılarında önce beyliklerini, sonra da imparatorluklarını kuran, sonradan ortaya çıkmış kişilerdi. Bunun sonucu, erken dönem Osmanlı hükümdarlarına hizmet eden memurlar ve ulema muhtemelen Suriye, Mısır ve İran gibi yerleşik İslam bölgelerinde önceden var olan kimi kurumları ve –bunun sonucu olarak– insani ilişkileri yeniden üretmişlerdi. 14. ve 15. yüzyıldaki Osmanlı kent toplumu, merkezi İslam ülkelerinde bilinen modelleri, bazı değişikliklerle, tekrarlamış olmalıdır.

Ancak, günümüz tarihçilerinden bazıları Ortaçağ'da en azından Mısır ve Suriye'de lonca olmadığını varsaymaktadırlar. Zira Kahire Yahudilerinin iyi incelenmiş Geniza kayıtları* içinde, 10. ile 13. yüzyıllar arasında Mısır metropolündeki kent yaşamına ilişkin oldukça fazla belge vardır. Üstelik bu dönemde Yahudiler ile Müslümanlar arasında yakın ilişkiler olduğundan, Geniza kayıtları Müslüman çoğunluğun önemli sayıda mensubu hakkında da belgeler içerir.² Bu belgelerde zanaatkârların meseleleriyle ilgili kanıtlar göreceli olarak çoktur ama resme hiçbir zaman bir lonca dahil olmaz. Ancak, eğer böylesi örgütler var olsaydı, kuşkusuz, hammaddelerin bazen uzak kaynaklardan hangi yöntemle tedarik edileceği ya da gelecek zanaatkâr kuşağının nasıl eğitilebileceği konularında bir etkileri olacaktı.³ Dolayısıyla görüldüğü kadarıyla loncalar gerçekten de, İslamlaşmanın görece yeni bir olgu olduğu doğu Balkanlar'da ve Osmanlı'nın Anadolu'daki merkezinde doğan bir yenilikti.

Osmanlı uyruklarının toplumsal örgütlenmesi, Suriye ve Mısır modellerinden ziyade, 1300'lerde ve 1400'lerin başında çeşitli küçük Anadolu

* Geniza (İbranice depo, çoğulu: Genizot) sinagog ve mezarlıklarda eskimiş ve aşınmış İbranice metinlerin dini törenle gömülmeden evvel saklandığı yerdir. Tanrı'nın ismi yazılı metinlerin çöpe atılması günah olduğundan bunlar törenle gömülürler. Dini metinlerin yanı sıra anlaşmalar ve hatta laik metinlerde Tanrı'nın adı geçebileceğinden İbranice yazılmış metinler de Genizalarda toplanır –ed.n.

beyliklerinde var olan düzene herhalde daha uyumluydu. Unutmayalım ki, I. Murad'ın (hd. 1362-89) ve Yıldırım Bayezid'in (hd. 1389-1402) fetihlerine kadar, Osmanlı hanedanı bu tür çok sayıda beylikten yalnızca birini yönetiyordu. 1200'lerin sonunda, 1300'lerde ve 1400'lerin başlarında Anadolu'nun kent halkı, elindeki kısıtlı araçlarla, Anadolu Selçukluları zamanında var olan düzenlemeleri sürdürdü; bu durum herhalde özellikle Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi büyük şehirler için geçerliydi.⁴

Osmanlı'nın yüzyıllardır "kefere"nin elinde olan toprakları fethettiği Anadolu'nun batı sahil bölgelerinde ve Balkanlar'da Bizans geleneklerinin belli bir önemi olmuş olabilir. Ancak, Bizans'ın taşrasındaki kent toplumu hakkındaki bilgimiz, Selçuklu sonrası beyliklere ilişkin bu tür bilgiler kadar sınırlıdır. Bizans Anadolu'sundaki birçok Ortaçağ kentinde muhtemelen çok az zanaatkâr vardı; bunların örgütlenmeleri, eğer varsa, ancak tahmin konusudur. Osmanlı'nın anayurdu olan Bitinya'da bile yazılı kaynakların ve arkeolojik kalıntıların dikkatli bir incelemesi, her yere yayılmış kaleler ve çanak çömlek parçaları dışında, zanaatkâr faaliyetleri hakkında çok az kanıt ortaya çıkarmıştır. Nicaea/İznik'te Paleologos sarayına hizmet veren ipek dokumacıları hakkındaki birkaç referans, kaideyi bozmayan istisnalardır.⁵ Dolayısıyla Müslüman ve gayrimüslim geçmişten gelen zanaatkâr yaşamının kimi özellikleri Osmanlı dönemine kadar uzanmış olsa bile, bir "bilinmeyen"i bir diğeriyle açıklamak fazla yararlı olmayacaktır.

Güneydoğu ve orta Avrupa'daki Ortaçağ zanaatkârlarıyla ilgili olarak da fazla bilgi yoktur. Osmanlılar, tarihlerinin başlangıcından itibaren Anadolu kadar Balkanlar'a da (Osmanlıcada Rumeli) yerleşmiş olsalar bile, bugüne dek Osmanlı zanaatkâr örgütlenmesinin Ortaçağ dönemindeki Sırbistan'ın, Bulgaristan'ın ya da -16. yüzyılın ortalarından sonra- Macaristan'ın geleneklerinden bir şey aldığına ilişkin bir kanıt bulunamamıştır. Macaristan örneğinde, mesela dericilikteki tekniklerin Macar zanaatkârlarca öğrenildiği ve daha sonra batı Avrupa'ya taşındığı anlaşılmaktadır.⁶ Ancak, toplumsal örgütlenmeyle ilgili olarak, elimizdeki sınırlı bilgiler, hem Müslüman hem de gayrimüslim üyeleri olan loncaların varlığının çok ender bir olgu olmadığı merkezî Osmanlı topraklarının aksine, Macaristan'da 1526 ile 1688 arasında bu iki grubun kendi içlerine kapandığına işaret etmektedir.

Mevlana Celaleddin Rumi'yle (1207-73) ilgili menkıbelerden oluşan *Menâkibü'l-ârifin* adlı kitaptan Selçuklu sultanları zamanındaki Konya zanaatkârları hakkında bazı tesadüfî bilgiler elde etmek mümkündür.⁷ Bu metinden Mevlana'nın ilk takipçilerinden en azından bazılarının zanaatkârlardan seçildiğini öğreniyoruz. Bu kimilerini öfkelenendiriyordu ve üstatlarının bir keresinde okuma yazması olmayan bir kuyumcu çırağını kendisine vekil olarak seçmesinin Rumi'nin müritlerini bile çok kızdırdığını anlıyoruz. Eğer kuyumcu, üstadından önce ölmeseydi, onun Mevlana'nın müritleri üstündeki etkisi muhtemelen daha tartışmalı bir mesele haline gelecekti.⁸ Ancak, Konyalı kuyumcuların ve diğer zanaatkârların nasıl örgütlendikleri, yani aile ve akraba grupları dışında herhangi bir örgütlenmeleri olup olmadığı konusunda hiçbir bilgi ortaya çıkarılamamıştır. Zaten Mevlevî tarikatı da bu tarihte henüz yoktu ve ancak 14. yüzyılda kurulmuştu.⁹

1300'lerden ve 1400'lerin başlarından, zanaatkâr faaliyetleriyle ilişkili herhangi bir Osmanlı arşiv belgesi de günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle az sayıdaki anlatı kaynağının söyledikleri dışında elimizde bir şey yok; bunlardan biri olan Faslı dünya gezgini İbn Battuta'nın anlatıları daha aydınlatıcıdır. Ama bu âlim hâkim Anadolu zanaatkârları hakkında ilk elden ne öğrenmişti? Bu zanaatkârlar arasında Arapça bilen herhalde enderdi, gezgin de Türkçe bilmiyordu; aslında kendisi tercümanının yeter-sizliğinden uzun uzun yakınmıştır.¹⁰ Dolayısıyla İbn Battuta'nın gördüğü kimi şeyleri, özellikle kendi yurdu Fas'ta bilmediği örgütlenme biçimlerini göz ardı etmediğini ya da yanlış anlamadığını kesinlikle söyleyemeyiz.

İbn Battuta, ziyaret ettiği çok sayıda Anadolu kenti hakkında verdiği hayal kırıklığı yaratacak kadar kısa bilgilere göre, ahiler diye adlandırdığı grupların onur konuğu olmuştu. Kimi durumlarda aynı yerde birden fazla ahi grubu vardı ve seçkin yabancı konuğa kimin ev sahipliği yapacağı konusunda büyük rekabet yaşanmıştı.¹¹ Büyük olasılıkla bu kent kardeşliğinin sıradan üyeleri zanaatkârlardı, ama İbn Battuta'yı daha çok ilgilendiren görece düşük konumdaki insanlar değil, beyler ve din adamlarıydı. Yalnızca seçkin kişilerin adları kaydedilmişti ve yüksek konumdaki bu ahiler cami yapımında ve başka vakıfların kurulması noktasında da faaldi: 1290'da iki

ahi tarafından yaptırılan Arslanhane Camii bugün de eski Ankara'nın merkezinde varlığını sürdürmektedir. Hatta orta Anadolu'da hiçbir hükümdarın egemen olmadığı bir zamanda, Ankara'yı yerel ahilerin yönettikleri ve sonunda kenti, bir olasılıkla kendisi de bu kardeşliğin üyesi olan Osmanlı Sultanı I. Murad'a sundukları öne sürülmektedir.¹²

Ahilerin prestiji Ankara yakınlarındaki Kırşehir'de daha da uzun sürdü; elimizdeki efsanevi yaşam öyküsüne göre debbağlarla hiçbir ilgisi olmayan, mahalli bir evliya olan Ahi Evran burada bu zanaatkâr grubu tarafından ölümünden bir süre sonra kendilerinin piri olarak benimsenmişti.¹³ Oldukça çok sayıda Anadolu kentinde Ahi Evran'ın adı verilen tekkeler bulunuyordu; bunlardan biri de kervan yolları üstündeki Tokat'ta 15. yüzyılın ikinci yarısına belgelenen tekkeydi. Diğer yerlerdeki debbağ loncalarının başları da, örneğin 16. yüzyıl sonlarında Manisa'da olduğu gibi, ahi baba unvanını benimsemişlerdi; Manisa'daki lonca kethüdası, pirlерinin soyundan geldiğini bile iddia ediyordu. Aynı dönemde bu kentte dokumacılar da lonca başlarına ahi baba diyordu.¹⁴ Kudüs'te bile, muhtemelen debbağlarla bir bağı olmayan bir ahi babasının lonca başı olarak faaliyet gösterdiği kanıtlanmıştır.¹⁵

Osmanlı dönemi öncesinde ahilerin ya da en azından hakkında bilgimiz olan bazılarının kent ileri gelenlerinden oldukları anlaşılmaktadır. Tokat kentindeki zanaatkârları kapsayan 15. yüzyıla ait iki listede ahi unvanlı çok sayıda kişi vardı: 1455'te 21 ahi varken, zanaatkâr nüfusun belki de sürekli savaşlar yüzünden ciddi biçimde azaldığı 1485'te bunlardan yalnızca 11 kişi kalmıştı.¹⁶ 15. yüzyılın ortasından sonra ahilerin kayıtlarda mevcut olduğu yerlerde, onların debbağlarla bir tür özel bağlantısı olduğu gözlenmektedir. Ancak, ahilere ilişkin bilgilerimiz son derece kısıtlı olduğundan, sıradan zanaatkârların benimsediği örgütsel modeli ahilerin sağladığını öne sürmek çok yararlı gözükmemektedir –ama bu gene de ihtimal dahilindedir.

Öte yandan bir zamanlar Anadolu kentlerinin ahileri tarafından geliştirilen törenlerin daha sonraki yüzyıllarda en azından bazı Anadolu lonca üyelerinin özelliği haline gelen kimi uygulamalara model oluşturmuş olması mümkündür. Bu varsayım, “gençler” (*fata*, *fıtyan* –muhtemelen

ahi kelimesi ile aynı anlamda) denilen kişilerden beklenen ahlaki ve dini davranışları anlatan bazı risalelerin, Osmanlı döneminde, büyük olasılıkla ahilerin kendilerinin uzak geçmişte kaldıkları bir zamanda, lonca üyelerince kopyalanarak çoğaltıldığı gözlemine dayanmaktadır. Fütüvvetname denilen ve “bir gence yakışan” davranışları anlatan bu kitaplarda tasvir edilen bir üyeliğe kabul töreninde yeni üye törenle kuşak kuşanır ve törendeki herkes kişinin sözünde ve işinde kendisine hâkim olmasının önemini teyit eder.¹⁷ Değişik loncalara yeni ustaların kabul biçimi en açık şekilde, Seyyid Mehmed b. Seyyid Alâ’eddin’in 931/1524’te hazırladığı “Büyük Fütüvvetname” denilen yapıtında tasvir edilir.¹⁸ Ama genel olarak bu törelerin dinî yönünün ne yoğunlukta yaşandığını söylemek zordur.

Fütüvvetnameler Osmanlı Kahire’sinin zanaatkârlarınca da kullanılırdı; anlaşıldığı kadarıyla bu, Mısır’a Osmanlı fethinden sonra gelmiş bir yenilikti.¹⁹ Söz konusu elyazmaları çoğunlukla 1600’lerde ve 1700’lerin başında yerel olarak yazılmıştı ama birkaç varyantı olan metinler muhtemelen 1650’den önce oluşturulmuştu. Özellikle ilginç bir konu, değişik zanaatların koruyucu pirlerinin listesidir; başka yerlerde olduğu gibi Kahire’de de bu belgeler, ilgili zanaatkârlar ile bir zamanlar Hazreti Muhammed’in hayatında rol oynayan şahsiyetler ve İslam öncesinin peygamberleri arasında bir bağ kurarlar. Bu elkitaplarının 1600’lerin başlarından sonra artık zanaatkârların yaşamındaki değişikliklere uyarlanmadıkları ileri sürülmektedir. Örneğin Kahire tarzı fütüvvetnameler kahveyle ilgili meslekleri içerirken, Mısır’a daha geç gelen tütünle bağlantılı olanlar için bu geçerli değildi. Dolayısıyla fütüvvetnamelerin en parlak döneminin 16. yüzyıl olduğunu söylemek mantıklıdır ve bu açıdan Kahire’deki durum Osmanlı’nın merkezî bölgelerinde gözlenen duruma benzemektedir.

Fütüvvetname yazarlarından özgün bir eser beklenmezdi ve Türkçe metinlere sık sık Ortaçağ Arap ve İran kitaplarından çevrilmiş ya da uyarlanmış bölümler eklenirdi. Kayda değer bir örnek, Çoban sülalesinden gelen ve muhtemelen el-Burgâzi takma adlı (elimizdeki el yazmalarında bu sözcüğün değişik biçimleri bulunmaktadır) Yahya b. Halil’in derlediği risaledir.²⁰ Yahya b. Halil’in Halep ve/veya Antalya ile bağlantıları olmuş olabilir ve onun metni Anadolu Türkçesinin bize ulaşan en eski örneklerin-

den biridir. Ama bizim açımızdan Yahya'nın yapıtının önemi, bunun daha sonraki yüzyıllarda çok sık kopya edilmiş olmasında yatar: 1517'den kalan bir elyazması bizim burada ilgilendiğimiz loncaların oluşum dönemine çok iyi oturmaktadır. Ama 1600'lerin başında çoğaltılan bir diğer kopya ile 18. yüzyıldan kalma en az iki başka elyazması daha bulunmaktadır; daha yakın tarihli kopyaları saymıyoruz bile. Bu dağılımdan, Yahya'nın metninde ayrıntılı olarak anlatılan dürüstlük, söze sadakat, kişinin yoldaşlarının ayıplarını ve başarısızlıklarını örtmesi, kibrin ve dünyevi mallara hırsın kötülenmesi gibi değerlerin, toplumsal ve siyasi bağlamdaki köklü değişimlere rağmen, tüm Osmanlı dönemi boyunca aktarılmakta olduğu sonucunu çıkarıyoruz.

Fütüvvetnameler bazen düşük itibarlı meslekleri de sıralardı; söz konusu meslekleri icra edenler bu kitapçıkların yazarlarının öngördüğü yüksek ahlaki düzeye sahip örgütlerin üyesi olma onuruna ulaşamazlardı. Yahya b. Halil "itibarsız" meslekler arasında hamam tellaklarını saymıştır, çünkü onlar ayırım yapmadan hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere hizmet ediyorlardı. Simsarlara da iyi gözle bakılmazdı, çünkü bunların, muhtemelen, kendilerine emanet edilen malları dost ile düşman arasında ayırım yapmadan, olabilecek en yüksek fiyatta satmaktan başka bir şeyle ilgilenmedikleri öne sürülürdü. Dokumacıların üyeliği de reddedilmişti, çünkü yazara göre belli bir tarihte teslimat yapmaya söz verdiklerinde, sözlerini çoğu kez tutmazlardı. Yazar aynı kötü davranışla suçlanması çok olası diğer zanaatkârlara karşı bu argümanın neden kullanılmadığını açıklamamaktadır. Belki de salt dokumacıların üyeliğe layık görülmemesinin belirtilmeyen başka bir nedeni vardı. Kasaplar hayvan kesmekten vazgeçerlerse, kabul edilebilir sayılıyorlardı; bu durum gene bizim için bir soruya neden olmaktadır: Diğer düşük itibarlı meslekler, ilgili zanaatkârların, mesleklerini değiştirse bile reddedilecekleri kadar küçültücü mü görülüyordu? Avcılar da uygun görülüyordu; bu metin, özellikle de kuşları tuzağa düşürüp yakalayan ve onların yavrularını ölüme terk edenlerin üstünde durmaktadır.²¹ Bu şiddetli eleştirilerin çoğunun bir Osmanlı kentinin işleyişi için gerekli mesleklerle yöneltildiğini düşünürsek, bu kuralların salt kuramsal bir çerçeve dışında bir önemi olup olmadığını söylemek güçtür.

Osmanlı döneminde, meyhaneciler ve birkaç diğeri dışında, hor görülen meslekler hakkında fazla kanıtımız yoktur. Ancak, 16. yüzyıl başlarında Edirne'deki aşevlerinde gayrimüslimlerin çalıştırılmaması kuralı, fütüvvetnamelerde savunulan kısıtlamaların ciddiye alındığı bir ortamda doğmuş olabilir.²² Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin anlattığı bir öykü de önemlidir. Evliya Çelebi, IV. Murad'ın (hd. 1623-40) emriyle düzenlenen büyük bir zanaatkâr ve memur geçit töreninde, İstanbul kasapları ile başkente Mısır'dan mal getiren tacirler arasında öncelik konusunda bir anlaşmazlık çıktığını ve tacirlerin, mezbahalarda kaçınılmaz olan pislik, vahşet ve sefaletle karşı kendi mallarının temizliğini vurguladıklarını öne sürer. Şeyhülislam kasapları uzun uzun savunduktan sonra, tacirlerin önde yürümesine, kasapların da onların hemen arkasından gelmesine karar vermişti. Buradan kasapların gerçekten de kimi mesleklerden daha az saygın görüldüğü, ama kesinlikle dışlanmadıkları sonucunu çıkarabiliriz.

Bundan oldukça farklı bir kulvarda, elimizde Anadolu zanaatkârlarının esas olarak kışın düzenledikleri "helva sohbetleri"ne ilişkin tanıklıklar da bulunmaktadır. Bu törenlerin ayrıca güçlü bir dinî yanı vardı, çünkü helvanın yapımı ve yenmesi sırasında Hazreti Muhammed'in ailesine bağlılık telkin eden metinler okunurdu. Bu dindarca davranış biçimi Sünniler arasında yaygındı, dolayısıyla mutlaka Şii'lere has bir özellik değildi; bu törenin değişik biçimleriyle 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğüne dair kanıtlar bulunmaktadır.²³ Ama bir kez daha, helva törenlerinin ne kadar yaygın olduğunu ve bunların kimi dönemlerde diğer zamanlara göre daha popüler olup olmadığını söylemek olanaksızdır; bunları Osmanlı zanaatkâr yaşamının ayrılmaz bir parçası ya da genel bir özelliği olarak görmek tedbirli bir davranış olur.

NEDEN –VE NASIL– ÖRGÜTLENME?

ZANAATKÂRLARIN OSMANLI BÜROKRATLARINCA "ADLANDIRILMASI"

Böylece Osmanlı loncalarının 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl sonları arasında bir zamanda ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Padişahın idari aygıtının bu gelişmeye yardımcı olduğunu kanıtlayamıyor ama tahmin edebiliyoruz. Bu ifade oldukça muğlak ve pek tatmin edici değil ama sorun

hakkındaki çok kısıtlı bilgimizi dile getirmenin bir yoludur. Öte yandan, herhangi bir döneme dair bildiklerimizle bilmediklerimizi dikkatle ayırt etmeliyiz; çünkü ancak bu biçimde 1700'lerin ve 1800'lerin olgularını geriye yansıtmaktan kaçınabiliriz. Erken dönem kaynaklarının az olması nedeniyle, ne yazık ki bu ikinci yöntem Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin çalışmalarda yaygındır.

Anlaşıldığı kadarıyla 1500 yılı civarında İstanbul, Bursa ve Edirne'de var olan zanaatkâr gruplarının *ehl-i hibre* diye bilinen temsilcileri, kadı'nın önüne çıkarak, kendi zanaatlarının âdetlerini ve standartlarını anlatabiliyordu.²⁴ O dönemde zanaatkârlar için kullanılan terimler oldukça basitti; mesela, İstanbul'u kapsayan 1501 tarihli İhtisap Kanunnamesi genel olarak zanaatkârlar için bir keresinde *ehl-i hîrfet* terimini kullanmıştır. Osmanlı payitahtının kadısına ve muhtesibine gönderilen fermanlarda ise *ehl-i sanat* ve *ehl-i suk* terimleri de, muhtemelen eşanlamlı olarak, en az bir kere geçmiştir.²⁵ Daha sonraki dönemlerde loncaların adı olan *sanat* ve *hîrfet* terimleri 16. yüzyılın en başında, sadece zanaatı ifade edecek kadar geniş bir anlamda kullanılıyordu. İhtisap Kanunnamesi'nde terzi, ayakkabıcı ve debbağ gibi zanaatkârların faaliyetlerinden söz edilmesine rağmen, zanaat örgütlenmesine resmen pek bir ilgi duyulmuyordu. 1501 tarihli kanunnamede, *ehl-i hibre* ye birkaç değinme dışında, bizim için zanaatkâr örgütlenmesinin en önemli göstergesi olan lonca yöneticilerinden hiç söz edilmemektedir.

Bu ifadeleri Bursa'ya ait 1502 tarihli paralel bir kanunnameyi incelerken teyit edebiliriz. Bursa örneğinde bu metnin oluşturulmasının nedenleri kanunnamenin başlangıcında belirtilmiştir: Sultan II. Bayezid (hd. 1481-1512) narhların ve bunların kent çarşısında uygulanıp uygulanmadığının araştırılmasını buyurmuştu. Günümüz tarihçisi için bu giriş, kullanılan terminoloji ve burada anlatılan veri saptama prosedürleri nedeniyle öğreticidir. Buradan, farklı hîrfet gruplarının, tecrübeli uzmanları (*ehl-i hibre*) ile birlikte, ayrı ayrı çağrıldıklarını ve zanaat standartları ile narhlar hakkında sorgulandıklarını öğreniyoruz. Gene bu metinde de başka lonca yetkililerine dair bir kayıt yoktur. Ama görece düşük örgütlenme düzeyine rağmen, söz konusu zanaatların sınırları, her kişinin resmi sorgulamaya hangi grupla birlikte gitmesi gerektiğini bileceği kadar açıkça çizilmişti.

Büyük olasılıkla 1500'lerin başlarında loncalar henüz oluşum aşamasındaydı ve daha sonraki dönemlerin belirgin özelliği olan lonca yöneticileri ancak sahneye çıkmaya başlıyordu. Ayntab/Gaziantep'te 1540'larda fırıncılar açısından süreç aşağı yukarı tamamlanmıştı, çünkü şeyhleriyle birlikte kadı kâtibinin önüne çıkmış ve kent halkına "iyi günde, kötü günde" ekmek sağlamayı üstlendiklerini açıklamışlardı.²⁶ Tekirdağ'a (Osmanlı döneminde Rodosçuk) ait kadı sicillerinde yakın zamanlarda benzer bir metin ortaya çıkarılmıştır; ancak, burada bu girişimde bulunan tek bir kişiydi ve herhangi bir loncaya ya da lonca yöneticilerine değinilmiyordu.²⁷ Kudüs'te de kendi başlarına çalışan bireyler kent halkına ekmek sağlama sözü verebiliyorlardı: 1534'te beş değirmenci bu sözü vermiş ve bu işe "sorumluluklarını, güvenlerini ve paralarını" yatırmışlardı.²⁸

Dolayısıyla 1500'lerin ortasında Rodosçuk/Tekirdağ'da ve Kudüs'te henüz değirmenci ve fırıncı loncaları yoktu –ya da varsalar bile, fazla güçlü değillerdi.²⁹ Buradan, biraz tereddütle de olsa, bu kentlerde yeni bir fırıncı, dükkân açmak istediği zaman bir lonca müdahalesinin henüz gerekmediği sonucunu çıkarabiliriz. Ama daha sonraki yıllarda, Ayntab/Gaziantep'te daha 1540'larda, kent halkına ekmek sağlama sorumluluğunu bireysel girişimciler değil, loncalar üstleniyordu ve eski ustalar yeni kişilerin mesleklerine girişi hususunda söz sahibi olmak istiyorlardı.

İlk bakışta Gaziantep, Tekirdağ ve Kudüs kayıtlarındaki beyanlar yerel özellikler gibi gözükebilir. Ama aralarındaki çok büyük mesafelere rağmen kullanılan ifadelerin benzerliği, bu tür beyanların Osmanlı merkezî hükümeti tarafından, muhtemelen kadılar aracılığıyla, bir biçimde dayatılmasını olası kılmaktadır. Ayrıca, böylesi taahhütlere ilişkin referanslar az olsa bile, belge yokluğu, birçok Osmanlı kentinde kadı sicillerinin ancak 1570'den sonraki yıllardan itibaren günümüze kalmasından ve bu tarihte fırıncı loncalarının artık iyice güçlenmiş olması nedeniyle bu tür belgelere gerek kalmamasından kaynaklanabilir.

Muhtemelen, bir fırıncı adayından resmî bir taahhüt isteniyordu, çünkü fırıncının hemşerilerine her koşulda ekmek sağlayabilmek için ciddi miktarda tahıl depolaması gerekecekti. Bu talep 1501 tarihli İstanbul nizamnamesinde açıkça belirtilmiş ve fırıncılara ellerinde iki ay yetecek kadar un

bulundurmaları emredilmişti. Bazı durumlarda bu yükümlülük, muhtemelen kıtlık nedeniyle, bir aya indiriliyordu. Kurala uymayan, böylece de hemşerilerine yeterli ekmek sağlayamayacakları görülen fırıncılar idamla bile tehdit ediliyordu. Ancak, aynı paragrafta tahıl piyasasında fiyatların mevcut tahıl durumuna göre değişebileceği kabul ediliyordu. Satın alacak tahıl olmadığı ya da talep edilen fiyat olanaklarının üstünde olduğu zamanlarda fırıncıların ne yapacaklarına ise değinilmemişti.

Bu örgütsel ilkeler çarpıcı bir süreklilik göstermiş ve yüzyıllar boyunca giderek ayrıntılı bir hale gelmişti. İstanbul örneğinde, fırıncıların gerçekten de ambarlarını dolu tutmalarını sağlamak üzere ürkütücü bir bürokratik aygıt oluşturulmuştu.³⁰

Öte yandan, Kudüs'te 1550'den önceki dönemde başlarında şeyhleri olan ve üyeleri, mesleklerini aynı yerde icra edeceklerine söz verecek kadar bütünleşmiş kimi loncalar da vardı. Örneğin, 1540'ların başında şimdi Kuyumcular Çarşısı olarak bilinen, eskinin "Sultan Çarşısı"na taşınmakta olan altın ve gümüş kuyumcuları için bu geçerliydi.³¹ Bazı lonca şeyhleri ile zaman zaman lonca başlarını atlayarak tek tek zanaatkârlarla müzakerelerde bulunan muhtesip arasında yoğun bir rekabet olduğu anlaşılmaktadır.³² 16. yüzyıl sonlarında kuyumcu loncası şeyhi görüldüğü kadarıyla bu çekişmeden üstün çıkmıştı: Bu tarihte tamamlanan bir iş artık ancak şeyhin onayından sonra müşteriye teslim edilebiliyordu; şeyh ayrıca loncasının üyelerine yapılan gümüş ve altın teslimatlarını denetliyor, fiyat belirliyordu ve genelde zanaatıyla ilgili bütün konularda son söz ona aitti. Ama böylesine kapsamlı bir yetki enderdi ve belki de çok sayıda zengin ziyaretçi gelen bu hac kentinde kuyumculuğun özel önemiyle bağlantılıydı.³³

16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kimi Bursa loncaları da çok gelişmişti. Artık birbirini tamamlayan birkaç örgüte ayrılmış olan ipek eğriciler, kadı'nın huzuruna çıkarak, şu ya da bu kişinin ehl-i hibre atanmasını isteyebiliyorlardı; ayrıca bu bağlamda atanacak kişinin önlemesi gereken suiistimalleri de belirtebiliyorlardı. Lonca kethüdaları da göreve benzer bir biçimde geliyorlardı: İlgili lonca ya da en azından onun temsilcileri mahkemeye çıkıyor ve bu konunun neden halen boş olduğunu açıklıyor, istedikleri kişiyi belirtiyor ve padişahın buyrukları uyarınca kethüdanın hallet-

mesi gereken şikâyetleri sıralıyorlardı.³⁴ 1500'lerin sonlarında, en azından Bursa'da, lonca sistemi artık sağlam bir şekilde yerleşmişti.

Bu gözlemler bizi özellikle 1500'lerde kendi içinde bütünleşmiş zanaatkâr örgütleri kurulmasının nedenlerini düşünmeye sürüklemektedir. Belli ki bu salt idari bir karardan kaynaklanmıyordu: Bırakalım imparatorluğun bütünü, tek bir yerde bile lonca kuruluşuna ilişkin bir sultan fermanı bilmiyoruz. Ancak, daha sonra göreceğimiz gibi, 16. yüzyıldaki seferlerden sonra Osmanlı devletinin zanaatkârlardan vergi ve hizmet talepleri daha ısrarlı bir hale geldi; unutmayalım ki, padişahların artık bu tür talepleri dayatabilecek, hazırda, küçük ama aktif bir mali bürokrasileri vardı. Bu koşullarda zanaatkârlar, talep edilen vergi ve hizmetlerin eşit paylaşımını sağlamak için daha sıkı bir birlik içine girmiş ve eski ilişkilerini yoğunlaştırmış olabilir. Ama öykünün tümünün bu olup olmadığı –hatta gerçek durumun bu olup olmadığı– halen belli değildir.³⁵

YÖRELERE HAS ZANAATLAR VE BU ZANAATLARIN ERBABININ ÖRGÜTLERİ

14. yüzyıl boyunca, hatta 1400'lerin başında Bursa Osmanlı'nın başkenti idi; devletin merkezi önce Edirne'ye, sonra da İstanbul'a taşındıktan sonra bile kent bir imalat merkezi olmayı sürdürdü. Ne yazık ki şimdiye dek Bursa zanaatkârlarının genel bir tarihini yazmaya girişen olmamıştır, ama "İhtisap Kanunnamesi" kadife ve diğer ipekli kumaş imalatıyla uğraşan değişik zanaatkârlar arasındaki anlaşmazlıklara ilişkin birkaç ilginç nokta içermektedir. Mesele, son zamanlarda daha pahalı lake (lök) yerine düşük kalitedeki kızılboyanın kullanılmasıydı; bütün zanaatkâr temsilcileri bunun için hemen, mevcut boyaları tekellerinde tutan ve fiyatları, eski standartlarda ipekli kumaş üretiminin imkânsız hale geleceği ölçüde artıran tacirleri suçlamışlardı. 1502 Kanunnamesi gene söz konusu zanaatkârların iç örgütlenmesi hakkında fazla bilgi vermez ama aynı alandaki zanaatkârların çıkarlarını korumak için bir grup olarak hareket edebildikleri ve sözcülerinin Osmanlı hükümeti temsilcilerine bilgi verdiği açıktır. Dolayısıyla daha 16. yüzyılın en başında bile bu zanaatkârlar, bir zanaatkâr grubunu gerçek bir lonca olarak kabul etmek için gerekli gördüğümüz kıstaslara uyuyorlardı.

Trakya'nın geniş otlakları nedeniyle, Edirne civarında çok sayıda sığır, koyun ve keçi yetiştiriliyordu ve kent daha 1501-02'de deri işleri için bir merkez haline gelmişti. Bu nedenle ilgili ihtisap Kanunnamesi tabaklama, ayakkabıcılık ve koşum takımı imalatıyla ilgili bir bahisle başlar.³⁶ Osmanlı yönetiminin her zaman yerel nüfusun gereksinimlerine verdiği önceliğe uygun olarak, kasapların deri ve postları debbağlara satmaları gerekiyordu, öte yandan debbağların da derileri başka yerlere göndermesi yasaktı. Ancak, satılmamış mallar tacirlere verilebilirdi; Edirne ayakkabıcı ve saraçlarının deri gereksinimleri böylece korunmuş oluyordu. Belki de bu meseleye özel vurgu yapılmasının nedeni, Osmanlı'nın Balkanlar'daki seferlerinin Edirne'den hareket etmesi ve deri teçhizatın savaş için vazgeçilmez olmasıydı. Bu türden düzenlemelere bütün Osmanlı topraklarında sık sık rastlanırdı, ama tekrar belirtmek gerekir ki bu meselenin ele alındığı paragrafın hiçbir yerinde loncalara ya da lonca yöneticilerine değinilmemektedir.

Öte yandan zanaatkâr örgütlerine hiç değinilmiyor değildi. Örneğin koşum takımlarının fiyatları saraçların kendi aralarında anlaşmasıyla (*kendülerin ittifakiyle*) saptanmıştı; aynı şey kendi ürünleri açısından aşevi sahipleri için de geçerliydi.³⁷ Bu fiyat tespitinin uygulamada nasıl işlediği, bütün zanaatkârların bir araya gelerek tartışıp tartışmadıkları, ya da "küçük zanaatkârın" kendilerinden "üstün" olanların kararlarına uymaktan başka bir seçeneklerinin olup olmadığı, yanıtız sorular olarak durmaktadır. Ama en azından kimi zanaatkâr gruplarının fiyatlar hakkında bağlayıcı kararlar verebileceği olgusu bu durumda Osmanlı yönetimince resmen kabul edilmişti. Daha da çarpıcı bir bilgi, fırıncılarla ilgilidir: Kadı'nın ya da onun temsilcilerinden birinin huzurunda birkaç kethüda bir araya gelmiş ve son yedi yılda ekmek fiyatının nasıl hesaplandığını anlatmışlardı.³⁸ Daha önce gördüğümüz gibi birçok diğer zanaatta lonca kethüdaları henüz ortalıkta yoktu. Dolayısıyla eğer üç ihtisap kanunnamesinden çıkarılan sonuçlar güvenilirse, Edirne fırıncılarının o tarihte bile diğer mesleklerin çoğuna göre daha resmî bir örgütleri bulunuyordu.

1530'lardan sonraki kadı sicillerinin günümüze kaldığı Kudüs'ten erken dönem Osmanlı zanaatkârlarıyla ilgili başka bilgiler öğreniyoruz; diğer bir ifadeyle, kayıtlar kentin 1516'da Osmanlılarca fethine kadar geri

gitmektedir. Ancak, bu siciller, yakın zamana kadar Memlûk sultanlığının bir parçasını oluşturan ve dolayısıyla loncaların bilinmediği bir kentte, loncaların nasıl doğduğuna ilişkin fazla kanıt sunmazlar. Gene de Kudûs kayıtları bize bazı meslekler içindeki toplumsal hiyerarşi hakkında değerli bilgiler verir. Hayvan kesen ve onları insan tüketimine hazırlayan zanaatkârlar “sıradan” ve “usta” kasaplardan oluşuyordu. Ustaların sıradan kasaplara kefil olması bekleniyordu; bu uygulama Osmanlı kentlerinde 18. yüzyıl kadar geç bir dönemde bile ara sıra gözlenmiştir.³⁹ Bu nedenle, 1700’lerde İstanbul’da olduğu gibi, 16. yüzyılda Kudûs’ta “üst rütbeli” zanaatkârlar ya da tacirler daha mütevacı meslektaşlarını denetliyorlardı.

Kudûs’ta ayrıca daha düşük düzeyde tacirler de vardı; bunlar “et satıcıları” olarak tanımlanabilir, çünkü mal tedariki için tam yetkili kasaplara bağımlıydılar. Bunun yanı sıra iki alt kategori zanaatkâr daha belgelenmiştir: Bunlar kendi dükkânlarını açmalarına izin verilmeyen, ama hayvan kesen ya da kesim sürecini denetleyen ve etleri kasap dükkânlarına nakledilmeden önce gerekli işlemlerden geçiren kişilerdi. Kudûs’un zanaat dünyasının tümünde ya da çoğu dalında bu tür ayrıntılı bir düzenlemenin var olması pek olası değildir. Ama buna bazı yerlerde rastladığımıza göre, kentin loncalarının kesinlikle eşitlikçi olmadığı sonucuna varabiliriz.⁴⁰ Burada da gene, bu hiyerarşik örgütlenme büyük hacı nüfusunun yarattığı talep nedeniyle, kasaplığın Kudûs’un kent ekonomisinde daha yaşamsal bir zanaat olmasından kaynaklanmış olabilir.

PAZAR DENETİMİ VE İDARİ ARAÇLARLA DAYATILAN FİYATLAR

Kudûs kayıtlarından elde edilen diğer bir değerli bilgi muhtesiplerle ilgilidir; bu kişilerin 16. yüzyılda Anadolu’daki mesleki kimliği hakkında ise fazla bilgimiz yoktur. Kudûs’ta bu memurlardan bazıları meslek hayatlarına kasap olarak başlamışlardı, dolayısıyla bir zanaatkâr ortamından geliyorlardı. Bu kayda değer bir özelliktir, çünkü genelde Osmanlı uyruklarının devlet hizmetine girmesi oldukça zordu. Daha da çarpıcı olan, Kudûs muhtesipleri memurluğa yükselmeden önce çok saygın bir meslek bile icra etmemişlerdi: Çünkü kesim ve öldürmeyle ilişkileri nedeniyle, kasapların itibarı çok yüksek değildi.⁴¹ Ama bu eski kasaplar muhtesiplik görevine

geldikten sonra toplumsal itibarları artmış, hatta bazen ulema ailelerinden kız alabilmişlerdi. Böylesi bir toplumsal yükselmenin Kudüs ile mi sınırlı olduğunu, yoksa diğer kentlerde de mi mümkün olduğunu bize ancak yeni araştırmalar gösterecektir.

Daha önce gördüğümüz gibi merkezî otoritelerin kadınlara ve muhtesiplere gönderdikleri kanunnamelerde zanaatkârların iç örgütlenmesine fazla değinilmiyordu. Başka bir ifadeyle, bize kalan belgeler sadece Osmanlı padişahının ve memurlarının denetimini güçlendirmek için hazırlanmıştı; zaman zaman, yoldan çıkan zanaatkârların yüreğine Tanrı korkusu salmak amacıyla bir görevli gönderilerek, “işlerin sıkı tutulmasına” çalışılıyordu.⁴² Bu kişilerin bazen yetkilerini abartmış olmaları kuşkusuz tümüyle farklı bir meseledir. Öte yandan, zanaatkârlar, yetkililerin müdahaleyi uygun görmediği sorunları çözmeleri gerektiğinde, bunları sözlü olarak tartışmış olmalıdırlar ve genellikle buldukları çözümler hiçbir zaman kâğıda dökülmemiştir.

İhtisap kanunnamesine göre, muhtesip doğrudan zanaatkârların denetimiyle ilgiliydi. Onun Ortaçağ İslam kentlerindeki selefi, sözcüğün çok genel anlamıyla kent düzeninden sorumluydu.⁴³ 1500'lere gelindiğinde muhtesibin sorumlulukları esas olarak çarşı işleriyle sınırlanmıştı ama gene de namaz kılmayan kişilerin, ayrıca yalancı şahitlik yapanların ve bir kadı tarafından hazırlandığı ileri sürülen sahte belgeler (*tezvir hüccet*) kullananların cezalandırılması da onun göreviydi.⁴⁴ Ancak, bu suçlular, suçları kadı huzurunda kanıtlandıktan sonra muhtesibin sorumluluğuna giriyorlardı.

Eğer elimizdeki belgelere inanırsak, büyük Osmanlı kentlerinin çarşılarında denetim çok yaygın olmalıdır. Muhtesibin satışları denetlemesi, çarşı vergilerini toplaması, satıcıların müşterilerini kandırmamalarını sağlaması ve yetkililerce belirlenen ya da zanaatkârların kendi aralarında anlaştıkları fiyatları (*narh*) uygulatması öngörülüyordu. Bütün bunları yapabilmek için herhalde çok sayıda yardımcısı vardı, ama ihtisap kanunnamesi bize onlar hakkında fazla bir şey anlatmamaktadır. Bir kâtip ve bir yardımcı ya da temsilciye (*kethüda*) ilaveten, muhtesip çarşılarında ve dükânların sıralandığı sokaklarda fiilen devriye gezen kişilerin hizmetinden de yararlanabilirdi; Bursa'da bu kişiler fırın sahiplerinden rüşvet alarak, düşük kalitede ekmek satışlarını görmezden gelmekle suçlanmışlardı.⁴⁵

Muhtesibin kanunsuzlukları parayla ya da fiziksel olarak cezalandırma hakkı vardı. İstanbul’la ilgili düzenlemeler para cezaları uygulanmasını teşvik etmiyordu. Bunun yerine dayacağı ya da suçluyu ahalinin gözünde küçük düşürmek için, başını ortasında delik olan bir kalastan geçirerek, kentte dolaştırmayı tavsiye ediyorlardı: Bu utanç verici cezaya “tahta külah” deniliyordu. 1500’lerin başı için başka kanıtlar yoktur ama biraz daha geç bir dönemi ele alan çalışmalar bu tür, kişiyi kamuoyu önünde rencide eden bir cezanın ciddi sonuçları olabileceğini göstermektedir. Böylesi bir kişinin alınına muhtemelen bir “kara leke” sürülüyordu ve Müslüman olması durumunda mahkemede tanıklık yapmasına izin verilmeyebilirdi.⁴⁶

Bir zanaatkârın cezalandırılmasının ana nedenlerinden biri kötü işçilikti; ama kadı ve muhtesip belli bir loncada neyin kabul edilebilir bir uygulama olduğunu bilemeyeceklerinden, memurlar normal olarak tecrübeli ustaların (ehl-i hibre) fikirlerini alır ve onların ifadelerini gelecekte yapılacak performans değerlendirmeleri için emsal olarak kaydederlerdi. Örneğin 16. yüzyıl başlarında İstanbul, Bursa ve Edirne muhtesiplerinin faaliyetlerini düzenleyen fermanlarda, bir ayakkabının ne kadar dayanması gerektiği ve eğer ayakkabı belirtilen zamandan önce parçalanırsa kimin, ayakkabıcının mı yoksa debbağın mı, sorumlu tutulacağı belirlenmişti.⁴⁷ Kimi kez dayanıklılık fiyatla ilişkilendirilirdi: Örneğin harcanan her akçe için, ayakkabıların iki gün dayanması beklenirdi; bunların bedeli 15-20 akçe olduğundan, muhtemelen bir iki ay içinde tamirleri gerekecekti. Ayrıca dükkân sahipleri doğru tartı ve ölçüleri kullanmadıkları için de cezalandırılabilirlerdi: Örneğin gömlek yapımında kullanılan iyi bir ipekli kumaşı satanlara, beş arşın uzunluğunda parçalar satmaları emredilmişti; eğer pazarladıkları iplik ya da kumaşın uzunluğunun standardın altında olduğu anlaşılsa, ceza alabilirlerdi.⁴⁸

Bursa’da ve daha sonra birkaç yerde daha, satıcıların kumaşları bir ücret karşılığında bir görevliye damgalatmaları gerekiyordu. 1500’lerin başlarında, henüz iltizam sistemi daha sonraki dönemlerdeki kadar yaygınlaşmamışken bile, damganın teslim edildiği kişi çoğu kez görevini Osmanlı devletinden satın alıyordu; bu düzenlemenin Fatih Sultan Mehmed (hd. 1451-1481) zamanına kadar gittiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bazı durumlarda da tah-

silat işi mutlaka düzenli idari aygıtın mensubu olması gerekmeyen bir kişiye (emin) veriliyor ve bunun karşılığında kendisine yüklü bir maaş ödeniyordu; eminin damgaları Bursa kapalı çarşısında güvenilir bir yerde tutuluyordu.

1570'lerde Şam'da da bir damga vergisi dairesi kurulunca, bu, Suriye'den Bursa pazarlarına muhtemelen ipekli-pamuklu karışımı bir dokuma getiren tacirler için sorun çıkardı. İlke olarak damga vergisi ancak bir kere tahsil edilmesi gerekiyordu, ama tacirler vergiyi yolculuğun biri başında biri sonunda olmak üzere iki kez ödemek zorunda bırakıldıklarından yakınıyorlardı. 1564'te İstanbul'da bir başka damga dairesi daha oluşturuldu. Bu yeni daire yalnızca sırmalı ipeklilerle ilgileniyordu: Belli ki hedef bu kumaşların üretimini sınırlandırmak, böylece Osmanlı sarayının tercih ettiği dokumaları daha da ender kılmak, aynı zamanda da parasal amaçlı olmayan altın ve gümüş kullanımını azaltmaktı. Bütün bu önlemler, en azından piyasanın üst kesimlerine hizmet eden zanaatkârlar üstünde devlet kontrolünün giderek artmasına yol açtı.

Standartları karşılamayan miktar ve nitelikle ilgili anlaşmazlıklardan daha da sık görülen, sadece narha göre satış yapılması yönündeki uyarılardı. Ama bütün zanaat ürünlerine narh konulmuyordu; örneğin İstanbul'da boyacılar, yaptıkları işlerin teknik açıdan yeterli olmaması durumunda cezayla tehdit edilirken, onların durumunda kanunnamelerde fiyata ilişkin bir şey söylenmez.⁵⁰ Fiyatlar herhalde bizzat lonca üyelerince belirleniyordu. Bursa'daki duruma gelince, dönemin padişahı II. Bayezid saltanatının başlangıcında saptanan narhlara hâlâ uyulup uyulmadığını, uyulmuyorsa bunun nedenini saptamaya kararlıydı.⁵¹ Sonuç idare için pek övünülecek gibi değildi, çünkü sorgulanan tanıklar geçen beş-altı yıl içinde bu fiyatların genellikle unutulduğu kanısındaydılar. 1480'lerin narhlarına dönüşün olası olup olmadığı çok açık değildir; muhtemelen görevliler pragmatik davranacaklardı. Çünkü metnimizin özlü biçimde belirttiği gibi, "narhlar azlık ve bollukla ilgiliydi."⁵²

ZANAATKÂRLAR VE TACİRLER

1400'ler ve 1500'ler söz konusu olduğunda zanaatkârlar ile tacirler arasındaki ilişki en iyi şekilde Bursa bağlamında belgelenmiştir; bu

nedenle bu kent üstünde yoğunlaşacağız. Pazarlamanın bir bölümü hayata zanaatkâr olarak başlayan, hatta satışı büyük oranda imalat ile birleştiren tacirlerce üstlenilmiş olmalıdır. Örneğin 1586'da İran'dan ipek tedarikindeki kesintiyle ilgili bir şikâyet dilekçesini imzalayanlardan biri, 40 dokuma tezgâhına sahipken, artık ciddi biçimde endişelenmeye başlayan bir diğerrinin 46 tezgâhı vardı.⁵³ Ama çok daha önceleri, 15. yüzyılın sonlarına doğru, kayıtlı varlıklarının neredeyse tümünü ipek ticaretine yatırmış, oldukça zengin insanlar bulunuyordu.⁵⁴ Bu iş kolunda çalışanlar, I. Selim (hd. 1512-20) Şah I. İsmail'e (hd. 1501-24) karşı yürüttüğü ekonomik savaşın bir parçası olarak İran'dan ham ipek ithalatını yasakladığı, ithalatçıları hapse attığı ve mallarına el koyduğu zaman, büyük zarar görmüş olmalıdırlar. Geçimlerini ipekli kumaş dokuyarak sağlayan işçilerin kaderi belki daha da kötü olmuştu.⁵⁵ I. Süleyman'ın (hd. 1520-66) tahta geçtikten kısa bir süre sonra babasının politikasından vazgeçmesinin gerekçeleri muhtemelen yalnızca hukuk ve meşruiyet değildi: Ne de olsa müflis tacirler ve işsiz dokumacılar iyi vergi mükellefleri olamazlardı.

Kimi tüccarların hazır giyim isteyen müşterilerden sipariş alarak, alıcının seçtiği ipekli kumaşı boyacı ve terzilere ilettikleri de anlaşılmaktadır. Ya da tüccarlar belki de ipeğin kadife ve brokara dönüştürüldüğü “malzeme zincirinin” bir parçasıydılar. Bilgilerimizin hemen hemen tümü terekelere dayandığından, para ve malzemelerin hareketini tek tek “fotoğraf kareleri”nden, diğer bir ifadeyle tüccarların ölümünden hemen sonra derlenen verilerden yeniden oluşturmaya çalışmak, açıktır ki sorunlu olacaktır.

LONCA DIŞI İŞÇİLER: ÇIRAKLAR VE ÜCRETLİ EMEK

Bilindiği kadarıyla lonca meselelerinde yalnızca usta olarak kabul edilenler etkiliydiler, çırakların ise söz hakkı yoktu. Genç kuşağın nasıl işe alındığı ve eğitildiği hakkında çok az şey biliyoruz ve elimizdeki kısıtlı kanıtlar da yalnızca 16. yüzyılın son yıllarına aittir. 1600 yılında Bursa kadife üreticileri “kadim geleneğe göre”, diğer bir ifadeyle en azından son birkaç on yılda, loncalarında dört-beş yıllık bir çıraklığın âdet olduğunu söylüyorlardı.⁵⁶ Muhakkak loncadan loncaya bazı değişiklikler vardı. Başka yerlerden farklı olarak kölelerin tekstil sanayisinde önemli bir rol oynadık-

ları Bursa'da muhtemelen kölelik de gayri resmi bir çıraklık içeriyordu: Örneğin 15. yüzyılın sonunda, kısa bir süre önce ölen ipek taciri Hacı Hızır b. Ahmed'in terekesi çıkarıldığında, bu kişinin, usta dokumacı olarak bilinen dokuz kadın kölesini azat etmeyi vaat ettiği görülmüştür.⁵⁷

Ustalar ne zaman eğitimsiz kişilerin dükkân açtıklarını iddia ederek bu "haksız" rekabetin ortadan kaldırılmasını talep etseler, Osmanlı yetkililerinden olumlu bir yaklaşım bekleyebiliyorlardı. Buna karşın bu yetkililerin şikâyetçinin atölyesinde harcanan ücretsiz emeğin, makul sınırları aşıp aşmadığını sorguladıklarına hemen hemen hiç rastlanmamıştır. Kimi gençler üstlerinin denetiminden kaçma çabasıyla kentin kıyılarında dükkân açabiliyorlardı, ama bu ancak Bursa gibi canlı pazarları olan büyük merkezlerde olanaklıydı.⁵⁸ Çıraklara para ödenmezdi ve vaktinde bir kişiyi işçi olarak değil, çırak olarak tuttuğunu iddia ederek ona ücret ödemeyi reddeden bir ustayı Ankara kadı mahkemesi haklı bulmuştu.⁵⁹ Çıraklık tamamlandığında bazı ustalar yeni meslektaşlarına meslekleri için gerekli aletleri hediye edebiliyorlardı; bu bazen de dokumacılığı öğrenen köleler azat belgelerini aldıklarında yapıyordu.

Ustalar ile çıraklar ya da söz konusu çocukların hâlâ çok küçük olduğu durumlarda, usta zanaatkârlar ile çırak aileleri arasındaki anlaşmazlıklara ilişkin kanıtımız da yoktur. Ama bazen açgözlü bir usta bir çocuğa ciddi bir zarar verebiliyordu. 16. yüzyıl sonlarında Piri b. Abdullah ile karısının, oğullarını çırak verdikleri Hacı Yahya b. Hacı Kasım aleyhine Ankara'da açtıkları bir davada bu açıkça görülmektedir. Hacı Yahya seyahate çıkarken oğlanı yanında götürmüş, geri döndüğünde ise çırak kaybolmuştu. Perişan aile, çocuğu başka bir kentte, 18.000 akçe gibi büyük bir para karşılığında köle olarak satılmış olarak bulmuştu.⁶⁰ Kuşkusuz eğer aile bu kadar becerikli olmasaydı, çocuk hayatını köle olarak geçirebilirdi.

Zanaat dünyasındaki ücretli emeğe arşiv kaynaklarında oldukça sık değinilir: Örneğin Ankara yakınlarında köylü kadınlar yerel dokuma imalatçıları için iplik eğirirlerdi.⁶¹ Kadınların loncası olmadığından ve mevcut örgütler yalnızca erkeklerden oluştuğundan, bu eğiriciler herhalde örgütsüz ücretli işçilerdi ve muhtemelen ürettikleri iplik miktarına göre para alıyorlardı. Bursa ipek sanayisinde de kadınlar çalışıyordu: Örneğin

15. yüzyıl sonlarında ölen bir ipek tüccarının muhtemelen onun için çalışan iki kadına borcu vardı.⁶² 1500'lerde kanıtlar artmaktadır: 1530'da Hacı Mehmed adlı birisi Osmanlı devletine ait ipeği, ipek dolabı işleten bir kadına emanet etmişti. Kadın malzemeyi kaybettiği için, onu istihdam eden ve muhtemelen bir emin ya da mültezim olan kişiye tazminat ödemesi gerekmişti; dolaylı olarak da devlet hazinesine para ödemiş olmalıydı. Birkaç yıl sonra bir diğer belgede bir kadının başka bir kadını ipeğini sarması için tuttuğuna değiniliyordu; bu işin 20. yüzyılın ilk yarısında bile ne denli kötü koşullarda yapıldığını düşünürsek, ipek dolabı işleten bu kadınlar muhtemelen çok yoksuldular.⁶³

Ayinler için gerekli kumaşları işleyen Ortodoks kadınların da girişimciler için çalıştıklarını ve bu girişimcilerden bazılarının da kadın olduğunu tahmin edebiliriz. Günümüze kalmış yüksek kaliteli bir parçada Theodosia Pouloupos adlı birinin imzası ve 1599 tarihi vardır; kadın bir olasılıkla bir atölyenin şefiydi.⁶⁴ Rum kadınlarının tekstil sanatkârlığının kökeni eskiye dayanır: İbn Battuta, Ladik (Osmanlı döneminde Lazkiye) diye de bilinen Denizli'de üretilen bir kumaştan takdirle söz eder. Bu kentin kadınları pamuklu bir kumaşı sırmayla işliyorlardı; kullanılan malzemenin mükemmelliğinden dolayı bu kumaş yalnızca dekoratif değil, aynı zamanda dayanıklıydı.⁶⁵

Ücretli işçilerden bazıları kesinlikle loncalara mensup değildi; bazı durumlarda ise bu o kadar açık değildir. Örneğin 16. yüzyıl sonlarında Ankara'da bir ayakkabıcı, arkasında 600 çift ayakkabı bırakmıştı ve oldukça çok sayıda kişi onun terekesinden alacak iddia etmişti. Bu kişilerin işlerinin gevşek olduğu zamanlarda bir miktar fazladan para kazanan köylüler ya da yarı köylüler mi, yoksa kendi dükkânlarını açacak kadar parası olmadığı için sermaye bakımından daha iyi durumda olan bu ayakkabı tacirinin dışı verdiği işleri alan ustalar mı olduğunu söylemek olanaksızdır. Ama her durumda bu üreticiler ücretli emekçi olarak kabul edilmelidir.

ZANAATKÂR ALTYAPISINA YATIRIM YAPAN KURUMLAR OLARAK VAKIFLAR

Osmanlı kentlerinde zanaatkârlar çoğu kez evleriyle dükkânlarını ayrı tutarlardı. Ancak, bu kuralın istisnaları olmuş olmalıdır. Mütevazı

zanaatkârların, bilhassa da bekârken, geceleri dükkânlarında kalmış olmaları mümkündür ve kadınların da üretim sürecine katılabilmesi için bazen dokuma tezgâhları konutlara yerleştirilebiliyordu. Zanaatkârlar normalde kendi evlerinin ve aletlerinin sahibiydiler ama dükkânlar ve atölyeler çoğunlukla vakıf mülküydü. Bunun sonucu, İstanbul'da daha 15. yüzyıl sonlarında zanaatkârlar günlük yaşamlarında bu kurumların –kimi kez seçkin– idarecileriyle iş yapmak zorundaydılar.

Ticari değeri en yüksek emlak arasında Osmanlı padişahlarının, vezirlerinin ve hanım sultanlarının çoğunlukla, sırasıyla devlete başkentlik yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul'da ve ayrıca büyük vilayetlerde yaptırdıkları cami, medrese ve diğer hayır kurumlarını kapsayan külliyeler gelirdi. Bu hayır kurumlarına gerekli geliri sağlamak amacıyla dükkânlar, tabakhaneler, boyahaneler ve saraç atölyeleri kiralanırdı; öte yandan gerçekten büyük vakıfların kentsel gelir kaynaklarından çok, kırsala dayandığını da belirtmek gerekir. Gene de Osmanlı yönetici sınıfının kimi üyelerince kurulan vakıflarca kiraya verilen dükkân sayısı devasaydı. 1546 tarihli bir kayıta belirtildiği gibi, Mustafa Paşa bir Bizans kilisesini günümüzün Koca Mustafa Paşa Camii'ne çevirdiğinde, yalnızca İstanbul'da buna 250 civarında dükkân tahsis edilmişti.⁶⁶ Ama gene aynı kayda göre, hakkında macun ticareti ya da imalatı yapması dışında bir şey bilmediğimiz Kasım b. Abdullah adlı daha mütevazı bir bani bile, cami ve medresesine 14 dükkân tahsis etmişti. Bu vakfın ayrıca bir kasap dükkânı ile bir boza üretim atölyesi vardı.⁶⁷ Kira geliri çok yüksek değildi, ama kayda değerdi: Eğer her şey kurucunun niyetine uygun giderse, bu dükkânlar yılda ortalama 50 akçenin üstünde kira getirirlerdi.

Çoğu durumda bir dükkânda tek bir zanaatkârın kiracı olduğunu varsayabiliriz, ama tabakhaneler ve boyahaneler için durum oldukça farklıydı. Muhtemelen bu ortamlarda bile her zanaatkârın kendi bölmesi (hücre) vardı, ama boyaların, tabaklama elemanlarının ve diğer kimyasalların bulunduğu fiçiler ortak kullanılırdı. Dolayısıyla zanaatkârların bunların alımı ve bakımı konusunda anlaşmaları gerekirdi. Bu tür bir binanın kiracılarına belli bir ürünün pazarlanması konusunda tekel hakları verilmişse, örgütlenme daha fazla gerekliydi: En azından Fatih Sultan Mehmed zamanında

İstanbul'da Yedikule debbağları ile Saraçhane saraçlarının bu durumda olduğu anlaşılmaktadır. Fatih Camii ve Medresesi'yle ilgili vakıf belgesinde 110 dükkân sıralanıyordu. Bütün bu yerler kiraya verildiğinde, büyük külli-yeler kendi başlarına fiilen mahalleler haline gelmiş olmalıdırlar.⁶⁸ Bu tür kümeleşmeler, bireysel olarak çalışan zanaatkâr gruplarına göre "güçlü" örgütlenmelere daha yatkın olabilirlerdi, ama o kadar az belge bulunmaktadır ki bunun kanıtlanması olanaksızdır.

SONUÇ

Bilgilerimizin bugünkü durumuna göre, Osmanlı zanaatkârlarının örgütlerinin doğuşu hakkında söyleyebileceklerimiz büyük ölçüde varsayımdan ibarettir. Ama gelecekteki araştırmalar için şunları açıkça belirtmemiz gerekiyor: 1200'ler ve 1300'lerde gelişen, erkeklerden oluşan ve ahiler/fityan olarak bilinen birliklerde muhtemelen çok sayıda zanaatkâr vardı ve bu grupların ürettiği yazılı eserler Osmanlı yüzyılları boyunca sürekli kopya edilmişti. Ancak, örgütsel açıdan, ahilerin loncalarla doğrudan bağlantılı olduklarına ilişkin bir kanıt yoktur. Ama fütüvvetnamelerde dile getirilen toplumsal ahlak anlayışı açısından durum farklıdır: Görüldüğü kadarıyla bu kaynaktan girişimciliği, rekabetçiliği ve kâr için çalışmayı dünyevi kibir olarak aşağılayan bir ideoloji gelişmişti.⁶⁹ Öte yandan, göreceğimiz gibi, gerçek hayatta bu ahlak anlayışına uyumlu yaşamak hiçbir şekilde bütün zanaatkârlar için geçerli değildi (hatta durum tam tersiydi) ve Osmanlı devleti de el-Burgazi gibi yazarların önerdiği ahlaki değer hiyerarşisini benimseyordu.

Loncaların 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyıl boyunca aşama aşama ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır: 1500'lerin ortalarında fırıncılık gibi yoğun denetim altındaki mesleklerin bile mutlaka bir lonca örgütlenmesi bulunmuyordu. Bu ifade bir kesinlik içermiyor, çünkü Osmanlıcada hirfet terimi sadece resmî lonca örgütü için değil, zanaatın kendisi için de kullanılabiliyordu. Loncalara, örneğin kethüdaların faaliyetlerine ilişkin doğrudan kanıtları elde etmek zordur. Bu erken dönemde kadılar ve büyük kentlerde muhtesipler yerel zanaatkârlarla yüz yüze muhatap oluyorlardı. Eğer grup küçükse, ustaların tümü huzura çıkabilirdi; daha büyük gruplarda

ise yetkililer tecrübeli ustaların ifadelerine dayanıyorlardı. Bu ustalar söz konusu zanaatın üyelerince resmen seçilmiş kişiler olabildiği gibi, resmen seçilmemiş kişiler de muhatap alınabiliyordu. Daha sonraki dönemlerde zanaatkâr meselelerinde kilit rol oynayacak olan kethüda o zamana kadar muhtemelen yalnızca büyük kentlerde az sayıda loncada bulunuyordu. Öte yandan Arap eyaletlerinde kethüdanın işini yapan şeyhler, en azından Kudüs örneğinde, 16. yüzyılın ortalarından itibaren kayıtlarda gözükmektedir. Elimizdeki kanıt azlığı nedeniyle bunun yeni fethedilen topraklarda resmî örgütlerin daha hızlı ortaya çıktığı anlamına gelip gelmediğine karar vermek zordur.

Kadının ve muhtesibin yakın müdahalesinin gösterdiği gibi, Osmanlı zanaatkârları, temel özellikleri çoğunlukla padişahlar ve onların hizmetkârlarınca tayin edilmiş bir ortamda faaliyet gösteriyorlardı. Müşteriler, en azından piyasaya doğrudan şikâyetleri olumlu sonuç verince, suçlamalarını devlet memurlarına taşıyorlardı. Ayrıca idare müşteriye sunulan malların fiyatlarının sabit olacağını varsayıyordu. Bu fiyatlar ya zanaatkârların kendilerince saptanıyor ve belki daha sonra yetkililer tarafından onaylanıyor ya da söz konusu zanaatkârlara ve tacirlere danışılarak, kadı ve muhtesip tarafından belirleniyordu. Neticede bir karaborsanın ortaya çıkma olasılığı hiçbir zaman açıkça tartışılmasa bile, her tecrübeli idareci böylesi bir ihtimalin farkında olmalıydı.

Osmanlı yönetiminin lonca oluşumunu teşvik etmiş olması da çok olasıdır; ama bunun tam olarak nasıl gerçekleştirildiği belli değildir. Bugüne dek şu ya da bu kentte loncaların kurulmasını talep eden bir padişah fermanı bulamadığımız kesindir. Ama Osmanlı bürokrasisinin zanaatkâr örgütlenmesini desteklemekte çıkarı olduğu da açıktır. Bu ilginin kendisini nasıl gösterdiğini bir sonraki bölümde ele alacağız.⁷⁰

DEVLETİN HİZMETİNDE

Osmanlı savaşları için yapılan hazırlıklar, eğer daha önce değilse bile, 15. yüzyılın ortalarından itibaren finansman, süvari ve hepsinden öncesi malzeme talebinin artmasına yol açtı.¹ Bunun sonucu, emek ve nakdi olarak ödenmesi gereken vergi yükünün artmasıydı. 1500'lerin başından itibaren sultanlar, o zamana kadar savaşmışları Venedik kolonileri ve çoğu kez oldukça küçük prenslikler yerine, Habsburglar ve Safeviler gibi rakip imparatorluklarla karşı karşıya kaldıklarında, durum daha da ağırlaştı. Orta büyüklükte, ama adem-i merkeziyetçi bir krallık olan Macaristan oldukça hızla fethedilirken (1526-47), bunu izleyen yıllarda genişleme çok daha pahalı ve daha belirsiz bir hale geldi.² Bunun sonucu zanaatkârların yoğun biçimde seferber edilmesi oldu. Giderek daha çok ordu oluşturulduğundan, askerlerin savaşta işlevsel olabilmeleri için giderek daha çok zanaatkâr hizmetine ihtiyaç duyuldu.

Zanaatkârlar padişah idaresinin de merkezi olan kentlerde yaşadıklarından, kaynaklarına ulaşmaları kolaydı; dolayısıyla savaşla ilgili talepler onları, uzak ve ulaşılması zor bölgelerde yaşayanlara göre daha doğrudan etkilemiş olmalıdır. Ayrıca Osmanlı'nın taşra kentlerinde yaşayan zanaatkârlar da sık sık savaşın dolaylı sonuçlarının, özellikle karayollarındaki emniyetsizliğin mağduru oluyorlardı.³ Kargaşa ve haydutluk, ticareti kısıtlıyor ve dolayısıyla zanaat ürünlerinin, satış noktalarının çoğuna ulaşmasına engel oluyordu. Nakit ve emek olarak dayatılan vergiler, askerlerin çapulculuğu ve zanaatkâr ürünlerine yönelik sivil talep eksikliği Osmanlı tarzı erken modern devlet oluşumundan kaynaklanan yüklerin önemli bir kısmının zanaatkârların sırtına binmesine yol açtı.⁴

Osmanlı İmparatorluğu “mükemmel bir savaş makinesi” olarak ün kazanmıştır. Kuşkusuz taşıdığı sığara layık herhangi bir hükümdarın ana faaliyeti olarak savaşı kabul etmenin, Osmanlı'ya özgü bir olgu olduğunu iddia etmek doğru gözükmemektedir. Tersine, erken modern batı ve orta Avrupa üstüne çalışan tarihçiler savaşın, savaşta kullanılabilecek gelirleri sağlamak için akla gelebilecek her hileye başvuran Fransız, Habsburglu ve diğer krallar

için de merkezî bir öneme sahip olduğunu göstermişlerdir.⁵ Ama belki de savaşın bütün imparatorlukların varlık nedeni olarak görüldüğü bir dünyada, Osmanlı'nın 1400'lerde ve 1500'lerde bu amacı rakiplerinin çoğundan daha etkili bir biçimde gerçekleştirdiğini söylemek haksız olmayacaktır.

15. ve 16. yüzyılın padişahları, fetihlerinin yanı sıra, inşa ettirdikleri yapılarla da ün kazanmışlardır. En fazla cami, medrese, tekke, aşevi ve hastane yaptırmışlardır. En tercih edilen yerler, sırasıyla başkentleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul'du, ama bu tür binalar Mekke ve Medine gibi hac merkezlerinde, hatta Manisa ve Şam gibi eyalet merkezlerinde de yapıyordu. Bu da inşaat ve bezeme ile uğraşan zanaatkârların sık sık, sefere çıkmak üzere askere alınanların yanı sıra, uzak yerlerde hizmete zorlanması anlamına geliyordu.⁶ Aslında imparatorluğun büyük inşaat projelerinden birinde çalışmak, orduya katılmanın bir alternatifi sayılıyordu; bu gözlem, örgütlenmeleri bakımından savaş ile büyük çaplı inşaat projeleri arasındaki yapısal paralellikleri doğrulamaktadır.⁷ Kuşkusuz bu tür vakıflar tamamlandıktan sonra zanaatkârların yararlanabilecekleri dükkân ve atölyeler oluşuyor (bkz. İkinci Bölüm) ve böylece bu iş kimi zanaatkârların işine yarıyordu. Ama bazen bu vakıfların talep ettikleri kiralara yoksul düşmüş zanaatkâr ve/veya tacirlerin verebilecekleri ya da vermek istedikleri miktardan yüksek oluyordu.

Muhtemelen 1500'lerin sonlarına doğru, Avrupalı "kefereler" ile İranlı "sapkınlara" karşı zaferin artık her şartta kesin olmadığını farkına varılması, kimi kentlilerin gözünde sadrazamların ve padişahların meşruiyetini azaltmaya başladı.⁸ Osmanlı bürokrasisi bu tehlikeye karşı koymak için büyük kamusal şöenler aracılığıyla hükümdarlara sadakati arttırmaya çalıştı; zanaatkârlar isteseler de istemeseler de bu olaylara katılmak zorundaydılar. Bu nedenle bu bölümümüzün ana odak noktası zanaatkârların –ister savaş, ister sultanların inşaat projeleri, isterse saray şenlikleri için olsun– imparatorluk için seferber edilmeleri olacaktır.

ORDUYA EŞLİK EDEN ZANAATKÂRLAR (ORDUCULAR) VE BUNLARIN GÖREVE ALINMALARI

Levazımın Osmanlı askerî örgütlenmesinin güçlü bir noktası olduğu ve zanaatkârların buna ciddi katkıda bulundukları söylenmiştir. Askerlerin

yalnızca ekmek ve sebzeye değil, silaha, çadıra, çizme ve giysiye, ayrıca süvari iseler nala ve diğer araç gerece ihtiyaçları vardı. Sadece askerlerin mallarında değil, arabalarda ya da Habsburg cephesine malzeme taşıyan Tuna teknelerinde de tamirat işi çoktu. Ayrıca, Osmanlı askerleri savaşa giderken, 17. yüzyılda Avrupalı ordularda çoğunlukla olduğu gibi, kadınları kendilerine eşlik etmezdi. Bu nedenle bu kadınların yaptığı ev işi hizmetleri ya askerlerin kendilerine ya da uzmanlaşmış işçilere düşüyordu. Padişahın komutanları disiplini korumak için askerlerini, ordu güzergâhlarına yakın Osmanlı kentlerinin iş merkezlerinden uzak tutmaya çalışırlardı. Özellikle de karargâhta belli mal ve hizmetler eksik olduğu ya da askerlerin elinde köle olarak satılacak çok sayıda tutsak olduğu zamanlarda, bunun mümkün olup olmadığı kuşkusuz farklı bir konudur.

Osmanlı arşivlerinde şu ya da bu padişahın seferinde görevlendirilen zanaatkârların listelerine nadir de olsa rastlanır.⁹ Elimizdeki en erken belgesel kanıt 16. yüzyıl ortalarına ait olmasına rağmen, bu gelenek herhalde çok daha eskiydi; vakanüvisler 1300'lerin sonlarında Osmanlı ordusunda zanaatkârların bulunduğuna değinirler. 1500'lerin ortalarında ihtiyaç duyulan zanaatkârların göreve alınması işi kadılara, özellikle de üç büyük kentin, Bursa, Edirne ve İstanbul'un kadılarına verilmişti. 16. yüzyılda sıkça olduğu gibi, padişah başkent ile Edirne arasında gidip geldikçe (*göç-i humayun*), bu yolculuklar da ufak seferler biçimini alır ve bir dizi zanaatkâr salt bu hizmet için görevlendirilirdi.

Ordularla ilgili düzenlemeler bazı açılardan, örneğin Osmanlı ordusunda hizmetli Balkanlar'daki göçebeler (yürükler) arasında gözlenen yapılar benziyordu.¹⁰ Normalde söz konusu insanlar birimler halinde örgütlenirlerdi ve yürüklerin örneğinde bu birime ocak denilirdi; loncalar da zanaatkârlar için benzer bir işlev yerine getirmiş olmalıdır. Aktif hizmetteki kişiler belli bir düzenle rotasyona tabi tutulur, sefere çıkmayanlar ise çıkan arkadaşlarının donanımı için para verirlerdi. Ama yürükler 16. yüzyılın sonlarına kadar asker olarak görev yapar, dolayısıyla da silah ve çadıra gereksinim duyarlardı, ama diğer tarafta zanaatkârların seferde lazım olacak gereçler ve malzemeler için paraya ihtiyaçları vardı ve gerekli nakdi bulmak onların memlekette kalan meslektaşlarının sorumluluğuydu. Orducu

temin etmek açısından kimi kez küçük loncalar daha büyüklerle birlikte kaydedilirlerdi; bu muhtemelen genel idari masrafların sınırlandırılmasına yardımcı oluyordu.

Ayrıca 16. yüzyıl boyunca donanmanın büyümesi çok sayıda kürekçi gerektiriyor, savaş kalyonlarında ölüm oranı yüksek olduğundan bu sayı daha da artıyordu. Yetkililer, diğer insan gücü kaynaklarına ek olarak, İstanbul loncalarından da bazı kürekçileri donanmaya almışlardı. Bu yükümlülük çoğunlukla Boğaz'da ve Haliç'te mal ve yolcu taşıyan kayıkçılara ama aynı zamanda meyhanecilere düşüyordu.¹⁴ Dolayısıyla en azından kimi lonca üyeleri tehlikeli ve büyük olasılıkla hiç seilmeyen hizmetleri yerine getirmek zorunda kalıyorlardı; üstelik seferlerde askerlere gerekli eşyayı tedarik eden kimi zanaatkârlardan farklı olarak, hizmetlerinin bedelinin umulmadık bir kârla karşılanması gibi bir imkânları da yoktu.

SELANİK VE DİĞER YERLERDEKİ YÜNLÜ KUMAŞ ÜRETİCİSİ YAHUDİLER

Osmanlı İmparatorluğu'nun daha 15. yüzyılda, bu kurumun batı Avrupa'da henüz bilinmediği bir zamanda bile düzenli bir ordusu olduğundan, askeri malzeme gereksinimi de düzenliydi ve yalnızca savaş zamanlarıyla sınırlı değildi. Ana kalemlerden biri, Avrupa ordularında yerleşmeden çok önce Osmanlı askeriyesinin en azından bazı birliklerinde gelenekselleşmiş olan üniformalardı. 15. yüzyılın son yıllarından başlayarak, yeniçerilere, Gırnata'nın [Granada] 1492'de düşmesinden sonra İspanya'dan sürülen Yahudi imalatçılardan düzenli olarak yünlü kumaşlar alınıyordu. Bu kişiler kısmen İstanbul'a ama esas olarak Selanik'e yerleşmişlerdi. Onların Selanik civarındaki kırsal alanda çırpıcı dibekleri kurduklarını görüyoruz; eğer fazla vakitleri yoksa yeniçeriler üniforma kumaşlarını doğrudan buradan alıyorlardı. İmalatçılar Selanik'ten Balkanlar'ın ham yününe kolayca ulaşabiliyorlardı. Pek sık ihlal edilse de, resmî kurala göre sürü sahipleri ancak Selanik'in Yahudi imalatçıları ihtiyaçlarını sağladıktan sonra yünlerini tacirlere satabiliyorlardı. Ancak, Dubrovnik ve Venedik tacirleri de bu pek de kaliteli olmayan yün için rekabete giriyorlardı ve devlete sıkı bir şekilde kontrol edilen fiyatlarda mal temin eden imalatçılardan daha fazlasını harcayabilecek güçteydiler. Üstelik yeniçeri kumaşının çivit mavisıyla

boyanması gerekiyordu ve çivit bölgede yetişmediğinden, bu ek bir masraf getiriyordu.¹² Sık sık baş gösteren salgın hastalıkların yanı sıra bu zorluklar üniformaların zamanında tesliminde sık sık aksamalara neden oluyordu.

16. yüzyılın büyük kısmında Osmanlı askeriyesi çok az para ödemiş olabilir, ama imalatçılar bir şekilde tazmin ediliyordu.¹³ Gerek Osmanlı yetkilileri gerekse Yahudi toplumu yeniçerilere yünlü kumaş sağlama yükümlülüğünü, padişahların talep ettiği diğer zorunlu hizmetlerle aynı düzeyde bir angarya olarak görüyorlardı.¹⁴ 1500'lerin sonlarındaki siyasi ve askeri krizle yeniçeri sayısı arttı ve bunun sonucu üniforma kumaşı talebi de büyüdü. 16. yüzyıl başlarında yeniçeriler 95.000 arşın talep ederken, yüzyılın sonunda teslimat neredeyse yüzde 200 daha artarak, 280.000 arşına ulaşmıştı.¹⁵

1580'lerden önce imalatçılar kendilerini açık piyasada satış yaparak finanse ediyorlardı; ürettikleri ürün orta kalitedeydi, dolayısıyla orta zenginlikte kentli bir müşteri kitlesine hitap ediyordu. Ama 16. yüzyılın bunalımlı son birkaç on yılının ardından, bu pazar daraldı ve sonunda çöktü. Osmanlı parasının değerinin düşmesi ve fiyatların gümüşle ifade edildiği durumlarda Amerika'dan yapılan değerli maden ithalatı nedeniyle Balkanlar'da yün giderek pahalılaştı.¹⁶ Ayrıca doğu Akdeniz'de kendilerine bir yer edinme çabasındaki İngiliz tacirler, kumaşlarını çok indirimli satıyorlardı. Bunun sonucu olarak İngiliz kumaşı görece ucuz ve yüksek kaliteli bir hale geldi ve Selanik dokumalarının pazarı daha da daraldı.

Selanik'in Yahudi imalatçıları bunun yanı sıra yoksullaşmış eski müşterilerin tercih etmeye başladığı daha düşük maliyetli dokumaların rekabetinden de zarar gördüler. Bu alternatif ürünler arasında bütün Makedonya ile Filibe/Plovdiv bölgesinde üretilen, içinde bir kat ham pamuk bulunan astarlı yelekler ile kaba yünlerden yapılan abalar vardı. 18. ve 19. yüzyıllarda çok yaygınlaşacak bu giysiler 1600 civarında piyasaya girmeye başlamıştı; bunların bakkallarda ve kervansaraylarda bulunabiliyor olması, uzmanlaşmış zanaatkarları öfkeliendiriyordu.¹⁷ Bu gelişmeler sonucu 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Selanik'in yünlü kumaşları ticari olarak ayakta kalma kabiliyetlerini yitirdiler ve imalatçılar tamamen devlete bağımlı, askeri malzeme üreten kişiler haline geldiler. Sayıları da buna göre azaldı:

1645-46'ya gelindiğinde, geçmişte 300 olan tezgâh sayısının 190'a indiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Bu nedenle, ilk bakışta bir ekonomik rasyonelleşme göstergesi olarak algılanabilecek, ciddi sayıda dokumacının birlikte çalıştığı atölyelerin ortaya çıkışı, imalatçıların durumunda olumlu bir değişime yol açmamıştı. Ama bu sanayi ticari özelliğini kaybetse de, yeniçeri desteği sayesinde, yeniçerilerin 1826'da ortadan kaldırılmasına kadar yaşadı.

Selanikli dokumacılardan bazıları bu sıkıntılar nedeniyle, piyasa için üretim yapmayı ve yeniçerilere olan yükümlülüklerinden kurtulmayı umdukları başka yerlere göç ettiler. Bunlardan bazıları çok uzak olmayan bir yerde, Karaferye/Verroia kentinde yeni bir yurt bularak, burada muhtemelen Selanik ürünlerine benzeyen yünlüler ürettiler. Ama bu göçler kentte kalan dokumacıların yükünü artırdığından, bunlar İstanbul'daki yetkililere ve/veya yerel kadırlara şikâyetle bulundular. Karaferye durumunda olay uzun süren bir davaya dönüştü. Davanın dayanak noktasında şu soru vardı: Bu küçük kentin dokumacıları göçmen ya da göçmenlerin soyundan mıydılar, dolayısıyla Selanik'e dönmeleri mi gerekiyordu, yoksa her zaman Karaferye'de mi yaşamışlardı ve bu nedenle orada kalabilirler miydi?¹⁹ Sonunda büyük ölçüde Selanik dokumacılarının ve onların müşterileri yeniçerilerin lehine bir uzlaşmaya varıldı: Çok az sayıda kişinin yerli olduğuna karar verildi, geri kalanı ise göçmen kabul edildi. Ama göçmen sayılan kişilerin gerçekten yükümlülüklerine geri dönüp dönmedikleri belli değildir. Selanik'in sıkıntılarından kaçan diğer muhacirler 17. yüzyılda İzmir limanının büyük gelişme gösterdiği Anadolu'nun Ege sahillerinde boy gösterdiler.²⁰ Manisa'ya yerleşen kimi yünlü kumaş üreticileri burada *velençe/velense* diye bilinen bir kumaş üretmeye başladılar; Selanik mültecilerine bir kez daha geri dönmeleri ve yeniçerilere mal üretme yükümlülüklerini üstlenmeleri için emir verildi.

Adı muhtemelen İspanyol kenti Valencia'dan gelen velençe, daha önce gördüğümüz gibi, yoksul müşterilerin artık Selanik yünlülerine tercih ettikleri aba denilen daha mütevazı yünlülere benziyordu. Dışarı doğru çıkan ipliklerin ilmek biçiminde dokunup sonra kesilmesi, bitmiş ürüne çoğu kez, günümüzün Siirt battaniyelerine benzer bir köy kilimi havası veriyordu. Velençe siyah ve beyazın yanında, genellikle kırmızı, sarı ve

mavi renklerde üretiliyordu. 1640'ta İstanbullu alıcılar Karaferye velençesi ile Selanik velençesi arasında seçim yapabiliyorlardı. Aslında bu tür ucuz kumaş üretimi, yeniçerilere mal sağlamayı sürdüren dokumacıların iki yakalarını bir araya getirme çabalarından biriydi.²¹ Velençe gündelik kullanım için üretilen basit bir dokuma olduğundan, az sayıda örneği günümüze kalmıştır. Ama çoğunlukla battaniye olarak kullanılan, daha iyi kalitede kalemler de mevcuttu ve bunların 16. yüzyıla ve 17. yüzyıl başlarına ait bazı örnekleri Topkapı Sarayı koleksiyonlarında görülebilir.²²

Yünlü kumaş sağlama yükümlülüğü bir bütün olarak Yahudi toplumuna düştüğünden, Osmanlı kayıtları açıkça bir lonca örgütüne değinmezler. Yeniçeriler için çuha üreten Selanik Yahudilerine bazı belgelerde grup (taife) olarak değinilirken, bununla zanaat örgütüne mi, yoksa cemaat temelinde bir örgütlenmeye mi değinildiğini söylemek olanaksızdır.²³ Ham yün teminindeki sıkışıklıklara ya da salgın hastalıklar ve göçün neden olduğu işgücü yetersizliğine ilişkin şikâyetler, –varsayımsal– bir imalatçı loncası tarafından değil, Yahudi toplumu tarafından yapılmıştı. Ancak, Osmanlı ülkesinin diğer kesimlerinde Yahudi lonca üyeleri yok değildi: Örneğin 16. yüzyılda Kudüs'te hem kasap hem de ayakkabıcı loncalarının Yahudi kolları vardı; Yahudiler üç cemaatli kuyumcular loncasında da önemli bir konuma sahiptiler.²⁴ Ama devlete mal sağlama söz konusu olduğunda, bir bütün olarak Yahudi toplumunun herhangi bir loncadan daha önemli olduğu anlaşılmaktadır.

YELKEN BEZİ VE ORDU İLE DONANMA İÇİN İÇ ÇAMAŞIRI

Osmanlı ordusu ve donanması yünlülerin yanı sıra pamuklu dokumalar da talep ediyordu. İstenen miktarlar büyüktü: Örneğin 1628-29'da idare, dokuma dışı kalemlere ek olarak, 2000 parça (pamuklu) Menemen bezi ile 30 kantar pamuk ipliği talep etmişti.²⁵ Bundan biraz daha önce, batı Anadolu'daki Aydın ve Saruhan eyaletlerinden yeniçeriler için 44.000 parçaya denk gelen 22.000 balya “astar bezi” sağlamaları istenmişti.²⁶ 1656-57'de, tersanedeki kölelerin giysileri için Kıbrıs'tan 40.000 arşın kaba pamuklu kumaş alınmıştı: Başlangıçta her parçaya beş akçe ödenecekti ama tahsilatı yapmakla sorumlu kişi fiyatı yarıya indirmiş ve idare de bu

amaç için en fazla 100.000 akçe ayrıldığını doğrulamıştı.²⁷ Bu asgari bir tutardı: Burada parça başına verilen 2,5 akçeyi, idarenin aşağı yukarı aynı dönemde Tesalya'daki Yenişehir-i Fener (Larisa) kentinden talep edilen pamuklu kumaş için imalatçılara parça başına vermeye hazır olduğu 25 akçe ile karşılaştırmak, bunu kanıtlamaya yeterlidir. İkinci durumda kalitenin ve nakliye masraflarının daha yüksek olduğunu varsaysak bile, gene de fark çarpıcıdır.²⁸ Dolayısıyla ordu ve donanmaya sağlanan dokumalar için ilkesel olarak para ödense de, ciddi gecikmeler ve kısıntılar çoğu kez üreticiler için hayati güçleştiriyordu.

Ama pamuklular en azından kısmen köylerden toplanıyordu, dolayısıyla da bu mutlaka tam zamanlı zanaatkârların yapması gereken bir iş değildi. Gene de bazı durumlarda örgütlü zanaatkârların –belki gayri resmî olarak– oldukça küçük kasabalara bile müdahale ettiğini görüyoruz. Örneğin 1573-74'te nüfusu 8-9 bin olan Bergama'da, pamuklu kumaş dokumacıları 1564-65'te kadının huzuruna çıkarak, tacirlerin çevre bölgeden pamuk ipliği alıp, bunları “kefere”ye satmalarından şikâyetçi olmuşlardı.²⁹ Birkaç yıl sonra, Kütahya yakınlarında küçük bir kasaba olan Simav'ın dokumacıları, daha önce istenmeyen ama artık son vergi siciline eklenen bir pazar vergisinden topluca şikâyetçi olmuşlardı. Muhtemelen çoğu okuma yazma bilmeyen zanaatkârlar hem yeni hem de eski sicillerin içeriği hakkında bilgi edinmeyi ve pazar vergisini “kötü bir yenilik” (bidat) olarak kaldırtmayı başarmışlardı.³⁰ Burada da zanaatkârların girişiminin öncesindeki örgütlenme hakkında bir şey söylenmemektedir; ama güçlü Osmanlı bürokrasisine karşı ses çıkarabilmek için yoksul dokumacıların toplumsal “birliktelikleri” hayatiydi. Ne var ki bir kez daha 1500'lerde ya da 1600'lerin başlarında merkezdeki görevlilerle pazarlık etmeyi planlayan zanaatkârlar için loncanın bir ön koşul olup olmadığından emin değiliz.

MADENLERDEKİ HİZMETLER

Erken dönem Osmanlı madenciliğiyle ilgili bilgiler çoğunlukla, Osmanlı'nın, Ortaçağ'da Sırbistan'da ve diğer prensliklerde var olan örgütlenme biçimlerini devraldıkları Balkanlar hakkındadır. Sırbistan'da maden işletilmesiyle ilgili düzenlemeler 13. yüzyıla dayanır; bu kanunlar Osmanlıcada

çoğu kez Sas (Sakson) olarak tanımlanırdı, çünkü Sırp-Osmanlı kanunlarının birçoğu ilk kez, bugün orta Almanya'da bulunan Harz Dağlarında geliştirilen madencilik yasasından alınmıştı. Bu düzenlemeler yüzyıllar boyunca orta ve güneydoğu Avrupa'daki madencilik bölgelerine taşındı.³¹ II. Mehmed (hd. 1451-81) Balkanlar'daki fetihlerinden sonra ayrıntılı nizamnameler oluşturmuş, bunlar halefi II. Bayezid (hd. 1481-1512) tarafından daha da geliştirilmiştir.

Osmanlı padişahının, imparatorluğunun bütün yeraltı varlıkları üstünde istimlak hakkı vardı ve bilhassa bütün madenlerin sahibi oydu, ama işletmelerin finansmanı ve örgütlenmesi *varak* olarak bilinen, uzun süreli mülkiyet haklarına sahip madencilik girişimcileri tarafından yapıldı.³² Bir madenin terk edilmesi durumunda padişah bunu geri alır ve eski *varak*'ın isterse dönebileceği birkaç haftalık bir bekleme süresinden sonra, işletmeyi ya da bunun bir hissesini başka bir işletmeciyeye tahsis edebilirdi. Osmanlı dönemi öncesi, bu *varak*'ların bazıları Yüksek Ortaçağ'da göçmüş ve yerel kent toplumu içinde asimile olmuş maden işletmecilerinin torunlarıydı. *Varak*'lar arasında çok sayıda rahip ve papaz olduğu gözlenmektedir; köy muhtarları da (*knez*) bu alanda faaldi. Dolayısıyla bu girişimcilerin birçoğu madenin günlük işletmesiyle bizzat ilgilenmiyordu. Bir *varak*, hissedarı olduğu bir madeni geliştirmek için üçüncü şahıslarla sözleşme imzalayabilirdi; ancak önce diğer mal sahiplerinin onayını almalıydı. Anlaşmazlık durumlarında, konu kadiya götürülmeden önce, madenci toplumunun arasından seçilen birkaç tür memur olaya müdahil olabiliyordu. Bizim şimdiki bağlamımızda bunların en ilginç, orta Avrupa terminolojisinde Latince *iurati* terimiyle bilinen, *yarar adamlar* ya da *mutemet adamlar*'dı. *Varak*'lar arasında anlaşmazlık çıktığında, yarar adamlar madeni inceler ve bir çözüme varılması için *urbarar*'a, yani madenin baş işletmecisine yardımcı olurlardı. Bu kişilerle Bursa ya da İstanbul'daki ehl-i hibre arasında kurulacak bir paralellik anlamlı mıdır, yoksa durum yalnızca rastlantısal mıdır? Bu henüz yanıt bulamadığımız bir sorudur.³³

1500'lerde maden için işçi bulmanın ve bunları işte tutabilmenin zor olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Fatih Sultan Mehmed'in ilk başta madencilerden, yerel köylülerle eşit düzeyde vergi alması olabilir.

Oldukça çok sayıda madenci firar edince, II. Bayezid onları yerlerinde tutabilmek için vergilerini azalttı.³⁴ Yeni kurala göre *varak*'lar, onların görevlileri ve maden çalışanları hep birlikte madenci olarak sınıflandırılıyor ve hane başına bir altın (*flori*) ödüyorlardı; ancak, buna ek olarak, çıkardıkları madenlerden ve onların ya da ailelerinin yetiştirdikleri ekinlerden aşar vergisi alınıyordu. Ama padişahın gayrimüslim uyruklarına çok ender tanınan bir ayrıcalıkla, kelle vergisinden (haraç) ve bazı durumlarda birçok düzensiz vergiden muaf tutuluyorlardı. Böylece Balkan madencileri, geçit muhafızları gibi mali çıkar karşılığı hizmet verenlerle aynı kategoriye konulmuşlardı. Devlet memurları madenci toplumunun iç işleri ile pek ilgilenmediklerinden, bu düzenlemede lonca benzeri bir örgütlenmenin söz konusu olup olmadığı kayda geçmemiştir.

Kayıtlara göre madenciler arasında bazı alanlarda uzmanlaşma söz konusuydu: Madencilerin bazıları yeni galeri açılışından önce kayalarda çatlak oluşması için yakılan ateşi besliyor, bazıları elle ya da pompayla su boşaltıyor, diğerleri ise yüzeye çıkarılan madenleri taşıyordu; galerinin yeterince uzun ve geniş olduğu durumlarda bu iş için at arabası kullanıyordu. Ayrıca, madenci aletleri imal eden uzmanlaşmış demirciler vardı.

Varak ihtiyaca göre maden işçilerini işe alırdı ve onların kısmen nakdi kısmen aynı olarak ödenen ücretlerinden sorumluydu. İşçiler bazen ücret olarak, çıkardıkları madenden bir hisse alır, sonra bunu *varak*'a geri satarlardı. Bazı yerlerde işçilere çıkardıkları madenin miktar ve niteliğine göre ödeme yapılırdı. Bu düzenleme, işçileri büyük çaba harcanmasını gerektiren ince damarları işlemekten alıkoyuyordu; gerçekten de kimi kararlarda işçilerin madenlere iyi bakmadıkları öne sürülür. Padişah, *varak*'lar hisselerini, işçiler de ücretlerini almadan önce kendisine düşen payı talep ettiğinden, kimi madenciler muhtemelen uzun süredir ücret ödenmediği için işyerlerinden kaçıyorlardı. Eğer *varak* borcunu ödeyemeyecek durumda ise, işçilerinin onun madendeki hissesini rehine koyarak ücretlerini sağlama alma hakları vardı.

II. Bayezid'in maden nizamnamesinde, yan sektörlerde çalışanlar hakkında –örneğin herhangi bir madenin çalışabilmesi için elzem olan nakliye hayvanlarını, keresteyi ve yiyecek maddelerini tedarik edenler

konusunda– pek bir şey söylenmez. Ancak, 1500’lerin ortalarında aşıret yapıları çoğunlukla çözülmüş ve başlangıçtaki askeri sorumlulukları giderek ortadan kalkmış olan Balkan göçbeleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur.³⁵ Bu kişiler çoğu kez madenlerin korunmasında ve gerekli minerallerin kamu şantiyelerine ve ordu depolarına güvenli bir şekilde taşınmasında istihdam edilirlerdi. Özel bir örgütlenme gerekli değildi, çünkü göçbelerin zaten önceden oluşmuş ocakları vardı; gördüğümüz gibi, Osmanlı yönetimine hizmet açısından, loncalar ve ocaklar arasında belli paralellikler bulunuyordu.

15. ve 16. yüzyıllardaki Anadolu söz konusu olduğunda, elimizdeki en iyi kanıtlar, Osmanlı’nın fethinden önce bile belli bir önemi olan Küre bakır madenleriyle ilgilidir.³⁶ Küre’de maden işletmecilerine *küreci* denirdi; burada Balkan madenlerine has, Osmanlıca olmayan terminolojiye rastlamıyoruz. Kaynaklarımız işçiler hakkında fazla bir şey söylemiyor; 1600’lerin sonlarında bakır madenlerinde istihdam edilen çok sayıda kölenin daha önceki dönemlerde de buralarda çalışıp çalışmadığı hakkında ancak tahminde bulunabiliyoruz. Madencilerden bazıları ile sorumlulukları çok açık bir şekilde tanımlanmayan “Küre madenleri hizmetkârları” muhakkak ki çevre köylerde yaşıyorlardı; kereste ve diğer malzemeleri sağlayan insanlar için de aynı şey geçerliydi. Bu kişiler işe gitmek için büyük mesafeler kat ediyorlardı ve 1850 sonrası Zonguldak madenlerindeki düzenlemelerin en azından 16. yüzyıldan beri yaygın olan uygulamalardan esinlendiğini tahmin edebiliriz.³⁷

DONANMA TERSANESİNDE

Osmanlı yöneticilerinin, son ürünlerine duydukları yakın ilgi nedeniyle, madenler ile tersaneler birlikte ele alınabilir. Ancak, tersanelerde müdahale daha da doğrudandı, çünkü tersaneler üst düzeyde bir idarecinin komutasındaydı; oysa madenlerde günlük kontrol özel müteahhitlerin eline bırakılırdı. Venedik ve Osmanlı tersaneleri teknoloji açısından birbirlerine benzerlerdi: Çünkü 1600’lerin ortalarına kadar Akdeniz savaşlarında önemini koruyan kadirga nispeten standartlaşmıştı. Bunları üretmenin en verimli yöntemleri bulununca, bir tersaneden ötekine hızla yaygınlaşmıştı.

Ancak, 1500'lerde Venedik tersanesinde seri üretim bandı standart hale gelmişken, Osmanlılar bu tekniği benimsememişlerdi.³⁸ Acilen yeni gemiye ihtiyaç olduğunda, İstanbul yetkilileri gövdenin imalatını taşradaki alt tersanelere yaptırırlar, sonra bunlar İstanbul'da tamamlanırdı. Dolayısıyla, Osmanlı donanması 17. yüzyıl ortalarından itibaren, deniz savaşları olmayan yıllarda maliyeti düşürebiliyordu, çünkü gemi ustaları o dönemlerde işten çıkarılıyordu; ustalar bu durgunluk zamanlarında özel gemi sahipleri için çalışabiliyorlardı.³⁹ Öte yandan, Venediklilerin ticari üstünlüklerinin artık geçmişte kaldığı 17. yüzyılda bile önemli bir donanma gücünü korumalarına olanak veren ölçek ekonomisi prensibinin avantajlarından Osmanlı yönetimi yararlanamıyordu. Ama Osmanlı tersanelerinin idarecileri, emirlerinde daha büyük miktarlarda insan ve malzeme olduğundan, Venedikli rakipleri gibi rasyonalizasyona gitmek için o kadar büyük bir baskı altında değillerdi.⁴⁰

Kimi savaş esirleri tersane alanı içinde yaşıyor ve zaman zaman gemi yapımında çalıştırılıyorlardı, ama Venedik'te olduğu gibi İstanbul'da da donanma tersanesinde çalışan çok sayıda uzmanlaşmış zanaatkâr, özgür kişilerdi. Osmanlı'nın Habsburglar ile savaşta olduğu ve tersane işçilerinin önemli dinî bayramlarda bile tatil yapmadan her gün çalıştıkları 1529-30 yıllarına ait bir ücret listesi dört ana zanaatkâr grubunun kalafatçılar, marangozlar, direk ustaları (*barudreşan*) ve delgiciler olduğunu göstermektedir.⁴¹ Kalafatçılar "işçilerin aristokrati" idiler ve marangozlarla direk ustalarına ödenenin üç katı maaş alırlardı; bu farklılaşmanın ardındaki ekonomik neden halen bilinmemektedir. 1500'lerin başında tersanedeki işçilerin çoğu Müslüman'dı, ama Osmanlılar ile Venedik arasında Girit savaşının yeni başladığı 1645'e gelindiğinde, bu zanaatkârların çoğunluğunu Rumlar oluşturuyordu; bunların bir kısmı başkent halkındandı, bir kısmı ise –muhtemelen– Venedik'e ait olanların da içinde bulunduğu adalardan göç etmişlerdi. Bu değişikliğin nedenlerini bilmiyoruz, ama Venedikliler Kandiye'de gemi yapımını kısıtladıkları için memleketlerinde iş bulamayan Giritli işçilerin çok ucuza hizmet sunarak yerel işçilerin yerlerini aldıklarını tahmin edebiliriz.⁴²

İmparatorluk tersanelerinde hangi işçilerin loncalarda örgütlendikleri de bilinmemektedir; ama Evliya Çelebi, muhtemelen 1637 tarihli bir

liste temelinde, İstanbul loncalarının büyük bir envanterini hazırladığında, kalafatçıların askerî bir birlik olduklarını öne sürmüştü. Bunun daha önceki zamanlarda da geçerli olup olmadığını bilmiyoruz. Evliya, kalafatçıların yöneticilerine, askerî bir ilişkiye has terimler olan ağa ve çorbacı unvanlarını vermiştir.⁴³ Evliya'ya göre, tersanelerin büyük kısmı Sultan Süleyman zamanında inşa edilmişti, ama maalesef yazar açısından, kesinlikle güç bir iş olan forsaların muhafazası konusu, onların karadayken hangi koşullarda istihdam edildiklerinden daha ilgi çekiciydi.⁴⁴

SAVAŞ MALZEMESİ TEDARİKÇİLERİ

Yakın tarihli çalışmalar 17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek askere almada gerekse askerî teçhizat sektöründe düşmanları Habsburglar ile aşağı yukarı eşit düzeyde, Venedik'ten ise – Venedik'e maliyeti büyük olacak şekilde– kesinlikle daha iyi bir performans sergilediğini göstermiştir.⁴⁵ Merkezileşmediği için standartlaşamamasına rağmen, silah üretimi de oldukça verimliydi. Silah uzmanları günümüze kalmış büyük ve küçük Osmanlı silahlarını araştırmışlardır; ama bunları üreten atölyeler hakkında bilgi azdır. Ancak, bunların çok sayıda ve çok geniş bir alana yayılmış olduğunu biliyoruz; bu nedenle Osmanlı merkezi hükümetinin, tebaanın ateşli silahlar elde etmesini engelleme doğrultusundaki çabaları büyük bir başarısızlıkla karşılaşmıştı.⁴⁶

Barut da erken modern savaş alanlarının standartlarına uygundu ve Osmanlı topraklarında güherçilenin oldukça bol olması, tebaanın mahremiyetine, örneğin erken modern İngiltere'deki kadar yaygın bir müdahaleyi gereksiz kılıyordu. Güherçile temini, soyları nedeniyle sipahilik hizmeti yerine kendilerine vergi tahsilatı ayrıcalıkları tanınabilecek, ama şu ya da bu nedenle bu tahsisatın yapılmadığı kişilerin elindeydi. Bu kişilerin –vergi muafiyetinin getirdiği ciddi avantajlarını koruyabilmeleri için bu iş çoğu kez uzun yolculukları ve masrafı gerektirse de– bir “güherçile taburu”nda görev yapmaları gerekiyordu.⁴⁷

İstanbul'daki tophane hakkında ise Evliya Çelebi bize bir emek tarihçisi için üzücü olarak, Osmanlı sözlü literatüründe çok yaygın olan basmakalıp ifadelerle dolu bir tasvir bırakmıştır. Ama gene de burasıyla ilgili bazı

somut özellikler ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Bina çok sağlam bir biçimde tahkim edilmişti ve bacalardan çıkan kıvılcımların neden olabileceği yangınları söndürecek insanların çatıda dolaşmasına imkân verecek tedbirler alınmıştı. Evliya ayrıca, döküm sürecinin sondan bir önceki büyük aşamasında, top alaşımının içine döküldüğü kalıpların imalatını da anlatır. Bu kalıplar fırınların altına yerleştirilir, bir uçları balçıkla kapatılır, sonra sıvı maden bunların içine akıtılırdı. Daha önceki bir aşamada Osmanlı top ustaları topun dış biçimini belirleyen kalıbın içine binlerce yumurtayla karıştırılmış çamurla kaplı bir demir mil yerleştiriyorlardı. Süreç tamamlandığında, çamurla kaplı mil dışarıya çekiliyor ve yeni dökülmüş top ortaya çıkıyordu.

Ama Evliya'yı özellikle etkileyen bir önceki aşama olan tunç imalatıydı. Bu amaç için *furun-ı tuc* diye bilinen, iki kubbeli yapılar vardı. Evliya bir maya işlevi görmesi için karışıma belli miktarda kullanılmış bakır eklendiğini de aktarır. Metaller bir gün boyunca ısıtıldıktan sonra, işçiler koruyucu külâhlar ve keçe üstlükler giyip –adeta bir gölge oyunundaki şekillere benzeyerek– karışımı tahta sırtklarla karıştırırlardı. Sürece dualarıyla eşlik etmeleri beklenen din-hukuk görevlileri ile vezirleri davet etmek âdetlendi. Ama işin belli aşamalarına, nazar degeceği korkusuyla, dökümcüler ile onların saygın konukları dışında kimsenin katılmasına izin verilmezdi. Kazaların olağan olduğu anlaşılmaktadır; zaman zaman işçilerden ve izleyici vezirlerden ölenler olmuştu. Gene de sözü edilen önemli kişilerin orada bulunmaları gerekli görülürdü. Bunun kuşkusuz bir nedeni de, onlardan, üretim sürecinde tunca katılan küçük miktarlardaki altın ve gümüşü bağışlamalarının beklenmesiydi.

Evliya bir kez daha, başka çok az yazarın tasvir ettiği bir yer hakkınca ayrıntılı bilgi vermiştir.⁴⁹ Top yapımının askerî bir sır olmasının dışında, olayı çevreleyen güçlü dinî hava ve yaygın nazar korkusu hemen hemen hiçbir Avrupalı gezginin Osmanlı'nın top imalatına tanık olamaması demektir. Ama Evliya'nın anlatısında top yapımcılarının toplumsal örgütlenmesi hakkında fazla bir şey yoktur: Tersane ustaları gibi onlar da subayların komuta ettiği askerlerdi ve asker maaşı (*mevacip*) alırlardı. Yalnızca “lüks” toplara kuyumcularca ege-cilasası yapıldığı zaman, muhtemelen loncalarda (ehl-i hiref) örgütlü zanaatkârlarla karşılaşırız –bu tür uzmanlaşmış hizmetlere

de herhalde çok sık talep olmuyordu.⁵⁰ Dolayısıyla, aksine kanıtlar bulununcaya kadar, devlet hizmeti için vazgeçilmez olan bu işletmelerde lonca örgütlenmesinin büyük önem taşımadığını varsayabiliriz: Madenlerde lonca üyesi olmayan, köy kökenli işçiler muhtemelen çoğunlukta idi, tersaneler ile tophanede ise zanaatkârların çoğu, lonca üyesi olsunlar ya da olmasınlar, aslında askerdiler.

SARAY SANATÇILARI VE ZANAATKÂRLARI

Tophanedeki metal işçileri çok kalifiye elemanlardı ve vezirler ile din adamları onları huzurlarıyla onurlandırdıklarına göre, yaptıkları işe bürokrasi gözle görülür bir değer veriyordu. Ancak, günümüz tarihçileri, şimdi sanatçı olarak sınıflandırdığımız minyatür ressamaları ile çini, brokar ve mücevher tasarımcıları gibi zanaatkârlara daha çok ilgi duymaktadırlar. 16. yüzyılda saray zanaatkârları sicillerinde böyle bir ayırım yapılmıyordu; bu değerli işlerde uzmanlaşmış kişiler yay, başlık ve diğer gündelik kullanım eşyası imalatçılarıyla aynı biçimde kaydedilmişlerdi. Ama kuşkusuz bu tür mütevazı kalemlerin de lüks türleri üretilebiliyordu.⁵¹

Sarayın hizmetindeki zanaatkârlar ile şu ya da bu zanaatta eğitilen içoğlanlarının bayramlarda hükümdara kendi imal ettikleri işleri sunmaları beklenirdi. Ancak, saray, topraklarındaki en iyi zanaatkârlarının hizmetlerini mutlaka tekeline almazdı: Bu kişiler, padişahın onların hizmetine ihtiyacı olmadığı zamanlarda özel müşteriler için çalışmış olabilirler. Eğer genel kural bu idiyse, o zaman sicillerde kayıtlı ücret tam bir maaş değil, uzmanlık ücreti olmalıdır. Ayrıca tarihçi ve edebiyatçı Mustafa Âli (1541-1600) gibi entelektüel kişiler de, kendi yazdıkları bir yapıtı resimlendiren minyatür ressamlarına danışmanlık yapmak üzere birkaç ay için istihdam edilebiliyorlardı.⁵²

Günümüze kalmış en eski saray zanaatkâr sicili, Tebriz'in Sultan I. Selim (hd. 1512-20) tarafından zaptının anısının hâlâ canlı olduğu 1526 yılına aittir. Ama daha erken bir tarihte, II. Bayezid döneminde bile bu kentten, muhtemelen kendi istekleriyle İstanbul'a gelmiş nakkaşlar vardı: Bu durum, babası "İranlı bir usta" olarak tanımlanan sanatçı Hasan b. Abdülcélil için de geçerli olabilir.⁵³ Ayrıca, seçkin kişiler de padişaha

saray zanaatkârı olarak eğitilmek üzere, umut gösteren genç köleler hediye ediyorlardı: Gene 1526 tarihli sicile göre Üstat Ali adlı birisi Sultan Bayezid'e Ahmed adlı bir kılıç ustası vermişti; bu kişi 14 yıl sonra hâlâ saray zanaatkârları listesindeydi.⁵⁴ Oğlu Şehzade Mahmud, Bayezid'e bir kuyumcu armağan etmişti ve bu zanaatkâr Bayezid'in ölümünden sonra sırasıyla I. Selim'e ve Süleyman'a (hd. 1520-66) hizmet etmiştir.⁵⁵

1520'de sona eren I. Selim döneminden geriye kalan birisi de Osmanlı topraklarına sürgüne gönderilen nakkaş Şahkulu'ydu; Şahkulu aslen Bağdatlıydı ya da en azından bu kentte bir süre yaşamıştı. Onun Selim'in Şah İsmail'e karşı seferi sırasında tutsak edildiğini tahmin ediyoruz; köle olmamakla birlikte bir zaman Amasya'ya, sonra da İstanbul'a sürülmüştü. Daha 1526'da bile günde 22 akçe gibi ciddi bir ücret alıyordu; bu ücret sonraki yıllarda arttı, zira Şahkulu'nun sonraları çok parlak bir kariyeri oldu.⁵⁶ 1545'te Rumî denilen taburların başıydı; resmî olmayan bir kaynağa göre saray arazisinde bir atölyesi vardı ve Sultan Süleyman onu zaman zaman burada ziyaret ederdi. 1556'da öldüğünde, 3.000 akçe ile bir kaftandan oluşan bir mükâfat almak üzereydi.

Kendi arzuları ile Osmanlı topraklarına göçen İranlı sanatçıları/zanaatkârları çeken şey, büyük olasılıkla Osmanlı'ya hizmetin maddi getirileriydi. İlgilerini dağıtacak çok fazla şey olmadan çalışma fırsatı da bir neden olmuş olabilir: İran'da Türkmen hanedanlarının düşüşü ve Şah İsmail'in devlet kurma çabaları ciddi istikrarsızlığa ve uzun yıllar boyunca İran'da sarayın himayesinin güvenilirliğinin kaybolmasına neden olmuştu. Yüzyılın ortasında bile Sultan Süleyman'ın hizmetindeki bir grup zanaatkâr hâlâ "Tebriz'den gelmiş" olarak kayıtlıydı.⁵⁷ Bu kişiler arasında Şah Muhammed'in liderliğinde 16 nakkaş görüyoruz; ayrıca bir dizi kuyumcu, kâtip/hattat, mühürücü, kilimci ve hatta sıradan bir ham pamuk temizleyicisi vardı.

1526'da sarayda hizmet eden sanatçıların/zanaatkârların çok büyük çoğunluğu Müslüman'dı ama birçoğu etnik kökenlerinden anlaşıldığı kadarıyla yakın bir zamanda Müslüman olmuşlardı. Bunlar arasında Ruslara, Ukraynalılara, Hırvatlara, Macarlara, hatta sadece Frenk olarak bilinen, muhtemelen daha batıdan gelmiş birkaç kişiye rastlıyoruz. Ama bu dönemde padişahın hizmetine girmek için din değiştirmek mutlaka

bir önkoşul değildi: Mesela bu kişilerin arasında, Mısır'dan İstanbul'a sürgün edilen Frenk Bastiyan'ı görüyoruz.⁵⁸ Bastiyan mühürçüydü; Osmanlı ordusu onu büyük olasılıkla Memlûk sarayından almıştı ve Bastiyan aynı zamanda elmas kesmede de usta olduğundan, saray kadrosuna eklenmesi istenecek biriydi. Osmanlı ordusu kendilerini Tebriz'de ele geçirdikten sonra İstanbul'a yerleştirilen iki kalkan ustası, açıkça Hristiyan (*gebr*) olarak tanımlanmıştı.⁵⁹ *Tüfenk* imalatı ise çoğunlukla din değiştirmemiş Ruslar/ Ukraynalılar ile Yahudi zanaatkârların uzmanlığıydı.⁶⁰

Bu zanaatkârların çoğu çırak yetiştiriyorlardı ve çırakların bazıları da saray zanaatkârlarının oğullarıydı. Dolayısıyla şahıslar ilkesel olarak özel becerileri nedeniyle padişahın hizmetine alınsalar da bu, herhangi bir uzmanlıkta saraya hizmet eden bir aile geleneğinin oluşmasını engellemiyordu. Bu kişilerden bazıları kendileri ve soylarından gelenler için seçkinler arasında bir yer edinmişlerdi: Örneğin, Kütahyalı Derviş Mehmed Zilli bir kuyumcu olarak 16. yüzyılda padişahın hizmetine girmiş ve Abaza bir kadınla evlenmişti. Kadının akrabası Melek Ahmed çok parlak bir kariyerin ardından sadrazam olmuş, Derviş Mehmed'in evliliğinden bir oğlu da Sultan IV. Murad (hd. 1623-40) döneminde içoğlanı olarak saraya girmişti. Bu genç adam, daha sonra ünlü bir gezgin yazar olacak Evliya Çelebi'ydi (1611-1683'ten sonra) ve onun on ciltlik yapıtı olmadan Osmanlı'nın toplumsal tarihini yazmak neredeyse imkânsız olurdu.⁶¹

Savaş esiri ya da gönüllü göçmen olarak gelen, işlerinde çok usta zanaatkârların yanı sıra, eğitimini bizzat Osmanlı sarayında alanlar da vardı. Çünkü Topkapı Sarayında eğitim gören içoğlanlarından çoğu askerî ya da idari mesleklere yönelse de sanata yeteneği olanların bunları geliştirmesi teşvik edilirdi. Bunlara iyi bir örnek eski bir asker olan ve gençliğinde Suriye'de subay olarak görev yapan Mehmed Ağa'ydı. Daha sonraları Sultan Ahmed Camii'nin mimarı olan Mehmed gençliğinde kakmacılık eğitimi almış ve fildişi, sedef ve değerli ağaç kakmalı sandıklar ve başka mobilyalar yapmıştı.⁶² Nakkaş Hasan Paşa tanınmış bir minyatürcüydü, ama sarayda ve askeriyede kariyer yapmıştı: 16. yüzyıl sonlarında padişahın anahtarlarının sorumluluğu da dahil olmak üzere, birkaç önemli mevkiye getirildi. 1603'te I. Ahmed tahta geçtiğinde, saraydan "kıdemli kapıcı" rütbesiyle

mezun oldu. Nakkaş Hasan aynı hükümdar zamanında önce yeniçeri ağalığına, sonra vezirliğe atandı, o dönemde Anadolu'nun büyük kesimlerini yakıp yıkan Celali isyancılarına karşı bir sefer düzenledi.⁶³ Bu aktif mesleki yaşamı sırasında tarihi ve edebî konulardaki 20 kitabı resimlendirmeye nasıl vakit bulduğu bilinmemektedir. Eğitimini nasıl aldığını da söyleyemiyoruz; yetenekleri, muhtemelen sarayda içöğlanyken keşfedilmişti.

16. yüzyılda padişahların, bir tasarım dairesi olarak tanımlanabilecek bir nakkaşhanesi bulunuyordu. Nakkaşhane saray arazilerinin hemen dışında, kullanılmayan bir Bizans kilisesinin üst katındaydı. 1600'lerin başında bu arazi Sultan Ahmed Camii'nin yapımına tahsis edilince, nakkaşhane taşındı.⁶⁴ Bu dönemde çinilerde, ipekli kumaşlarda, bakır ve ahşap eşyalarda çok benzer desenler görüldüğünden, nakkaşhanedeki nakkaşların/çizimcilerin lüks zanaatlarla ilgili sanatçı ve zanaatkârların taklit etmesi beklenen modeller ürettikleri tahmin edilmektedir.⁶⁵ Bu bazı durumlarda doğru olabilir, ama ancak usta bir dokumacı düzgün sarkan brokarlar üretebileceğinden, düzenlemeler herhalde dokuma ve diğer tasarımcılara gerekli özgürlüğü sağlayabilecek kadar esnekti. Kimi durumlarda motifler bir baş tasarımcının kararıyla değil, yalnızca taklitle de yaygınlaşmış olabilirler.⁶⁶

İmparatorluk mimarları mimaran-ı hassa diye bilinen özel bir birliğin parçasıydı; 16. yüzyılın büyük bir kısmında baş mimar ünlü Sinan'dı (ö. 1588).⁶⁷ Kamu inşaatlarında uzmanlaşmak isteyen gençler bir çıraklık dönemi geçirip, temel becerileri elde ettikten sonra, padişahın ya da çoğunlukla bir vezirin bir külliye yaptırmak istediği bir taşra kentine gönderilebilirlerdi. Böylesi durumlarda planı baş mimar ya da onun kıdemli yardımcıları hazırlardı; stajyerlere büyük olasılıkla çizimler ile belki de işçileri yönlendirmekte kullanacakları bir model verilirdi.⁶⁸

Ama 1500'lerin ve 1600'lerin başlarının en parlak Osmanlı mimarları mimar birliklerinin dışında eğitilmişlerdi. Gördüğümüz üzere, Mehmed Ağa ilk tasarım ve geometri eğitimini kakma sanatını öğrenirken almıştı; gerçi bir dönem Sinan'ın öğrencisi olmuştu, ama mesleğinin bu aşaması hakkında çok az bilgimiz vardır. Sinan ise Kayseri yakınlarındaki bir köydendi ve devşirmeydi. Daha sonra yeniçeri olmuş, gemi ve köprü yapımını öğrenmişti; İran'a karşı bir sefer sırasında, kendi inşa ettiği ve

Van Gölü'nde devriye gezerek, İran'ın askerî faaliyetleri hakkında bilgi toplayan bir filoya komuta etmişti. Sinan ancak subay olarak belli bir rütbeye geldikten sonra ordudan ayrılmış, İstanbul'a taşınmış ve özel siparişlerle bir dizi cami yapmıştı.⁶⁹ Bunların sonucu Sultan Süleyman'ı, kendisine ilk büyük külliyesini emanet edecek kadar etkilemiş olmalıdır; hükümdar bu külliyei genç yaşında ölen oğlu Şehzade Mehmed'in anısına adamak istiyordu. Sinan eğitiminin çoğunu iş başında edinmiş olmalıdır ve kuşkusuz onun ve meslektaşlarının etüt ettikleri yazılı metinler vardı. Ama bu eğitim malzemelerinden şimdiye dek hiçbir iz bulunamamıştır.

Sinan'ın, marangozluk eğitimi almış olmasına rağmen, marangoz loncasının üyesi olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Saray bünyesinde bir inşaatçı olarak bir kariyer hedefi olan gençlerin mimar birliğine girmelerine de gerek yoktu. Gerçi saray nakkaşları ve diğer zanaatkârlar çırak yetiştirirlerdi ama İstanbul loncalarının bu sürece herhangi bir biçimde dahil olduklarına dair bir bilgimiz yoktur. En azından 1600'lerde, sarayla ilişki bir zanaatkârı loncaların yetki alanından çıkarıyor muydu, yoksa bu izlenim yalnızca günümüze kalmış sicil kayıtlarının kısalığından mı kaynaklanmaktadır? Bunlar henüz yanıt bulamadığımız sorulardır.⁷⁰

İMPARATORLUK ŞANTİYELERİ: CAMİ VE SARAY İNŞASI

Tarihçilerin en iyi bildiği imparatorluk şantiyesi Süleymaniye Külliyesi'dir (1550-57). Burada çalışan işçilerin ve onlara verilen ücretlerin gün gün kaydedildiği belgelere ek olarak, padişahın adına, malzeme ve işçi teminine ilişkin olarak divan tarafından çıkarılan çok sayıda talimat da günümüze kalmıştır.⁷¹ Bu belgeler sayesinde, bu kapsamda Mısır ve Suriye kadar uzak eyaletlerden malzeme naklini de içeren söz konusu süreçleri ayrıntılı biçimde yeniden canlandırılabiliriz.

Ayrıca, buna biraz tat katmak üzere, Sinan, Süleyman'ın ölümünden çok sonra, yaşlılık zamanında projeye ilgili kendi anılarını anlatmıştır. Resmî kayıtlar, düzeni ve düzenliliği vurgularken –ki genel durum gerçekten de böyle olmalıdır, yoksa bu dev projenin yalnızca sekiz yılda tamamlanması mümkün olamazdı– Sinan ayrıca bazı daha dramatik aksilikleri de anımsıyordu. Örneğin, düşmanları Sinan'ı kubbeyi sağlam yapamamakla

suçlamışlar ve mimar bu nedenle muhtemelen yapının tamamlanmasını geciktirmişti. Söylentiye göre padişah buna çok kızarak, Sinan'ı Fatih Sultan Mehmed'i öfkeliendirmek talihsizliğine uğrayan eski bir mimar meslektaşının kaderini paylaşmakla tehdit etmişti. Sinan belki de biraz zevk alarak, bunun üzerine camiye yalnızca iki ayda bitirmeye söz verdiğini ve her şeye karşın sözünü tutmayı başardığını aktarmıştır.⁷²

Bu hatıralar organizasyon açısından değerlidir, çünkü Sinan zaman sıkıntısına düştüğünde, mümkün olan bütün projeleri taşeronla verdiğini öne sürmektedir. Bu da süre baskısı altında işin önemli bölümlerini üstlenme becerisi ve isteği olan girişimcilerin varlığına işaret eder. Demek ki Osmanlı inşaat sektöründe, yaklaşık sekiz yıldır süren devasa Süleymaniye projesinden sonra bile kaynaklarını hâlâ tüketmemiş en azından bazı girişimciler vardı.

Ancak, şantiyeler çoğunlukla devlet memurlarınca kontrol edilirdi; işçiler ise kısmen normalde özel müşterilerin istihdam ettiği zanaatkarlardan, kısmen de özellikle bir vasıf gerektirmeyen işlerde, acemi oğlanlardan meydana geliyordu. Savaş esirleri de az da olsa bir katkıda bulunurlardı. İşçilerin bazıları, başta İstanbul'da yaşayanlar ve göçmen işçiler olmak üzere, kendi özgür iradeleriyle istihdam için başvurmuş olabilirler. Ama inşaat zanaatkarlarının büyük kısmı çoğu kez Balkanlar'ın ve Anadolu'nun uzak kesimlerinden zorla hizmete alınan kişilerdi; Arap eyaletlerinden kimsenin olmaması dikkat çekiyordu. Uygun işçileri bulma görevi esas olarak gene kadınlara aitti ve devletin talep ettiği yetkin ustalar yerine hünersiz işçiler geldiğinde onlar sorumlu tutulurlardı. Yolculuk sırasında firarı önlemek için, zorla işe alınanlar birbirlerine kefil olmak zorundaydılar. Bu kişilere yolculuk masrafları için az miktarda para verilir ama para her zaman vaktinde ödenmezdi.⁷³ Bu insanların başkente bazen kendilerinin geldikleri bazen de muhafızların eşliğinde getirildikleri anlaşılmaktadır. Şantiyeye geldiklerinde, dinî meselelerde kendilerine belli bir hoşgörü gösterilirdi: Mesela Hristiyanlar düzenli olarak pazar günleri tatil yapardı.

Özel sektörle karşılaştırma yapmamıza imkân tanıyacak veri olmadığından, Süleymaniye şantiyesindeki ücretlerde rekabet mi esastı, yoksa Osmanlı devleti talepte bulunduğu çoğu kez olduğu gibi inşaatlarda

çalışanlara piyasa fiyatlarından çok daha düşük bir ücret mi veriliyordu, söylemek zordur. Bu tür, padişaha ait bir şantiyede ücretle ilgili bir anlaşmazlık kayıtlara geçmiştir, ama bu kayıt çok bunalımlı 1580'lere aittir. İdarenin sözde doğal faktörlerin neden olduğu bir "kıtlık" olarak yeniden tanımlamayı tercih ettiği ciddi bir devalüasyondan sonra, inşaat işçileri zam verilmemesi halinde çalışmayı reddetmişlerdi. İdare belirgin bir isteksizlikle bunu kabul etmiş, ama artan ücrete rağmen gene çalışmayı reddedebilecek kişiler korkunç cezalarla tehdit edilmişti, dolayısıyla zam büyük olasılıkla çok cömertçe değildi.⁷⁴

Süleymaniye belgeleri bazı işlerin Müslümanlar, bazılarının ise Hristiyanlar tarafından yapıldığını gösterir. Ancak, bu işbölümü çok katı değildi: Bazen Hristiyan azınlık, normalde Müslümanlara has bir işi yapıyor, bazen de tersi oluyordu. Süleymaniye şantiyesindeki usta işçilerin çoğu Müslüman'dı, ama 1590'lardan kalan bir belgeye göre, Topkapı Sarayı arazisinde bir köşk yapılırken, Osmanlı bina bezemelerinin ayırıcı özelliği olan ve mukarnas diye bilinen, karmaşık geometrilı bezemeleri imal eden zanaatkârlar Hristiyan olarak kayda geçmişlerdir. Az sayıdaki belgelenmiş şantiyede gözlenen işbölümü buralara mı özgüydü, yoksa bir tür model mi izleniyordu, bilemiyoruz.⁷⁵

İMPARATORLUK ŞENLİKLERİNE KATILIM VE ÖDEMEYİ KİMİN YAPTIĞI

Sultan Süleyman'ın özellikle ilk yıllarında düzenlediği görkemli şenliklere zanaatkârların ne ölçüde katıldığı yanıtızsız bir soru olarak durmaktadır; zanaatkârlar herhalde çok sayıda çadır, pahalı dokuma ve başka eşya imal ediyorlardı ama bu hususta kanıtımız yoktur. Ancak, bu yüzyılın sonlarında zanaatkârların şenliklerle ilişkileri hakkındaki belgeler iyi durumdadır. Şehzade Mehmed'in (daha sonra III. Mehmed, hd. 1595-1603) 1582'deki sünnet düğünü için hazırlanan minyatürlü bir elyazmasında, geçit törenine katılan zanaatkârlar görülmektedir; bu, o dönem için görece bir yenilik olabilir, ama daha sonraki kutlamaların önemli bir özelliği haline gelmişti.⁷⁶ Söz konusu minyatürleri yapan ise nakkaş, hattat ve ciltçi atölyesinin, diğer bir ifadeyle saray zanaatkârları birliğine mensup kişilerin başı olan Nakkaş Osman'dı. Sanatçılar büyük olasılıkla geçit törenini izlemişlerdi ve zaten olay

o kadar çok ilgi uyandırmıştı ki resim projesinin tamamlandığı 1588’de bile bu konuda bilgi toplamak herhalde zor olmamıştır.

Nakkaş Osman’ın zanaatkâr geçitlerini betimleyen minyatürlerinde, dükkânlarını ve atölyelerini temsil eden arabalar taşıyan çok sayıda zanaatkâr vardır; bu “işçiler” genellikle genç çıraklardı. Böylece elimizde zücaciye fırınlarının, dokuma tezgâhlarının ve ekmek fırınlarının resimleri bulunmaktadır; ayrıca kendilerine özgü giysileriyle çalışan insanlar da resimlenmiştir.⁷⁷ Fotoğraf öncesi dönem için, böylesi ender görüntüler tarihci açısından son derece değerlidir. Öte yandan, arabalar gerçek atölyeler değil “tiyatro dekorları”ydı; bu nedenle estetik kaygılar gerçekçiliğin önüne geçmiş olabilir. Gene de bu resimler bize aksi halde bilemeyeceğimiz, örneğin çiçekçilik gibi lüks işlerin varlığını göstermektedir.⁷⁸ Evliya’nın yazdığı 17. yüzyıl ortalarında bile meyve satıcılarıyla yakından irtibatlı olan çiçekçilerin 1588’in minyatürlerinde öne çıkmaları kısmen mallarının güzelliğinden, ama kısmen de bu kadar erken bir tarihte bile İstanbul’un varlıklı sakinleri arasında çiçeğe olan yüksek talepten kaynaklanmış olabilir.

Özenle hazırlanan geçit arabaları masraflıydı; üstelik esnafın çoğu, mallarının örneklerini taşıdığından, muhakkak epey zarar ziyan oluyordu: yırtılan kumaşlar, kırılan çiniler, çamurda ayaklar altında ezilen meyve ve çiçekler. Zanaatkârların ayrıca, tıpkı saraydaki meslektaşlarının düzenli olarak yaptıkları gibi, padişahlara hediye sunmaları da bekleniyordu. 1582 geçit alaylarına tanık olan gezgin Nicolaus Haunolth bu hediyelerin, verenerlerin varlıklarına göre derecelendirildiğini ve padişahın bunlara karşılık her birine yüz akçe kadar bir para verdiğini bildirmiştir.⁷⁹ Ama bu görece küçük miktarlar zanaatkârların harcamalarının ancak küçük bir kısmını karşılayabilirdi.

SONUÇ

Padişahın ve hizmetkârlarının zanaatkârlardan taleplerinin hem barışta hem savaşta yüksek olduğunu görüyoruz; yüksek vasıflı zanaatkârlar kadar, kayıkçılar ve çiçekçiler gibi mütevazı meslek mensupları da bu isteklere muhatap oluyordu. Ama 16. yüzyıl boyunca loncalar bu tür talepler için önemli bir “aktarma kayışı” işlevi görmemiştir. Eğer aksi doğru olsaydı,

zanaatkâr örgütlerinin ve/veya onların başlarının resmî belgelerde gerçekte olduğundan çok daha sık gözükmeleri gerekirdi. Loncaların makul ölçüde bütünlüklerini sağladıktan sonra müdahil oldukları durumlarda bile, yani ordu ve inşaat işçisi temininde, merkezî yönetim lonca yöneticilerinden çok, kadırlara güveniyordu. Kanıtlar az olduğu zaman, yokluktan (*ex negativo*) çıkarılan sonuçlara büyük bir ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Ama 1400'lere ait kanıtların herhangi bir sonucu olanaksız kılacak kadar az olmasına karşın, 16. yüzyılda devletin talepleri söz konusu olduğunda lonca faaliyetleri üstündeki vurguyu azaltmayı haklı gösterecek kadar malzemenin mevcut olduğunu belirtmek istiyorum.

Bu sonuç daha önceki gözlemimizle, yani 1500'lerde birçok loncanın henüz oluşum aşamasında olduğu doğrultusundaki ifadeyle uyumludur. Osmanlı zanaatkâr örgütleri şu ya da bu ölçüde isteksiz zanaatkârlara, ordulara hizmet etmek için zorla işe alınan zanaatkârların işlerini gerçek manada yapmaları için güvenceler arayan bir devlet aygıtı tarafından dayatılmamıştı. Zaten ilk dönem loncalarının kamu inşaatları için zanaatkâr temin ettikleri de gözlenmemektedir: Daha önce gördüğümüz üzere, ilgili buyruklar kadırlara gönderiliyordu ve onların yerel lonca liderleriyle işbirliğine gitmeleri hiçbir zaman beklenmemişti. Üstelik saray için çalışan zanaatkârların varlığı en azından İstanbul loncalarının konumlarını zayıflatmış olmalıdır, çünkü bu çoğunlukla seçkin ustalarla ilgili belgeler çıraklar hakkında oldukça çok şey anlatmakta ama bir sonraki kuşağın eğitiminin denetlenmesinde loncaların rolü konusunda tümüyle sessiz kalmaktadırlar. Her türden kamusal proje için padişahlar daha çok kendi "düzenli" memurlarına ya da anlatımızda kısaca boy gösteren taşeronlara, askerî kişilere ve mültezimlere dayanıyorlardı.

Öte yandan bu gözlemler bir önceki bölümde vardığımız sonucu, yani loncaların, idarenin zanaatkârların kaynaklarına yönelik artan taleplerinin doğurduğu sorunlar nedeniyle ortaya çıktıkları olgusunu geçersiz kılmamaktadır. Devlet kuşkusuz kendi bürokratik aygıtına dayanıyordu ama zanaatkârlar birleştiklerinde bundan kendileri kârlı çıkıyorlardı. Bu nedenle bu insanlar baskı altında kalınca, daha erken dönemlerde bile mevcut olabilecek, muhtemel gayri resmî gruplaşmalarını pekiştirdiler. Bu

çalışmanın ana savlarından biri Osmanlı loncalarının zanaatkâr üyelerinin çıkarlarına hizmet ettiğidir ama herhangi bir durumda bu çıkarların ne olduğunu dış güçler, yani sultanların ve vezirlerin politikaları belirliyordu.

Başka bir açıdan bakarsak, 1582'deki lonca geçit alayı yüzyılın sonlarına doğru İstanbul zanaatkârlarının önemli ölçüde bir iç bütünlük sağladıkları izlenimini vermektedir, çünkü bu merasime katılan zanaatkârlar, akla gelebilecek başka bir alternatif olarak şu ya da bu hanın, çarşının ya da dükkânlar sokağının sakinleri olarak değil, mesleklere göre gruplanmışlardı. 17. yüzyıl ortasında zanaatkâr örgütleri artık bayramları kutlayacak ve kendi pirlarına sahip olacak kadar bütünleşmişlerdi; diğer bir deyişle, üyelerinin sadakatinden emindiler ve öteki dünyayla bir bağlantıları bile vardı. Bunun Osmanlı başkentinde ve Kahire'de nasıl gerçekleştiği gelecek bölümümüzün konusunu oluşturacaktır.

İSTANBUL VE KAHİRE’NİN LONCA ÜYELERİ

Bu bölümde yaklaşık olarak 1600 ile 1670 arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun iki metropolünde faaliyet gösteren zanaatkârlar üstünde yoğunlaşacağız. Bu dönemi ele alan ve zanaatkârların rolünü öne çıkaran birkaç yüksek nitelikli kent araştırması işimizi büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır.¹ Bu çalışmalar esas olarak, 1500’lerde başlayan ama her iki kent için de ancak 17. yüzyılda bollaşan kadı sicillerine dayanmaktadır. Ayrıca başkentin idaresine yönelik çok sayıdaki fermana da göz atacağız; bu fermanlar İstanbul örneğinde çok değerlidir ve çok kullanılmışlardır, ama Kahire için karşılaştırılabilir belgeler mevcut değildir. Gençliğinde Osmanlı başkentinin köşesini bucağını keşfeden ve yaşamının aşağı yukarı son on yılını Mısır metropolünde geçiren Evliya Çelebi’nin bu iki kent hakkında anlattıkları da bize bir temel oluşturacaktır.

KENTLERİN NÜFUSLARI

Gerek İstanbul gerekse Kahire için resmî nüfus rakamlarına çok ender rastlanır; tahminler ise belirsizliklerle doludur. Padişahın memurları 15. yüzyıl sonlarında İstanbul’da 16.337 hane saymışlardı; bu, İspanya’dan gelen Yahudi ve Müslüman mülteciler Osmanlı başkentine yerleşmeden önceki rakamdır. Tüm kent nüfusuna ilişkin çok değişik tahminler vardır, çünkü hane halkı büyüklüğü halen bilinmemektedir. 1400’lerin sonları için önerilen asgari sayı 60-70 bin, azamisi ise 167-175 bin kişidir. 1600’ler için kimi tahminler yarım milyonu aşarken, daha ihtiyatlı tarihçiler 300.000 civarında bir sayının daha gerçekçi olduğunu öne sürmektedirler.²

Hangi sayıyı kabul edersek edelim, 1453 ile 17. yüzyıl ortaları arasında hızlı bir nüfus artışı olmuştur; bu artış büyük ölçüde göçten kaynaklanmış olmalıdır. 15. yüzyılda göçmenlerin birçoğu kente kendi özgür iradeleriyle gelmemişlerdi; diğer bir ifadeyle, özellikle yeni fethedilen eyaletlerden ama aynı zamanda başka yerlerden insanlar şu ya da bu ölçüde

zorla başkente sürgün edilmişlerdi. Ancak, 1500'lerin sonu ile 1600'lerin başlarında durumda köklü bir değişim meydana gelmiş ve artık Osmanlı başkentine idarenin arzuladığından daha fazla insan gelmeye başlamıştı. Aslında bu tarihte İstanbul'a gelen çok sayıda taşralı, Anadolu'nun her yerinde Celali isyancılarının neden olduğu karışıklıklardan kaçan, peş peşe gelen kuraklıklar dolayısıyla durumları daha da kötüleşen insanlardı.³ Yollar sık sık kapandığı ve ticaret tümüyle durduğu için, birçok zanaatkâr herhalde başkentte daha bol yiyecek, daha çok hayır kurumu ve hizmetlerine daha çok talep olduğunu düşünmüştü. Doğu Anadolu'daki Kemah'tan Ermenilerin bu nedenle İstanbul'a kadar kaçtıklarını ama IV. Murad'ın (hd. 1623-40) soygunculuğa artık son verildiği ve ülkenin tekrar güvenli bir hale geldiği iddiasıyla onları geri gönderttiğini öğreniyoruz.⁴ Devlet yönetimi başkentten yiyecek ve su stoklarının aşırı tüketiminden kaygı duyuyor, düzenli işi olmayan ve memleketlerindeki toplumun kısıtlayıcı etkisinden uzak kalan göçmen gençlerin sorun çıkarma potansiyellerinden ürküyordu. Bu nedenle yetkililer kente gelen yolları kontrol edip, İstanbul içinde belli aralıklarla baskınlar düzenleyerek göçü önlemeye çalışıyorlardı. Ama bölgede sık sık ortaya çıkan veba salgınları, muhtemelen, nüfusu herhangi resmi bir önlemden çok daha fazla aşağı çekiyordu.

Kahire'nin toplam nüfusuna ilişkin olarak mevcut az miktardaki veriden biri 18. yüzyılın en sonlarında Napolyon'un uzmanlarının verdiği yaklaşık olarak 263.000 rakamıdır. 1670'lere geldiğimizde, Evliya Çelebi'nin derlediği bilgilere göre ekonomik olarak aktif nüfusun, dilenciler ve "sokak insanları" dahil 150.000'e yakın olması makul görünmektedir ama bu sayı kadınları ve çocukları kapsamamaktadır.⁵ Bir Kahire uzmanı, Osmanlı zamanında yapılan çok sayıda binaya ve yerleşim alanlarının coğrafi olarak genişlemesine dayanarak, yaygın varsayımların aksine kentin Osmanlı döneminde görkemli bir gelişme gösterdiğini öne sürmektedir, çünkü kent 1517'de 150-200 bin kişiyi barındırıyordu. Dolayısıyla geç Memlûk döneminin felaketlerinden sonra kayda değer bir iyileşme olmuştu ama kentin 1700'lerin sonlarındaki ekonomik ve siyasi krizler nedeniyle bir kez daha nüfus kaybına uğramış olması mümkündür. Bu bölümde ele alınan dönemin sonlarına doğru, 1600'lerin sonları ile 1700'lerin başların-

da, Kahire'nin nüfusu 263.000'in epey üstünde olabilir; bu sayı en azından geçici olarak da olsa, Osmanlı başkentiyle fiili bir eşitlik anlamına gelecektir.⁶ Erken modern Avrupa'nın kentlerine baktığımızda hem Kahire hem de İstanbul, ancak Paris ve Napoli ile karşılaştırılabilecek devasa boyutlarda kentlerdi.⁷

İSTANBUL YAŞAMININ MERKEZİ OLARAK KADI MAHKEMELERİ

Ana konularımızdan biri İstanbul ve Kahire zanaatkârlarının başta kadılar olmak üzere bir dizi yerel idareci ile ilişkileridir.⁸ 1800'lerin ortalarından önce uzmanlaşmış bir kent yönetimi yoktu ama İstanbul'da Suriç'nden sorumlu kadı –Galata, Üsküdar ve Eyüp'teki meslektaşlarıyla birlikte– bugün kent idarelerinin sorumluluğunda olan birçok işi yapıyordu. Zanaatkârların kötü işçiliğinden ya da pazarda yanlış tartılan mallardan şikâyetçi olmak isteyenler kadı mahkemelerine başvuruyorlardı. Kadının ayrıca, kabahatli zanaatkârı –belli sınırlar içinde– anında cezalandırabilen muhtesibi ve onun adamlarını da denetlemesi bekleniyordu. Dükkân ve atölyelerin yerlerine ve bakımlarına ilişkin anlaşmazlıklar da burada karara bağlanıyordu; kadı kâtipleri, buna ek olarak, çoğu kez çarşıyla ilgili çok sayıda sözleşmeyi kaydeden noterler gibi çalışıyorlardı. Bunun yanı sıra lonca üyeleri, özdenetim yoluyla, bugün belediyelere düşen birtakım işleri gerçekleştiriyorlardı.

Hukuk tarihçileri Osmanlı mahkemelerinin faaliyetlerini dünya tarihi bağlamında sınıflandırmaya çalışmışlardır. Bunu, bir ucunda kararlarını davacı ve davalılara dayatan hâkimlerin, öteki ucunda kendilerini arabulucu olarak görerek iki tarafı bir anlaşmaya varmaya teşvik edenlerin olduğu bir yelpaze gibi düşünebiliriz.⁹ Görünüşte Osmanlı kadıları şeriat ve/veya padişahın fermanlarından aldıkları güçle kararlarını dayatabilecek konumdaydılar. II. Bayezid döneminde (hd. 1481-1512) İstanbul İhtisap Kanunu'nu (bkz. İkinci Bölüm) ve daha sonraki pazar nizamnamelerini hazırlayan kişiler belli ki meselelere bu şekilde yaklaşıyorlardı.¹⁰

Ama bu “tepeden inmeci” yaklaşım resmin yalnızca bir tarafını oluşturuyordu; Osmanlı kadıları başka durumlarda arabuluculuğu tercih edebiliyorlardı. Zanaatkârlar ve genel olarak kent sakinleri her anlaşmaz-

lığı kadı mahkemesine götürmek zorunda değillerdi, çünkü lonca yöneticilerine ve yerel camilerin imamları gibi mahallenin etkin şahsiyetlerine de başvurabilirlerdi. Hristiyan ve Yahudiler de ilgili dinî mahkemeye başvurabilirlerdi ve aslında papazları ve hahamları onlara bu doğrultuda baskı yaparlardı. Eğer bu olasılıklara rağmen yalnızca Müslüman değil, gayrimüslim zanaatkarlar da şeriat mahkemelerini oldukça sık kullanmışlarsa, bu mahkemelerin davacılar başka bir yerde bulamayacakları bir şey sunduklarını varsayabiliriz. Kimi durumlarda İslam şeriatı gayrimüslim bir davacı için kendi dininden daha avantajlı olabilirdi. Ancak, kadının ciddi yetkilerle donanmış bir arabulucu olarak rolü de kadı mahkemelerinin popülerliğinde etkin olmuş olabilir.

Oldukça çok sayıda İstanbul mahkemesinden 1670 öncesine ait kadı sicilleri günümüze kalmıştır. Rumeli kazaskerine ve İstanbul'un Suriçi'ni, Üsküdar'ı, Galata'yı ve Eyüp'ü (*Havâss-ı Refia* da denilirdi) kapsayan dört kent mahkemesine ek olarak, semt düzeyinde birçok mahkeme vardı. İstanbul Bab Mahkemesi ile Ahi Çelebi, Balat, Hasköy, Kasımpaşa (tek bir sicil), Beşiktaş ve Tophane'nin kayıtları günümüze kalmıştır.¹¹ Bugüne dek bu sicillerin çok küçük bir kısmı incelenmiştir ve halen özellikle alt düzey mahkemelerin çalışmaları hakkında çok az şey biliyoruz.

İstanbul kadılarının rütbesi çok yüksekti; dinî-hukuki hiyerarşide, şeyhülislamdan ve Rumeli ile Anadolu kazaskerlerinden sonra dördüncü sıradaydılar. Bu gerçek ve ilaveten kentin büyüklüğü muhtemelen neden o kadar çok sayıda semt mahkemesinin faal olduğunu açıklayabilir; semt mahkemeleri büyük olasılıkla en yakın tam yetkili kadının denetiminde, vekil kadılar tarafından yürütülüyordu. Üst ve alt düzey mahkemelerin coğrafi yakınlığı, üst düzey hâkimin denetimini kolaylaştırıyordu; bu yakınlık dükkânlarından fazla ayrı kalmak istemeyen meşgul zanaatkarların mahkemelerden yararlanmalarını da kolaylaştırmış olmalıdır.

Kadı sicilleri, hükümetin talepleriyle ilgili belgelerin yanı sıra, çoğu bir zanaatla uğraşan davacı ve davalıların iddialarını kaydettikleri için de değerlidirler. Kâtiplerin, şikâyetleri ve anlaşmaları kaydetmek için kullandıkları özel bir jargonları vardı, ama bunlar bazen günlük dile “sızarak” metinlerimize gerçek yaşamdaki oturumların tutanakları görünümü vermişlerdir.¹²

Bu görüntü yanıltıcı olabilir, çünkü kimi memurların üslup açısından, kaba günlük konuşma diliyle kendi cilalı ifade biçimleri arasındaki tezadı göstermeyi arzu ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bazı “alıntılar” en azından kısmen oturumu kaydeden kâtiplerin işiydi.¹³ Öte yandan konuşma dilinin bu tür taklitleri bile muhtemelen insanların gerçekten söylediklerine dayalıydı. Her halükârda, ihtiyatlı davranmak çok önemli olsa bile, bizi 17. yüzyıl zanaatkârlarının yaşamına İstanbul ve Kahire kadı kâtiplerinin aktardıklarından daha çok yakınlaştıran başka bir kaynağımız yoktur.

KAHİRE MAHKEMELERİ

İstanbul’un Müslüman bir kent olarak tarihi 1453’te Osmanlılar tarafından fethiyle başlar, ama Kahire 13., 14. ve 15. yüzyıllarda, bütün İslam dünyasından öğrencilerin en ünlü hocaları dinlemek üzere geldikleri, dinî ve hukuki ilimlerin büyük bir merkeziydi. Dolayısıyla yaygın bir hukuk uzmanlığı söz konusuydu. Ancak, Kahire mahkemelerinin nasıl işlediğine dair bildiklerimiz, bunların 1517’den önce tutmuş olabilecekleri bütün kayıtların kaybolmuş olması nedeniyle sınırlıdır. Ama Osmanlı fethinden sonraki sicillerin günümüze kalma şansı çok daha yüksekti: 17. yüzyılda Kahire’de faal olan 15 mahkemenin hepsinin arşivleri içerisinde 1500’lere ait en az birkaç belge, bazı durumlarda 1520’lere kadar geri giden bir iki belge günümüze ulaşmıştır.¹⁴ Kahire’deki mahkeme sisteminin yapılması genelde İstanbul’dakine benzerdi. Örneğin her iki kentte de önde gelen mahkemelerden birinin adı Bab’dı (kapı) ve özel miras mahkemeleri vardı. Tebaanın terekisiyle ilgili kadı kısm-ı Arabiye’den sorumluydu; onun İstanbul’daki meslektaşına beledi kassam denilirdi. Diğer mahkemeler bulundukları semte göre adlandırılırdı. Ama Suriçi, Galata, Eyüp ve Üsküdar’ın ayrı kentler sayıldıkları İstanbul’dan farklı olarak, Kahire’de yalnızca Bab Mahkemesi’nin öncelikli bir konumu vardı. Bu kayda değerdir, çünkü Eski Kahire ve Bulak gibi semtler kent merkezinden belli uzaklıktaydılar ve ayrı yerleşimler olarak düşünülebilirlerdi.

Kahire’nin baş kadısına yörede kadı asker denilirdi, ama resmî hiyerarşide rütbesi Rumeli ve Anadolu’dan sorumlu kazaskerlerden çok daha düşüktü. Bu kadı her zaman İstanbul’dan gelir ve imparatorluğun mer-

kezinde egemen olan Hanefî fikhına göre yargılama yapardı. Öte yandan Kahire’de İstanbul’a göre daha fazla yardımcı kadı (naip) olmuş olabilir, çünkü burada her dört fikhî mezhep de temsil ediliyordu ve insanlar, davalarının kendi mensup oldukları mezhepten bir naip tarafından görülmesini isteyebiliyorlardı.¹⁵

Merkezî topraklarda olduğu gibi, belli bir zanaat konusunda uzman bilgisi gerektiğinde, Kahire kadıları ehl-i hibre denilen uzman zanaatkârların tanıklıklarını esas alırdı. 17. yüzyılda binalarla ilgili anlaşmazlıkların hükme bağlanması gerektiğinde sık sık bu kişilere başvuruluyordu; dolayısıyla da ehl-i hibrenin bu sektörde önemli bir yeri vardı. Bu bilirkişilere, mirasın paylaşılması icap ettiği ve kısm-ı askeriye ve kısm-ı Arabiye’deki kadıların ilgili terekelerin içerdiği çeşitli kalemlerin maddi değerlerini belirlemeleri gerektiğinde de başvuruluyordu.

Ücret ve kötü işçilikle ilgili anlaşmazlıklarda bu uzmanlara çok sık başvurulup vurulmadığını söylemek zordur.¹⁶ Ama bir kölenin sağlıklı olup olmadığının belirlenmesi için bir cerrahın ehl-i hibre olarak çağrılabilmesini biliyoruz; bu durumda bilirkişi böylece köleyi satan tacirin güvenilirliğine de kefil oluyordu. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde standardın altındaki ücretlere ilişkin şikâyetler ilgili loncanın şeyhi ve onun yardımcısı tarafından da soruşturulabiliyordu. Örneğin 1612’de, bir cami yaptıran ve içini bezeten biri, nakkaşın yaptığı işin kalitesini beğenmemiş, kadıya başvurmuştu; kadı da inceleme yapmak üzere şeyhi, yardımcısını ve başka nakkaşları –bunların sayısı belirtilmemiş– görevlendirmişti. Bu kurul saptıkları eksikliklerin ayrıntılı bir listesiyle dönmüştü.¹⁷ Ne yazık ki, 1600’lere gelindiğinde şeyhin ve yardımcılarının genel anlamda ehl-i hibrenin yerini alıp almadığı kesin olarak bilinmemektedir.

Kahire mahkemelerinde zanaatkârlarla ilgili anlaşmazlıkların çoğu, davacı zanaatkârın müşterinin teslim edilen malların parasını ödemediğini iddia ettiği anlaşmazlıklardı; bu olayların sıklığı bize oldukça çok sayıda alışverişin veresiye yapıldığını düşündürmektedir.¹⁸ Kadı iddiayı haklı görürse, borçluya ödemeyi yapmasını emrederdi; borçlunun bunu reddetmesi halinde, kadı genelde bu kişiyi hapse attırırdı.¹⁹ Ancak, borç nedeniyle hapis en fazla 100 gün sürebilirdi ve eğer alacaklı belirlenen sürede kendisiyle bir

anlaşmaya varamazsa, borçlu otomatik olarak serbest kalırdı. Bu gelenek zanaatkârlar da dahil yoksul insanlara bir derece koruma sağlamış olmalıdır.

Kadı mahkemelerinin yerel zanaatkârların yaşamındaki yerine gelince, İstanbul örneğinde zanaatkârların sesleri ve bunların kayıtlardaki –yetersiz– yansıması hakkında söylenenler Mısır için de geçerlidir. Mahkeme faaliyetlerinin hukuki temeli İstanbul’a göre Kahire örneğinde daha yoğun araştırılmıştır; bunun belki de tek nedeni, Mısır’da birkaç fıkıh ekolünün yan yana var olmasının, bu konuyu, nüfusu tümüyle Hanefi olan İstanbul’a göre daha dikkat çekici hale getirmesidir.²⁰ Ama en azından Arapça okuyamayan birisi için çoğu şey hâlâ karanlıktadır. Mısırlı zanaatkârların tercih ettikleri yasal stratejiler nelerdi ve bu uygulamalar aynı dönemde Anadolu’da gözlenenlere benziyor muydu, yoksa çok farklı mıydı?²¹ Bunları şimdilik bilmiyoruz.

PAZARIN KONTROLÜ: YEREL LONCA ÜYELERİ İLE ASKERLER KARŞI KARŞIYA

Yargıçlık ve en yüksek rütbeli çarşı denetçiliği görevlerinin yanı sıra kadılar ordu ve donanmanın taleplerinin de ötesinde, padişahların bütün inşaat projelerine gerekli işgücünü sağlamakla da yükümlüydüler (bkz. Üçüncü Bölüm). Bununla birlikte, esas olarak askerî görevler ifa eden memurlar da her iki metropolde zanaatkâr yaşamının parametrelerini belirlemekte büyük rol oynarlardı. Bu anlamda İstanbul’daki en önemli şahsiyet, üst düzey yetkililerle öğleden sonra yaptığı toplantılarda (ikinci divanı) sık sık başkentle ilgili konuları görüşen sadrazamın bizzat kendisiydi: Hayati önemdeki ekmek temini ve değirmencilerle fırıncıların hal ve gidişi gündemde önemli bir yer işgal ederdi. Sadrazamın teftişleri, hatalı zanaatkârları anında cezalandırmak için bir vesileydi.²² Eğer çoğu zaman olduğu gibi sadrazam başka şeylerle meşgulse, bu görevi onun temsilcisi olan kaymakam yerine getirirdi. Polisiye yetkiler ise tersaneler ile buralardaki çok sayıda işçi için kaptan-ı derya tarafından, kalan yerlerde ise yeniçeri ağası tarafından kullanılırdı.²³

Ama günlük yaşamda çok sayıda İstanbullu zanaatkâr, kimi kez saraya belli türde bir meta da sağlayan, gelir tahsilâtından sorumlu çok daha alt rütbede memurlar tarafından denetlenirdi. Bu geçici devlet

memurları (emin) görevlerini taşeronla satabilir ya da devletten maaş alabilirlerdi: Evliya Çelebi İstanbul’da, kuşkusuz zanaatkâr dünyasında bazıları diğerlerine göre daha etkili, bu türden 30’un üstünde kadro sayar.²⁴ Örneğin Unkapanı’ndaki merkezî tahıl dağıtımına bakan eminin yetkisi fırıncıları ve tahıl çuvallarını taşıyan hamalları kapsıyordu. İpek tacirleri ve muhtemelen ipek dokumacıları bu kıymetli hammaddeden alınacak vergilerin toplanmasında esas alınan ipek tartılarına bakan eminle iyi geçinmek zorundaydılar. Yemeklik yağ tartılarından (*yağ kapanı*) sorumlu emin ise bitkisel yağlar ile sadeyağ tacirleri kadar, zeytinyağı cenderelerini çalıştıran zanaatkârlardan da saygı beklerdi. Darphanede kullanılmak üzere külçe hazırlayan gümüş kuyumcuları, eğer bu işi rahat bir şekilde sürdürmek istiyorlarsa, ilgili eminin desteğini sürdürmek zorundaydılar. Kasapbaşı ise muhtemelen askeriyedendi, çünkü Evliya’nın zamanında İstanbul kasaplarının çoğu yeniçeriydi. Bu kişi yalnızca kasaplardan değil, aşhane sahipleri loncasından da sadakat beklerdi; aşhaneciler fırında ya da haşlayarak koyun kellesi pişirirlerdi ki bu çoğu kez askerlerin tükettiği ucuz bir et yemeğiydi.²⁵ Sayılan bu görevlilerin hepsinin çok sayıda yardımcısı vardı ve böylece İstanbul’un mütevazı sakinlerinden yüzlercesine iş olanağı sağlardı.

Daha da merkezî bir konumda olan ise 1600’lere gelindiğinde genelde görevini bir taşeronla satan muhtesibin rolüydü. Evliya’nın anlattıkları, bu makamın kentte derin bir hürmet gördüğünü ama aynı zamanda bu görevi üstlenenlerden, neden olabilecekleri rezaletler ve hatta şiddet dolayısıyla çok korkulduğunu göstermektedir.²⁶ Evliya meseleyi dinî terimlerle ifade eder ve ilk muhtesibin, bu görev çok kapsamlı bilgi gerektirdiği için bu mevkii ancak Tanrı’nın doldurabileceğinin çok iyi bilincinde olduğunu öne sürer. Ama gene de birisinin, bir faninin ulaşabileceği sınırlı bilgiyle çarşığı bir düzene koyması gerekiyordu. Utandırma ve şiddete gelince, muhtesibin çok sayıdaki yardımcısı –Evliya’ya göre sayıları 300’dü– eksik tartılı mal satan zanaatkârların boynuna deve çanı asabiliyor ya da suçlunun başına hayvan bağırsakları dolayıp, onu böylece sokaklarda dolaştırabiliyorlardı. O dönemde kullanılan teraziler her zaman tam doğru tartmadığı ve kolayca asılsız suçlamada bulunulabildiği için, muhtesip hiçbir zaman bile rek kimseyi kandırmamış zanaatkârları bile dehşete düşürüyor olmalıydı.

Kahire'nin sokak ve çarşılarında Osmanlı merkezî idaresi doğru-
dan görülmezdi, ama askerlerin ve mültezimlerin somut yetkileri vardı.
Nakkaşlar loncasıyla onların o dönemdeki (1642) şeyhleri arasında yaşa-
nan bir anlaşmazlık, zanaatkârların her zaman devlet görevlilerine boyun
eğmediklerini göstermektedir. Nakkaşlar, şeyhin onları el-Emir Yusuf
Mimarbaşı'nın yetkisi altına koymasından şikâyetçi oluyor ve bunun
geleneklerine aykırı olduğunu ileri sürüyorlardı.²⁷ Anlaşıldığı kadarıyla
anlaşmazlığın ilk aşamasında kadı davacıları haklı bulmuş ve şeyh maka-
mından olmuştu. Onun yerine ise loncanın önerisi üzerine kadı'nın
atadığı birisi geçmişti. Ancak, mimarbaşı yine de son sözü söylemeyi
başarmıştı, çünkü mimarbaşı birkaç gün sonra yanında bazı nakkaşlar ve
bütün inşaat işlerinde onu tam yetkili kılan ve kendisine hatalı işlerle ilgili
bütün şikâyetleri inceleme hakkı veren iki fermanla birlikte şahsen mah-
kemeye gelmişti. Böylece nakkaşlar loncasının yeni atanan şeyhi, selefini
zanaatkâr arkadaşlarıyla ters düşüren bir durumu kabul etmek zorunda
kalmıştı. Yeni şeyhin bu yenilgiden sonra ne kadar görevde kalabildiği ise
bilinmemektedir.²⁸

Evliya Kahire'de muhtesibin rolü hakkında, kentin ünlendiği çok
sayıdaki geçit alayının biriyle ilgili olarak bazı bilgiler verir; Evliya'nın bah-
settiği, Ramazanın başlangıcının işareti olan hilalin görünüp görünmediği-
nin belirlendiği, *ru'ya* (gözlem) diye bilinen törendi.²⁹ Osmanlı gezgininin
kanısınca, Kahire'nin bütün zanaatkârları muhtesibe tabiydi, ama bu,
şarkıcı ve dansçılar için özellikle geçerliydi.³⁰ Muhtesip gücünü göstermek
için, geçit alayına kimi yerli kimi Bedevi, çok sayıda askerle birlikte gelmiş-
ti. Muhtesibin yürüyüşüne, şarkıcılarla askerlerin birlikteliğinin meydana
getirdiği görkem ve de kulakları sağır eden bir gürültü eşlik etmişti. Evliya
bunu pek hoş göstermeyerek, Deccal'in gelişine benzetmiştir. Aynı göste-
ride gezginimizin subaşı dediği güvenlik görevlileri de yürümüşü; buna
karşın hiçbir din adamı olaya katılmamıştı, belki yalnızca kenardan izlemiş-
lerdi. Ama –muhtemelen daha varlıklı– zanaatkârların genç oğulları, bazı-
ları at üstünde ve en güzel kıyafetleriyle, dikkat çekiyorlardı. Bu olay Kahire
zanaatkârlarının muhtesibe tabi olduklarını açıkça gösteriyordu ama aynı
zamanda zanaatkârların askeriye ile olan ilişkilerini de sergiliyordu. Bu

ikinci süreç ancak 18. yüzyılda tamamlanacaktı ama 1670 civarında da bir geçit töreninde gözlenebilecek kadar ilerlemişti.³¹

Kahire muhtesibi, 17. yüzyılda *Çavuşîya* alayıyla bağlantılıydı. Bu daha az güçlü birliklerden biriydi; 1700'lerin başında ise daha etkili bir konumda olan *müstahfızan* alayı görevi devraldı. Muhtesib, tıpkı İstanbul'da olduğu gibi, görevini bir taşeronu satardı ama yalnızca "doğru" alaydan etkin kişiler bu işe aday olabiliirdi ve bu şahıslar sonra valiye takdim edilirdi.³² Evliya'nın bildirdiğine göre zanaatkâr gruplarının başında olan ve herhalde bu ilişkiden kâr sağlayan başka subaylar da vardı: Örneğin gemi marangozları, geçide *kapudan kethüdası* denilen bir deniz subayının önderliğinde katılmışlardı. Surların dışındaki devlet mezbahasında hayvan kesen kasaplar yeniçeri subaylarına tabiydiler ve başka yerde iş yaptıkları takdirde para cezasına çarptırılırlardı. Öte yandan kürkçüler valinin baş kürkçüsünün himayesinden yararlanırlardı; bu himayenin sayesinde o kadar zenginleşmişlerdi ki kimseye boyun eğmeye razı olmayarak, kendi başlarına yürümüşlerdi.³³

Kahire muhtesibinin konumuna ilişkin bu ayrıntılar, kentte askerlerin sivil idarenin çeşitli kollarıyla yakından ilgili olduklarını göstermektedir. Aslında 1600'lerde Osmanlı kentlerinde, merkezî yönetimin artık, kendi görece mütevazı gelirlerinin finanse edebileceğinden çok daha büyük ordular istemesine paralel olarak, askerlerin genel olarak vergi tahsilatına ve bununla bağlantılı kamusal görevlere kaydıkları gözlenmektedir.³⁴ Paranın değerinin sık sık düşürülmesi nedeniyle asker maaşlarının azalması sonucu, fazla kaynakları olmayan askerler ek bir meslek ediniyorlardı. Parası ve siyasi gücü olanlar, Kahire ve Şam örneklerinde özellikle iyi incelenmiş bir olgu olan iltizam işleriyle uğraşıyorlardı.³⁵ Birçok üst rütbeli subay, zanaatkârları ve tacirleri salt "yolunacak kazlar" olarak görüyordu; bu komutanlar elde edilen gelirle 1600'lerde ve 1700'lerde Kahire'nin siyasi yaşamına egemen olan askerî birlikler ve/veya milisler arasındaki rekabeti finanse ediyorlardı.

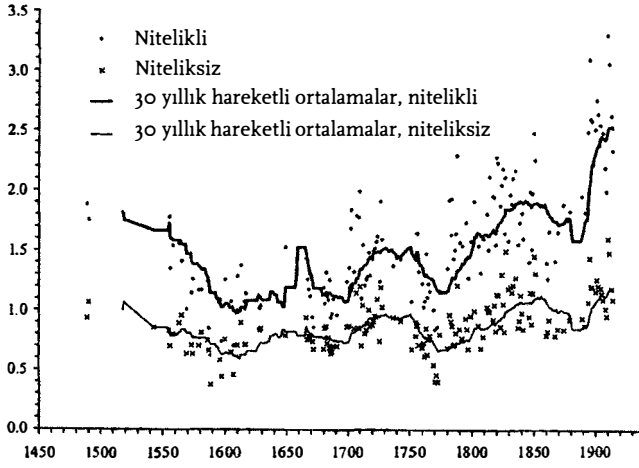
ZANAATKÂR ÖRGÜTLENMESİ

1600'lerin ortasına gelindiğinde gerek İstanbul gerekse Kahire'deki zanaatkârlar genellikle loncalarda örgütlenmişti. Lonca oluşumunda bir

başkan konusunda anlaşmak ve onun kadı tarafından atanmasını sağlamak söz konusuydu. İstanbul'da *kethüda*/*kâhya* denilen bu kişi, Kahire'de *şeyh* olarak bilinirdi. Başkentteki âdete göre, hem Müslüman hem de gayrimüslim üyeleri olan büyük lonca ya da örgütlerde kethüdaya bir ya da birkaç *yiğitbaşı* yardım ederdi. Şeyh unvanı İstanbul'da yaygın değildi, ancak kuyumcuların bir şeyhi, onun da nakip diye bir yardımcısının olduğu görülmektedir; ama belki de bu kethüdaya ve yiğitbaşına daha resmî bir hitap biçimiydi.³⁶ 17. yüzyıla gelindiğinde daha erken loncalarda önemli bir rol oynadığı anlaşılan fütüvvet ruhu (bkz. İkinci Bölüm) her iki kentte de önemini yitiriyordu.³⁷

Gene de zanaatkâr örgütlerinin çoğu erken İslam tarihinden önemli kişilikleri kendilerine pir olarak benimsemişlerdi. İstanbul dışındaki kimi kutsal yerleri sık sık ziyaret eden zanaatkârlar bu dinî görevi bir kır gezintisiyle (teferrüç) birleştirirlerdi. Piyale Paşa yakınlarındaki tekke bu amaç için özellikle tercih edilirdi ama geç Batılı yazarların "Avrupa'nın Tatlı Suları" diye adlandırdıkları Kâğıthane çok daha önemli bir konuma sahipti.³⁸ Evliya'nın, şehzadeligi sırasında kuyumculuk eğitimi gören Sultan Süleyman ile ilişkilendirdiği kuyumcu şenliği burada yapıldı. Yazar, kendi babası da baş kuyumculardan biri olduğu için, bu şenliklerden en az üçüne katıldığını ve bu tür toplantılardan en az birini varlığıyla onurlandıran Sultan IV. Murad'ın elini öptüğünü iddia eder. Benzer durumlarda çoğu kez olduğu gibi, kuyumcu şenliğinde de hediyeleşmek âdetti: Padişah para dağıtır, buna karşın yeni terfi etmiş usta kuyumcular sultanın elini öpmelerine izin verilince, ona bir dizi değerli armağan sunarlardı.

Evliya'nın anlattığına göre kırk yılda bir (mecazi anlamda), muhtemelen İstanbul ile civarının altın ve gümüş işleyen kuyumcuları "yirmi gün, yirmi gece" süren bir şölen düzenlerdi. Bu şenlikte "on iki bin" eski kalfanın/halifenin ustalığa yükselmesi kutlanırdı; bu, usta ile çırak arasındaki bir aşamaya ilk değinmelerden biridir.³⁹ Taşralı lonca üyelerinin de masraflara katıldıkları öne sürülür. Evliya zanaatkârların bir başka bölgeler arası toplantısına daha değinir: Söylediğine göre berberler, Bağdat yakınlarındaki türbesi kutsal sayılan pirleri Selmân-ı Pâk onuruna her yıl toplantı düzenlerdi. Ancak, bugüne dek bu tür kentler arası ilişkiler arşivlerden

Şekil 1.
 İnşaat işçilerinin
 günlük gerçek ücretleri:
 İstanbul, 1489-1914
 (1489/90 [vasıfsız] = 1.0)

doğrulanamamıştır; bir istisna imparatorluğun her yöresinden debbağların Kırşehir’deki Ahi Evran tekkesiyle ilişkileridir.⁴⁰

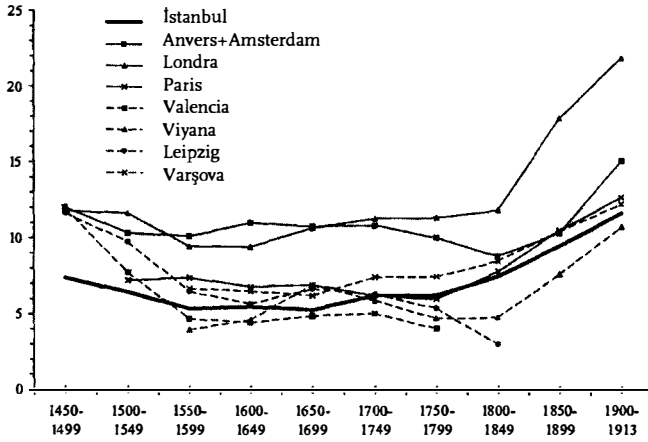
Daha önce gördüğümüz gibi (Üçüncü Bölüm) küçük zanaat örgütlerinin bazıları daha büyüklerin “yamağı” sayılırlardı: Ordu hizmeti için zanaatkâr talep edildiğinde, yamaklar bağlı oldukları ana loncalarla birlikte hareket ederdi. Örneğin İstanbul’daki Arnavut peynirciler güçlü kasap örgütünün yamaklarıydı.⁴¹ Ancak, ne Kahire’de ne de İstanbul’da loncaların sabit bir hiyerarşisi vardı: Bilebildiğimiz kadarıyla geçit törenlerindeki sıralama her geçit için ayrı belirlenirdi. Loncalar kendi dükkânını açmak isteyen bir çırağın yeterli olup olmadığına karar verebilirdi ve eski ustaların çıkarları doğrultusunda, çoğu zanaatkâr örgütü loncaya girmesine izin verilenlerin sayısını resmî ya da gayri resmî olarak sınırlandırmaya çalışırdı.

Loncaların başlıca faaliyetlerinden biri üyelerin gereksinim duyduğu hammaddelerin teminiydi. Bu tür satın almalar çoğu kez ortak yapılırdı ve en azından teoride her üye ancak hissesine düşen kadarını alabilirdi; bu sürecin denetlenmesi kethüdanın sorumluluğuydu. İlgili zanaata göre bu hammaddeler diğer loncalardan veya bir maden ocağının ya da başka bir maden kaynağının işletilmesinden sorumlu mültezimlerden alınabilirdi. Bu mültezimlerin birçoğunun çok güçlü olduğunu düşünürsek, mütevazı

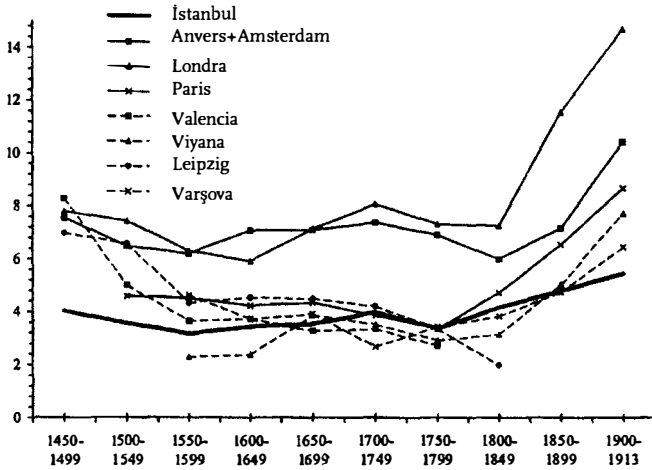
zanaatkârların grup olarak pazarlık etmeleri mantıklıydı. Başka bir işlem-
den geçirilmesi gereken malları başka zanaatkârların ürettiği durumlarda,
loncalar arası düzenlemeler ihtiyaç duyulan malların kent içinde kalmasına
ve bunu başka yere satabilecek tacirlerin eline düşmemesine yardımcı olur-
du. Bu konular İstanbul'da özellikle önemliydi, çünkü başkentte dayatılan
çoğu kez düşük yapay fiyatlar birçok hammadde sahibini mallarını başka
yerlere göndermeye yönlendirmiş olmalıdır. Kahire loncalarıyla ilgili çalış-
malar ortak alımlar konusunda fazla bir şey söylemediğinden, belki de bu
âdet Mısır'da o kadar yaygın değildi.

EŞİTSİZLİĞE HOŞGÖRÜ VE KISITLAMALARI AŞMA

Tarihçiler oldukça uzun bir süre, Osmanlı loncalarının üyelerine
dayattıkları katı kurallarla ekonomik gelişmeyi önlediklerini varsaydılar.
Ancak, son yıllarda erken modern Avrupa'nın tarih yazımında loncaların
olumlu bir şekilde yeniden değerlendirilmesine paralel olarak, bu olumsuz
görüş Osmanlı bağlamında da sorgulanmıştır. 1600'lerin başlarındaki
İstanbul zanaatkârlarını ele alan bir inceleme, bu kişilerin ekonomik geniş-
lemeye daha önce iddia edildiği kadar karşı olmadıklarını göstermiştir.⁴²
Her ne kadar lonca liderleri ve başkaları zanaatkârlara muhtemelen bir
"yoksullukta eşitlik" ideolojisi vazetseler de, herkesin bu öğretilere uygun
davranmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zanaatkârlar dayatılan kısıtlamaları
aşmanın yollarını bulmuştu: Örneğin bir loncanın üyeleri başka zanaat
örgütlerinin mensupları ile ortaklık kurup, müşteriye sundukları ürün
türlerini artırabiliyorlardı. Aynı amaca devren kiralama yoluyla da ulaşıla-
biliyordu: Belli bir mesleğe girmek isteyen bir zanaatkâr gerekli malzeme
ve aletleriyle birlikte bir dükkânı kiralayabiliyor, böylece "gizli gizli" bir
başka işle uğraşabiliyordu. Eğer işler yeterince iyi giderse, yerleşik ustalar
yeni dükkân sahibinin kendileri gibi vergi ödemesini talep edebiliyordu.⁴³
Bursa için de benzer bir gözlemde bulunulmuştur: 17. yüzyılda bir loncaya
girmek ya da çıkmak özellikle zor değildi ve bir lonca üzerinden vergilerini
veren bir zanaatkârın itibarlı bir üye sayıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ İstanbul'da
olduğu gibi Bursa'da da birçok şey ilgili zanaatın iç anlaşmalarına bağlıydı
ve belli bir meslekteki dükkân sayısını sınırlama doğrultusunda çabalar

Şekil 2. Avrupa kentlerinde vasıf sız inşaat işçilerinin gerçek ücretleri, 1450-1913
(ücretler [gümüş gram]/TFI (Tüketici Fiyat İndeksi, [gümüş gram])

Şekil 3. Avrupa kentlerinde vasıflı inşaat işçilerinin gerçek ücretleri, 1450-1913
(ücretler [gümüş gram]/TFI (Tüketici Fiyat İndeksi, [gümüş gram])

olsa bile, bunlar nispeten enderdi ve lonca üyeliğine salt ekonomik mülâhazalarla karar veriliyordu.⁴⁵

Zengin zanaatkârlara kesinlikle sık rastlanmazdı ama hiç duyulmamış da değillerdi. Ayrıca, en azından 17. yüzyıl başları için çok zenginleşen zanaatkârların loncalarından dışlandığına ilişkin pek bir kanıt da yoktur. Bu doğrultuda iddialar öne sürülmüştür ama muhtemelen gerçek yaşamda, davranış biçimlerini saptayan kuralların olanak verdiğinden daha fazla hoşgörü vardı.⁴⁶

BİR İSTANBUL ŞANTİYESİNDE ÜCRETLİ ÇALIŞMAK

Birçok erken modern kentte şantiyeler ücretlerle ilgili kanıt sağlayan tek işletmelerdir; İstanbul da bu kurala bir istisna oluşturmaz. Ancak, verilerimiz –tümüyle olmasa da– çoğunlukla padişahların inşaat projelerinden geldiğinden, bu rakamların özel girişimler için de geçerli olduğuna dair bir garanti yoktur. Öte yandan şanslıyız, çünkü yakın tarihli bir inceleme bize bu ücret verilerini, standart bir “ürün sepeti” temelinde, geçim masraflarıyla ilişkilendirme olanağı sağlamaktadır. Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk’un sağladıkları analiz uzun süreli gelişmeleri ortaya çıkarmaktadır; dolayısıyla 1600 öncesi verilere (İkinci ve Üçüncü Bölümler) ya da 1600 ile 1670 arası döneme (Dördüncü ve Beşinci Bölümler) odaklanmadan, 15. yüzyıl sonları ile 1670 arasındaki dönemi bir bütün olarak ele alacağız.⁴⁷ Özmucur ile Pamuk’un oluşturdukları endeksin (1,00 olarak tanımlanmıştır) taban yılının (1489-90) aşağı yukarı bu çalışmanın başlangıcına rastlaması da bizim için bir talihtir.

1400’lü yılların sonlarında İstanbullu inşaat işçilerinin ücretleri, haleflerinin 16. ve 17. yüzyıllarda alacaklarına göre nispeten yüksekti; büyük olasılıkla bunun nedeni bu erken tarihte iş arayan bir usta ve işçi “yedek ordu”sunun henüz bulunmamasıydı. 1549’a kadar usta marangozların ve diğer inşaat işçilerinin alım gücündeki kayıplar makul bir sınırdan kalmıştı (0,92). Vasıfsız işçilerin kayıpları daha fazlaydı, çünkü onların alım gücü 0,86’ya inmişti. Süleymaniye’nin inşaatının hâlâ sürdüğü 1550-59’da neden ciddi bir düşüş olduğu belli değildir. Ama bütün Anadolu’dan ve Rumeli’den çok sayıda işçi getirildiğini ve bunun sonucu

muhasabe dairesinin ücretler düşürülse bile binanın zamanında tamamlanabileceğini hesapladığını tahmin edebiliriz. Bizi merakta bırakan bir diğer soru da Sultan Süleyman'ı o kadar öfkeliendiren gecikmelerin (bkz. Üçüncü Bölüm), satın alma güçlerinin büyük ölçüde azaldığını gören inşaat işçilerindeki moral bozukluğundan ileri gelip gelmediğidir. Kanuni Süleyman'ın son yıllarında usta zanaatkârların yaşadığı zorluklar sürerken, vasıfsız işçilerin ücretleri yeniden yükselmişti (bkz. Şekil 1).

1570'den, özellikle de 1580'den sonra iyi zamanlar artık kesinlikle geçmişte kalmıştı; 1580-89'da vasıflı işçiler için indeks 0,53'e inmişti; diğer bir ifadeyle, başka her şey eşit olduğunda, bu kişilerin parası artık "Sultan Bayezid-i Veli"nin zamanında atalarının alabildiği malların yarısından biraz fazlasına yetecekti. 1580'lerin ikinci yarısı özellikle kötüydü ama Celalî isyanlarının zirveye ulaştığı 1600'ler daha iyi değildi. Genç hükümdar I. Ahmed'in (hd. 1603-17) danışmanlarının, şiddetli eleştirilere rağmen onu görkemli inşaat projesinden vazgeçirmeye çalışmamalarının nedeni belki de ücretlerin son derece düşük olduğunu bilmeleriydi. Dolayısıyla Sultan Ahmed Camii külliyesinin inşaatı aksi durumda olabileceğinden ucuza çıkmış, üstelik işsiz zanaatkârlara iş imkânı sağlamıştı.⁴⁸ Sultan Ahmed Camii'nin tamamlanmasından (1617) sonraki dönemde, artık büyük inşaat projelerine girilmemesine rağmen, ücretler biraz iyileşti; vasıfsız işçiler zaman zaman ustalardan daha çok gelişme sağladılar. Ustalar her zaman adamlarından daha fazla kazanırlardı ama 1700'lerde ücret eşitlenmesine doğru giden bu eğilim sürdü ve ancak 19. yüzyılda tersine döndü.

İstanbul ile ilgili ücret verileri diğer kentlerdekilerle kıyaslandığında daha anlamlı bir hale gelecektir; ne yazık ki Kahire de dahil diğer Osmanlı kentleriyle bir karşılaştırma veri azlığı nedeniyle mümkün değildir.⁴⁹ Erken modern Avrupa kentleriyle yapılacak bir karşılaştırma daha verimli olacaktır.⁵⁰ 1700 öncesi için Londra, Anvers ve Amsterdam'ı diğer bütün kentlerden ayırabiliriz. Bu merkezler sürekli olarak "işgücüne daha büyük bir değer" verdikleri için ciddi sayılarda göçmen çekiyorlardı. Reel ücretlerin daha düşük olduğu yerler arasında Paris gibi bir metropole ve Valencia ya da Leipzig gibi orta büyüklükte kentlere rastlıyoruz. İstanbul'un işçi ve ustalarının bu alt düzeyin bir parçasını oluşturdukları açıktır (bkz.

Şekil 2). Leipzig'in aşırı yoksul inşaat işçilerinin kayıtlarımıza ilk kez girdiği 1550'den önce İstanbul şantiyelerindeki vasıfsız çıraklar Avrupalı meslektaşları arasında en kötü durumdakilerdi. Sonraki 100 yıl boyunca Osmanlı başkentinin vasıfsız inşaat işçileri Leipzigli işçilerin biraz üstünde yer aldılar; 1650 civarında bu ikinci grup durumlarını hafif düzeltince, satın alma gücü en düşük olanlar bu kez Valencialı işçiler oldu. Farklı bir biçimde söylersek, İstanbullular az kazanıyordu ama İspanyol meslektaşları çok daha az kazanıyordu. Tam eğitilmiş ustalara gelince, 1550'den yaklaşık olarak 1620'ye kadar İstanbul'da çalışanlar Leipzig ve Valencia'daki ustalara göre daha iyi durumdaydılar (bkz. Şekil 3). Ama 1600'lerin ortalarında, belki daha da önce, Leipzig ustalarının ücretleri artık İstanbullu meslektaşlarına göre satın alma gücü bağlamında daha yüksekti. Ancak, bu küçük farklılıklardan daha önemli olan, 1750 dolaylarına kadar İstanbul inşaat işçilerinin satın alma gücünde meydana gelen değişimlerin genel Avrupa eğilimlerine çok "uyumlu" olduğu gözlemdir.⁵¹

PAZAR İÇİN ÜRETİM

Gerek Kahire gerekse İstanbul çok sayıda zanaatı ve zanaatkârı barındırıyordu, ama İstanbul zanaatkârları çoğunlukla Osmanlı seçkinlerinin ve hemşerilerinin tüketimi için çalışırken, Kahire'de üretilen malların bir kısmı daha uzak pazarlara da ulaşıyordu.

İstanbul'da imal edilip pazarlanan mallar hakkında 1640 tarihli, son derece ayrıntılı bir fiyat listesinden bilgi edinebiliyoruz. Listenin hazırlanma nedeni paranın revalüasyonundan sonra, yetkililerin akçenin geçici olarak artırılmış gümüş içeriğinin, gerçekten de daha düşük fiyatlara dönüşmesinden emin olmak istemeleriydi.⁵² Dokuma sektöründe yerel imalatlar öne çıkıyordu: *İstanbul beledişi* denilen, pamuk ya da ketenden yapılan bir kumaş, nakış için kullanılıyordu, dolayısıyla yüksek kalitede olmalıydı.⁵³ Aynı kente ait, siyah ya da maviye boyanmış pamuklu bir kumaşa, imparatorluğun her yöresinden gelen pamuklularla çoktan dolmuş bir pazarda rekabetçi bir fiyat belirlenmişti. Osmanlı başkentinde değişik tarzlarda, pamuklu, ipek ya da çeşitli karışık ipliklerden yapılmış peştamallar ile yüz havluları ve makramalar da imal ediliyordu.⁵⁴ İpekten sutaşları olan kaliteli

bir keten kumaş da kaydedilmişti; sutaşı herhalde kumaştan gömlek yapıldığı zaman bir bezeme işlevi görüyordu ve piyasada bu kumaştan yapılan birkaç çeşit hazır gömlek vardı.⁵⁵ 1584'te iplik esnafı artık kethüdası ve ona bağlı yiğitbaşlarıyla birlikte tam gelişmiş bir loncaya sahipti ve kente gelen ipliklerin boylarının kısalığından yakınıyorlardı; bu iplik tacirleri muhtemelen mallarının çoğunu, bedenleri önceden belirlenmiş parçalar yaptıkları için standart uzunluklara gereksinim duyan dokumacılar satıyorlardı.⁵⁶

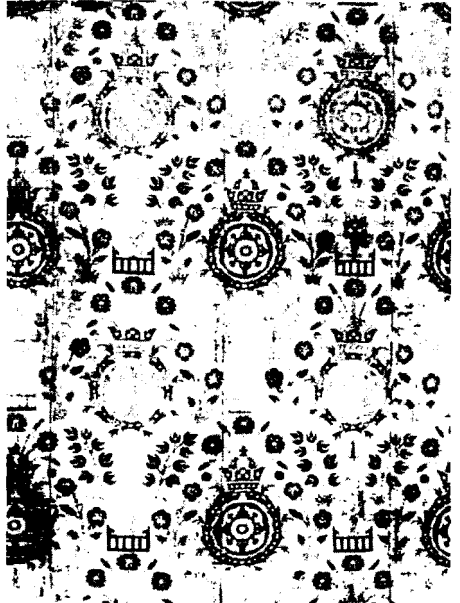
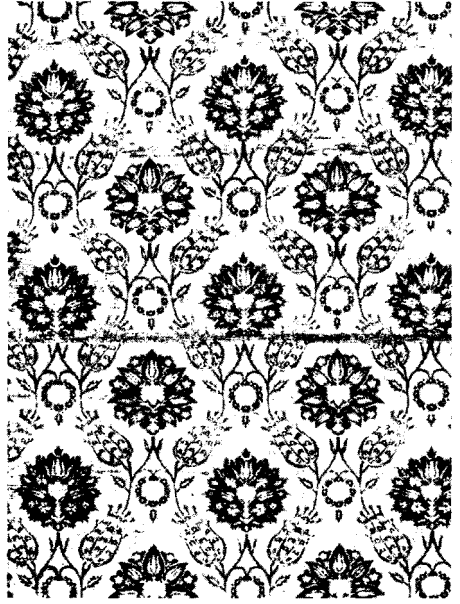
İstanbul ayrıca bir ipekli dokumacıları kenti idi; ancak, değerli madenlerden tasarruf için brokar benzeri ağır kumaşlar üreten tezgâhların sayısı 100'le sınırlanmıştı. Ama yetkililer "başlarını çevirir çevirmez" pahalı kumaş imalatı artma eğilimindeydi. İpekli dokumacılarının brokar sektörü dışında da para kazanabilmeleri için, onlara içinde madeni iplik olmayan, yüksek kaliteli ipekli üretimi için özel izin verilmişti. Floransa ve Bursa mallarıyla rekabet eden İstanbul mamülü yüksek kaliteli ipekliler birkaç renkte üretiliyordu ama en sevilenin kırmızı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Daha mütevazı türde bir ipekli, kuşak imalatında kullanılıyordu; kavuk üreticileri de İstanbul kadifelerini kullanıyordu.⁵⁸ Ayrıca, halı ve kilim üretimi genelde batı Anadolu ile ilişkilendirilse de, İstanbullu halı tacirleri muhtemelen dükkânlarında yerel ürünler de satıyorlardı.⁵⁹ 1640 tarihli defter, dokuma dışı ürünler arasında cam ürünlerine değinmekte, 15. yüzyıldan başlayarak İstanbul'da imal edilen şamdanlara özel vurgu yapmaktadır.⁶⁰ Yerel olarak bakır kaplar da yapıyordu ama bunlar Kastamonu'dan gelen ürünlerle rekabet içindeydi. Gerçekçi olsun ya da olmasın, 1640 tarihli kayıt taze tüketilecek ürünler ile kiremit gibi ucuz ve hacimli mallar dışında, başkent zanaatkârlarının dokumalar üstünde yoğunlaştıkları izlenimini vermektedir.

Yüksek kaliteli işçilik söz konusu olduğunda Kahire zanaatkârları esas olarak yörenin üst sınıflarının kültürel yönelimine yanıt veriyorlardı. Örneğin geç Memlûk döneminde bu müşteriler arasında taş ya da tuğla kemer yerine ahşap tavanlar moda olmuş, bu eğilim Osmanlı fethinden sonra da sürmüştü. Mısır'da kereste neredeyse hiç bulunmadığından, kerestenin çoğunlukla Anadolu'dan olmak üzere ithal edilmesi gerekiyordu. Çoğu kez bu işten kaçakçılar kârlı çıkıyordu; anlaşıldığı kadarıyla daha

sonra olmasa da, 1500'lerde devlet idaresi de Kahire'ye kereste ithalatında bir rol oynuyordu.⁶¹ Birçok tavan boyalıydı: Tartışılan dönemde, motifler hâlâ esas olarak Memlûk döneminde yaygın olan modellerden türetiliyordu.

Kimi usta zanaatkârlar da varlıklı evlerin pencereleri için ahşap kafes üretiyorlardı: Basit kafesler düz çıtadan yapılıyordu, ama en iyi örnekler karmaşık tasarımlar yapabilen tornacılarca imal ediliyordu. Lüks zanaatlardan biri de ahşap üstüne kemik, fildişi, abanoz ve sedef kakma yapımıydı; daha önce gördüğümüz gibi bu zanaat Osmanlı sarayında da çok gözdeydi. Bina cephelerinde benzer kakmalar çok renkli mermerlerden yapılıyordu. Kutular ve Kuran rahleleri dışında, bu çok nitelikli zanaatkârların ürünleri genellikle binalarda kullanılıyordu, dolayısıyla da taşınmazdılar.

1640 tarihli fiyat listesi buna rağmen kimi Mısır ürünlerinin İstanbul'a ulaştığını göstermektedir; ancak Osmanlı jargonunda

Resim 3.

Osmanlı ipeklileri, 16. ve 17. yüzyıllar

C Abegg-Stiftung, CH-3132 Riggisberg, 2000

Fotoğraf: Christoph von Virág, envanter no. 345 ve 2200.

Abegg-Stiftung'un izniyle

hem Mısır'a hem de Kahire'ye "Mısır" dendiğinden, kent ile eyaleti ayırt edemiyoruz. İstanbul'da gerek Mısır'dan gerekse Dimyat'tan gelen alaca satılıyordu; bu terimle ya karışık iplikli ya da çok renkli çizgilerle bezenmiş bir kumaş kastediliyordu. 1670'lerde Evliya Çelebi de Kahire basmacılarının faaliyetlerinden söz etmiş ve bu kentin bir özelliğinin dokumacı bolluğu olduğunu öne sürmüştü.⁶² Aynı yerler dokumalarını dikilmiş olarak, tamamen ya da kısmen astarlı ferace şeklinde de satıyorlardı; bu giysilerin İstanbul kışının nemli soğuşundan korunmak için kapitone bir türü de vardı.⁶³ Muhtemelen pamuklu ya da keten çeşitleri olan bazı Mısır kumaşları da şalvarların içine önceden dikilmiş olarak satılırdı.⁶⁴ Mısır/Kahire terziliğinin 17. yüzyılda İstanbul'da moda olduğu anlaşılmaktadır, çünkü bazı giysiler Kahire tarzı kesimli olarak tanımlanmaktaydı.⁶⁵

Bunun yanı sıra Kahire'de konumlanmış ve ürünlerinden günümüze oldukça çok örnek kalmış, yüksek prestijli bir sanayi olan halı dokumacılığı hakkında da bazı bilgiler edinebiliyoruz; ama bu sektör, çıktısı çok olan ya da önemli sayıda insan istihdam eden bir sanayi değildi.⁶⁶ I. Selim'in 1517'deki fethi tarzlarda herhangi köklü bir değişim meydana getirmediğinden, hangi örneklerin Memlûk sultanları zamanında imal edildiğini ve hangilerinin Osmanlı döneminden kaldığını belirlemek her zaman mümkün değildir.

Saray alımları önemini sürdürüyordu: Büyük halıların devasa boyutları ve ince tasarımları nedeniyle orta gelirlilerce alınması olanaksızdı. Örneğin 1550'lerde, yeni yapılan Süleymaniye donatılırken Kahire'den halı sipariş edilmişti.⁶⁷ Ayrıca, elimizde 1585 tarihli ünlü bir belgenin sicil kopyası vardır; bu belge de halı imalatındaki becerileriyle tanınan bazı Kahireli ustaların İstanbul'a taşınmaları emrediliyordu.⁶⁸ Ancak, Kahire'de halı dokumacılığı o tarihten sonra da zayıflamadı. 17. yüzyıl ortalarında Kahire ya da Mısır yapımı, aynı anda üstünde yedi kişinin namaz kılabileceği cami halıları İstanbul'da tanesi 650 akçeye satılıyordu ve anlaşıldığı kadarıyla Mısır teknikleri batı Anadolu'da kopya ediliyordu: Kula yapımı ama Mısır tarzı bir deseni ya da işlemesi olan bir seccadeye değinilirken, muhtemelen bu türde bir kalem anlatılıyordu.⁶⁹

Evliya Çelebi Kahire'yi anlatırken, halı sanayisinin 20 dükkânda 300 işçi çalıştırdığını öne sürer; dolayısıyla en azından bu işletmelerin

bazıları 15'ten fazla insan çalıştıracak ciddi bir büyüklüğe sahipti. Burada dokunan halılardan bazıları ipektendi ve 2.000-3.000 kuruşa satılıyorlardı; bu rakam, biraz abartma olduğunu düşünerek indirilse bile, hatırı sayılır bir tutardır.⁷⁰ Evliya Kahire halılarının kalitesinden etkilenmişti ve bunların Anadolu halılarından daha değerli olduklarını, ancak belki İsfahan halılarının bunlarla karşılaştırılabileceğini söylüyordu.⁷¹

Ayrıca elimizde, Evliya'nın çağdaşı olan ve bu konuyla ilgili yorumları hak ettikleri ilgiyi göremeyen Jean Thévenot'nun kısa ama aydınlatıcı tasviri vardır.⁷² Thévenot 1657'de Kahire'de olduğu sırada bu atölyelerden birini ziyaret ettiğini öne sürer. Elinde üretilecek halının bir tasarımı olan bir adam atölyede yürüyor ve hızlı hızlı farklı tezgâhlara uğruyordu. Aralarında çevik parmaklı genç oğlanların da bulunduğu işçilere her renkten kaç düğüm atmaları gerektiğini söylüyordu. İş hızlandırmak için her zanaatkârın sol elinde birkaç çile yün, sağ elinde ise bir bıçak vardı. Düğüm tamamlanınca işçi hızla ipliği kesiyordu. Gerçi Thévenot bunu söylememişti, ama bu rengi ve düğüm sayısını dikte etme uygulaması, eğer yeterince yüksek bir sesle yapılırsa, kendi tezgâhlarına yerleşmiş değişik zanaatkâr gruplarının aynı ustanın talimatlarını izleyerek, tıpatıp aynı halılar imal etmelerine olanak verecekti. Bu anlatıdan Evliya'nın sözünü ettiği atölyelerin neden görece büyük oldukları da anlaşılmaktadır. Halılara düğüm atan çocukların kaderleri hakkında ise hiçbir şey bilmiyoruz: Yaşları ilerledikçe bu alanda çalışmaktan vaz mı geçmişlerdi ve eğer öyleyse, sonra hangi mesleklere girmişlerdi? Herhalde ancak belli bir sermayesi ve gerekli ilişkileri olanlar bir gün kendi atölyelerinin başına geçmeyi umabilirlerdi.

Kahire'de imal edilen bir diğer lüks dokuma, kisve denilen ve Mekke'de Kâbe'nin üstüne örtülen örtüydü. Evliya'nın zamanında da bu ipekli, Abbasi döneminden beri âdet olduğu üzere siyahtı. Ancak, Mekke'nin parlak güneşi dokumayı soldurup çirkin görünmesine neden olduğundan, 1570'lerde, üstündeki yazıları siyah, kendisi beyaz bir kisve imal etme planları vardı.⁷³ Tasarımcılara ayrıca Kuran'dan ayetler yazılı şeritleri örtünün uçlarına koymama talimatı verilmişti, çünkü bazen hacı kalabalıkları bunların üstüne basıyordu. Ama günümüze kalmış daha sonraki dönemlere ait görüntülere baktığımızda, yazıların gerçekten de belli

bir yükseklikte olmasına karşın, hiçbir zaman beyaz bir kisve üretilmediğini anlıyoruz. Bu örtü her yıl yenilendiğinden ve çok büyük boyutlarda olduğundan –eğer Evliya’nın iddiasına inanırsak– 300 yüksek nitelikli işçi çalıştıran bir atölye sürekli bu işle uğraşıyordu.

YABANCI ZANAATKÂRLAR VE ONLARIN YEREL MESLEKTAŞLARI

16. yüzyılda İranlı ustaların Osmanlı sarayında belli bir rol oynadıklarını görmüştük, ama 1600’lerde faaliyet gösteren yeni İranlı göçmenler hakkında fazla bilgimiz yoktur. Herhalde Osmanlı başkentinde bu tür bazı kişiler vardı; en azından IV. Murad’ın seferlerinden sonra İranlı savaş esirlerinden bazıları muhtemelen geri dönmemişlerdi. Ama 1600’lerde Osmanlı sarayında minyatürlere ilginin dikkat çekecek düzeyde az olması, sanat eğitimi görmüş İranlılar için İstanbul’u, I. Selim ve Süleyman dönemlerine göre daha az çekici kılmış olmalıdır.

Batılı zanaatkârlarla ilgili bir parça –ama ancak o kadar– kanıt vardır. Kayıtlara geçenlerin çoğu, Galata surlarının dışında, o dönem hâlâ Pera bağları olan, bugünün kalabalık Beyoğlu’sundaki elçilik villalarıyla bağlantılı yabancılar topluluğuna hizmet ediyorlardı. Ama daha önceki bir dönemde Frenk Bastiyan’ın durumunda olduğu gibi, bu kişiler de Osmanlı sarayına hizmete çağrılabilirlerdi. Örneğin Hollandalı ressam Cornelis de Bruyn bir defasında çeşme ustası bir arkadaşıyla birlikte Osmanlı sarayına gittiğini aktarır; arkadaşına havai fişek gösterisi tasarlama işi verilmişti.⁷⁴ İstanbul’da tophanede çalışan batı ve orta Avrupa kökenli yabancılar çok tartışılmıştır ama bizim dönemimiz için somut veri bulunmamaktadır.⁷⁵ Kimi zanaatkârların da Osmanlı ve Avrupa saraylarının ortak ilgi alanı olan mekanik oyuncaklar nedeniyle gelmiş olmaları mümkündür. Bir saat düzeneğiyle güçlendirilmiş bu karmaşık oyuncaklar genellikle gümüşten yapıldı. Augsburg ve Nürnberg’de üretilen bu tür kalemler, 1593’te Habsburg-Osmanlı savaşının patlamasından önce çoğu kez, Habsburgların, Macaristan topraklarından almayı başardıkları kısım için 1548’den sonra ödedikleri haracın bir parçasını oluştururdu. Bunların bakımı, Galata’nın duvar ve cep saati ustalarına geçici bir iş sağlamış olabilir.⁷⁶

Kimi saatler de herhalde piyasaya sürülüyordu: Evliya Çelebi İstanbul'da 45 saatçi dükkânı olduğunu bildiriyor, ama bazı zanaatkârların da evlerinde çalıştıklarını öne sürüyordu. Bunlardan bazıları kum ve güneş saatleri yapıyorlardı ama Osmanlı gezgini piyasada satılan Fransız, Alman ve İspanyol saatlerinden de bahseder. Evliya saat yapımcılarının piri olarak, firavun tarafından hapsedildiği zaman dua saatlerini saptamak için bir kum saati icat ettiği söylenen, Hz. Yakup'un oğlu Hz. Yusuf'a değinir. Evliya'nın becerilerini çok övdüğü bu saatçiler muhtemelen çoğunlukla Müslüman ya da en azından Osmanlı uyruklarıydılar: Çünkü gezginimiz zaman zaman gayrimüslimlerin uğraştıkları zanaatlara da pirler yakıştırmıştır.⁷⁷ Ama göçmen yabancıların saygın bir din adamı tarafından himayeye değer görülmeleri olasılığı düşüktür.

Öte yandan, dönemin saat düzenekleri çok çabuk bozulurdu; bu nedenle bazen bunları armağan eden yabancı hükümdarlar padişahın sarayına uzmanlar gönderirlerdi.⁷⁸ Zamanla bazı yabancı duvar ve cep saati ustaları Osmanlı başkentine yerleştiler. Burada biraz para kazanıp, sonra memleketlerine dönmek, Galata'da düzenli biçimde boy gösteren Cenevrelî Kalvinist saat yapımcılarında sık rastlanan bir ticaret stratejisiydi.⁷⁹ Bir zanaatkârın Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkmasından önce imzalanan sözleşmelerde, o zanaatkârın ustası yol masraflarını ödemeyi, hatta bazen genç adam yolda esir alınırsa fidyasını vermeyi üstlenirdi.⁸⁰ Kimi saatler Cenevre'de Osmanlı müşterilerin isteklerine göre üretilir, kimi Galata'da ithal parçalardan monte edilirdi; yerel imalat olan saatler de vardı. Bazı İstanbullu alıcılar, belki başka yerlerden alınan saatleri korumak için, başkent zanaatkârlarınca imal edilmiş mahfazalar kullanıyorlardı. Evliya, Mihayil adlı bir Rum ustanın mineli mahfazalarının meşhur olduğunu bildirir.⁸¹ Ayın evrelerini gösteren saatler çok seviliyordu, çünkü ay takvimine dayalı bir zaman sistemi için kullanışlıydılar.

TİCARETLE İLGİLİ YAPILAR VE ZANAATKÂR DÜNYASI

1617 ile 1670'ler arasında İstanbul'da tamamlanan tek büyük cami Yeni Camii olurken, esnaf ve zanaatkârların kiraladıkları hanların yapımı 17. yüzyıl boyunca sürdü. Gerek Valide Kösem Sultan (ö. 1651), gerekse

Sadrazam Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa bu türden büyük binalar yaptırdılar; bunların iki ya da üç yan avluları ve en büyük avlunun ortasında küçük bir camileri bulunuyordu. Ayrıca Sultan IV. Mehmed'in (hd. 1648-87) annesi Turhan Sultan bugün Mısır Çarşısı olarak bilinen yapıyı Yeni Camii için bir gelir kaynağı olarak inşa ettirdi; çarşı dik açıyla birbirini kesen, dükkânların yan yana dizildiği üstü kapalı iki sokaktan oluşur. Bir zanaat tarihçisi için 1600'lerde bu anıtsal yapıların başlıca kiracılarının tacirler mi, yoksa zanaatkârlar mı olduğunu söyleyememek üzücüdür.⁸²

17. yüzyıl Kahire'de de büyük camilerin inşa edildiği bir dönem değildi ama ticari binalara geldiğimizde durum yine farklıydı. Bu gelişme, Kahire'nin Osmanlı'nın Hindistan ile ticaretinin büyük ölçüde yürütüldüğü bir yer olarak rolünün artmasıyla bağlantılıydı. Ayrıca üst rütbeli Osmanlılar sık sık eski vakıfları yenileyip, bunlara dükkân ve atölyeler de dahil yeni gelir kaynakları sağladılar.⁸³ Han el-Halili diye bilinen iş merkezi ile yakınlarındaki kuyumcular mahallesindeki kentsel dokuya ilişkin yakın tarihli ayrıntılı incelemeler bu bölgede özellikle 1600'lerde kapsamlı inşaatlara girişildiğini göstermiştir.⁸⁴ İsmail Ebu Takiyya (ö. 1624) gibi zengin tacirler kendi adlarına, daha sonra vakfa dönüştürdükleri hanlar yaptırarak buralara el konulmasını fiilen engelleyebiliyorlardı; bu, İstanbul'un egemen sınıfı arasında da yaygın bir stratejiydi ama şimdiye dek tacirlerde örneğine rastlanmamıştır. Bu yapıların çoğu, zanaatkârlardan çok, tacirlere hizmet ediyordu, ama onların varlığı bulundukları mahallenin geneline, yerleşimden çok, ticari bir karakter kazandırıyor ve bu da zanaatkârları ilgili mahallelere çekmiş olmalıdır. Ayrıca birçok handa sıra halinde bulunan dükkânların bir kısmını da herhalde zanaatkârlar kiraliyordu.⁸⁵ Bu nedenle 17. yüzyılın büyük kesiminde Kahire'de meydana gelen ticari bina patlamasının zanaatkârlar için de çalışma yerlerini artırdığını söylemek makul gözükmektedir.

SONUÇ

17. yüzyılda İstanbul şantiyelerinde ve muhtemelen haklarında fazla belgeye sahip olmadığımız diğer mesleklerde de çalışma koşulları Viyana, Valencia ya da Leipzig'de gözlemlenen koşullardan henüz fazla farklı değildi.

Büyük veba salgınlarının nüfusta neden olduğu azalmanın henüz giderilmediği ama inşaat faaliyetlerinin yoğun olduğu 15. yüzyıl sonlarında, inşaat çalışanları batı ve güney Avrupa'nın her yerinde iyi ücret alıyorlardı. Ama 1500'lerin sonlarından itibaren nüfusun artması ve mutlakıyetçi hükümdarların giriştiği devlet inşası çabalarının getirdiği maliyetler sonucu yaşam standartları düşme eğilimi gösterdi.⁸⁶ İstanbul inşaat çalışanlarının düşen ücretleri bu modele uymaktadır. Parasal kriz de ana faktörlerden biriydi ama bu ancak 1575'ten sonra önem kazandı. Bu nedenle satın alma gücünde daha önce gözlenen kayıplar esas olarak İstanbul piyasasındaki göçmen işgücünün bolluğuna, ama aynı zamanda, merkezî devletin işçilerini düşük bir ücretle çalışmaya razı edebilecek bir güce sahip olmasına bağlı olmalıdır.

Başka bir açıdan bakıldığında, loncaların bu yönde zaman zaman çaba harcamalarına rağmen, zanaatkârlar arasında bir eşitlik sağlayamadıkları görülmektedir.⁸⁷ Her şeyden önce, Kahire'de belki daha belirgin olmak üzere, her iki kentte de zanaatkârlar akın akın askerî birliklere katılma eğilimindeydiler. Kimi daha varlıklı zanaatkârlar konumlarının gücü sayesinde lonca kurallarına ve belki de asker olmayan arkadaşlarının fikirlerine karşı koyabilmiş olmalıydılar.⁸⁸ Karşımıza iyi bilinen bir şablon çıkmaktadır: Bizimki de içinde olmak üzere birçok toplumda, vazedilen değerler ile gerçek yaşam koşulları arasında bir uçurum vardır. 17. yüzyılda İstanbul ve Kahire'de oldukça çok sayıda zanaatkârın zanaatkârlar arasında daha fazla kardeşlik ve eşitlik istediğini tahmin edebiliyoruz. Ancak, bu insanlar şu gerçeğe yaşamak zorundaydılar: Zengin ve yoksul loncalar olduğu gibi, daha da can sıkıcısı aynı zanaat örgütünün içinde zengin ve fakir üyeler de vardı.

Zanaatkârların üretimine gelince, her iki kentte de güçlü imalat sektörleri vardı ve endüstri öncesi ekonomide genelde görüldüğü üzere tekstil piyasaya hâkimdi. İçinde lüks malların da bulunduğu, Kahire menşeli zanaat ürünleri İstanbul'da satılıyordu; Mısır başkentinde basmacıların ortaya çıkması, bize Hint teknolojisinin burada kendine bir yer edinmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. İstanbul'da yerel ipekliler büyük çeşitlilik gösteriyordu. Dolayısıyla, yaklaşık 30 yıl önce inanılan aksine, 1600 yılı civarındaki büyük zorluklar Osmanlı zanaatlarının kalıcı bir şekilde çöküşüne yol açmamıştı. Her ne kadar varlıklı alıcılar kuşkusuz Hint ve

Avrupa kumaşlarını tercih etmeye başlamışlarsa da, her iki Osmanlı metropolünde de yüksek kalitede tekstil üretimi sürüyordu.

Ayrıca, örneğin hanımlarına bir ipek gömlek ve bir iki kavuk için kaliteli pamuklu alabilecek ama diğer türlü, lüks malların hitap etmediği orta düzey bir müşteri grubu vardı. 1700'lerin sonlarındaki felaketlerden önce bu tür insanlar herhalde İstanbul ve Kahire'de ciddi sayıda zanaatkârı ayakta tutabiliyorlardı. Muhtemelen, 1640 tarihli fiyat siciline tüketim modelleri yansıyan kesim bu insanlardı; öte yandan zanaatkârların birçoğunun da dahil olduğu gerçek yoksulların alımlarını hâlâ saptayamıyoruz.

Bir diğer sorun İstanbul ve Kahire loncaları arasındaki farklarla ilgilidir. Burada siyasi bağlam önemliydi: Merkezî idare başkentte varlığını her yerde hissettiriyordu ama Kahire'ye daha uzaktı. Muhtemelen mal tedarik edilecek bir padişah sarayının olmadığı ve yerel isyanların padişahlar ve vezirler için yakın bir tehlike oluşturmadığı bir kentte piyasa biraz daha gevşek bir kontrole tabiydi. Bu nedenle girişimciler kuramsal olarak Kahire'de daha rahattılar; ama yerel esnafın daha az müdahaleci bir idareden yararlanabileceğini bildiğimiz halde, kaç zanaatkârın onları taklit etmeye yetecek sermayeyi bulabildiğini bilmiyoruz. Aynı zamanda, 1600'lere gelindiğinde Osmanlı merkezinden gönderilen valilerin artık askerleri kontrol edemediği ve her yıl belli vergileri göndermekle yetindiği Kahire'de yerel askeriyenin zanaatkârların kazançlarından hisse istemesi muhtemelen daha büyük bir sorundu. Her halükârda, gerek İstanbullu gerekse Kahireli zanaatkârlar taşradaki meslektaşlarına göre oldukça farklı koşullarla başa çıkmak zorundaydılar. Gelecek bölümde işte bu zanaatkârların –ve onların eşleriyle kızlarının– işlerine eğileceğiz.

TAŞRA ZANAATKÂRLARI VE TACİR AĞLARI

VERGİLER, TİCARET VE TAŞRA ZANAATKÂRLARI

Bu noktaya kadar esas olarak ya Osmanlı devletine hizmet eden ya da İstanbul'un iyi korunan pazarına mal veren zanaatkârlarla ilgilendik. Kahire'ye de odaklandık, ama bu kentin kendisi başlı başına bir metropol olduğundan, Osmanlı taşra kentlerinin çoğunluğu için bir örnek olamaz. Gene de, zanaat üretimindeki önemli rolü nedeniyle, Kahire bu bölümde de ara sıra boy gösterecektir. Ama burada esas olarak Halep, Tunus, Bursa ve Ankara gibi önemli, ancak, çok daha küçük merkezlerin zanaat ve zanaatkârlarını ele alacağız. Kuşkusuz kırsal zanaatlar hakkında bu kadar az bilginin olması ciddi bir sorundur. Ayrıca mevcut kanıtlar kent tacirlerinin hizmetindeki erkek ve kadın işçilerle ilgilidir ve bu nedenle, dolaylı da olsa, daha önemli kentlerin pazarlarıyla bağlantılıdır. Ancak, şu an sahip olduğumuz bilgilerle daha ileriye gitmemiz olanaksızdır.

Tacirler bu bölümde diğer bölümlere göre daha fazla öne çıkacaktır. Tacirler zanaatkârlara göre arkalarında daha fazla kanıt bırakmıştır ama bu öykünün yalnızca bir parçasıdır. Taşra kentlerinde imalatçıları ele alan bir bölüm zanaatkârlar ile tüccarlar arasındaki bağlara yoğunlaşmalıdır, çünkü birçok ürün yalnızca bölgeler arası temelde alınıp satıldığı için belgelere girmiştir. Ticaretle olan bu bağ kırsal zanaatkârların durumunda daha da belirgindir, çünkü bu kişiler, kendi köylüleri arasında ürünlerine hiç müşteri olmadığından, mallarını kendileri pazarlayamıyordu. Bütün bu nedenlerle zanaatkâr-tacir ilişkilerine özel ilgi göstereceğiz. İtiraf etmeliyiz ki kaynaklarımızda bu iki kategoriye ayırt etmek her zaman kolay değildir, çünkü başarılı imalatçılar bazen ticarete ya da tefeciliğe kayıyor ve mesleklerini bir tür yan iş gibi icra ediyorlardı. Ama modern tarihçilerce icat edilmediği gibi, çağdaş kaynaklarca da kabul edilen “zanaatkâr” ve “tacir” kategorileri arasındaki geçişler kendi başına büyük bir ilgi konusudur.

Kimi taşra zanaat ürünlerini, esas olarak İstanbul pazarlarında boy gösterdikleri ve böylece 16. yüzyıl başlarından itibaren narh kayıtlarına geçtikleri için biliyoruz.¹ Taşrada toplanan vergilerin önemli bir kısmı Osmanlı başkentine akıyor ve burada yönetici sınıfın mensupları tarafından harcanıyordu. Bunun sonucu bu vergi gelirleri İstanbullu tacirlerin, hatta zaman zaman zanaatkârların, zorunlu olmayan harcamalar için kullanabilecekleri tutarın artmasına neden oluyordu. Diğer bir ifadeyle, satın alma gücü başkentte yoğunlaşmıştı. Öte yandan, imparatorlukta az sayıda gümüş madeni bulunduğu ve ayrıca bunlar devletin sıkı kontrolünde olduğundan, taşralı vergi mükelleflerinin çoğu gümüşe doğrudan ulaşamıyorlardı, ama yine de her yıl bir sonraki vergi ödemesi için ihtiyaç duycakları parayı kazanmak zorundaydılar. Bu amaç, başkente satılacak mal göndermekle gerçekleştirilebilirdi ve vergilendirmenin iç ticaret üstündeki etkisi özellikle Hindistan bağlamında tartışılmış olsa bile, bu etkiyi Osmanlı da dahil bütün merkezileşmiş, erken modern imparatorluklarda gözlemek mümkündür.² Birincil kaynaklar bu varsayımı doğruluyor: 1500'lerin sonlarında Fas elçisi et-Tamghruti, İstanbul pazarlarının zenginliğinden çok etkilenmişti ve 1640 tarihli fiyat listesi onun görüşlerini desteklemektedir.³

Başka bir açıdan bakıldığında, vergilendirme ile siyasi merkeze mal akışı arasındaki bağ, İstanbul'da yaşayan güçlü bir egemen sınıfın uzak bölgelerde kaliteli mal üreten zanaatkârları bile teşvik edebildiği anlamına gelir. Bununla birlikte, bir sonraki vergiler için kaygılanan taşralıların, yalnızca padişahın sarayına satış yapmaları şart değildi. Tacirlerin, mültezimlerin, emekli devlet görevlileri ve Ortodoks din adamlarının cebinde de harcayacak para vardı, hatta yönetici sınıfın kullandığı lüks eşyaların varlıklı kişilerce benimsenmesi nedeniyle bu mallara padişah ve çevresindekilerden daha fazla para ödeyebiliyorlardı. Biz burada özellikle başkentin, mutlaka çok zengin olmasalar da daha iyi durumdaki sakinlerine yönelik mallarla ilgileneceğiz.

Ancak, taşrada üretilip, bölgeler arası temelde alınıp satılan, ama İstanbul'a ulaşmayan malları da tartışacağımızı belirtmeliyiz. Bu kategori bize kimi Osmanlı bölgelerinin ya da daha doğrusu söz konusu taşra top-

lumlarının üst katmanlarının “tüketim eğilimlerini” niceliksel olmasa da niteliksel anlamda değerlendirme olanağı verdiği için ilginçtir. Neticede, bu potansiyel tüketiciler İstanbul’un güçlü cazibesine karşın ticari mallara ulaşıyor olmalıydılar. Piyasa terimleriyle konuşacak olursak, bu kadınlar ve erkekler başkentteki müşterilerden daha iyi fiyat verebiliyorlardı. Ancak, yönetime yakın yüksek rütbeli kişilerin çoğu kez taleplerini siyasi yollar-
dan karşılayabileceklerini unutmamalıyız; dolayısıyla taşra seçkinlerinden bazılarının, çok istenen kimi malları elde edebilmek için bu baskılara karşı koyabilecek bir güce sahip olmaları gerekirdi.

Göreceğimiz üzere, bazı Osmanlı eyaletlerine ilişkin yakın tarihli araştırmalar, İstanbul dışında imal edilen kimi zanaat ürünlerinin başken-
te değil, imparatorluk içindeki taşralı tüketicilere iletilildiğini ve bir miktar ihracat olduğunu da göstermiştir. Bu ürünlerin ve bunların üretiminde çalışan zanaatkârların incelenmesi, en temel gereksinimleri karşılayanlar dışında, bütün zanaatkâr faaliyetlerinin yalnızca padişahlara, onların mai-
yetine ve askeriye hizmet etmek için var olduğu doğrultusundaki, artık eskimiş varsayımı çürütmemize yardımcı olacaktır.

ANKARA, HALEP VE TUNUS: KIRSAL ZANAATKÂRLAR VE ONLARIN BÖLGELER ARASI TİCARETLE BAĞLANTILARI

16. yüzyılda Anadolu nüfusu artınca köylülerin, ortaçağ Avrupa’sının birçok kesiminde 1200’lerdeki nüfus artışından sonra görülen aksine, her zaman, çok daha marjinal toprakları işleme durumunda kalmadıkları ileri sürülmektedir. Yeterli toprak elde edemeyen Anadolu çiftçilerinin en azından bazıları, kırsal zanaatlarda ek gelir kaynakları bulmuşlardı: Bu grubun içinde örneğin, Ankara civarındaki köyleri dolaşıp, bakır kapları tamir eden ve yeniden biçimlendiren göçebe bakırcılar sayılabilir.⁴

Ayrıca daha 1500’lerin ortalarında, Habsburg kralı I. Ferdinand’ın Kanuni Süleyman’a gönderdiği elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq’in mai-
yetinde bu bölgeyi ziyaret eden gezgin Hans Dernschwam kentteki ima-
latçılar için iplik eğiren köy kadınları görmüştü.⁵ Kullanılan hammadde o tarihlerde hemen hemen yalnızca orta Anadolu’da yetiştirilen tiftik keçile-
rinden geliyordu.

Tiftik kumaşların (*sof, muhayyer*) dokunması ve aprelenmesi kentlerde, Tosya'da ve daha önemlisi Ankara'da yoğunlaşmıştı ama hazırlık işlerinin çoğu yarızamanlı çalışan köy zanaatkârlarınca yapılıyordu. 1600'lerde, Ankara bölgesindeki kimi köyler esas olarak zanaatla geçindiklerini öne sürerek, genelde tarımla uğraşanlardan toplanan bazı vergilerden muaf tutulmalarını istemişlerdi.⁶ Aynı dönemde, Ankara'nın batısında, büyük köyler ya da mikro-kentler olarak tanımlayabileceğimiz bazı yerlerin sakinleri, vergilerini ancak, tiftiklerini Venedik'te pazarlayan aracılardan nakit ödeme yapmaları sayesinde ödeyebildiklerini belirtiyorlardı.⁷ Dolayısıyla 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Ankara tacirlerinin ağırları bütün bölgeye yayılmıştı ve özellikle de Venedik ve Polonya'ya yaptıkları ihracat sayesinde, kırsal ekonominin parasallaşmasına ciddi katkıda bulunuyorlardı.

Kent ile kırsal arasındaki bağlantılar ağının çok daha karmaşık bir örneği, varlıklı Halep kentinin merkezi konumda olduğu kuzey Suriye'de belgelenmiştir. Halep zanaatkârları, çoğunlukla yeniden ihraç edilen ve dolayısıyla bizim konumuz açısından marjinal kalan, İran'dan ithal edilen ham ipeğin yanı sıra, en azından bir kısmı çevre köylerde eğrilmiş pamuk ve ipek iplikleri işliyorlardı. Sabun imali de en azından kısmen kırsal bir zanaattı ve sabun endüstrisinin ana unsurlarından biri olan zeytinyağı üretimi için de aynı şey geçerliydi. Bizi burada ilgilendiren, dönemin sonlarına doğru Evliya Çelebi'nin Halep eyaletindeki İdlib'i ziyaret etmesi ve kasabanın, Osmanlı topraklarında bir kentleşme simgesi olan bir kapalı çarşısı bulunmamasına rağmen, gelişmekte olan bir yer olduğunu gözlemesiydi. Bu yarı kırsal yerleşkenin zenginliği, bölgeler arası ticareti yapılan sabun üretiminden kaynaklanıyordu; hammaddenin çoğunluğunu muhtemelen büyük zeytinlik sahipleri sağlıyordu.⁸ Bir diğer örnek, ortaçağdan bu yana çöküş içinde olan küçük Ma'aretü'n-Numan kasabasıydı: 1600'lerin sonlarında kasaba hâlâ, çöl halkının zevkine göre yörede boyanan kaba kumaşlardan almak için pazarlarını ziyaret eden Bedeviler için bir ticaret merkeziydi.⁹

Böylece pazara yönelik bir işbölümü, yerleşim esasına dayalı bir hiyerarşi doğurmuş, boyacıların da çok kullandığı sabun gibi bir ürün köylerden kasabalara, oradan da bölge başkentine geçer olmuştu. Halep

bölgesinde açıkça gözlenen bu kentsel hiyerarşi Ankara örneğinde en fazla başlangıç aşamasında olduğundan, kuzey Suriye’de gelişen yerleşim modellerinde ticaretin çok daha etkili olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu gelişmeyi olanaklı kılan, kimi köy zanaatkârlarının pazara yönelik üretim için gerekli işgücünü sağlamasıydı.

Tunus kenti ve çevresi 17. yüzyıldan başlayarak tacirlerin kentler, kentlerin dış bölgeleri ve köylerdeki zanaatkârlara egemen olduğu, görece iyi belgelenmiş bir diğer alandır. 16. ve 17. yüzyıllarda İspanya’dan Müslüman mültecilerin gelmesinden önce de muhtemelen yörede fes imalatı yapılıyordu ama göçmenler bu sanayinin gelişmesine büyük bir destek sağladı. Belli dönemlerde, göçmen toplumunun başı aynı zamanda fes imalatçıları loncasının da şeyhiydi.¹⁰ Başlıkların örgü, dikiş ve bitim işlerinden kadınlar sorumluydu. Ancak, aralarında Tunus kentinin yaklaşık 40 kilometre güneyindeki Zağvân kasabasının da bulunduğu bölgelere mal sevk eden küçük bir grup ustanın egemen olduğu zanaat örgütünde kadınların hiçbir söz hakkı yoktu. Feslerin yapıldığı ham yün her zaman İspanya’dan ithal edildiğinden, imalatçıların bu işe ciddi miktarda sermaye yatırmaları gerekiyordu ve bu kişiler muhtemelen çoğu kez ticaretle imalatı birleştiriyorlardı. Yerel piyasanın sınırları düşünüldüğünde, müşterilerin çoğu herhalde oldukça uzak yerlerde yaşıyorlardı. Ama fesin İstanbul’da ancak 17. yüzyılın ortalarından sonra, yani ele aldığımız dönemin en sonlarında görüldüğü anlaşılmaktadır, çünkü ne Evliya başkent loncalarını sayarken fes tacirlerinden söz etmektedir, ne de İstanbul fiyatlarının 1640’ta derlenen ayrıntılı sicilinde feslere değinilmektedir.¹¹

ANKARA TİFTİK SANAYİSİ

1500’lerin sonlarında Ankara 25.000’lik nüfusuyla Anadolu’nun büyük ticari merkezlerinden biriydi. Zenginliği esas olarak tiftik sanayisinden kaynaklanıyordu. Hans Dernschwam Ankara kalesinin altından geçen ve tiftik yıkayıcıları loncası üyelerince kullanılan dereyi görmüş ve oldukça amatörce bir resmini çizmiştir. Ankara keçisi yünü ancak dokunduktan sonra yıkanır ve Dernschwam’ın tesadüfen gördüğü dokumacılar Rum’dur.¹² Bunun dışında bu süreçle ilgili kanıtlarımız çoğunlukla dolaylıdır: Kimi

atölyeler, muhtemelen kadın ve genç kızların imalata katılabilmesi için, sıradan konutların bir bölümüne kurulmuştu. 1600 dolaylarında Ankara kadı siciline giren yaklaşık 350 konutun yüzde 8,7'sinde, büyük ihtimalle çoğu tiftik (*soff*) işleyen bir atölye vardı. Dönemimizin biraz sonrasında, 1680'lerde ve 1690'larda bu oran yüzde 9,7'ye çıkmıştı.¹³ Ama dokumanın ayrı dükkânlarda yapıldığı zamanlarda bile bu bir aile sanayisi idi, çünkü dörtten fazla tezgâhı olan işyeri pek duyulmamıştır.

Ankara'nın tiftik sanayisi 17. yüzyıl boyunca önemini korudu ve kent zanaatkârları, anlaşıldığı kadarıyla, 1600 yılı dolaylarındaki Celali isyanlarında uğradıkları zararları telafi edebildiler. Bu görece başarı için, tiftik ipliğinin Leiden ve Amiens'in büyüyen yünlü sanayilerince de talep edildiği dikkate alınınca, zanaatkârların hammadde tabanlarını koruyabilmesi temel önemdeydi.¹⁴ Ankara imalatçıları bu çabalarında, kumaşın dokumadan sonra aprelenmesi için kullanılan tiftik cenderelerinden sorumlu mültezimden yardım görüyorlardı: 1600'lerin ortalarında mültezimler padişahın tiftik ipliğinin ihracını yasaklayan, böylece cenderelerin boş kalmamasını sağlayan bir ferman çıkarttırmışlardı. Üstelik bu yasak oldukça iyi uygulanıyordu: 18. yüzyıla kadar yabancı tacirler en iyi kalite tiftiklere ulaşamıyorlardı.

Dernschwam'ın teknik ayrıntılara ilgisinden dolayı, Ankara zanaatkârlarının kullandığı cenderelerin nasıl çalıştığını da biliyoruz: "Bakır kazanlarda yetmiş parça tiftik kumaş üst üste yığılıyor, katmanlar birbirinden kamışlarla ayrılıyor. Bu son yöntem suyun her parçanın içine sızmasını sağlıyor. Yalnızca aynı renkten kumaşlar birlikte işlemden geçiyor.. Bir sonraki aşamada, içinde bir ateş yakılabilecek bir hendeğin üstüne yerleştirilen kazan suyla dolduruluyor, sonra bu ısıtılıyor. Akşam olunca kumaşlar çıkarılıyor ve kamışlar çekiliyor." Sonra 70 parça hep birlikte bir cenderenin altına konulup sıkılıyor, suları akıtılıyordu. Söz konusu edilen, hassas bir kumaş olmalıdır, yoksa bu kadar çok dokuma katmanını birlikte işlemden geçirmek kesinlikle mümkün olamazdı. Birbirinden ayrıldıktan sonra, her *soff* parçası uzunluğuna katlanıyor ve bu kez tek tek başka bir cendereye daha sokuluyordu. Dernschwam cenderelerin iyi yapılmadığı ve daha ileri bir teknolojiyle daha az kol gücü kullanılarak çalışabilecekleri kanısındaydı. Mevcut durumda tek

bir cenderenin çalıştırılması için yedi kişi gerekiyordu. Bu işlemler dizisi bitmiş kumaşa ipeksi, “hareli” görünümünü veriyordu.¹⁵

Teknolojik süreçler hakkındaki bilginin azlığı dikkate alındığında, tiftiğin işlenmesi hakkında bu kadar bilgimiz olması bile bir şanstır. Belki farklı belki aynı loncalarda örgütlenmiş olan yıkayıcılar, dokumacılar, boyacılar ve cendere işçileri birbirlerine iplik ve kumaş aktararak, değerli bir ürünün imalinde yakın bir işbirliği yapıyorlardı.¹⁶ Ne yazık ki tacirler ile imalatçılar arasındaki ilişki hâlâ oldukça muğlaktır. Ankara’nın önemli bir ticaret merkezi olduğu, iş hanlarının sayısının çokluğundan bellidir; tiftik ipliğinin eğrilmesini örgütlemeye tacirlerin rolünü ise önceden belirtmiştik.¹⁷ Kaliteli tiftik kumaş alan Osmanlı müşterilerinin kimler olduğunu bilmek de ilginç olurdu. Şu aşamada yalnızca 1500’lerin ortalarında bu kumaşın padişahın sarayında gözde olduğunu biliyoruz, çünkü Sultan Süleyman yaşlılığında kendini dine verince, şeriatın erkeklerin giymesine izin vermediği ipeklilerin yerine bu zarif dokumayı tercih etmişti.

Gördüğümüz gibi tiftik kumaş Venedik ve Polonya’ya da önemli miktarlarda ihraç ediliyor, bu iki yerden tacirler Ankara’ya bizzat geliyorlardı.¹⁸ Bu yabancılardan bazıları kentte birkaç yıl kalıyor, hatta yerel mültezimler onlardan sanki padişahın gayrimüslim uyruklarıymış gibi vergi almaya çalışıyorlardı.¹⁹ Ancak, 1612’de Venedikli tacirler İstanbul’daki elçilerinin yardımıyla bu vergileri ödememeyi başarmışlardı. Uzun süreli ikametinin bir diğer işareti, gene aynı yıl Venedikli tacirlerin güvenlikleri açısından sur içinde yaşamalarına izin verilmesidir; hatırlamak gerekir ki, kısa bir süre önce Ankara’yı yağmalayan asiler surların dışında depolanan ticari malları alıp götürmüşlerdi.²⁰ Öte yandan tiftik dokumaları pazarlamak üzere Venedik’e giden Müslüman, Yahudi ve Hristiyan Osmanlı tacirler de vardı. Farklı dinlerin mensupları yolculuk sırasında işbirliği yapabiliyorlardı: Bir noktada muhtemelen Ankara ile yakın ilişkisi olan Müslüman bir Osmanlı’nın, Adriyatik’te korsanlarca soyulduğunu kanıtlamak için tanığa ihtiyacı olmuş ve tacir o tarihte artık İstanbul’a dönmüş olan birkaç Ermeni’nin adını vermişti.²¹ Bir ayakları Osmanlı başkentinde, öteki ayakları Venedik’te olan Yahudi tacirler sık sık Osmanlılar ile Venedikliler arasında arabuluculuk yapıyorlardı.²²

Özellikle 1550 ile 1650 arasında, aralarında tiftik kumaşların da bulunduğu Ortadoğu dokumalarından Polonya'ya büyük miktarlar ithal eden tacirler hakkında Ankara kadı sicillerinde bazı bilgiler olsa da aynı kişiler hakkında Polonya kaynaklarında daha fazla bilgi vardır. Burada da hem Osmanlı hem Polonya uyruklu tacirler işin içindeydi. Müslümanlar bu işle uğraşan tacirlere kredi sağlamakla kalmamış, bazıları Polonya'yı bizzat ziyaret etmişlerdi. Ankara tacirlerine sık sık değinilmesi, tiftik kumaşların Polonya pazarındaki özel rolünü vurgulamaktadır.²³ Talep esas olarak soy-lulardan ve yüksek tabakadan kişilerden geliyordu, çünkü kadınların orta Avrupa'nın "normal" kıyafetlerini giymelerine karşın, söz konusu tabakanın erkekleri "Sarmat"^{*} kimliğine sahip oldukları iddiasıyla "Türk" tarzı giysiler ve silahlar kullanıyorlardı. Genelde bu alışverişlerde Osmanlı parası kullanılırdı, ama kambiyo senetleri de geçerliydi; bu senetler Polonya topraklarındaki ticaret fuarlarında olduğu kadar, İstanbul ve Edirne'de de paraya çevrilirdi. Böylece Polonya'nın tiftik kumaşı talebi yüzyılı aşkın bir süre Ankara'da zanaat üretiminin gelişmesine ve daha geniş bir açıdan da Osmanlı ve Polonya iş dünyaları arasında yakın bir ilişki kurulmasına katkıda bulundu.

KIRSAL HALI ÜRETİCİLERİ VE ONLARIN PAZAR BAĞLANTILARI

1600'lerin ortalarından başlayarak, Uşak bölgesindeki –ve daha genel olarak batı Anadolu'daki– kimi köylülerin pazar için halı dokuyarak ticari gelir sağladıkları anlaşılmaktadır; yeni gelişmekte olan liman kenti İzmir de bu imalatın gelişimine katkıda bulunmuş olmalıdır. Bugüne dek üretimin örgütlenmesine ilişkin bir kanıt bulunamamıştır; tacirlerin bu işteki payının biçimi ve kapsamı da meçhuldür. Şu ana kadar bildiklerimize göre Uşak'ı ziyaret ederek gördüklerini yazan ilk kişi, kentin bir imalat merkezi olarak ününün zirvede bulunduğu 1670'lerde buraya gelen Evliya Çelebi'dir. Bu yorulmaz gezgin bize kent yakınlarındaki Boyalı köyü sakinlerinin Uşak halılarında kullanılan kırmızı boyanın üretildiği bir kök bitkisi hasat ettiklerini anlatır. Evliya herhalde kızılkök bitkisini kastediyordu; bu bitkinin yetiş-

* Sarmatlar, MÖ 6-4. yüzyıllarda Orta Asya'dan Ural Dağları'na, ardından Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya, sonrasında ise Balkanlar'a kadar yayılmış olan halk –ed.n.

tirilmesi belli ki –en azından kısmen– kent sanayisine hizmet eden kırsal bir faaliyetti. Gezginimiz, kenti ise küçük ama oldukça hareketli bulmuştu. Kente yün ve boya maddeleri getirip, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler arasında rağbette olan halıları götüren arabalar nedeniyle, trafik sık sık tıkanıyordu. Evliya evde kullanılan halılar ile cami halıları arasında bir ayırım yapıyordu. Ama birkaç ay sonra ziyaret ettiği Kudüs'teki Ermeni manastırını anlatırken, bu kurumun güzel Uşak halısına değinmişti. Dolayısıyla Hristiyan kiliselerinde de bu halının bulunabileceğini çok iyi biliyordu.²⁴

Öte yandan padişahların 16. yüzyıl ortası ile 17. yüzyıl ortası arasında Edirne'de ölen hizmetkârlarının terekelerinde –ki bunların yaklaşık 100 tanesi yayınlanmıştır– Uşak halılarına açıkça yalnız tek bir belgede rastlarız. Belki de bu büyük halılar daha iyi konumdaki haneler için bile çok pahalıydı. Edirne'ye karadan nakliyenin maliyeti de bunda bir rol oynamış olabilir, çünkü başkentin 1640 tarihli fiyat sicilinde çeşitli Uşak halılarının fiyatları bulunmaktadır, ama o zaman İstanbul'a denizden ulaşmak daha kolaydı.²⁵ Çok sayıda Uşak halısı ihraç edilmişti ve bugün bunları Avrupa müzelerinde görüyoruz. Bu gerçekten, bir kez daha, küçük bir kenti merkez alan kısmen kırsal bir sanayinin ürünlerini uzak yerlere pazarladığı sonucunu çıkarabiliriz.

Halı tüccarlarına gelince, elimizdeki az sayıda kanıt, Transilvanya kentleri Sibiu/Hermannstadt ve Braşov/Kronstadt'a halı getiren tacirlerle ilgilidir. Bu iki kentin 15. yüzyıla kadar geri giden gümrük kayıtları, prensliğin hâlâ Macaristan krallığının bir parçası olduğu 1526'dan önce de buraya halı ithal edildiğini göstermektedir. Bu ticaret iki kentin Transilvanya prenslerine, söz konusu prenslerin de Osmanlı padişahlarına tabi olduğu sonraki yıllarda da sürdü. Dolayısıyla 1526'dan sonra bu halı ihracatları Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeler arası ticaretinin bir parçasını oluşturuyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda halı tacirlerinin tümü Sibiu/Hermannstadt ve Braşov/Kronstadt'tandı, hiçbirisi üretim bölgelerinden değildi. Bu nedenle, uzakta kalan Anadolu'daki halı imalatının örgütlenmesinde muhtemelen fazla etkileri yoktu. Ülkenin 1699'da Habsburg kontrolüne geçmesinden sonra, Osmanlı'nın Transilvanya ile ticaretine, Rum tacirlerin şirketi olarak bilinen, ama aslında Ermenileri ve Osmanlı'nın diğer gayrimüslim uyruklarını da

içeren bir şirket egemen oldu.²⁶ Bu ikinci örnekte de tacirlerin imalat sürecindeki rollerine ilişkin bir kanıt bulunmamaktadır; dolayısıyla siparişlerin kime verildiğini ya da hammaddelerin parasını kimin verdiğini bilmiyoruz.

Anadolu halı ve kilimlerinin bazıları, görüldüğü kadarıyla, gelişmiş kent atölyelerinde üretiliyordu. Ama halı uzmanları, 1400'lerin sonu ile 1700'ler arasında Transilvanya soylularının ve kentlilerinin ithal ettikleri, bir süre sonra da başta Lutherci kiliseler olmak üzere başkalarına bağışladıkları küçük parçaların çoğunun gerçekten de köy imalatı olduğunu varsaymaktadırlar.²⁷ Ancak, bunların bir kısmı gelişmiş Bursa atölyelerinin tasarımlarından esinlenmişti ve bizim için en önemlisi bazılarında tarih içeren ithaf yazıları olmasıdır.²⁸ Bu yazılar her zaman sonradan eklenmiştir, ama bazıları bizim dönemimize, 1670'lerin öncesine gitmektedir. Halı yazıtları bize imalat için bir *terminus ante quem* (mümkün en geç tarih) vermekle kalmaz, söz konusu halıları yerel kiliselerine bağışlayan sahipleri hakkında da bilgi verir. Bu halıları hibe edenler çoğunlukla kurumlardı, özellikle de Transilvanya kentlerinde Osmanlı dönemi boyunca da varlığını sürdüren orta Avrupa tipi loncalardı.

Bu nedenle, araba yüküyle ya da at ve deve sırtında getirilen Anadolu halı ve kilimlerine değinen, Tesalya'daki Maşkolur fuarının gümrük kanunnamesinin (1569) en azından kısmen, kırsal zanaatkarların güneydoğu Avrupa'nın her yerinde, bu arada uzak Transilvanya kentlerinde de pazarlanan ürünleriyle ilgili olduğunu varsayabiliriz.²⁹ Kanunnamede Balkan (Rumeli) halılarına da kısaca değiniliyordu. Ama bu halılar pazara hamal sırtında getirilmişlerdi, dolayısıyla söz konusu miktarlar daha küçük olmalıydı. Bu gözlem, günümüz uzmanlarının Transilvanya'da korunmuş parçaların çok büyük çoğunluğunun Anadolu imalatı olduğu doğrultusundaki varsayımlarıyla uyumludur.³⁰ Daha uzak bölgelere yapılan halı ihracatına gelince, resimlerinde Anadolu halıları göze çarpan, 15., 16. ve 17. yüzyıllarda yaşamış Felemenk, İtalya ve daha sonraki dönemlerde Hollanda kökenli çok sayıda Avrupalı ressamın tanıklığı vardır.³¹ Ama bu örneklerde genellikle halıları Latin Hristiyanlarının ülkelerine getiren tacirler hakkında daha da az bilgi bulunur; üreticiler ve onların işgücünün örgütlenmesi hakkında ise tümüyle karanlıktayız.

ÇOK ÖZEL BİR DURUM:

BURSA İPEKLİLERİNİN DOKUMACILARI, İMALATÇILARI VE TACİRLERİ

Ankara ve Uşak'taki gerek kadın gerekse erkek tekstil üreticileri padişahın özgür uyruklarıydı; imparatorluğun her yerinde de bu geçerliydi. Ancak, 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl boyunca Bursa'nın ipek dokuma zanaatları bir istisnaydı, çünkü buralarda önemli sayıda köle istihdam ediliyordu. Bu tarihte Bursa ipeklileri esas olarak Osmanlı sarayında kullanılan, çok lüks mallardı ve bu imalat için gerekli ham ipek kervanlarla İran'dan getiriliyordu.³²

Saraya yönelik bu imalatla “paranın öneminin olmadığını” var sayabiliriz; dolayısıyla işgücünün en azından bir kısmı, oldukça maliyet-yoğun bir yöntemle temin ediliyordu. İlk başlarda Balkanlar'daki, daha sonra Macaristan ve Karadeniz'in kuzeyindeki gayrimüslim topraklardaki savaş bölgelerinden getirilen köleler (kadın veya erkek) çoğu kez ipekli kumaş dokumacısı olarak eğitiliyordu. İmalatçı açısından bu düzenleme ciddi kayıplara yol açıyordu, çünkü kölenin beslenmesi, kendisini tümüyle yabancı bir ortamda bulmanın yarattığı şoku aşmasının beklenmesi ve bir zanaat öğretilmesine yetecek kadar Türkçe öğrenmesi gerekiyordu. Çok sayıda köle muhtemelen gerekli becerileri edinemiyor ya da efendilerinin bir işine yaramadan hastalanıp ölebiliyordu.

Ama eğer neticede yetenekli bir dokumacı ortaya çıkarsa, birçok köle sahibi belli bir süre sonra bu kişilerle sözleşme yapıyor, onlara belirli bir miktarda kumaş dokuduktan sonra azat edileceği sözünü veriyordu.³³ Bu sözleşmeler iki taraf için de bağlayıcıydı: Köle sahibi bir kez bu sözü verdikten sonra tek tarafı olarak bundan vazgeçemezdi. Öte yandan kimi kez köle, anlaşmanın kendisine düşen tarafını yerine getiremiyor ve yeniden koşulsuz köleliğe geri dönüyordu. Kölenin yaklaşık on yıl sonra azat edilmesi yaygın olduğundan, Bursa ipek sanayisinde var olan ilişkiler sözleşmeli işçilik ile “sıradan” kölelik arasında bir yerde sınıflandırılabilir.³⁴

Bu işçi bulma yöntemi ancak, 16.yüzyıl savaşları sırasında olduğu gibi, kölelerin bol olduğu zamanlarda olanaklıydı. Kâr marjlarının da bazı kaçınılmaz kayıpları karşılayacak kadar yüksek kalması gerekliydi. Ama kanıtlar, 1500'lerin sonunda Avrupa'nın artan talebi ham ipek fiyatları-

nı yükselttikçe, bu marjların düştüğünü göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı üst sınıfının siyasi baskıları ve ipeğin yerine geçebilecek daha ucuz malların varlığı, imalatçıların ürünlerinin fiyatlarını aynı oranda artırmasını güçleştiriyordu.³⁵ Osmanlı ile İran arasında sık sık baş gösteren, esas olarak batı İran'da sürdürülen ve herhalde üretimi kesintiye uğratan savaşlar güçlükleri artırıyordu; öte yandan 1500'lerin sonu ile 1600'lerin başlarında Celali isyanları ipek kumaş imalatını ve dağıtımını engelliyordu. Bu zorlukların bir araya gelmesi sektörde ciddi bir krize yol açtı.

Ancak, bu ciddi ama geçici bunalımın ardından, Bursa ipeklileri yavaş ama kapsamlı bir reoryantasyon sayesinde kendini toparladı. 17. yüzyılda Bursa'da faaliyet gösteren sektörler hakkındaki titiz bir monografi, yerel ipekli imalatçıların zorluklara karşı uzun vadede ciddi bir direniş sergilediklerini göstermiştir.³⁶ Ham ipeğin artık yerel olarak üretilmesi ve riskli ithalata bağımlılığın azalması da iyileşmeyi hızlandırdı. Ayrıca, 17. yüzyılda İtalya'dan ve daha sonra Hindistan ile Çin'den ham ipek temininin mümkün hale gelmesi Avrupalı alıcılar arasında İran ipeklilerine olan talebi düşürdü.³⁷ Bursalı üreticiler, yalnızca Osmanlı sarayına verilen ağır kumaşları kısmen terk ettiklerinden, farklı bir pazara da yöneldiler. En azından 1700'lerin başında, tekrar ticari üretime yönelme eğilimi artık orta zenginlikteki kişilerde bulunabilen çok miktarda ipekliyle görünürlük kazanıyordu, ama bu sonraki rahatlamanın temelleri 1670'ten önce atılmıştı. Yastık kılıfları orta zenginlikteki müşterilerin gözdesiydi; çoğunlukla çift olarak üretilen bu kılıflar genellikle kırmızı ve beyaz, güzel oymalı kadife desenlere sahipti. Sanat tarihçileri bu ürünleri düşük kaliteli bularak küçümseme eğilimindedirler ama ekonomik açıdan bu tarza geçiş büyük bir nimetti: İmalatçılar üretimi yeni bir müşteri kitlesine yönlendirerek pazarlarını büyötmeyi ve böylece bu Bursa sanayisinin ölümünü önlemeyi başarmışlardı (bkz. Resim 4).

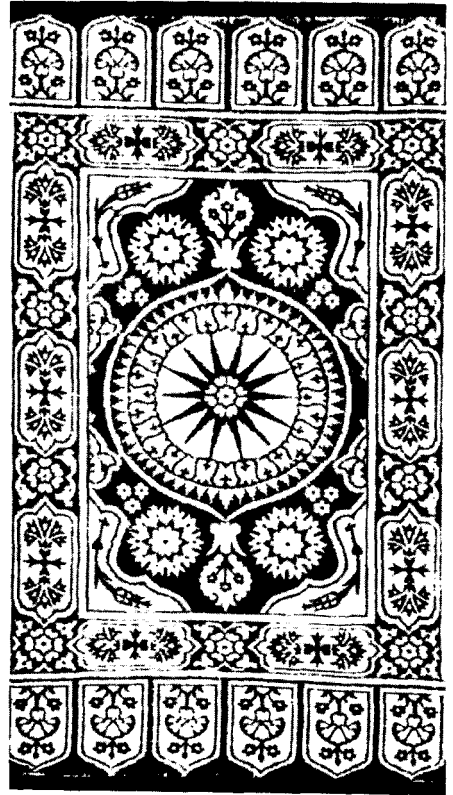
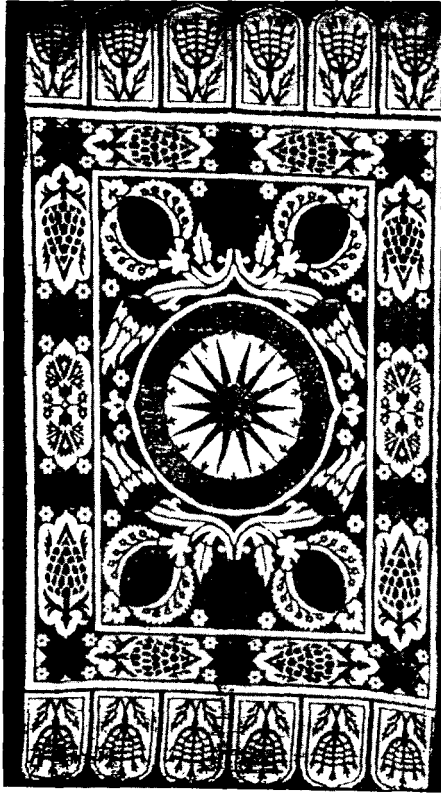
Bursa ipeklileri için bir diğer önemli pazar Ortodoks Kilisesiydi. 1500'lerin sonları ve 1600'lerin başlarında bu tür dokumalar sipariş eden piskopos ve başrahiplerin ortaya çıkışı gerçekten bir yenilik miydi bilemiyoruz, çünkü daha eski örneklerin günümüze kalmamış olması da mümkündür. Netice itibarıyla, 1600 dolaylarında varlıklı kişiler ayin giysisi olarak

kullanılmak üzere kiliseye kumaş, hatta hazır giysiler bağışlıyorlardı. Bazen bağış tarihi ve bağışı yapanın adının ilgili dokumalara işlenmesi bize imalat için bir *terminus ante quem* [son tarih] vermektedir. Bir kez daha, bu özellik bizim açımızdan çok yararlıdır, çünkü bunların dışında tam tarihlenmiş ipek dokumaların sayısı çok kısıtlıdır. Daha da ilginç, 1600'den önceki ve sonraki yıllarda doğrudan kiliseler için verilen siparişlere ilişkin kanıtlarımızın olmasıdır; bu siparişler kiliselere bağışlanan daha eski parçalardan ayırt edilebilir, çünkü örneğin Meryem ve bebek İsa gibi desenler kumaşa işlenmemiş, dokunmuşlardır. Bu kalemler belki Osmanlı topraklarındaki kiliseler için üretiliyordu ama Ortodoks din adamlarının kendi inançlarının tek bağımsız hükümdarı olarak saygı gösterdikleri çara armağan olarak da gönderilmişlerdi³⁸ (bkz. Resim 5).

Ancak, saray dışı müşterilere yönelim hikâyenin yalnızca bir parçasını oluşturuyordu. Hepsinden önemlisi, 16. yüzyılda Bursa'nın nüfusu çok arttığından, imalatçılar artık işgücü için yoksul özgür kadınlara ve erkeklere yönelmişti.³⁹ Bu tutum masraflarında ciddi azalma sağlamış olmalıdır. Zira başarılı Osmanlı seferlerinden sonra köle fiyatlarında büyük bir düşüş olmasına karşın bu erkek ve kadın köleler Bursa'ya vardıklarında yeniçeriler ve diğer köle tacirleri, yolculuk ve bakım masraflarını dikkate alarak, kölelerin fiyatlarını muhtemelen önemli ölçüde artırıyorlardı. Ayrıca özgür işçiler istihdam edildiğinde, atölyede çalışmaya hazır oluncaya kadar çocukları büyütmenin maliyeti imalatçılara değil, anne babaya düşüyordu. Son önemli bir nokta da, kentte yetişen ve ailelerinin desteğini görmeye devam eden gençlerin muhtemelen, birdenbire yabancı bir ortama atılan köleler arasında sık görülebilen yönelim kaybı sorununu yaşamamalarıdır. Büyük olasılıkla bu nedenle eğitim sürecinde başarısızlık daha az olmaktaydı ve işgücü ve hammadde maliyetlerindeki ciddi azalma, ipekli imalatçıları ile onların dokumacılarının ayakta kalmalarını sağlıyordu.

İZNİK VE KÜTAHYA ÇİNİLERİ: İMALAT VE DAĞITIM

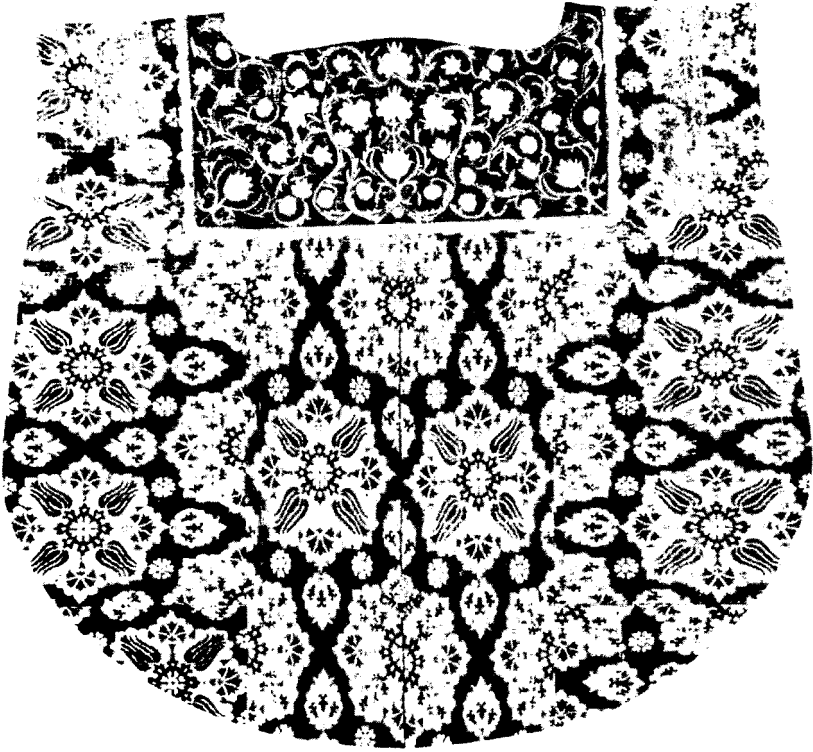
İstanbul'da çoğu padişah saraylarının bazı odalarını ve kimi büyük camileri bezeyen, hat örnekleri ve çiçeklerle süslü büyük çini panoları görmek mümkündür. Bu tür panoları, maliyetleri dolayısıyla ancak egemen

Resim 4. Bu iki yastık kılıfı, Baden Düklerinin “Türk Odası”nda (Türkische Kamer) ilk kez betimlendikleri 1691 yılından öncesine aittir. Osmanlı olmayan koleksiyoncular/kullanıcılar tarafından alındıkları zaman, bu tip kılıflar çoğu kez yeniden biçimlendirilirdi; özellikle de arkalıkları değiştirildiğinden, şimdi orijinallerinden ancak bazı izler kalmıştır.

(Badisches Landesmuseum, Schloss Karlsruhe. Ernst Petrasch, Reinhard Särgervd., Die Karlsruher Türkenbeute, die “Türkische Kammer” des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden, Die “Türkischen Curiositäten” der Markgrafen von Baden-Durlach adlı yapıtta basılmıştır: Münih, Hirmer Verlag, 1991, s. 328-9, no. 288)

grubun mensupları finanse edebiliyordu. Batı Anadolu kentleri İznik ve Kütahya’da üretilen çok sayıdaki kâse, tabak, küçük dekoratif eşya ve hatta kahve fincanlarının fiyatları ise daha uygundu; ayrıca bu kalemler değişik kalitede ve fiyatta olabiliyordu. 1500’lerden sonra bu tür parçalar özel müşteriler için de yapılıyordu ve günümüze kalan bir fermanda padişah, yerel

Resim 5. Ortodoks bir papazın Osmanlı ipeğinden cübbesi, 17. yüzyıl..

[C Abegg-Stiftung, CH-3132 Riggisberg, 2000 (Fotoğraf: Christoph von Virag), envanter no. 57. Abegg-Stiftung'un izniyle]

çömlekçilerden, –kuşkusuz daha çok para getiren– piyasaya yönelik üretim yüzünden resmi siparişleri ihmal ettikleri için hoşnutsuzluğunu belirtmektedir.⁴⁰ Kırık da olsalar bu çiniler çoğu zaman toprak altında günümüze kalmıştır ve özellikle Macar arkeologlar, sınırdaki Buda eyaletinin subay ve yöneticilerinin Osmanlı tarzı lüks ürünleri ne ölçüde edindiklerini tespit edebilmek için bunlardan yararlanmışlardır.⁴¹

Osmanlı kaynaklarında İznik ve Kütahya çinilerinin imalatı ve ticareti hakkında fazla kanıt bulunmuyor. Evliya Çelebi bile bu konuda çok az şey söylemiştir. Oysa Evliya kendi ailesinin memleketi olduğu için

Kütahya'yı oldukça ayrıntılı anlatır ve kendisi de bir zamanlar atalarından biri tarafından yaptırılan yerel bir caminin idaresini üstlenmiştir. Ne var ki Kütahya'da üretilen çiniler hakkında, yalnızca, bunlara dair fazla bir şey bilmediği izlenimini veren bazı genel ifadelerle yetinmiştir. Belki de Kütahya çinilerine bu kadar az itibar etmesinin nedeni, saray kökenli Evliya'nın Çin porselenlerini yerel çinilerden çok daha üstün tutmasıydı.⁴² Aynı şekilde İznik çanak çömleğine de ancak kısaca değinmiştir. Öte yandan Evliya 1670'lerin başında İznik'i ziyaret ettiğinde, bu kentte çini imalatının parlak günleri artık çok gerilerde kalmıştı.⁴³

Üreticilere gelince, tamamı Müslüman birkaç ustanın adı resmî yazışmalarda kalmıştır. İznik 2.000-3.000 nüfuslu küçük bir kasaba olduğundan, 16. yüzyılın ikinci yarısında çini yapımcılığının zirvede olduğu dönemde, yerel nüfusun önemli bir kesiminin çini yapıyla uğraştığını varsayabiliriz. Bununla birlikte, Venedik'in Muranolu cam üfleyicileri gibi, İznik çömlekçileri de ürünlerinin yüksek fiyatından ve ününden fazla bir kâr sağlamıyorlardı. Ziyaretçilere göre kasaba harap bir haldeydi. 1300'lerden ve 1400'lerden farklı olarak, 16. ve 17. yüzyıllarda çok az sultan ya da vezir burada vakıflar kurarak, İznikli zanaatkârların yaşam koşullarını iyileşmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁴

İznik çömlekçilerinin hiç lonca oluşturup oluşturmadıklarını kesinlikle bilmiyoruz. 1599-1600'e ait resmî bir İstanbul narh siciline göre, bu tür ürünleri yapanların/satanların bir lonca örgütü vardı ve bu loncanın kethüdası nadir ürünlerin fiyatlarını belirleyebiliyordu.⁴⁵ Ancak, bu loncanın üretim yerinde mi, yoksa başkentte mi olduğu bilinmemektedir. 1640 tarihli narh sicilinde değinilen ve kökeni belirtilmeyen bütün çinilerin İznik'ten geldiği varsayılmaktadır.⁴⁶ Ama bu listeleri hazırlayan kâtipler kesinlikle sistematik olmadıklarından, bundan emin olmamız olanaksızdır. Kökeni bilinmeyen çinilerin bir kısmının Kütahya'dan geldiğini de varsayabiliriz.

Eğer İstanbul narh listesinde adı geçen kethüda ile başkentte birisi kastediliyorsa, bu yörede kaliteli ürün imalatı oldukça yaygın olmalıdır. Ne yazık ki, başka bir ayrıntı bilinmemektedir. Ama 1500'lerin sonlarında İznik'teki çini imalatçılarının, başında *kâşicibaşı* denilen birinin olduğu bir örgütleri vardı.⁴⁷ Bu kişi zanaatkârlara hammadde dağıtımından sorumlu

olduğu ve bu görev de lonca başlarının tipik bir sorumluluğu olduğu için, İznik'te bir çinici loncasının varlığını öne sürmek yanlış olmayacaktır. Kuşkusuz bu kişi saraya mal tedarik etmekle görevli bir memura bağlıydı, zaten kâşicibaşının görevi de buydu. Ayrıca, özellikle Osmanlı idaresinin elzem olarak gördüğü malları tedarik eden lonca üyelerinin saray memurlarına tabi olmaları çok ender karşılaşılan bir durum değildi (Dördüncü Bölüm ile karşılaştırmız). İznik mallarını İstanbul'a getiren tacirler de vardı ve bazen saray bile bunların hizmetlerinden yararlanırdı.⁴⁸ Diğer taraftan, İstanbul çini satıcıları arasında en zenginleri, toptancı tacirler olabilir. Ama bir kez daha bu bir tahmindir.

İznik ürünlerini Osmanlı eyaletlerine taşıyan başka tacirler de vardı. Daha önce gördüğümüz üzere, Macaristan'daki arkeolojik araştırmalar bu çanak çömlek kırıklarından bir miktar ortaya çıkarmıştır ama sayı umulacağı kadar yüksek değildir. Muhtemelen oradaki askerlerin çoğu Boşnak'tı, dolayısıyla İstanbul tarzı lüks ürünleri bilmiyorlardı ve zaten çoğunun bunlara yetecek parası yoktu. Çininin kırılğanlığını dikkate alırsak, herhalde bunlar sık sık kırılıyordu ve Macaristan'daki perakende fiyatlar İstanbul'dan çok daha yüksekti. Ama gene de İznik ürünlerinin örnekleri Osmanlı'nın kesin fethinden önce, özellikle de Janos Szapolyai'nin Osmanlı'ya tabi bir kral olarak hüküm sürdüğü 1526'dan sonraki yıllarda, Buda ve Vişegrad'daki kraliyet konutlarına ulaşmıştı.⁴⁹ Bazı varlıklı Osmanlı görevlileri de İznik ürünleri satın alıyorlardı. Bunlardan biri de Buda'da maliye görevlisi olarak bulunan ve 1587'de ölen Ali Çelebi adlı biriydi; Çelebi'nin İznik çinisinden büyük bir kâsesi ve birkaç tane de daha küçük parçası vardı.⁵⁰ Ama Çelebi'nin ciddi bir kütüphaneye ek olarak, Çin porseleninden fincan ve kâseleri de bulunduğundan, belki de onu biraz sıra dışı saymak doğru olacaktır.

Edirne'de İznik ürünleri bulmak daha kolaydı; ne de olsa padişahlar civardaki av alanları nedeniyle eski başkentlerini düzenli olarak ziyaret ederlerdi. Bu nedenle lüks eşya satıcıları burada, en azından mevsimsel olarak, müşteri buluyor olmalıydılar. Edirne'de 1600 öncesi ve sonrası ölen ve terekeleri yayınlanan yaklaşık 100 kişiden 21'ine ait 274 adet kap vardı. Kayıtlardaki fiyatlar dikkate alındığında İznik çanak çömleğinin daha varlıklılara göre olduğu kesindir, ama fiyatları çinilerin 10-15 katı olan Çin

porselenleri “gerçek” lüks kalemlerdi.⁵¹ Padişahın Edirne’de ölen hizmet-kârlarının çoğunun herhangi bir türden pahalı kapları yoktu; diğerlerinin ise genelde ancak birkaç parçası bulunuyordu. Belki de bu kalemler, bugün birçok evde bulunan fantezi kap kakak gibi, kullanımdan çok, sergileme amacıyla alınıyordu.

Kütahya’da üretilen çinilerin İznik’te yapılanlar kadar değerli olmadığı anlaşılmaktadır; ama belki de buradaki sanayi lüks eşya pazarının kaprislerine daha az maruz kaldığından, çok daha uzun ömürlü oldu. Kütahya ürünleri asıl olarak 1700’lerde ün kazandı ama varlıkları 16. yüzyıl başlarından itibaren belgelenmiştir: 1529 tarihli, üstünde Ankara’da yaşayan bir piskopos için Kütahya’da yapıldığı doğrultusunda Ermenice bir yazı bulunan bir sürahi günümüze kalmıştır.⁵² Ayrıca bu parça bize Kütahya ürünlerinin yalnızca yörede tanınmadığını da göstermektedir, çünkü yüz kilometreden uzak bir yerde oturan bir kişi tarafından sipariş edilmesinin yanı sıra sürahi hasarlı bir biçimde, İstanbul’un merkezindeki bir kazı alanında bulunmuştur. Oraya nasıl geldiği ve bu arada hangi ellerden geçtiği bilinmemektedir.

MISIR VE SURİYE’DE TEKSTİL İMALATI

Gerek Mısır gerekse Suriye’nin köklü imalat gelenekleri vardı ve Kahire bölgesindeki arkeolojik alanlar bize Ortaçağ dokumalarından çok sayıda örnek sağlamıştır. Öte yandan Kahire’nin 1500’lerde ve 1600’lerin başındaki inşaat sektörüyle ilgili elimizde bir inceleme olmasına karşın (bkz. Dördüncü Bölüm) dokumalarla ilgili benzer bir çalışma yoktur.

Ancak, birçok kez olduğu gibi, Evliya Çelebi bize yerel zanaat dünyası ve bu bağlamda da ipekli, pamuklu ve keten imalatı hakkında bir fikir vermektedir. Evliya Kahire’deki başlıca loncaların adlarını kaydetmiş, mesleklerini devlete ait boyahanelerde icra eden ve başka ürünlerin yanı sıra her yıl Mekke’ye götürülen Kâbe’nin siyah örtüsünü üreten (bkz. Dördüncü Bölüm) boyacılara özellikle değinmiştir. Buna karşın pamuklu basmacıları loncasının üyeleri kendi dükkânlarında çalışıyorlardı. Yazarımız, kumaş yapan/satan (bezzaz) zanaatkârların yanı sıra, alaca Arap kerekesi denilen farklı bir kumaş türü üretenlerden de söz eder; alaca, çizgili kumaş ya da

ipek ve pamuk karışımları için genel bir terimdir, ama Arap kelimesi bu malların Bedevilerce tercih edildiği anlamına gelebilir. Bu kumaşların satışı herhalde iyiydi, çünkü söylenene göre bunları üreten 200 dükkânda 1.800 zanaatkâr vardı. Evliya atlas ve kadife dokumacılarının/satıcılarının sayısını 600 olarak vermektedir.⁵³

Aynı gezginin genel olarak Suriye özel olarak da Şam ile ilgili anlatılarında, çok kısa da olsa, dokuma imalatıyla ilgili de bazı bilgiler vardır. Şam'daki konaklaması (1648-49) anlatılan o kadar kısaydı ki, Evliya'nın kenti anlatmaya fazla fırsatı olmamıştır, ama bu sırada Hama ve Humus'un dokuma zanaatlarıyla ilgili bazı bilgi kırıntıları verir. Her iki yerde de pamuklu dokunuyordu ama Hama'da ayrıca biraz ipekli de dokunuyordu.⁵⁴ Evliya aralarında havlu, çarşaf ve önlük de bulunan, siyah-beyaz bazı kumaşları kayda değer görmüştür. Hama'da kadınlar yerel yapım olması muhtemel beyaz peçeler takıyorlardı; buna karşılık erkek giysileri "renkli" (elvan) olarak tanımlanmıştı. Evliya 20 yılı aşkın bir süre sonra, 1671-72'de sonunda Şam'ın tam bir tasvirini yapabilmiş ve kentin en dikkat çekici ürünlerinden söz ederken başa ipekli ve pamuklu dokumaları koymuştur.⁵⁵ Dârâya (Fransızca *doréas*) pamuklu, ipekli ya da ikisinin karışımı olabilirdi; alaca da böyle bir karışımdı ya da çizgilerle bezenirdi; pamuklu iç tarafı giyenin tenine temas eden helâli ise her zaman iki farklı ipliğin karışımından üretilirdi.⁵⁶ Muhattam diye bilinen renkli bir kumaş ya beyaz şekillerle bezenir ya da kareli olurdu.⁵⁷ Altın sırma işlenmiş at örtüleri ise Şam'a has bir üründü; ticaret hareketliydi ve kent para harcamaya hazır insanlarla doluydu. Ne yazık ki Evliya'nın bu harikaları yaratan zanaatkârlar hakkında söyleyecek sözü yoktur.

"GÜDÜMLÜ EKONOMİ" MODELİNİN GEÇERLİLİĞİ VE SINIRLARI

Bu genel bakış, yakın tarihli araştırmalara göre, Osmanlı üst sınıfının bazı kesimlerinin 18. yüzyıl başlarında tüketici mallarına ilgisinin artmasından önce bile bölgeler arası dokuma ticareti yapıldığını göstermiştir; aynı şey sınırlı sayıda kimi diğer mallar için de geçerlidir.⁵⁸ Diğer bir ifadeyle, Osmanlı başkentinde tüketimin yüksek olmasına rağmen bu tür kalemlerin tümünün ya İstanbul'daki yönetici sınıfa gittiği ya da ihraç edil-

diği görüşü doğru değildir. En azından bir ölçüde, taşra ticaretine ilişkin kanıtların azlığı bizi yanlış algılara sürüklemiştir.

Osmanlı merkezi hükümetinin yönettiği “güdümlü ekonomi” çok büyük miktarda kaynağı harekete geçiriyordu, ama zanaatkârlar har-cayacak parası olan özel müşteriler için de iş yapıyorlardı. Üstelik taşra tacirlerinin refahını padişahın uyruklarının tüketimi sağlıyordu. Ne yazık ki Nelly Hanna’nın Kahireli zengin bir tacir hakkındaki ayrıntılı çalışması, kaynaklarımızdaki boşluklar nedeniyle, büyük olasılıkla tek kalmaya mahkûmdur. Gene de Transilvanya’nın önde gelenlerinden bazılarının ve hatta zanaatkâr loncalarının Anadolu halıları alacak paraları olduğunu gördük.⁵⁹ İmparatorluğun sınırlarındaki uzak bir prensliğin talebi, tacirleri Sibiu/Hermannstadt ve Braşov/Kronstadt ile Uşak ve batı Anadolu’nun diğer kentleri arasındaki çok uzun mesafeleri açmaya ikna etmişti. Buna bir diğer örnek, ithal İspanyol yünüyle muhtemelen önce Trablusgarb ve İskenderiye için, daha sonra ayrıca Osmanlı başkenti için fes üreten Tunuslu tacir/imalatçılardır. Ayrıca ünü Suriye’nin çok dışına taşan şam kumaşlarının Bursa bölgesi tacirlerince satın alındığına ilişkin kanıtlarımız vardır.⁶⁰ Orta düzeyde Anadolu kentlerinin Ortodoks piskoposları ve cema-atlerinden bazıları ise kiliselerini donatmak için Bursa’ya ya da İstanbul’a sipariş veriyorlardı. Bu nedenle Osmanlı zanaatkârlarının hepsinin son derece dar bir ufku olduğu ve ancak yerel piyasanın kısıtlamalarına aldır-dıkları iddiası oldukça çok istisnası olan bir kural olarak görülmelidir. Daha sonra göreceğimiz üzere, bu istisnalar 1700’lerde artacak ya da en azından daha iyi belgelenmiş olacaktır.

İPUÇIARINI TOPARLAMAK:

YAKLAşIK OLARAK 1670 ÖNCESİ ZANAATLAR VE ZANAATKÂRLAR

1670’ten sonraki döneme geçmeden, şimdiye kadar elde edilen sonuçları toplamak yararlı olacaktır. Genel olarak loncaların oldukça geç ortaya çıktığı anlaşılmaktadır: En büyük kentlerde 1500’lerin başlarına kar-şılık gelen en erken aşamada, kayıtlara geçen tek örgüt, zanaatlarının kural ve geleneklerini Osmanlı bürokratlarına açıklayabilen ve aynı zamanda zanaatkâr arkadaşlarının çıkarlarını mahkemede savunabilen kıdemli bir

ustalar grubuydu. Loncalar 16. yüzyıl boyunca yavaş yavaş muhtemelen daha resmî bir örgütlenme haline geldiler ama bu süreç büyük kentlerde küçük yerlere göre daha hızlı gelişti.

Gene de bu ifade sadece makul bir varsayımdır ve loncaların ortaya çıkma süreci gizemini korumaktadır. Belki de tam gelişmiş loncalara giden farklı yollar vardı: Ama, maalesef, kanıtlarımız bize bunu açıklamamaktadır. Ortaçağ'ın sonlarındaki Anadolu ahileriyle şu ya da bu türden bir bağlantı olmalıdır: Törenler ve ahlaki ilkeler muhtemelen onlardan alınmıştı ama çok sayıda ahinin piyasayla içli dışlı olup olmadığını bilmiyoruz. Ahilerden geriye kalanlarla bağlarını yüzyıllar boyunca sürdüren az sayıdaki zanaattan birinin debbağlar (Kırşehir'deki Ahi Evren tekkesine bağlıydılar) olduğu anlaşılmaktadır. Farklı bir biçimde Çankırı'da da var olduğu anlaşılan bu ilişkinin, önceki dönemlerde daha yaygın olan ağların bir kalıntısı mı olduğu, yoksa debbağların –ve birkaç başka zanaatın– örneğinin baştan sona bir istisna mı oluşturduğu, aklımıza takılan bir diğer sorudur.

Aynı derecede sorunlu bir başka konu, Ortaçağ uzmanlarının bize anlattığına göre Eyyubi ve Memlûk dönemlerinde Arap eyaletlerinde bilinmeyen lonca örgütlenmesinin buralara nasıl yayıldığıdır. Görüldüğü kadarıyla yeni fethedilen topraklarda lonca kurulmasını buyuran bir padişah fermanı yoktur. Ama 1670'lere gelindiğinde Kahire'de bu örgütler büyük bir gelişme içinde olduklarına göre, yerel zanaatkârlar loncalar oluşturarak ve yetkililere şeyhleri olabilecek kişilerin adlarını önererek daha yoğun bir işbirliğine girmeyi yararlı görmüş olmalıdırlar. Zanaatkârlar arasındaki dayanışmanın bu biçimde resmîleştirilmesinin, Osmanlı düzeninin erken modern tarzda, görece yüksek düzeyde merkezileşmesine bir tepki mi olduğu sorusu karşımızda durmaktadır. Diğer taraftan Bursa ve İstanbul loncaları çok fazla resmî değildi: Zanaatkârların örgüte girip çıktıkları ve bir kişinin vergilerini belirli bir lonca üzerinden vermesinin temel üyelik kistası olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, örgütlenme amaç değil, araçtı: Daha önemli olan günlük yaşam mücadelesiydi. Kâr oranlarının yüzde 10'u ve olağandışı durumlarda yüzde 20'yi aşmaması doğrultusundaki resmî kuraldan dolayı, zanaatkârların çoğunun geçim sıkıntısı çektiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Devlete verilecek

vergiler ve bunların yanı sıra yerel memurların az ya da çok düzensiz talepleri dikkate alındığında, bu denli düşük kâr oranları bu zanaatkârların çoğu için aletlere ve atölyeye yatırım yapmayı olanaksızlaştırmış olmalıdır. Halil İnalıcık neredeyse 40 yıl önce bu tür gözlemler yaparak, Osmanlı ekonomik sisteminin en zayıf unsurunun yatırım olduğunu kaydetmişti; son zamanlarda Mehmet Genç bu noktayı daha fazla vurgulamaktadır.⁶²

Zanaatkârlar muhtemelen bunu telafi etmek için el becerilerini geliştiriyorlardı ve daha iyi aletleri olsaydı ihtiyaç duyacaklarından daha fazla işçiyi istihdam ediyor olacaktı; bu yöntemle çoğu kez teknolojiye asgari yatırım yaparak, yüksek kaliteli mallar üretiyorlardı. Belgelerimiz, Bursa hariç, bize kadınların çalışması hakkında fazla bir şey söylemezler.⁶³ Ama en azından dokuma zanaatlarında, kadınların “görünmez” emeği herhalde ailelerine ciddi bir destek oluyor ve böylece düşük kâr oranlarının telafisine yardım ediyordu. Dernschwam’ın Osmanlı karşıtı önyargıları çok açıktır, bu nedenle bütün anlatısı büyük ihtiyatla okunmalıdır; ancak, onun ustaların becerilerine ve aletlere ilişkin söyledikleri, daha geniş bir modele uymaktadır ve bu nedenle de ciddiye alınmalıdır.⁶⁴

Aynı dönemde İstanbul’daki inşaat işçilerine Avrupa’daki meslektaşlarıyla –özellikle de Amsterdam, Anvers ve Londra’nın “iyi kazanan” işçilerini katmazsak– eşit düzeyde bir ücret ödeniyordu. Kuşkusuz ticari olarak daha az aktif Avrupa kentleriyle bile karşılaştırıldığında İstanbul ücretleri “alt sınırdan” olma eğilimindeydi. Öte yandan elimizdeki belgeler çok seçicidir ve Osmanlı başkentinde kaydedilen ücretlerin düşük olmasında muhtemelen ekonomik faktörler kadar siyasi faktörler de etkiliydi. Günümüze kalan verilerin çoğu devlet şantiyelerine aittir ya da sultanların ve vezirlerin finanse ettikleri vakıfların parçası olan camiler ve diğer yapılarla ilgilidir. Bu kişiler ve kurumlar serbest piyasada ödenenden önemli ölçüde daha düşük ücretler ödüyorlardı; dolayısıyla, İstanbul inşaat işçileri “sıradan” müşterilere çalıştıklarında, karşılaştırmalı ücret ölçeğinde tek başına belgelenmiş rakamlarda görünenden daha iyi bir konumda olabilirler.⁶⁵ Özel finanse edilen vakıflara ait yapılarda veya ahşap üstüne çalışan zanaatkârların durumunda özel konutlarda ne kadar iş olduğuna bağlı olarak, kimi inşaat işçileri belki de sanılandan çok daha fazla kazanıyorlardı.

Bu nedenle, inşaat sektöründe büyük paya sahip olan güdümlü ekonomiye rağmen, inşaat zanaatkârlarının çoğu kez serbest piyasada alabileceklerinden fazla düşük olmayan ücretler aldıklarını tahmin edebiliriz. Ama inşaat sektöründeki kazançların diğer zanaatkârlarınkiyle ne ölçüde karşılaştırılabileceğini bilmiyoruz.

Bütün zanaatkârlar müşterilerine doğrudan satış yapan erkek, kentli lonca üyeleri değildi. Zanaatlarda köle işgücü enderdi ama Bursa ipek sanayisinin özel durumunda 1500'lerin sonlarına kadar köle istihdam edilmişti. Özellikle tekstil sektöründe kentli kadınlar kadar, kentten çok uzak olmayan köylerde yaşayan kadınlar da çoğu kez imalata katılıyordu, ama kadınların payının nicelik olarak hesaplamak olanaksızdır. Köylü zanaatkârlar çoğu örnekte loncalarda örgütlü değildi ve hammadde dağıtımı ile özellikle de bitmiş ürünlerin pazarlanmasını tacirler örgütlüyor olmalıydı. Araç gerecin düşük maliyeti dikkate alındığında, kentli ve köylü zanaatkârların çoğunun kendi aletleri vardı ve bunları tacirlerden kiralamalarına gerek olmuyordu.

Tacirlerin kökenleri hakkında fazla bir şey bilinmemektedir; kimi örneklerde, bunlar aslında, kendilerine bir miras kaldığı ya da dost ve akrabalarından borç para alabildikleri için ticarete atılan zanaatkârlar olabilir. Bu kişiler bazı önemli kentlerin kırsal bölgelerini örgütlemiş ve köylülerin geçimini Ankara, Tunus, Halep ya da İstanbul'un pazarlarına bağlamışlardı. Bazı örneklerde, bağlantıları Sibiu/Hermannstadt, Barşov/Kronstadt, hatta Polonya ve Venedik kadar uzak yerlere ulaşıyordu.

Bu nedenle yalnızca doğrudan üreticiler ile Avrupalı tacirlerin Osmanlı mamullerinin ticarileşmesinde bir rol oynadığı varsayımından kendimizi kurtarmalıyız. Birincisi, yaklaşık olarak son 30 yılda yapılan araştırmalar Osmanlı iç pazarının, kendi kısıtlamalarına rağmen, yerel ürünlerle daha önce sanılandan daha açık olduğunu göstermiştir. İkincisi, gerek Müslüman gerekse gayrimüslim Osmanlı uyrukları Venedik, Amsterdam, Lvov ve diğer yerlere mal ihracında aktif bir rol oynamışlardı. Sonuncusu ve en önemlisi, loncalar daha önce varsayıldığı kadar sınırlayıcı değillerdi ve en azından bazı yerlerde tacirler bölgeler arası ticarete uygun malların imalatına olanak veren kent-kır üretim çevrimleri örgütleyebilmişlerdi.

Şimdiye dek anlatımız bir ileri bir geri gitti: Üyelerinin çıkarlarını savunmaya çalışan zanaatkâr örgütlerini ele alan iki bölüm (İkinci ve Dördüncü Bölümler) ile zanaatkârların dış dünya ile iletişimini tartışan iki bölüm birbirlerini izlemektedir. Üçüncü Bölümde zanaatkâr-devlet ilişkileri üstünde odaklandık, Beşinci Bölüm ise taşralı zanaatkârların imal ettikleri malların dağıtımını, diğer bir ifadeyle tacirler ile imalatçılar arasındaki bağları ele aldı. Bu somut amaç için taşrada üretilen malların incelenmesi, İstanbul üstünde yoğunlaşmaktan daha aydınlatıcıdır, çünkü başkentte üretilen malların birçoğu yine başkentte tüketiliyordu: taşrada herhalde zanaatkârların son tüketicilerle çok daha fazla doğrudan teması vardı ve tacirlerin aracılığına başka yerlere göre daha az gereksinim duyuluyordu.

Lonca özerkliğine gelince, bir yandan Kahire ve İstanbul zanaatkârlarının günlük işlerini çok fazla devlet müdahalesi olmadan yürüttükleri ileri sürülmektedir; ancak, öte yandan, zanaatkâr örgütleri üyelerine yarar sağlamak için memurları kullanmaya çalışmışlardır.⁶⁶ Bu fikir 1700'lerin sonları ve 1800'lerin başları için öne sürülmüştür, ama ayrıntılarda gerekli değişikliklerin yapılması koşuluyla, “bizim” dönemimiz için de geçerli gözükmektedir. Bu nedenle zanaatkârların devlet karşısındaki tutumlarının kaçınılmaz olarak kendi içinde çelişkili olduğu sonucuna varabiliriz. Kuşkusuz özerklik fikri, belli ölçüde, Osmanlı bürokratlarının müdahalesine kapalı bir alan yaratılmasıyla ilgilidir. Ama aynı zamanda, devlet ancak eğer kadılar ve muhtesipler loncalar arasındaki anlaşmazlıklara karışacaksa, hatta bazen aynı zanaatkâr örgütünün üyeleri arasındaki gerginliklere müdahale edecekse, harekete geçirilebilir ve kullanılabilirdi. Lonca kehüdarları “tabanlarının”, yani loncadaki ustaların çıkarlarına bağlı olarak, bazı zamanlarda devlet müdahalesini hoş karşılayabiliyor, bazen de bunu asgariye indirmeye çalışabiliyorlardı. Ya da durum biraz karmaşıkta, aynı anda her iki amaç da güdülebiliyordu.

Bu mülahazalar bizi çalışmamızın ana fikrine, yani lonca yaşamının karakteristik olarak iki çehresi olduğu gerçeğine geri götürmektedir. Bir yandan, Osmanlı zanaatkârları mümkün olduğunda dış müdahalelerin önlen-

mesi gerektiğini çok sık olarak açıkça söylememişlerdir, ama bazen eylemler sözcüklerden daha fazla şey anlatırlar. Öte yandan, lonca üyeleri kendi başlarına başa çıkamayacaklarını hissettikleri sorunlarla karşılaştıklarında ise devletin özellikle kadılar aracılığıyla müdahalesi arzu edilen bir şeydi.

Aynı zamanda, Osmanlı padişahları güçlerini yalnızca kadılar ve muhtesipler aracılığıyla değil, aynı zamanda vergilendirme ve yeni vergi tahsilatı biçimleri koyma kapasiteleri aracılığıyla da hissettirirlerdi. Bunun sonucunda zanaatkâr özerkliği ile devlet müdahalesi arasındaki denge sabit değildi, tersine, genel siyasi durumun sık sık yarattığı değişikliklere ve yönetici seçkinlerin tekrarlayan krizlerle nasıl başa çıkmaya çalıştıklarına bağlıydı. Bu dengenin nasıl korunduğu, nasıl değiştiği ve zaman zaman da nasıl yok olduğu, çalışmamızın ikinci ayrımında ele alınacaktır.

İKİNCİ AYRIM
1670'LERDEN 1850'LERE

İSTANBUL LONCALARINDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER

BAŞKENTİN TEDARİK SİSTEMİNDE SIKINTI

İstanbul birkaç yüz bin kişilik bir kentti ve Osmanlı padişahları ve vezirleri, bu büyüklükte nüfuslardan endişe duyan erken modern dönemin diğer hükümdarları gibi, başkente erzak tedariki için yalnızca piyasaya bel bağlamazlardı. Unutmamalı ki, iktidar merkezinin bu kadar yakınındaki kıtlıklar –ve bunların neden olabileceği yiyecek isyanları– padişah ve vezirlerin siyasi ve çoğu zaman da fiziki yaşamlarını tehlikeye atıyordu. Bundan dolayı buğday, arpa, kuru üzüm ve diğer gıda ürünleri ile temel hammaddeler kente devlet denetiminde getirtiliyor ve idarenin kontrol ettiği fiyatlarda (narh) satılıyordu. Ortaçağ'da bazı İslam âlimleri fiyatların Tanrı iradesiyle oluştuğunu ve insanların bunlara müdahaleden kaçınması gerektiğini öne sürmüşlerdi. Ama Osmanlı egemen çevrelerinde bu fikre katılanlar küçük bir azınlıktı. Genelde ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının belirlenmesi ve bunların elden geldiğince uygulanması hükümdarların ve vezirlerin sorumluluğu olarak görülüyordu.¹

İmparatorluğun denizden kolay ulaşılabilen bazı kesimlerinin özel bir konumu vardı: Bu eyaletlerde yerel nüfusun ekim ve ev tüketimi için gereksinim duymadığı bütün tarım ürünleri başkente tahsis ediliyordu. İstanbul'un buğday ihtiyacı esas olarak doğu Balkanlar'dan geliyordu: Bunların önemli bir kısmı Selanik civarındaki bölgede yetiştiriliyordu ve aynı şey bugünkü Bulgaristan ve Romanya'nın sahil kesimleri için de geçerliydi.² 1700'lerde bu bölgede ortaya çıkan büyük çiftlikler de İstanbul'a yiyecek tedarikine katkıda bulunmuş olabilirler. Çünkü Küçük Kaynarca Antlaşmasından (1774) önce Karadeniz bölgesinden Avrupa'ya tahıl ihracatı pek mümkün değildi, ama yerel çiftliklerin çoğu bu antlaşmadan çok daha önce kurulmuştu.³ Balkanlar'ın her yöresinden, belli bir varlık sahibi kişilerin kente, ana et kaynağı olan koyun getirmeleri ve bunları İstanbul kasaplarına kontrollü

fiyatlardan satmaları istenirdi.⁴ Karadeniz'in kuzeyinden İstanbul debbağlarının çok renkli deri imalatı için kullandıkları, aynı zamanda saraçların başlıca hammaddesi olan postlar gelirdi.⁵ Mısır da İstanbul'un tedarik sistemine dahil edilmişti: Başkente satılan mallar arasında pirinç, keten, bezir yağı, biraz şeker ve birçok camide döşemeleri kaplayan güzel hasırlar vardı.

Bu tedarik sisteminin aksamadan işlemesi, yalnızca ilgili eyaletlerde değil, aynı zamanda doğu Akdeniz ve Karadeniz deniz yollarında da merkezî denetimi öngörüyordu. 16. yüzyıl başları ile 18. yüzyıl sonları arasında, Karadeniz bir Osmanlı gölü olarak zaman zaman mersin balığı satın almak için kendilerine özel izin verilen Venedikliler ve Cenevizler dışında yabancı gemilere hemen hemen kapalıydı.⁶ Doğu Akdeniz'de ise durum daha karmaşıktı. Her ne kadar bu deniz sahası tümüyle Osmanlı topraklarıyla çevrilmiş olsa da, deniz çoğu kez salt padişahın donanmasının kontrolünde değildi. Ege'de hem Hristiyan hem de Müslüman korsanlar faaliyet gösteriyordu: Bu işte Maltalılar ve Kuzey Afrikalılar "uzmanlaşmıştı" ama zaman zaman Venedikli, İngiliz ve Fransız "meşru" denizciler de korsanlığa girişebiliyorlardı.⁷ Balkanlar'ın batı kıyılarına üslenmiş olan korsanlar bir diğer sorun kaynağıydı: Bu çapulcular arasında, kısmen Habsburg sınır savunma komutanlarına tabi Hristiyan Uskoklar* ile onların Osmanlı topraklarında üslenmiş muadilleri vardı.⁸

Sistem çoğu zaman yeterince etkin bir biçimde işliyordu; en azından İstanbul'un bakış açısından öyle görünüyordu. Üretimin yapıldığı bölgelerde ise, tahıla ve diğer mallara verilen düşük fiyatlar büyük zorluklar yaratmış olmalıdır. "Düzenli" sevkıyatlara bile fazla para ödenmiyor, üstelik hasadın doğrudan devlete tahsis edilen kısmına çok küçük, neredeyse sembolik düzeyde ödemeler karşılığında el konuluyordu. Ayrıca toplama işinde çoğu zaman fazla bir düzen yoktu ve görevli kişiler çaresiz köylüleri fahiş faiz oranlarında "borç" almaya zorlayabiliyorlardı. Asker ve bürokratik aygıt ile İstanbul tüketicisini kollayan Osmanlı politikaları buralarda tarım yapanları mülklerine yatırım yapmaktan ve üretimi artırmaktan caydırmış olmalıdır.⁹ Dolayısıyla tahıl sıkıntısının uzun vadeli ana nedenlerinden biri yapısal problemlerdi.

* 16. yüzyılda Sırp, Hırvat, Arnavut, Dalmaçyalı kişilerden oluşan sınır çetelerine verilen ad –ed.n.

Gene de sistem, ancak askerî çatışmalar sevkıyatın akışını kesintiye uğrattığı zamanlarda tümüyle duruyordu: 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın başı başkent sakinleri için en kötü yıllardandı. Sistemde yaşanan aksaklıkların çoğu siyasi kökenliydi ama uygunsuz hava koşulları da zaman zaman bunda rol oynuyordu. Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal etmesi, ana tahıl kaynaklarından birinin kaybolması anlamına geldi: İlk işgal 1711'de meydana gelmişti, bunu 1736-39'daki işgal izledi. 1768-74 Rus-Osmanlı savaşında, bir diğer erzak kaynağı olan Bulgaristan'ın Karadeniz'e yakın kırsal bölgeleri yalnızca düzenli Osmanlı ordularının değil, asker kaçakları ile haydutların da güzergâhı haline gelince, çok daha uzun bir bunalım başladı. Üstelik barıştan sonra, Balkan tahılı Osmanlıların tekelinden çıktı, çünkü çarlar Eflak ve Boğdan'ın işlerine karışma hakkı elde ettiler ve en kötüsü bu tarihten sonra Rusya ile savaşlar son derece sıklaştı (1787-92 ve 1806-12'deki savaşı 1828-29'daki savaş takip etti. Son savaşı izleyen Rus işgali 1834'e kadar sürdü ve 1853-56'da savaş tekrarlandı). Ayrıca Eflak ve Boğdan 1821'deki Yunan ayaklanmasının merkezlerinden biriydi ve 1848'de bizzat Osmanlıların bastırdıkları Rusya aleyhtarı bir isyana sahne oldu.¹⁰ Dolayısıyla bu iki beylik uzun süreler boyunca büyük yıkıma uğradı ve/veya Osmanlı kontrolünden çıktı.

Bazı yıllar Mısır'dan erzak akışı da durdu: İlk kesinti eş hükümdarlar Murad Bey ile İbrahim Bey 1775'ten sonra İstanbul'a haraç vermeyi durdurunca meydana geldi. Osmanlı'nın Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa liderliğindeki yeniden işgali de (1786) durumda uzun süreli bir iyileşme sağlayamadı. Mısır 1798-1801 yılları arasında Napolyon'un ordularınca işgal edildi ve Mehmed Ali Paşa'nın ülkeyi Osmanlılar adına yeniden fethetmesine kadar birkaç yıl geçti. Yeni vali iktidara geldikten sonra, hırslı sanayileşme girişimlerini ve çok sayıdaki askerî seferini finanse edebilmek için tahıl ve pamuk ihracatını destekledi. Ama 1830'lara gelindiğinde Mehmed Ali Paşa II. Mahmud (hd. 1808-39) ile savaşıyordu. Bu nedenle siyasi çatışmalar Mısır tahılının Osmanlı başkentinin sakinlerine ulaşmasını engelledi; ayrıca Avrupa pazarlarının daha yüksek fiyatları Mehmed Ali Paşa için muhtemelen daha çekiciydi.

Öte yandan, 19. yüzyılın son çeyreğinde demiryollarının yapımına kadar Anadolu'dan yeterli miktarda ihtiyaç maddesi tedarik edilemiyor-

du. Bu nedenle savaş yıllarında İstanbul'un ihtiyaçları, olduğu kadarıyla, çoğunlukla Tuna'nın güneyinden geliyordu. Ama bu kaynakların tedariki de örneğin 1820-22 arasında olduğu gibi, Tepedelenli Ali Paşa (1744-1822) gibi büyük beyler padişahla savaşa girdiklerinde tehlikeye düşüyordu. Ayrıca savaş zamanlarında Rusların Karadeniz'deki faaliyetleri erzak gemilerinin Osmanlı başkentine ulaşmasını herhalde zorlaştırıyordu. Dolayısıyla III. Selim (hd. 1789-1807) ve II. Mahmud dönemlerinde kıtlıkların tekrarlanması şaşırtıcı değildir.

Tedarik sorunları başkentin zanaatkârlarını çeşitli biçimlerde etkiliyordu. İlk olarak, tahıl kıtlıklarından doğrudan zarar görüyorlardı. Ayrıca, buğday bulmak zorlaştığında, müşteriler herhalde gelirlerinin daha büyük kısmını yiyeceğe harcıyorlar, bu nedenle zanaat ürünlerini satın almaya daha az paraları kalıyordu. Dolayısıyla gıda dışı kalemlere talep azalıyor olmalıydı ama bu düşüş, muhtemelen, eğer piyasa fiyatları tümüyle hüküm sürseydi olabileceği kadar dramatik değildi. Bir diğer önemli konu birçok zanaatkârın kente uzak eyaletlerden getirilen hammaddelere bağımlılığıydı. Bu nedenle başkentin tedarik hatlarındaki bir aksama zanaatkârların yalnızca aç kalması anlamına gelmiyordu; bu durum birçoğunun işini de kaybetmesi demekti.

FİYATLANDIRMA, DÜZENLEME VE DENETİM

Arzı düşük olan değerli mallar çoğu kez kaçak olarak tedarik edilir ve/veya taşış* edilir; İstanbul'a gelen tahıllar da bu kurala bir istisna oluşturmuyordu. Osmanlı padişahları kaçakçılığı önlemek için bürokratik katmanlar oluşturmuşlardı: Sınırlı sayıda toptancıya (*kapan tüccarı*) resmen saptanmış bölgelerden belirli miktarlarda tahıl almaları için belgeler veriliyordu. 18. yüzyılın ortalarından sonra birçok eyalete, teslim etmeleri gereken tahıl için kotalar belirlenmişti. Tacirler buğday ve arpayı gemilere yükleyip, bunları Haliç'te Unkapanı (un tartısı) denilen dağıtım merkezine ulaştırmaktan sorumluydular. Ek bir güvence olarak, yerel kadıların İstanbul tacirlerinin gerçekten de hakları olan miktarlardan fazlasını alma-

* Hileyle içine başka madde karıştırma –ed.n.

dıklarını teyit etmeleri gerekiyordu. Ancak, açık denize yakın alanlarda tahıl kaçakçılığı yaygındı; 1792 ile 1815 arasında Fransız Devrimi'ni izleyen savaşlar ve özellikle de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi tahıl fiyatlarını astronomik düzeylere çıkarınca, kaçakçılık gözle görünür biçimde arttı.¹¹

Buğday ve arpa İstanbul'a geldikten sonra kadı ve yardımcılar tacirlerden ve gemi kaptanlarından tahılın geldiği bölgelerdeki hasadın büyüklüğü, hava koşulları ve denizde kaybolan gemiler hakkında bilgi alırlardı. Buna dayanılarak da farklı kalitelerdeki tahıllar için satış fiyatları hesaplanırdı.¹² Tahılın başkente sağlandığı özel, ayrıcalıklı koşulları dikkate aldığımızda, saptanan narhlar genelde serbest piyasa da verilebilecek fiyatlardan muhtemelen çok farklı değildi. Aksi geçerli olsaydı, karaborsacılar hakkında çok fazla şikâyet olması gerekirdi. Ancak, eksik gramajlı ve düşük kaliteli ekmekler hakkında pek çok şikâyet olmasına karşın, tahılın piyasadan tümüyle çekildiği ve yalnızca narhtan çok yüksek fiyatlarda alınabildiği gibi bir şey bilmiyoruz. Dolayısıyla çok büyük bir ihtimal resmi tahıl fiyatlarının ilan edilmesinden önce ciddi bir veri toplama ve müzakere süreci yaşanıyordu.

Değirmencilik ve fırıncılıkla ilgili ayrıca kuralları vardı. Kırsal bölgelerde herhalde birçok kişi kendi ekmeğini pişiriyordu ama devlet idaresinin, başkentte ailelerin çoğunluğunun olmasa bile birçoğunun ekmeği fırınlardan satın aldığını varsaydığı açıktır. Belki de bu görüş, resmi açıdan fırınların neden hemen hemen her zaman değirmenlerle bağlantılı olduğunu açıklayabilir. Her değirmen, ununu kendisine tahsis edilen fırına vermek zorundaydı; kendi ekmeklerini pişiren insanlara/kurumlara un satışı ancak ikincil bir sorundu.¹³ Yanan ya da başka bir biçimde yıkıma uğrayan değirmenlerin sahipleri tesisi eski durumuna getirmek ya da satmak zorundaydılar; araziye ancak özel izinle başka amaçlar için kullanabilirlerdi.

Fırıncılara yalnızca belirli ürünler için izin belgesi verilirdi: Böylece katı yağlı hamurla yapılan çörekler ancak uzman zanaatkarlarca hazırlanabilirdi; aynı şey bugün olduğu kadar 18. yüzyılda da sevilen simit için de geçerliydi.¹⁴ Has undan yapılan, kepeksiz bir ekmek türü olan *francala*'nın yapımını sınırlandırmak için sık sık girişimlerde bulunulmuştu, çünkü bu süreçte tahılın önemli bir kısmı ziyan oluyordu. Kıtık zamanlarında *fran-*

cala ya hepten yasaklanırdı ya da çoğu kez kendi fırıncılarını istihdam eden yabancı elçiliklerin ayrıcalığı olurdu.¹⁵

Devlet idaresinin önemli görevlerinden biri, fırınları denetlemek ve onların standart nitelikte ve aşağı yukarı standart büyüklükte somunlar satmalarını sağlamaktı. Muhtesibin sorumlu olduğu bu denetimler Evliya Çelebi'nin zamanında bile yapılıyordu.¹⁶ 1720 tarihinden kalmış bir belge, muhtemelen Pasarofça Antlaşmasının (1718) ardından yapılan reformlar bağlamında, fırınlarda hilekârlığı yok etme “seferberliğinden” söz etmektedir.¹⁷ Gerek Müslüman gerekse Ermeni fırıncılardan oluşan kapsamlı bir liste temelinde teftiş yapılmıştı. Belirtilmeyen nedenlerle Rumlar ve Yahudiler buna dahil edilmemiştir; Yahudilerin bu belgede yer almamasının nedeni muhtemelen koşer* kurallarına uygun ekmek yapımının maliyeti artırması, bu nedenle de Yahudi fırınlarının, bütün diğer fırınlara uygulanandan farklı bir düzene tabi olmalarıydı.¹⁸ Teftiş sırasında somunlar tartılmış ve standart ağırlıktan –belli bir hata payı kabul edilerek– eksik ekmek satan fırınlara el konulmuş ve bunlar yeni kişilere satılmıştı; dolayısıyla incelemelerin sonucunda hazineye belli bir kazanç sağlanmış olmalıdır. 1700'lerin sonları ve 1800'lerin başlarında ise hükümdar bu tür denetimlerle bizzat ilgilenmiştir.¹⁹ III. Selim kendi el yazısıyla yazılmış birkaç fermanla, bizzat müdahale etmesine rağmen ekmeklerin düşük kalitede çıkmaya devam etmesine duyduğu öfkeyi açıkça ifade etmiş ve sorumluların derhal cezalandırılmasını istemişti. Gerçekten de bu tür cezalandırmalar oluyordu, ama hammadde tedariki o kadar sık kesintiye uğruyordu ki, fırıncıların eğer belli miktarda ekmek sağlamaları gerekiyorsa, muhtemelen yapacak başka şeyleri yoktu.

SORUNLU ZAMANLARDA İSTANBUL'A GÖÇ

Osmanlı yönetimi için başkentin tedarik sorunlarına en uygun çözüm kent nüfusunu sınırlandırmaktı, ama bunun Sisifos efsanesi misali olanaksız bir iş olduğu anlaşıldı. Kent, Osmanlı tarihinin büyük kısmında, bazen oldukça uzak yerlerden olmak üzere hep göç almıştı. Surların

* Yahudilerin dini kurallarına uygun olan yiyecek –ed.n.

hemen dışında Arnavutlar bahçıvanlık yapardı. Bunların çoğu –eğer bir sabah komşularınca ölü bulunup, kadı kâtiplerinin dikkatini çekmezlerse– kayıtlara hiç geçmeyen, yoksul insanlardı; böyle bir durumda ise ölüm nedeniyle ilgili resmî bir belge hazırlanması gerekliydi.²⁰ İstanbul sokaklarının kaldırımalarının bakımı da çoğu zaman Arnavutlara özgü bir uzmanlıktı: 20. yüzyıl Türkçesinde sokak taşlarının hâlâ *arnavut kaldırımı* diye tanımlanmasının nedeni budur.²¹ Kimileri de Osmanlı ordusunda başıbozuk sınıfında hizmet edip, askeri kariyerleri sırasında İstanbul’a gelenlerdi. Önemli kişilerin evlerinde silahlı muhafızlık hizmetini de çoğu kez Arnavut göçmenler üstlenirdi.

Bazı göçmenler imparatorluk sınırları dışından gelirdi; örneğin işsiz Dalmaçyalılar zaman zaman Venedik topraklarını terk eder ve İstanbul’un içinde ve civarında bahçıvan olarak iş bulurlardı. Floransalı bilgin ve gezgin Domenico Sestini 1770’lerde, önde gelen Müslüman ve gayrimüslim şahsiyetlerin Boğaz kıyısındaki bahçelerini gezerken, oralarda çalışanların –kötü de olsa– İtalyanca konuşabildiğini görünce şaşırılmıştı.²² Arnavut ve Dalmaçyalı göçmenler çoğu kez zanaat dünyasının kıyılarında geçimlerini sağlıyorlardı: Sokaklara taş döşemek ve bahçıvanlık zanaatkârane beceriler gerektiriyordu ama bu göçmenlerin çoğu kuşkusuz sıradan geçici işçilerdi.

Göç gruplar halinde gerçekleştirilirdi ve göçmenlerden çoğu kez, çağrıldıklarında mahkemeye çıkacaklarına ilişkin güvence verecek bir kefil göstermeleri istenirdi; bazen bu güvenceyi işverenleri verirdi. Göçmenlerden bazıları zaman içerisinde ayrı loncalar oluşturdular. Muhtemelen emekliye ayrılan kimi yaşlılar kendi yerlerini almaları için oğullarını ya da yeğenlerini çağırıyorlardı; bu düzenleme birçoğu bugünkü orta Yunanistan’da yer alan bir kasabadan gelen ve Eyüp’te çalışan bakkallar arasında yaygın olmuş olabilir. Bu tür “birbirini izleyen göçler” bir yüzyıl, hatta daha fazla sürebiliyordu. Örneğin 16. yüzyıl sonlarında İstanbul şantiyelerinde Kayseri sancağından gelen işçilerin sayısı dikkat çekecek bir düzeydeydi; 1700’lerin ortalarında bu kentten çok sayıda göçmen hâlâ İstanbul’da yaşıyordu.

Dönemin çok sayıdaki veba salgını dikkate alındığında, İstanbul’a göç esas olarak kitlesel ölümlerin yarattığı boşlukları dolduruyordu. Güvenilir kaynaklar bulunmamakla birlikte, örneğin 1778’de İstanbul’da

baş gösteren ciddi bir salgında 150-200 bin kişinin öldüğü söylenmektedir; bu sayıların 1844 nüfus sayımına göre yarım milyon insanın yaşadığı bir kent için olduğunu belirtmek gerek.²³ Ölü sayısının bir miktar abartıldığını ve 19. yüzyıl ortalarında İstanbul'un toplam nüfusunun sayım sonuçlarından biraz daha yüksek olduğunu varsaysak bile, bu rakamlar vebanın neden olduğu kayıpların hangi ölçülere ulaşabileceğini göstermektedir. Bu kayıplar, salgınların sık sık tekrar etmesinden dolayı daha da ciddileşiyordu: 1700 ile 1850 arasındaki 150 yılın 94'ünde değişik şiddetlerde veba salgınları oldu. Dolayısıyla İstanbul sakinleri ömürlerinin yarısında vebaya maruz kalıyorlardı; ancak salgın kışın hafifleme eğilimi gösteriyordu. Hastalığın dışarıdan gelmediği, kentteki fare nüfusuna özgü olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Kentteki iş hayatı, ölümlerin yanı sıra, insanlar dost ve akrabalarının cenazelerine katıldıkları zaman ya da daha kötüsü kendileri hastalandıklarında da kesintiye uğruyordu. Bir atölyenin ya da hammadde deposunun birkaç kez peş peşe boş kalması durumunda, miras sorunlarının işleri daha da karmaşıktırılmış olması gerekir. Yiyecek ve hammadde teslimatında da herhalde sık sık kesintiler oluyordu. Müslümanlar salgın çıktığında çoğunlukla kenti terk etmeyip günlük yaşamlarını olabildiğince sürdürüyorlardı ama İstanbul, İzmir ve Selanik'te eğer mümkün olursa kenar mahallelere ya da çevre köylere çekilen önemli sayıda bir gayrimüslim nüfus vardı.²⁵ Ayrıca Müslümanların, eğer zaten orada değillerse, veba salgını olan bir bölgeye girmeleri istenmiyordu: Muhtemelen normal zamanlarda kente mal tedarik edebilecek bazı tacirler salgın sürdüğü sürece İstanbul'a gelmiyorlardı.²⁶

Sonuç olarak, veba zanaat üretiminde ciddi aksamalara neden olmuş olmalıdır. Ancak, padişah idaresi, görebildiğimiz kadarıyla, temel hizmetlerin kesintiye uğramasından kaygı duymuyordu. Başkent'in kısıtlı erzak stoklarının ve kamu düzeninin korunmasının daha acil meseleler olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. İdare bu nedenle gerek yollarda gerekse kent içinde denetim düzeylerini artırarak göçü önlemeye çalışmıştır. İstanbul içinde, göçe en uygun adaylar olan genç erkeklerin, yaşam alanı bulabilecekleri bekâr odaları ve medreseler gibi yerlerde sık sık kontroller yapıldı. Medreselerin öğrencilerine sağladığı yaşam alanlarının, özellikle de öğrenciler tatilde evlerine gittiklerinde, başkaları tarafından kullanılması olasıydı.²⁷

Bazı denetimler de kente gelen yollarda yapıldı. Çoğu kez yola barikat kurulur, yolcuların geçmeden önce kente ne için geldiklerini bildirmeleri istenirdi.²⁸ Osmanlı uyruklarının padişahın divanına dilekçe sunma gibi geleneksel bir hakkını uygulamak bile güçleşmişti: Bazen birden fazla kişiye dilekçe göndermek yasaklanıyordu ve kuşkusuz dilekçelerin birçoğu başkente ulaşmıyordu. Birkaç hafta ya da birkaç ay uzaklaştıktan sonra İstanbul'a dönmek bile sorun yaratabilirdi: Bu durumdaki kişilerden bazen, gerçekten kentin şu ya da bu mahallesinin sakini olduklarına ilişkin komşularından yazılı ifade getirmeleri istenirdi. Bu önlemlerin maliyeti, başta tebaa için ama aynı zamanda, memurlara maaş ödemek ve onların çalışmalarını denetlemek zorunda olan idare için de yüksekti; buna rağmen, başkente göçü sınırlandırmak siyasi gündemin açık önceliklerinden biriydi.

Başkenti denetlemek ve nüfusunu sınırlandırmaya yönelik çabalar 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında, III. Selim ile II. Mahmud'un sorunlu hükümdarlıkları sırasında zirveye ulaştı. Bu dönem kentin büyük kesiminde kapı kapı, dükkân dükkân yapılan soruşturmaların anlatıları günümüze ulaşmıştır; ne yazık ki şimdilik bilinen kayıtlar tam değil. Gene de bazı beklenmedik, değerli bilgiler ortaya çıkmıştır: Örneğin eskiden ev ile işi ayrı tutmak âdetken, 1800 dolaylarında, ustaların ve/veya çalışanların ev kirasından tasarruf ederek dükkânlarında yaşamaları yaygındı. Bazı devlet görevlileri bu davranışı çok kuşkuyla buluyordu. Kayıtlar, ayrıca, erkek nüfusun çoğunluğu için buluşma mekânı işlevini gören kahvehanelerin hayli popüler olduğunu da göstermektedir. Memurların, aynı şekilde, kimin kefil ve sürekli bir müşteri grubu olduğunu belirlemeleri gerekiyordu; bu kıstaslara uymayanlar memleketlerine geri gönderilmek zorundaydı. Muhtemelen birçok durumda gerekli bilgileri lonca kethüdaları sağlıyordu, ama kayıtların yapılmasından önce mutlaka gerçekleştirilmiş olan pazarlıklar hakkında çok az bilgi vardır.²⁹

Ancak, bu önlemlerin ancak sınırlı bir etkisi olmuş olabilir, çünkü aksi halde siyasi seçkinlerin kısa bir süre sonra işgücü açısından yakınmaları gerekirdi. Göçmenler gelmeye devam etti ve Osmanlı başkentinde doğmadıklarını gizlemeye de her zaman gerek görmediler.³⁰ İdarenin, iyi tanımlanmış iş kollarında, başlarındaki kişiler ve kefilleri yetkililerce tanı-

nan örgütlü grupların göçüne fiilen hoşgörü gösterdiği anlaşılmaktadır; göçmenler konumlarını sağlama almak için ayrı bir lonca kurmuş olabilirler. Öte yandan, zamanla başkentin marjinal nüfusuna katılmaları olası, “kendi başlarına” hareket eden taşralıların, zamanın pratik yöntemlerinin olanak verdiği ölçüde, kentten uzak tutulmaları gerekiyordu.³¹

1800 YILI CİVARINDA İSTANBUL’UN GÖÇMEN ZANAATKÂRLARI

Yakın tarihli bir çalışma, göçlerin ve yetkililerin bunları yönlendirme çabalarının nasıl “hayatın gerçeklerine” dönüştüğünü göstermiştir.³² 1800 yılı civarında III. Selim’in emriyle hazırlanan sicillerin birinde İstanbul’un iki ayrı kesimini oluşturan Haliç’in batı ucundaki Eyüp ve Hasköy bölgeleri ile banliyöler zincirinin ve varlıklı kişilerin yazlıklarının sıralandığı Boğaz’ın batı kıyısında faaliyet gösteren ticari işletmeler listelenir. Listedeki 1859 işletmeden 148’ini bahçeler ve kahvehaneler oluşturuyordu; sayı olarak kahvelere rakip olabilecek hiçbir atölye ya da bakkal yoktu. Bu yörelerde istihdam edilen usta, çırak ve işçilerin sayısı 4.367’ydi; 1.377 kişi de geçimini kayıkçılık, sakalık ve benzeri işlerle sağlıyordu. Atölyeler genelde küçüktü, işletme başına yaklaşık 2,5 kişi çalıştırıyorlardı. Tek bir zanaatkârın işlettiği dükkânlar çok yaygındı: Özellikle Yahudiler çoğu kez yalnız ya da tek bir çırakla çalışıyordu. En az 15 zanaatkâr ve hizmetlisi olan daha büyük işletmeler çok azdı ve bunlar hemen hemen her zaman fırındı.

Yetkililerin göçü önleme çabalarına rağmen çok sayıda yeni göçmen vardı.³³ Ayrıca bu belge, Osmanlı iktisat tarihçilerinin eskiden beri savundukları bir varsayım olan, Osmanlı kentlerinde işbölümünün temel belirleyicisinin dinî dayanışmalar olduğu fikrini kökten yıkmaktadır.³⁴ Sicil, aynı zamanda, göçmenlerin benimsediği zanaat uzmanlıklarında yöresel bağların önemini göstermektedir. Kuşkusuz kimi taşra yörelerinde yalnızca Müslümanlar ya da yalnızca gayrimüslimler yaşadığı için burarlarda dinî ve yöresel bağları birbirinden ayıramıyoruz. Ama III. Selim’in sicillerinde, aynı taşra bölgesinden gelen Müslümanların ve gayrimüslimlerin aynı zanaatı icra ettikleri şeklinde kayıtlara oldukça sık rastlıyoruz. Bu gibi durumlarda kimin hangi işte uzmanlaşacağını yerel bağların belirlediğinden emin olabiliriz. Uzmanlıkların kuşaklar boyunca aktarılması

ve göçmenlerin, nereye yerleşirlerse yerleşsinler, aynı zanaatı icra etmiş olmaları olasıdır. Ama bu “gelenekler” mutlak bir hâkimiyete sahip değildi: Bir Balkan kentinden gelip İstanbul’un belli bir mahallesine yerleşenler manavlık yaparken, aynı yerden göç edenlerden bazıları da kentin başka bir yerinde bahçıvan olabiliyorlardı.³⁵ Göçmenler böylece ekonomide kendilerine uygun bir yer buluyor ve dinî ya da yöresel temelli dayanışmalara katı bir biçimde bağlı kalmıyorlardı.

EYALETLERDE ZAYIFLAYAN DEVLET GÜCÜNÜN İSTANBUL’DA ARTAN MÜDAHALELER YOLUYLA MEŞRULAŞTIRILMASI

Devlet idaresi 1700’lerde ve 1800’lerin başlarında, değirmencilik ve fırıncılığın yanı sıra başkente göçenlerle ilgili nizamnameler yayınlamaktan hiç bıkmadı; burada tartışılan vakalar neredeyse sonsuz sayıda çoğaltılabilir. 1500’lerde ve 1600’lerde aynı derecede yoğun bir kontrol olup olmadığına karar vermek ise zordur.³⁶ Daha erken dönemden kalan belgeler çok azdır ama uygulamaların o dönemde daha gevşek olduğu izlenimini ediniyoruz. Fırıncılık her zaman birtakım düzenlemelere tabiydi ama 16. yüzyıl fermanları 1800’de olduğu kadar ayrıntıya girmemişti ve “istenmeyenleri” memleketlerine geri göndermek çabaları hep olmakla birlikte, 16. veya 17. yüzyıllarda medreselerde kalanların belgelerinin sistematik bir şekilde incelemesine ilişkin bugüne dek bir kanıt bulunamamıştır. Ancak, 1700’lere gelindiğinde merkezi bürokrasinin genişlemesi, daha önceleri loncalara, komşulara ya da resmî bir eylem gerekiyorsa kentte görev yapan çok sayıdaki kadı yardımcısına bırakılan işleri devletin doğrudan denetlemesine olanak veriyordu.

Bu artan faaliyet belki de, 1700’lerde Osmanlı’nın toprak kaybı hâlâ sınırlıyken, merkezi idarenin kontrolünün eyaletlerinin birçoğunda bir yüzyıl öncesine göre çok daha zayıf olmasıyla açıklanabilir. Âyânlara dönüşen malikâne sahipleri taşra idaresinin büyük bölümünü devralmışlardı. Ancak, kuzeybatı Anadolu’da ve özellikle Bursa’nın içinde ve çevresinde oldukça büyük bölgeler ve gelir kaynakları hâlâ merkezi hükümetin doğrudan kontrolü altındaydı.

Öte yandan aşağı yukarı son on yılda yapılan çalışmalar, padişahın konumunun ve gücünün merkeziliğini yitirmesinin, eskiden sanıldığı kadar

ciddi boyutlarda olmadığını göstermiştir. Âyânların çoğu, her buyruğuna uymasalar da genellikle padişaha sadakatlerini ifade ediyorlardı, çünkü devlet hâlâ herhangi bir âyânın rakiplerini harekete geçirebilecek konumdaydı ve bu rakipler padişahın emrini alır almaz o âyânı öldürmeye hazırdı.

Güçlü âyânlar arasından bağımsızlık peşinde koşanların görece az çıkmasının ana nedeni bunların gücünün gerçek temelini malikânelere yaptıkları yatırımların oluşturmasıydı.³⁷ Teorik olarak, eğer artık Osmanlı padişahı tanınmıyorsa, vergi mükelleflerinden birçoğu bunu vergi ödemek için bir fırsat sayacaktı. Ayrıca, genellikle belli büyüklükteki bir bölgede iltizam yoluyla para ve konum kazanan bir değil, birkaç aile vardı. Eğer, gene varsayımsal olarak, devletten ayrılan bir eyalette bir âyân yeni hükümdar olarak iktidarı ele geçirseydi, diğer âyânlar yalnızca Osman hanedanının verebileceği meşruiyetten sağladıkları gücü kaybettiklerinden, gelir iddialarını da kaybetme tehlikesiyle karşılaşacaklardı. Bu nedenle âyânların çoğu İstanbul'a ciddi gelir sağlamaya devam ettiler; Mısır'da Mehmed Ali Paşa (hd. 1805-49) ve birkaç başka bey dışında, bunların faaliyetleri imparatorluğun dağılması noktasında büyük bir rol oynamadı.

Öte yandan merkezî idare âyânların gücünün artmasını sessizce seyretmedi. 1718'deki Pasarofça Antlaşmasından sonra devlet aygıtında köklü değişiklikler yapan padişahlar bürokrasilerini genişlettiler ve özellikle de merkezî iktidarın eyaletlerle haberleşmesini güçlendirdiler. 1700'lerin ortalarından itibaren, taşra için Ahkâm Defterleri denilen özel siciller oluşturuldu; kâtipler bu defterlere tebaadan ve alt düzey idarecilerden gelen şikâyetlere idarenin verdiği yanıtları kaydediyorlardı.³⁸ 1750'den önceki döneme göre padişah fermanlarının hacmi katlanarak arttı. Ayrıca tek bir vilayetle sınırlandırma sicil defterlerinde belli bir anlaşmazlığın izlenmesini de olası kıldı; daha eski kayıtlar ele alındığında bu hemen hemen olanaksız bir girişimdir. Bu yeni defterlerde İstanbul ve banliyöleri bir vilayet olarak değerlendiriliyordu ama bu dönemde başka bir yerde bir *vilayet-i İstanbul* belgelenmiş değildir.³⁹

Bu fermanlar durduk yere değil, her zaman dilekçelere yanıt olarak çıkarıldığından, tebaanın çoğu herhalde padişah'tan bir ferman aldıklarında işlerinin daha çabuk halledileceği kanısındaydı. İdare açısından bunun

bir başka yararı vardı: Dilekçeler sonucu yapılan yazışmalar aracılığıyla memurlar âyânları atlayarak tabandan bazı kişilerle temaslarını sürdürebiliyordu. Başkent sakinleriyle bağlantılar da, aynı şekilde, onların şikâyetlerine yanıt vererek ve –en azından bazı durumlarda– çözümlere aracılık ederek geliştiriliyordu. Bürokrasi böylece padişahın meşruiyetini güçlendiriyor ve imparatorluğun görece istikrarına katkıda bulunuyordu.

Gene de uzak eyaletlerde belli bir kontrol kaybı olduğu tartışılmazdı; III. Selim’in de bunu giderecek ek önlemler alma gereği hissettiği anlaşılmaktadır. Hükümdar en azından başkentte dizginlerin hâlâ kendisinde olduğunu göstermeliydi. Birçoğu muhtemelen yarızamanlı yeniçeri olan serkeş fırıncılara karşı yapılan güç gösterisi, belki de genel olarak askeriyeye yönelikti: Yeniçerilerin disiplin altına alınması ve eğer mümkünse yerlerine başka birlikler getirilmesi bu padişahın ana siyasi projelerinden biriydi. Ancak, “yoksul tebaanın” tüketiciler olarak korunması da Osmanlı hükümdarlarının geleneksel yetkilerindendi ve hükümdar bu yetkisini kullanarak, tam da yeniçerilere karşı girişimlerinin İstanbul nüfusunun bazı kesimlerinde ona karşı büyük hoşnutsuzluk yarattığı bir dönemde, meşruiyetini güçlendirebilirdi.

Başkent zanaatkârlarının artan merkezi kontrole olumlu tepki vermeleri ilginçtir. Kuşkusuz şikâyetlere verilen resmî yanıtları içeren kayıtlar muhalif sesleri bulmanın en iyi yeri değildir. Ancak, gördüğümüz gibi fermanların çoğu bizzat lonca üyelerince talep edildiğinden, resmî kontrollerin çoğu zaman oldukça popüler olduğunu söylemek akla yatkındır. Muhtemelen İstanbul zanaatkârları ekonomik zorluk dönemlerinde rekabeti sınırlandırmak istiyorlardı: 1760’dan sonra, birçok Osmanlı zanaatında bir önceki 40 yılda meydana gelen görece büyüme yerini ciddi bir daralmaya bıraktı. 1768-74 Rus-Osmanlı savaşının başlattığı bu bunalımı daha sonraki yılların siyasi istikrarsızlığı ağırlaştırdı.⁴⁰ Sivil talep daraldıkça, zanaatkârlar diğer lonca üyelerinin açmasına izin verilen –ya da verilmeyen– dükkânlara daha fazla ilgi gösterdiler. Kuşkusuz daha önceki dönemlerde de benzer dilekçeler kaleme alınmıştı.⁴¹ Ancak, ilgili padişah fermanları ve muhtemelen bunlara dayanan dilekçeler şimdi çok daha acil ve özel hale gelmişti.

Örnek olarak başkentin kumaş tacirlerini (bezzaz) ele alacağız: Tacirler çizgili ya da ipekli-pamuklu kumaş (alaca) satışının, 56'sı kapalı çarşılar dolayında ve 15'i bugün yeri bilinmeyen bir hamamın yakınlarında olmak üzere 71 dükkânla sınırlandırılması doğrultusundaki kendi dahi-li kararlarını idareye onaylatmışlardı.⁴² Buna göre iki girişimci terzinin dükkânlarında Hint kumaşları satarak bezzazların hakkını ihlal etmeleri yasaklanmıştı.

Saraçlar da benzer bir şikâyetle bulunmuştu: Saraçlar daha önceki fermanlara göre zanaatlarının yalnızca Saraçhane'de icra edilebileceğini öne sürüyorlardı; bu han 20. yüzyılda da varlığını sürdürdü, ama kiracıları iddia ettikleri tekeli çok nadiren uygulatabildiler.⁴³ Bu özel durumda şikâyet, uzun süre saraya hizmet eden ve bir ödül olarak evinin selamlık kısmında bir dükkân açma hakkı verilen bir saraca yönelikti. Bu arada bu öykünün bir diğer ilginç yönü, İstanbul zanaatkârlarının her zaman bir iş merkezinde değil, bazen de konutlarının olduğu mülkte çalıştıkları gözlemini doğrulamasıdır. Şikâyet konusu zanaatkârın elinde iddiasını destekleyen bir belgesi olmasına rağmen, bize kalan ferman onun işyerini Saraçhane'ye taşımasını emrediyordu. Ne yazık ki olayın geçmişi hakkında bir şey bilmiyoruz. Acaba Saraçhane'de boş yerler vardı ve buraya yerleşik saraçlar buraları mı doldurmaya çalışıyordu, bu saraçlar bir rakibi fazlasıyla avantajlı olarak düşünülen bir yerden mi çıkarmak istiyorlardı, yoksa anlaşmazlık Saraçhane'yi merkez aldığı bilinen saraçlar loncasının yetki alanıyla mı ilgiliydi?⁴⁴ Belgemiz yalnızca tek bir olayı kapsadığından, saray bağlantıları olan saracın bu kararı daha sonraki bir tarihte geri aldrıp aldrımadağı belirsizdir. Her halükârda, açıktır ki İstanbul zanaatkârlarının çoğu yalnızca yerel kadıyı değil, bizzat merkezi idareyi de işe karıştırmaya hevesliydi ve muhtemelen "geleneksel" hakların sürekli denetlenip uygulanması bu sorunlu yıllarda hükümdarların meşruiyetini pekiştiriyordu.

GEDİK UYGULAMASININ DOĞUŞU

Tahminen gerek Hint kumaşı satan terzi, gerekse dükkânını Saraçhane'de açmaktan kaçınmaya çalışan saraç bazı temel haklardan yoksundular: Terzi ithal kumaş ticareti için bir "izin belgesi" almamıştı; saraç

ise, mesleğini icra konusunda genel bir hakkı olmasına karşın, bu faaliyeti özel konutunda yürütemezdi. Bu tür haklar *gedik* terimiyle tanımlanırdı. Aslında “boşluk” veya “yer” manasına gelen *gedik* kelimesinin ikinci bir anlamı, içindeki alet edevat, hammadde ve belki bitmiş mallarla birlikte bir atölyeye işaret ediyordu. Suriye eyaletlerinde *kedek* denilen bu hak ya da daha doğrusu haklar yumağı 1700’lerin sonlarına gelindiğinde birçok durumda bir zanaat icra etmenin ön koşuluymuştu.⁴⁵ Ancak, *gedik* en iyi şekilde İstanbul örneğinde belgelenmiş olduğundan, bu kurumu şimdi tanıtacağız.

Genelde *gedikler* miras yoluyla elde edilirdi. Bazı zanaatlarda eğer usta öldüğünde oğlu küçükse, *gedik* geçici olarak kalfaların en kıdemlisine devredilirdi ve kalfa ustanın oğlu ilgili zanaatı öğrenir öğrenmez *gediği* ona iade etmek zorundaydı; yeni ustanın geçici olarak yerine bakan kişiye bu uğraşısı için bir para ödemesi beklenirdi. Ancak, ölenin ehil bir oğlu olmaması halinde –ki dönemin çok sayıda salgını düşünüldünce bu pek ender değildi– en kıdemli kalfa boş olan *gedik* üstünde tam hak elde ederdi. Dolayısıyla, özellikle de ustanın çok oğlunun olmadığı durumlarda, yıllar boyu aynı atölyede kalmanın bir avantajı olabiliyordu. Bu nedenle, Fransa ve orta Avrupa’daki meslektaşlarının aksine, İstanbullu kalfalar yer değiştirme eğiliminde değildi. Bu düzenleme belki de becerileri “yuvada” tutmayı amaçlamış olabilir, ama kanıtlarımızın azlığı nedeniyle bu hususta emin olmak zordur.⁴⁶

Bu düzenlemenin nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. 17. yüzyılda *gedikler* istisnaydı; gerek İstanbul gerekse Bursa örneğinde gözlenen, farklı zanaatlara göreceli özgürce giriş çıkış uygulaması, *gedikler* yaygın olsaydı mümkün olmayacaktı.⁴⁷ *Gediğin* ortaya çıkışına dair açıklamalardan biri 1700’lerin sonlarında merkezî idarenin mali sorunlarına işaret eder. Yetkililer bu durumda vakıfları eskiden adet olduğundan daha sistematik bir vergilendirmeye tabi tutmuş, vakıflar da çoğu kez sahip oldukları dükkânların kiralalarını artırarak, kayıplarını telafi etmeye çalışmışlardı.⁴⁸ Zaten zorluk içinde olan zanaatkârlar da, dükkân ve atölye talebini azaltmayı hedefleyen taktiklerle kendilerini savunmuşlardı. Böylece *gediği*, ya da başka bir ifadeyle, dükkân açma hakkı ile bu hakla aynı derecede önemli olan o dükkânda mesleğini sürdürme hakkını icat etmişlerdi (bkz.

Birinci Bölüm). Bu haklar yumağı serbestçe alınıp satılamaz, ama miras bırakabilirdi. Dolayısıyla, ne kadar nitelikli olursa olsun, gedik hakkı olmayan insanlar normalde usta olamazlardı; böylece ustalık adaylarının sayısı ciddi biçimde kısıtlanıyordu. Vakıflar bu yeni durumda kiracı bulmakta zorlanacak ve dolayısıyla kira taleplerini düşürmek zorunda kalacaklardı.

Bu açıklama çekicidir, çünkü daha önce gördüğümüz gibi belli bir zanaatı icra eden zanaatkârların sayısının sınırlanması, birçok yerleşik ustanın eskiden beri talebiydi ve dönemin güçlükleriyle daha acil bir durum arz ediyordu. Dolayısıyla gedik tam bir yenilik değil, zanaatkâr zihniyetine çok uygun bir savunma hattıydı. Ayrıca, çok sayıda zanaatkârın bir arada çalıştığı büyük ölçekli atölyeler 18. yüzyılda daha sık görülen bir uygulamadır (bkz. Dokuzuncu Bölüm).⁴⁹ Kimi vakıfların idarecileri, zanaatkârları bu tesislerde yer kiralamaya zorlayarak, gerçekten de gelirlerini artırdılar. Öte yandan bu biçimde gelir sağlamak da kolay değildi, çünkü birçok zanaatkâr dükkânını sabit kiralarla, uzun vadeli kiralıyordu.⁵⁰ Buna karşılık, bu tür kira artışlarının mümkün olduğu zamanlarda, gedikleri onaylaması gereken kadıların, yeni işletmenin vakfın mali durumuna zarar vereceğini düşündüğü durumlarda, bu onayı verdikleri şüphelidir. Her şeyden önce, kadılar ile bu vakıfların idarecileri aynı çevredendi. Muhtemelen kira artış talepleri, en fazla, gediğin ortaya çıkmasına katkıda bulunan faktörlerden sadece biriydi.

En azından bu yazarın görüşünce, ekonomik konjonktür daha önemliydi. Bir zanaatı/mesleği icra edenler, ne zaman istediklerinden daha az müşteri olduğunu hissedерlerse, kendi iş sahalarına giren insan sayısını sınırlamaya çalışırlar. Osmanlı loncaları da bu kurala istisna oluşturmuyordu ve 1700'lerin sonlarından 1800'lerin ortalarına kadar İstanbul zanaatlarının birçoğu ciddi daralma yaşamıştı.⁵¹ Bu koşullarda zanaatkârlar muhtemelen yeni kişilerin girişi konusunda eskiden olduğu gibi duruma göre getirilen sınırlamaların artık yeterli olmadığı kanısına varmışlar ve daha sıkı kurallar talep etmişlerdi. Ayrıca gedik miras bırakılabiliyor, böylece ustaların oğullarına babalarının işlerine girmekte ayrıcalık sağlıyordu; gerçi aynı zanaatta kuşakların birbirini izlemesi eski dönemlerde de olağandı, ama bir bunalım döneminde bu uygulamanın kurumsallaştırılması çok mantıklıydı.

Yakın dönem tarih yazımında Osmanlı İmparatorluğunda özel mülkiyetin doğuşu ana konulardan biri olmuş ve gedik de bu bağlamda belli düzeyde ilgi çekmiştir.⁵² En azından ilkesel olarak gedikler yalnızca aynı loncanın diğer üyelerine satılabiliyordu, dolayısıyla bugün anladığımız manada mutlak mülkiyet değillerdi. Ancak, 1700'lerden önce Osmanlı uyruklarının –eğer padişahların hizmetinde değillerse– tam sahip olabilecekleri şeyler yalnızca menkuller, nakit, bahçeler ve evlerle sınırlıydı; bu nedenle lonca üyelerinin üstünde güçlü bir mülkiyet hakkına sahip oldukları gedik, Osmanlı hukuk sisteminde tam mülkiyet fikrinin yer edinmesini sağlayan “yollardan” biri olarak görülmüştür.

MALİKÂNELER (ÖMÜR BOYU İLTİZAM) VE ASKERÎ MÜDAHALENİN BİTMİYEN ÖYKÜSÜ

Birçok zanaatın icrasının gedik sahipliğiyle ilişkilendirilmesi, 18. yüzyıl Osmanlı mali tarihindeki kimi temel değişikliklerle de uyumluydu. İltizam sistemi imparatorlukta 15. yüzyılın ortalarından beri, hatta belki daha öncesinden itibaren uygulanıyordu ve uygulama 1500'lerin sonlarından itibaren daha yaygınlaşmıştı.⁵³ Ancak, 1683-99'daki Osmanlı-Habsburg savaşının getirdiği yükler nedeniyle, idare kısa sürede büyük gelirler toplamak istiyordu; bu amaçla malikâneler, mültezimin mülkiyete sahip olmadan önce ciddi tutarlarda nakit ödemesi koşuluyla satıldı. Daha önce gördüğümüz üzere bu olgu âyânların öneminin artmasının ana temelini oluşturuyordu.⁵⁴ Normalde üç yıl için sahip olunan ama bir rakibin daha fazla para teklifi halinde her an kaybedilebilen eski iltizamlardan farklı olarak, bu yeni tarz malikâne, sahibi yaşadığı müddetçe güvendeydi; hatta onu kendi soyuna miras bırakabilmesi için düzenlemeler bile yapılabiliyordu.

Malikânelere benzer şekilde, oldukça çok sayıda kethüdalık da satışa çıkarıldı; bu yöneme çok sayıda kentte rastlanmıştır, ama muhtemelen İstanbul'da diğer yerlerden daha fazla uygulanıyordu.⁵⁵ Adaylar bu görevi üstlenebilmek için büyük maddi fedakârlıklarda bulunduklarına göre, kethüdalar herhalde iyi para kazanıyorlardı; bu kişilere ödenen söz konusu aidata *kethüdalık avaidi* deniliyordu. Asker olsun ya da olmasın, bir askerî

maaş karnesi olan kişilerin bunu kethüda olma karşılığında hazineye iade etmeleri sık karşılaşılan bir olguydu. Bu görevlerin hızla el değiştirmesi de olağandışı değildi. Normalde kethüdalığın yeniden satışı, maliyeye ek maaş karnesi iadesi anlamına geliyordu. Hazine lonca yöneticiliğinin satışını onaylayarak, artık “gerçek” askerlerin elinde olmayan belgelerin bazılarını geri almış olabilir, çünkü 1700’lere gelindiğinde yeniçerilerin maaş karneleri artık satılıyordu ve bunlar piyasada yoğun bir dolaşım içindeydi. Konumuzla ilgili maaş karnelerinin çoğu askerî olmakla birlikte, zaman zaman belgelerini kethüdalık makamıyla değiştiren dervişlere ve devletten maaş alan başka kişilere de rastlıyoruz.⁵⁶ Belki de bu kişiler herkes gibi hazinenin tamtakır olduğunu biliyor, zanaatkârlardan ve/veya onların müşterilerinden alacakları aidatın daha güvenli olduğunu düşünüyorlardı.

Bu düzenlemeyle loncaların eskiden farklı olarak, devlet idaresinin uzantılarına dönüştüğünü düşünebiliriz; kethüdalığın satışı, pekâlâ, ilgili zanaatkârları seslerini duyurma araçlarından yoksun bırakmış olabilir. Ancak, gerçek yaşamda durum oldukça farklıydı, çünkü kadınlar genellikle zanaatkârların şikâyetçi olduğu kethüdaları görevden almaktan çekinmiyorlardı. Muhtemelen, makamları çok ender satışa çıkarılan kethüda yardımcıları (yiğitbaşı), kadı mahkemesi nezdinde bu yönde bir protesto örgütlenmek zorunda kalındığı zaman kilit bir rol oynuyorlardı.⁵⁷ Böyle bir şey olduğunda, kadı kethüdayı görevden alıyordu ama zanaatkârların bu eski askerın iade ettiği maaş karnelerini tazmin etmenin bir yolunu bulmaları gerekiyordu. Eğer ortaya başka bir aday çıkarsa, bu kişi gerekli ödemeleri kendi cebinden yapma sözü verebiliyordu. Şüphesiz, makamını satın alan kethüdalardan kaçının gerekli görevleri yerine getirdiğini bilmiyoruz. İşini yapmadığı halde zanaatkârlar bir nedenle bir kethüdadın şikâyetçi olmamayı tercih ediyorlarsa, bu durumda onun yerine bakacak birisini bulmaları gerekiyordu ve bu hizmet için yapılacak ödeme zanaatkârların sırtına ek bir yük bindiriyordu.⁵⁸ Ama meselenin özü, makamlarını satın alan kethüdalara rağmen bile, zanaatkârların örgütleri üstünde belli bir kontrolü sürdürmeleridir; ama özel çabalarda bulunup, para harcamadan bunu yapmak olanaksızdı ve bu da loncaların ve lonca üyelerinin kısıtlı kaynaklarını zorluyordu.

Sıradan İstanbullu zanaatkârlar kethüdaların ne yapmasını bekliyorlardı? Zanaatkârların kethüdalarının görevden alınması için yaptıkları şikâyetler bunun bazı işaretlerini veriyor. Kimi kez, üyelere karşı sergilenen kabalık şikâyet nedeniydi; belki de kendilerini, temsil etmeleri gereken zanaatkârlardan “üstün” gören askerlerde bu kötü davranış özellikle yaygındı. Lonca üyelerinin önemli bir kesiminin arkadaşlarına verilen cezaları aşırı görmesi de şikâyet konusu olabiliyordu.⁵⁹ Sarhoşluk ve rüşvet de görevden alınmaya yol açabiliyordu.⁶⁰ Bir diğer şikâyet konusu yaşlılıktı. Bu tür şikâyetlerin görece sıklığı, bütün loncaların işlerini yapmayan kethüdaların yerine birisini bulmaya istekli olmadığına işaret edebilir.

Kethüdalığın askerlerce satın alınması, askeriyein İstanbullu zanaatkârların yaşamına müdahalesinin yalnızca bir yönüydü. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, bazı zanaatkârlar orduya katılıyor ve bazı askerler geçimlerini sağlamak için başka bir yol bulamayınca bir zanaata giriyorlardı. Bu olgu hakkında Osmanlı başkenti bağlamında özel bir araştırma yapılmadığından, bütün yorumlar ancak tahminidir.⁶¹ Ayrıca zanaatkârlar çapulcu askerlerin kurbanı da olabiliyorlardı: 18. yüzyılda devlet genellikle üst düzey devlet görevlerine aday olanların kendi paralı askerlerini sağlamalarını bekliyordu. Dolayısıyla bu kişiler bir görev için lobi yapmak üzere başkentte geldiklerinde, maiyetleriyle birlikte çok sayıda silahlı adam getirmiş olmaları gerekir. Muhtemelen bu adamlar sık sık tacir ve zanaatkârların mallarına para ödmeden el koyuyorlardı ve kadı kâtiplerinin kısaca kaydettikleri birçok hırsızlığın sorumlusu onlardı. Ancak bütün bu konular daha fazla incelenmeye muhtaçtır.

KENTLER ARASI BAĞLANTILAR

Yakın dönemde göç eden ve memleketleriyle ilişkilerini sürdüren kişiler dışında, İstanbul zanaatkârlarının dünyası muhtemelen genellikle başkent ve yakın çevresiyle sınırlıydı. Ancak, bazı istisnalar vardı: Örneğin, eğer günümüze kalmış yazıtlar doğru yorumlanmışsa, 1682’de İstanbul’da faal olan ve muhtemelen 1715’e kadar faaliyet gösteren Despoineta adlı bir kadın terzi Ankara’daki Aziz Yorgi kilisesinden sipariş alıyordu.⁶² Ne yazık ki atölyesinin örgütlenmesi hakkında hiçbir şey bilmediğimiz gibi,

Despoineta'nın ününün yaşadığı yerden 450 kilometre uzaktaki bir kente nasıl ulaştığını da söyleyemiyoruz. Üstelik kentler arası ilişkiler kurmak kadınlar için erkeklere göre daha güç olmalıydı, ama eğer çıkarsamaları-mız doğruysa, burada bunu başarmış bir kadın sanatçı/zanaatkâr örneği buluyoruz. Bu nedenle bütün zanaatkârların dar ufukları hakkında genel iddialarda bulunurken dikkatli adım atmalıyız. Bazı ustaların bölgeler arası bağlantılarını kanıtlayan başka belgeler de ortaya çıkabilir.

Öte yandan kentler arası ilişkileri belgelerimizde en çok iz bırakan zanaatkârlar, kuşkusuz, debbağlardı. Evliya Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'da bütün debbağlara ahi dendiğini ve bunların piri Ahi Evran'ın aslında Kayserili olduğunu ama sonradan batı Anadolu'ya göç ettiğini ve sonunda Denizli'nin bahçelerindeki büyük bir tekkeye gömüldüğünü öne sürer (bkz. İkinci Bölüm).⁶³ Bu öykü güçlü bir debbağ örgütünün batıya yayılarak sonunda İstanbul'a ulaştığının göstergesi olabilir. 18. yüzyılda Kırşehir'de yaşayan ahi baba, oldukça uzak yerlerde çalışan debbağlarca bile otorite kabul ediliyordu. Bu debbağlar bir saygı göstergesi olarak Anadolu şeyh-lerinin tavsiyesini almak üzere haberciler gönderiyorlar, takdirlerini yeşil yaprak denilen armağanlarla ifade ediyorlardı. Bunun sonucunda ahi babaların yaşadığı Kırşehir tekkesi oldukça zenginleşmişti.⁶⁴

Ne var ki 1810'lara gelindiğinde tekkenin eski konumunu yitirdiği anlaşılmaktadır: Zira bir dilekçeyle Osmanlı devletinden artık harabeye dönmüş binalarının restorasyonu için yardım isteyen o dönemdeki şeyh çok sıradan bir tekke tasvir etmiştir. Osmanlı yetkililerinin normalde herhangi bir inşaat projesi başlamadan önce talep ettikleri, yapılacak işle ilgili düzgün bir keşif de bulunmuyordu.⁶⁵ Ancak, hasar ciddi olduğundan, dilekçeyle ilgilenen memur bir müdahalenin gerekli olduğunu belirtiyor ama taş işçiliğinin masrafından kaçınmak için, tamiratın en azından kısmen ahşap olmasını öneriyordu. İstanbul debbağları görüldüğü kadarıyla bu işe karışmadıklarından, özellikle de o yıllarda tekkeyi ciddi manada yıpratan sert çatışmalardan da uzak durduklarından, aklımıza bu süre içinde onların loncalarıyla eski bağlantılarının kopup kopmadığı sorusu gelmektedir.⁶⁶ İstanbul debbağlarının Ahi Evren tekkesiyle bağlantıları daha fazla incelenmesi gereken çok ilginç bir sorun olarak bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Belki de 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin görece ihmali nedeniyle henüz bu soruya tatmin edici bir yanıt veremiyoruz. Tekkeler ve türbeler muhtemelen zanaatkârlar için ibadet ve sosyalleşme merkezleriydi: Bir loncaya yeni ustalar kabul edildiği zaman, kutsal bir yeri ziyaret ederek birlikte kır gezintisine çıkmak âdeti. En azından bazı loncalarda bu geziler dinî ayırımları aşıyordu, çünkü hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin katılımı öngörülüyordu.⁶⁷ Ancak, 18. yüzyılda ipek imalatçıları loncası örneğinde, Hristiyanların daha önceki gezilerde kendilerine kötü davranıldığını öne sürerek, organizasyona katılmayı reddettiklerini öğreniyoruz. Böylece aynı işkolundaki lonca üyeleri arasındaki dostluğun teyidi anlamına gelmesi gereken bir şey toplumlar arası çekişme konusu olmuştu. Bunun istisnai bir durum olup olmadığı şimdilik belli değildir.

Bazı loncaların küçük vakıfları vardı; bu vakıflar hemen hemen her zaman düşük faizle borç vermeyi, ayrıca mevlit okutmak gibi dinî faaliyetleri finanse etmeyi amaçlayan kasalar biçiminde kurulmuştu. 19. yüzyılın ilk yarısında Yahudi loncalarında hayır işleri için para toplamak yaygındı ve gerek kent çapındaki zanaatkâr loncaları gerekse bu örgütlerin yerel şubeleri ihtiyaç olduğunda sadaka verebilmek için kendi kasalarını oluşturmuşlardı.⁶⁸

Muhtemelen bütün loncaların kendi özel toplantı yerleri yoktu; herhalde insanlar çoğu kez etkili bir üyenin dükkânında ya da eğer lonca sadece Müslümanlardan oluşuyorsa bir caminin avlusunda bir araya geliyorlardı. Yalnızca Hristiyanlardan oluşan örgütler de muhtemelen bir kilise bahçesinde toplanıyorlardı. Ama kimi loncaların *lonca* adı verilen kendi toplantı yerleri bulunuyordu.⁶⁹ Bu yapılar hakkında çok az belge olsa da, bunların tahmin edebileceğimizden daha çok sayıda ve daha önemli olmuş olması gerekir, çünkü daha önceleri bu örgütlenme için kullanılan eski hırfet terimi bir aşamada kullanımdan çıkmış ve onun yerini bugünkü Türkçede hâlâ kullanılan lonca almıştı.

Diğer zanaatkârlar gibi, loncalarda örgütlenen Ortodoks denizciler, kiliselerde dindarlıklarının ve güç yaşamlarının işaretlerini bırakarak, bu ibadet yerleriyle ilişkilerini duygusal bir biçimde belgelendirmişlerdir:

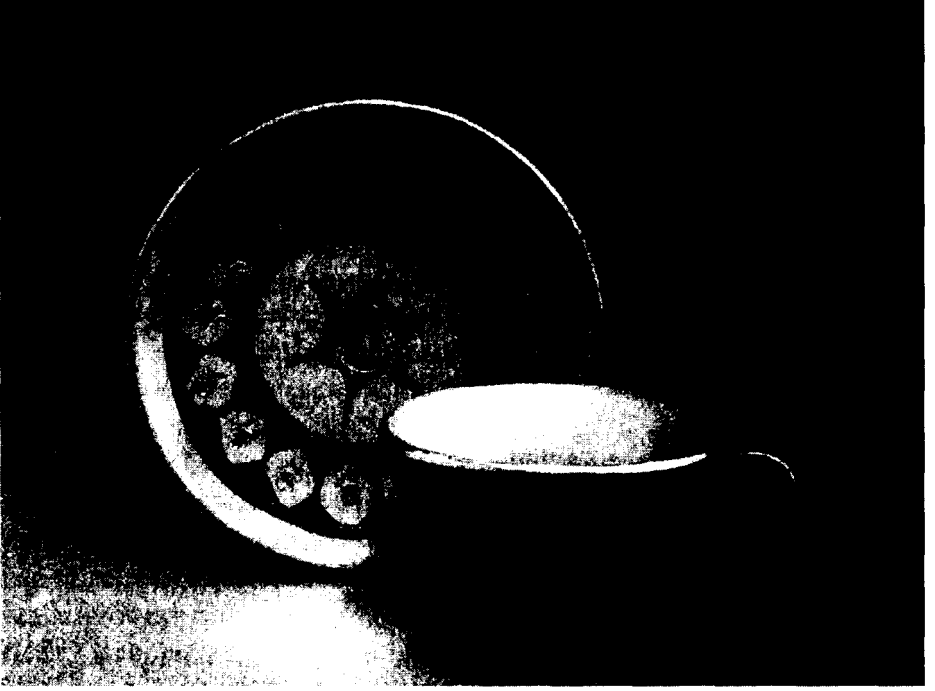
Çoğunlukla 19. yüzyıldan günümüze, fildişinden yapılmış ya da gümüş kaplama adak gemiler kalmıştır; bunların bazıları da İstanbul dışındaki yerlerde. Ama bu adakları daha erken zamanlarda da görüyoruz: büyük denizci nüfusların olduğu İstanbul'da ve özellikle Yeniköy'de herhalde bir zamanlar yerel kiliseler bu türden deniz araçlarının çok sayıda modeliyle bezenmişti.⁷⁰ Adaklar muhtemelen denizcilerin son anda kurtuldukları deniz kazalarını belgeliyordu. Gezgin Jean Thévenot'nun 17. yüzyılda Sultan Ahmed Camii'nde asılı gördüğü Osmanlı kalyonu modelinin de oraya benzer nedenlerle yerleştirildiği kesin değilse de olasıdır.⁷¹

Cami ve kiliselerin yanı sıra kahvehaneler de zanaatkârların toplanma yerleriydi; bu, tek başına bütün Osmanlı İmparatorluğunda içilen kahvenin yarısını tüketen Osmanlı başkentinde özellikle geçerliydi. 18. yüzyıl başlarında yılda 600 ton, 1765'te ise 983 ton kahve satılıyordu; üstelik 1600'lerin sonları ve 1700'lerin başlarında İstanbul'daki kahve fiyatı bütün diğer yerlerdeki fiyatları belirliyordu.⁷² Kahvehaneler belki boş laf edilen yerler olarak aşağılanıyordu, ama kahve tacirlerinin zenginliği bu Yemen içeceğinin zanaatkârlar ve bir bütün olarak kent nüfusu arasındaki başarısının kanıtıydı.

Zanaatkârlar ve diğer kişiler için bir diğer toplanma yeri boza satan dükkânlardı. İstanbul'da çok sayıda bozahane vardı ve değişik boza türleri satılıyordu. Kimi boza çeşitlerinin içinde asgari düzeyde alkol olduğundan, bir kınamaya maruz kalmadan boza içmek mümkündü. Evliya 17. yüzyıl ortalarıyla ilgili olarak, özellikle Unkapanı bölgesindeki hamalların bozacılarda çok zaman geçirdiklerini anlatır.⁷³ Hamalların –ve belki de diğer hizmet işçilerinin– kahvelerini ya da bozalarını yudumlayarak müşteri beklemeleri çok olasıdır, ama söz konusu dönem için bu konuda çok az belge vardır.

SONUÇ

Belli bir hata payı bırakarak, 1600'lerin sonları ile 19. yüzyıl arasında zanaat loncalarının daha resmî, daha örgütlü ve belki de daha katı hale geldiğini söyleyebiliriz. Zanaatkârları bu yöne iten pazarın daralmasıydı: Rakiplerine karşı kendilerini korumaya çalışan zanaatkârların daha önceki

Resim 6. Tophane imalatı kahve fincanı, 19. yüzyıl. Fincanlara sahiplerinin ya da yapan ustaların adları yazılırdı. Fincanı süsleyen tuğra ise tarihteki herhangi bir hükümdara ait değildi, yalnızca dekoratif bir işlevi vardı. Münih Völkerkundemuseum'un izniyle. Karşılaştırım: Erdiñ Bakla, *Tophane Lüleçiliği* (İstanbul: Antik AŞ, 2007)

kethüdalarından şikâyetlerinin arkasında bu tür olaylar vardı. Ama sonuçta gedik, bir paylaştırma aracı olarak, herhalde oldukça etkindi.

Başkent eskiden olduğu gibi büyük bir tüketici birikimine sahip olmayı sürdürdü, ama eğer taşralı bir zanaatkâr bu pazara girmek istiyorsa, şehre meslektaşlarıyla bir grup olarak gelip, zamanla arkadaşlarıyla birlikte bir lonca oluşturması akıllıca olacaktı. Çünkü –onun gibi kişileri engellemek için kurulan barikatları aşmayı başarsa bile– eğer bu tür kabul görmüş, üyeleri gerektiğinde birbirine kefil olacak bir gruba katılmamışsa, kaçak bir göçmen olarak kentten çıkarılma tehlikesiyle karşılaşacaktı. Dolayısıyla iyi örgütlenmiş loncalar, başkent zanaatkârları için bir öz savunma aracı haline gelmişti; bu durum, daha önceden İstanbul'da yaşayanlar

için olduğu kadar, kente yeni gelmiş ama henüz bir düzen kuramamış kişiler için de geçerliydi.

Makamlarını satın alan kethüdalarla başa çıkmak da örgütlenmeyi gerektiriyordu, çünkü eğer ilgili zanaatkârlar loncaları üstünde belli bir kontrolü sürdürmek istiyorlarsa, gerekirse Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki rekabet konularını da bir kenara koyarak birleşmeleri ve kadıyı hatalı kethüdayı görevden almaya ikna etmeleri gerekiyordu. Ayrıca sefelinin hakkını satın almak için para yatırmaya hazır bir başka aday bulmaları gerekiyordu ve eğer grup daha varlıklı üyelerinden birine kethüdalığa talip olması için baskı yapabilirse bu süreç kolaylaşıyordu.

1700'lerin sonları ile 1800'lerin başlarında zanaatkâr loncaları çok daha katı bir şekilde yapılandırılmış örgütler oluşturma baskısı altındaydı. Bir yandan lonca üyelerinin siyasi ve ekonomik tehditlere karşı savunma için örgütlenmeleri gerekiyordu; ekonomik tehditler arasında yetkililerin, zanaatkârların pamuk ipliğine bağlı geçimlerini tehlikeye atabilecek, gide-rek artan –düşük fiyatlarla– mal ve hizmet talepleri de vardı. Öte yandan devlet de daha katı örgütsel yapılara olumlu bakmış olmalıdır. İdarenin kararlarını uygulatabilmesi ancak zanaatkârların meslektaşlarının ve kethüdaların yakın denetiminde olmaları durumunda mümkündü. Ayrıca Osmanlı başkentinde fermanlarına uyulması, padişahı, eyaletlerdeki kontrolünün çoğu kez sorunlu olduğu bir dönemde, en azından bir dereceye kadar, meşrulaştırıyordu. Bu açıdan İstanbul zanaatkârları ile merkezî idarenin amaçları hiç değilse bir ölçüde uyumluydu.

Bu görece uyum bugünün bakış açısından zanaatkârlar için devlet bürokrasisini kendilerinden uzak tutmak daha makul görüldüğü halde, neden onların bu kadar sık resmî müdahaleye başvurduklarını açıklayabilir. Ama 18. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğunda devlet müdahalesinden uzak durma seçeneği belki de yoktu.

KAHİRE: ASKERLERİN LONCALARA NÜFUZUNDAN MEHMED ALİ PAŞA'NIN DEVLET TEKELLERİNE

BUNALIM, SINIRLI BİR İYİLEŞME VE YENİ SORUNLAR

Evliya Çelebi'nin Osmanlı İmparatorluğu anlatısı görece bir refaha işaret eder; Kahire ise zanaat faaliyetlerinin yoğun olduğu bir merkez olarak ön plana çıkar. Mısır metropolüne ilişkin modern araştırmalar onu bir ölçüye kadar teyit etmiştir: Yöresel iniş çıkışlara rağmen, 1640'ların başıyla 1667 arasında Kahire'de büyük bir tahıl kıtlığı olmamış ama kıtlık o yıl yeniden baş göstermiştir.¹ 1667'den sonra durum kesinlikle kötüye gitmiştir: 1670'lerin sonlarında ve sonra tekrar 1680'lerin sonlarında buğday fiyatlarında, kimi kez parasal manipülasyonlarla kışkırtılan, çok büyük artışlar belgelenmiştir. Evliya bu dönemde Kahire'de yaşamış olabilir, ama belki de kendisinden önceki ve sonraki yaşlı insanlar gibi, o da geçmiş refaha odaklanmayı tercih etmişti. Her halükârda, Evliya'nın yaşamının sonlarına doğru, yaklaşık 1690'a kadar süren kısa bir ekonomik canlanma olduğu anlaşılmaktadır.²

Zanaatkârların çoğunluğunun da dahil olduğu düşük gelirli insanları özellikle kötü etkileyen parasal bunalımlara ya zaten baştan beri standardın altında olan, ya da bazı insanların küçük miktarlarda gümüş elde etmek için kenarlarını "kırpıtlıkları" düşük değerli sikkelerin (*para*) dolaşımı neden olmuştu. Dolayısıyla, fiyatlar cari *para* cinsinden ifade edildiğinde, Nil'in yetersiz taşması gibi salt doğal nedenlerden kaynaklanacak bir durumda yaşanabilecek artışlardan çok daha keskin fiyat artışları yaşanmıştı. Seçkin haneler ve vakıflar toptan alışveriş yaptıkları için kısa vadeli artışlardan bir dereceye kadar korunuyorlardı, ama çoğu zanaatkâr ihtiyaçlarını günlük temelde karşılıyordu, dolayısıyla da spekülatif fiyat artışlarına karşı savunmasızdılar.

Yaklaşık olarak 1690'dan 1730'ların ortalarına kadar, güç zamanlar giderek yoğunlaştı; vakanüvisler 50 yıldan kısa bir süre içinde 16 kıtlığa ve 13 parasal bunalıma değinmişlerdir.³ Bunalımlar neredeyse sıradan olaylar

haline geldi; piyasaya arka arkaya ancak üç-dört yıl süresince görece normal tahıl arzı sağlanabiliyordu. Ancak, 1736 ile 1780 arasında yiyecek bollaş-tı ve para istikrarı sağlandı.⁴ Dolayısıyla büyümenin biraz daha erken başladığı, ama 1768-74 Rus-Osmanlı savaşının uzun bir “zor zamanlar” başlattığı Osmanlı’nın merkezi topraklarında gözlenen durum ile Mısır’daki konjonktür arasında bir zaman farkı vardı.⁵ Mısır’da ve bilhassa da Kahire’de zor zamanların geri dönüşünü gösteren, oldukça farklı olsa da, yine bir siyasi olaydı: Mehmed Ebu Zeheb’in ölümünden sonra Memlûk beyleri arasında şiddetli çatışmalar çıktı ve onların sürekli daha fazla kaynak talebi Kahire’nin çalışan nüfusu için hayatı oldukça güçleştirdi. Bu nedenle Napolyon’un 1798-1801’deki işgalinden önceki 20 yıl boyunca Mısır’da, özellikle Kahire’de yoğunlaşan bir iç savaş sürmüştü. İşgal ülkeyi derinden sarstı; öte yandan, Fransız ordusuna eşlik eden bilim insanlarının çalışmaları aracılığıyla, yerel zanaatkârlarla ilgili önemli sayıda metinsel ve resimsel kaynak üretildi. Napolyon ile savaşmak üzere İngiliz ve Osmanlı birliklerinin ülkeye girmesi herhalde daha büyük bir karmaşaya yol açmış olmalıdır.⁶

Padişah 1805’ten beri Osmanlı valisi olan Mehmed Ali Paşa’nın çabalarıyla Mısır’ı yeniden fethetmeyi başardı. Ama Paşa, konumunu sağlamlaştı-rır sağlamlaştırmaz, büyük ölçüde ticaret yollarının kontrolü ve merkantilist devlet politikalarıyla finanse edilen, bölgesel bir imparatorluk kurdu.⁷ Gerek devlet fabrikalarının kurulması gerekse pamuk gibi temel hammaddelerin tekelleştirilmesi zanaatkârların geçimini oldukça güçleştirmiş olmalıdır. Üstelik 1840’ta İngilizler Mehmed Ali Paşa’yı daha önce oluşturulan bütün tekelleri feshetmeye zorlayınca, bu dönüşüm birçok zanaatkârın –kuşkusuz büyük güçlkle– yerel piyasaya ve/veya dünya piyasalarına yeniden uyumu-nu gerektirdi. Dolayısıyla, bu bölüm 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl ortala-rında yaşanan iki görece refah dönemi ile Kahire zanaatkârlarının yaşadığı oldukça uzun iki “zor zamanlar”ı ele alacaktır. Hayatın en güç olduğu dönem muhtemelen 1700’lerin başları ile 1780’ler ile 1840’lar arasındı.

SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

Dönemimizin başlarında, 1670’lerde, Kahire’de dikkat çekici sayıda lonca bulunuyordu: Evliya Çelebi’nin kaydettiği çok sayıda zanaatkâr grubu

(*taife*) arasından 262 birimin, Kahire'nin merkezindeki tacir ve zanaatkârları kapsayan birlikler olduğu saptanmıştır; Bulak ve diğer uydu kentlerdeki bu bunun dışındadır. Fransız işgal otoritesi adına veri toplayanlar ise 195 ile 204 arasında grup saptamışlardı; “Kahire loncalarını” tanımlamak için kullanabileceğimiz kıstaslar değişken olduğundan, doğal olarak toplam sayı da değişmektedir. 18. yüzyıl Osmanlı-Mısır belge ve vakayinameleri 196 gibi benzer bir sayı kaydeder.⁸ Bütün bu örnekler içerisinde imalat loncaları sadece bir azınlıktı; çoğunlukta olan ise ticaret ve hizmetlerdi. Ama bizim amaçlarımız açısından berberler ve tellaklar gibi hizmet işçileri de zanaatkâr olarak kabul edilmektedir.

Kısmen hem loncalarda hem de loncaların üye tabanında ciddi dalgalanmalar görüldüğü için, muhtemelen elimizdeki listelerin hiçbiri tam değildir. Bir tarafta, aslında daha büyük bir loncanın parçası olan ama ayrı bir yerde birlikte çalışan zanaatkârlar kendi örgütlerini kurmaya karar verebiliyor, diğer tarafta, artık fazla talep olmayan bir uzmanlığı icra eden ve sayıları azalan zanaatkârlar ise kurulu bir loncaya girebiliyorlardı. Öte yandan, Mısır kent tarihine dışarıdan bakan birisi kendisine, Evliya'nın değindiği çok daha fazla sayıda loncayla karşılaştırıldığında, 18. yüzyıl sonlarına ilişkin verilerin refah düzeyinde bir düşüşü yansıtıp yansıtmadığını sorabilir: 1690-1700 yıllarında sorunların başlamasından önce, belki de kentin nüfusu daha büyüktü ve/veya çok sayıda zanaatkârın malları daha sonraki zamanlara göre daha çok tüketilebiliyordu.

Kimi zanaatkâr örgütleri değişen talep modelleri nedeniyle kaybolmuş olmalıdır: Örneğin 1670'ler ile 1801 arasında altın ve gümüşle ilgili loncaların sayısındaki dikkat çekici düşüş, rakip Memlûk beyleri arasındaki çatışmada ve daha sonra Napolyon'a karşı verilen mücadelede nakdin, mücevher ile altın ve gümüş tabak takımlarına tercih edildiği olgusunu yansıtabilir. Daha da dikkat çekici olan, Osmanlı seçkinlerinin ünlü lüks çadırlarını yapan zanaatkârların hemen hemen ortadan kaybolmasıdır; belki de bu durum 1700'lerin sonlarında bütün kaynakların salt savaşa yönlendirildiği gerçeğinin bir yansımasıdır.⁹ Her halükârda, 18. yüzyılda diğer Osmanlı kentlerine kıyasla Kahire'deki yüksek lonca sayısı Mısır metropolünün büyük ekonomik canlılığını yansıtmaktadır.¹⁰

Zanaatkârlar İstanbul'da olduğu gibi Kahire'de de, aynı loncanın üyeleri olsalar bile, maddi varlık ve toplumsal konum açısından birbirleriyle eşit değillerdi.¹¹ Eskiden beri, lonca şeyhlerinin çoğu zaman kendi loncalarının en varlıklı üyelerinden olmadıkları, sorgulamaya gerek duyulmayan bir veri olarak kabul edilmiştir. Ancak, bu konu yakın dönemde bilimsel tartışmalarda yeniden gündeme gelmiş ve 19. yüzyılın başları bağlamında tekrar incelenmiştir.¹² Zanaatkâr terekelerinden oluşan bir örnekleme incelediğimizde, 1700'lerin sonları ve 1800'lerin başlarındaki bunalımın, zenginlikte, eskiden var olan ciddi eşitsizliklerin de ötesinde bir yoğunlaşmaya neden olduğu izlenimini ediniyoruz: Örneklemedeki en üst yüzde 10'luk dilim bu dönemde, belgelenen bütün varlıkların yaklaşık yarısına sahipti.¹³

Öte yandan İstanbul ve Şam'dan farklı olarak Kahire loncaları görece esnek kaldılar; yerel zanaatkârların dükkân açmadan önce bir gedik temin etmelerinin gerekmediği anlaşılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla loncalara girmek ve çıkmak oldukça basitti: Örneğin vakanüvis el-Cabarti, Mehmed Ali Paşa döneminin başlarında kimi loncaların üyelerine devlet destekli inşaat projelerinde çalışma emri verildiğinde, bunlardan bazılarının "dükkânlarını kapatıp, geçimlerini başka bir işten sağladıklarını" bildirmektedir.¹⁴ Sık sık köyü terk edip, kendilerine daha büyük bir vergi yükü yükleyen hemşerilerinden yakınan köylülere karşın, Kahire zanaatkârlarının loncalarını değiştirmekte oldukça özgür oldukları anlaşılmaktadır; bulabildikleri alternatif işin belki parası çok iyi değildi, ama onların bu işe girmelerine görüldüğü kadarıyla ne meslektaşlarından ne de devlet yetkililerinden bir itiraz geliyordu.

Kahire zanaatkârlarının refah ya da sefaletini, modern tarihçiler 1700'lerdeki ya da 1800'lerin başındaki reel ücretleri hesaplayabildikleri zaman değerlendirmeye çalışabiliriz. 1660 ile 1798 arasında İstanbul ve Kahire'de geçerli temel besin maddelerinin fiyatlarının karşılaştırılmasından, bazı geçici izlenimler elde edilebilir.¹⁵ Bu fiyatlar gram gümüş cinsinden hesaplanmıştır, yani yoksul kentliler için büyük zorluklar yaratan parasal dalgalanmalar göz önüne alınarak gerekli ayarlamalar yapılmıştır. Öte yandan kimi tüketim tarihçileri fiyatların bu biçimde ayarlanmasının

geçerliliğinden çok kuşku duymaktadır, çünkü bu yöntem görüldüğü kadarıyla zenginlerin varlığını, yoksulların ise sefaletini abartmaktadır.¹⁶ Ayrıca Kahire örneğinde belgelenmiş ölçümler İstanbul için elimizde olanlardan çok daha azdır.

Yaklaşık olarak 1700'e kadar yiyecek fiyatları görünüşe göre Kahire'de başkente göre biraz daha düşüktü –bu kayda değer bir olgudur, çünkü İstanbul'da tahıl fiyatları üretici bölgeye göre yoğun biçimde sübvansede ediliyordu (bkz. Altıncı Bölüm). Bu yıldan sonra, iki kentteki fiyatlar aşağı yukarı aynıydı, hatta genellikle paralel hareket ediyordu: Cari parayla olmasa da saf gümüş olarak fiyatlar her iki kentte de yaklaşık 1760'a kadar görece sabitti. Ancak, birkaç özel durumda, muhtemelen Nil taşkınlarının yetersizliği nedeniyle Kahire fiyatları çok daha yüksekti. Öte yandan 1760 ile 1780 arasında büyük –ama iyi belgelendirilmemiş– bir fiyat artışı olduğu anlaşılmaktadır: Tek söyleyebileceğimiz 1785 dolaylarına geldiğinde gerek İstanbul'da gerekse Mısır metropolünde fiyatların çarpıcı biçimde arttığıdır.

Bu rakamlar bize zanaatkârların geçim koşulları hakkında ne anlatır? Görüldüğü kadarıyla 1600'lerin sonları ve 1700'lerin başlarındaki çok sayıda bunalım nispeten kısa ömürlü olmuştu. Kuşkusuz ciddi zorluklar yaratmışlardı. Ama Memlûklar arasında 1780'den sonra çıkan çatışmaların yarattığı baskılar, 1700'den hemen önce ve sonra yaşananların çok ötesinde kötü sonuçlara yol açtı. 1780'lerde ve 1790'larda, Kahire'de saf gümüşle ölçülen yiyecek fiyatları iki durumda, 1690'daki düzeylerle karşılaştırıldığında, neredeyse üç katına çıkmıştı. İstanbul'daki artışlar da ciddiydi ama bu kadar aşırı değildi: Fiyatlar en yüksek düzeylerine ulaştıklarında, 1690'da istenen saf gümüş miktarlarının iki katına çıkmışlardı. Muhtemelen merkezî hükümetin aldığı koruyucu önlemler, bariz eksikliklerine rağmen, İstanbul'da belli bir etki göstermişti.

ZANAATKÂRLAR İLE ASKERLERİN İÇ İÇE GEÇMESİ

Zanaatkârlar ile askerlerin 16. yüzyıl sonlarında başlayan kaynaşması 18. yüzyılda sonuca ulaştı; Mısır metropolüyle ilgili olarak bu sürecin ayrıntıları herhangi bir diğer Osmanlı bağlamında benzeri olmayan bir dikkatle incelenmiştir.¹⁷ 1730'a geldiğinde herhangi bir askerî birlikle

bağlantısı olmayan tek zanaatkâr grubu gayrimüslimlerdi; kuyumcu, terzi ve kürkçülerin çoğu Hıristiyan ve Yahudi olduğundan, bu loncalar “askerîleşmedi.” İstanbul’un bakış açısından Kahire’de konumlanmış askerler artık aktif görevdeki askerler değil, milistiler; ancak bunların bazıları, örneğin Balkan seferleri gibi kimi savaşlara katıldılar.

Bizim amaçlarımız açısından daha önemlisi Kahire zanaatkârlarının, en azından sözde asker olabilmek için önemli fedakârlıklara razı olduklarında ne gibi yararlar umduklarıdır. Zira bir askerî birliğe üye olmak, askerî harekâtlara katılmanın yanı sıra ilgili zanaatkârın mallarının belli bir bölümünü yaşarken bağlı olduğu birime miras bırakmayı kabul etmesi demekti.¹⁸ 1600’lerin sonlarında bu tür ödemeler zanaatkâr-askerlerin terekelerinin toplam değerinin yaklaşık onda birine eşitti; yeniçerilerin ve diğer paramiliter grupların öneminin azaldığı 1700’lere gelindiğinde bu pay azaldı ve yüzde 5 ile 7 arasında oynamaya başladı.¹⁹ Ayrıca tacirler ve zanaatkârlar “kendi” birliklerine *himaye* denilen bir koruma parası ödüyorlardı. Terimin aynı zamanda koruma anlamına da gelmesi, yapılan ödeme ile onun oluşturduğu toplumsal ilişki arasındaki yakın bağlantıyı açıkça göstermektedir. İlkesel olarak koruma parası istemek bir suiistimal olarak görülüyordu ama bu, zamanla meşruiyet kazanmış bir suistimaldi; ancak, söz konusu ödemeler hiçbir zaman sabitleşip yasallaşacak kadar meşrulaşmadı.²⁰ Kahire’de işleyen bu sistem bir anlamda, erken modern Avrupa’da birçok devletin topladığı “koruma haracı”na benziyordu.²¹

Öte yandan bir askerî ya da paramiliter bir birliğe üyelik muhtemelen padişahın sıradan uyruklarının tabi olduğu vergilerin, kesinlikle hepsinden olmasa da, bir kısmından muafiyet getiriyordu. Askerî bir birliğe mensubiyet ayrıca diğer askerlerin/milislerin baskısına uğrayan bir zanaatkârın kendi birliğinin liderlerine şikâyetle bulunarak sorunun bir miktar telafisini umabileceği anlamına geliyordu. Zanaatkârların yeniçerilere ya da diğer birliklere katılım noktasında bireysel olarak karar verdikleri anlaşılmaktadır; loncalar hiçbir zaman herhangi bir birliğe topluca katılmıyorlardı. Ayrıca bir birliğe üyeliğin çoğu kez babadan oğla geçmesine karşın bu mutlak bir zorunluluk değildi. Herhalde böylece yeni katılan birisine, elde etmeyi umduğu yararlar için belli bir pazarlık alanı kalmış oluyordu.²²

Kimi kez zanaatkâr loncaları ile askeriyenin bu iç içeliği ters bir süreçten kaynaklanıyordu, çünkü askerler bizzat loncalara girebiliyor ya da azat ettikleri kölelerini loncaya girmeye teşvik ediyorlardı. Yerel bir vakanüvis, Osmanlılar Fransız işgalinin ardından 1801'de Kahire'ye yeniden girdiklerinde, birçok askerin derhal yiyecek ticaretine başladığını belirtmiştir. Bu yoldan muhtesibin denetiminden kurtuluyor ve mallarını istedikleri fiyattan satabiliyorlardı. Ancak, daha istikrarlı zamanlarda muhtesip bir zanaat icra eden askerler üstünde de yetki kullanıyordu; hatta bu görevlinin, kasaplık yapan bir askerî müşterilerini aldatırken yakalayınca ona iyi bir dayak çektiğini bile biliyoruz.²³

18. yüzyılda Kahire'de, varlıklı tacirlerin, hatta zanaatkârların asker kölelere sahip olması olağanlaşmıştı; bu köleler sonunda azat edildiklerinde bazen eski efendilerinin mesleklerini sürdürebiliyorlardı. Bazı memlûklar, yani asker köleler yönetici de olabiliyorlardı; ama onların eski sahipleri için böyle bir terfi mümkün değildi, onlar özgür doğmuş Müslümanlar olduklarından, köleleştirilmeleri olanaksızdı. Ama varlıklı tacirler ve zanaatkârlar memlûk edinerek yönetici sınıfla bağlantı kuruyorlardı; bu bağlantı ancak 1700'lerin en sonlarında, Memlûkların kendi aralarındaki savaş en şiddetli duruma geldiğinde nihayet kopabilmişti.²⁴

HİZİP MÜCADELELERİNİN MALİYETİNDEN KURTULMAK

Himaye ve diğer ödeme taleplerinin çarpıcı biçimde artmasının nedeni kısmen, Ali Bulutkapan ya da eş hükümdarlar İbrahim Bey ile Murad Bey iktidar mücadelesine girdiklerinde zanaatkârların, hatta tacirlerin, Memlûk liderlerle pazarlık olanaklarının artık kalmamasıydı. Eğer bu mümkün olsaydı, bu pazarlıklar aşırı vergilendirmenin, çok sayıda vergi mükellefinin kaçmasına ve/veya ölümüne yol açacağını ve bunun kaçınılmaz olarak seçkinlerin gelirlerine bir darbe indireceğini ortaya koyacaktı. Bu tartışmalar, böylesi dünyevi kaygıların da ötesinde, şeriata ve "adalet dairesi"ne değinecekti; adalet dairesi, siyasi iktidarın, ancak halkın vergilerini vermesi ve bu gelirden bir ordu oluşturulması halinde kendini sürdürebileceğine ilişkin bir varsayımlar dizesiydi. Buna karşın, böylesi bir durumun önkoşulu hükümdarların az da olsa adil olmalarıydı.²⁵ Dolayısıyla siyasi seçkinler ile

vergi mükellefleri arasındaki başarılı pazarlıklar, egemen grubun şeriat ve Osmanlı devlet anlayışına belli bir saygı göstermesini öngörüyordu. Önceki dönemlerde Mısır'daki birçok askerî şahsiyet dindarlığıyla dikkat çekmişti. Ancak, geç dönem Memlûk beylerinden bazıları şeriatı saygısızlıklarını açıkça sergiliyor ve kendilerini salt "kılıç adamı" olarak tanımlıyorlardı.²⁶

Bu çöküntü, önemli ölçüde, Kahire'deki paramiliter güçlerin artık ülkedeki ana güç olan ve Osmanlı valisini bile marjinalleştiren Memlûk beyleri karşısındaki güç kaybından kaynaklanıyordu. Aslında 18. yüzyıla gelindiğinde çok sayıda Memlûk, paramiliter birliklere katılmıştı ve bu iki güç merkezi artık ayrı toplumsal güçleri temsil etmiyordu.²⁷ Paramiliter birliklerin büyük Memlûk hanedanları tarafından bu şekilde "kolonileştirilmesi," muhtemelen yeniçerileri ve diğerlerini zanaatkâr çıkarlarını korumakta daha etkisiz hale getirmişti.²⁸ İlk olarak, daha önce gördüğümüz gibi, eski asker kölelerden bazıları ticarete ve zanaata atılıyorlardı ama daha kârlı olduğu için, daha çok, ticareti tercih ediyorlardı. Dolayısıyla 1780'lerde ve 1790'larda zanaatkârlar, çoğunun 40-50 yıl önce egemen grupla sürdürdüğü ilişkilerden yoksun kalmışlardı. İkincisi, kuşkusuz en büyük kayba uğrayan, sürekli borç vermek zorunda kalan ama paralarının yüzünü bir daha görme olasılıkları çok düşük olan tacirlerdi. Ancak, zanaatkârlar da zor durumdaydı ve tüccarlara kıyasla çok daha az rezervleri vardı. Bu nedenle İsmail Bey 1787'de esas olarak tacirleri etkileyen, ama zanaatkârlara da teşmil edilmesi olası bir vergi koyduğunda Kahire loncaları öylesine sert tepki göstermişlerdi ki bey vazgeçmeyi tercih etmişti.²⁹

ZANAAT UZMANLIKLARI

Zanaatkâr örgütlerine ilişkin oldukça çok araştırma yapılmasına karşın, tek tek zanaatlar ile zanaatların çalışma yöntemleri ve ürünleri hakkındaki çalışmalar azdır. Mısır'ın –ve 20. yüzyılda ulus-devlete dönüşen diğer Osmanlı eyaletlerinin– tarihçileri Osmanlı döneminin sanat tarihine ve arkeolojisine görece az ilgi göstermişlerdir. Dolayısıyla bir kez daha kendimizi, zanaatkâr faaliyetinin gerçek yaşamda en fazla zaman alan yönü, yani dükkândaki ya da başka bir işyerindeki çalışmalar hakkında asgari düzeyde bilgi sahip olmak gibi rahatsız edici bir konumda buluyoruz.³⁰

1700'lerin ortalarında Kahire'de çok sayıda inşaat yapılıyordu ve birçok zanaatkâr bu sayede istihdam olanağı bulmuş olmalıdır. Ancak, büyük inşaat alanlarını belgelendiren muhasebe defterlerinden hiçbiri, bilindiği kadarıyla, günümüze kalmamıştır. Bu nedenle en azından bugün sahip olduğumuz bilgilerle Kahireli inşaatçıların ücretlerini Osmanlı başkentinde ve diğer yerlerde çalışan meslektaşlarının ücretleriyle karşılaştıramıyoruz. Abdurrahman Kethüda (yak. 1715-76) ve önde gelen diğer askerî kişiler hem kendi adlarına camiler hem de el-Ezher Medresesi gibi eski ve ünlü yapılarla ekler yaptırmışlardı. Bu seçkin kişiler, ayrıca, Kahire mimarisine özgü, sebil-küttab diye bilinen bir yapı türünü finanse etmişlerdir.³¹ Bunlar iki katlı bir yapıydı; üst katında Kuran kursu bulunuyordu, alt katında ise gelip geçenler ücretsiz su içebiliyorlardı. 19. yüzyıla ait resimler, bugün birçoğu bezemelerinin büyük kısmını yitirmiş olan bu yapıların, taş ve ahşap oymalarla donatıldığını göstermektedirler.³² Bazen sebil-küttab'ların içi, yakıldığında duvarlara dantel gibi gölgeler yansıtan metal lambalarla bezeniyordu.³³ Bütün bu işlerde çok sayıda kalifiye zanaatkâr istihdam edilmiş olmalıdır.

Kamusal alana yönelik bu yapıtlara ek olarak, bütün Osmanlı dönemi boyunca beylerin ve diğer önde gelen kişilerin kendilerine yaptırdıkları konaklarda da ince bir işçilik göze çarpar; bu binalar çoğunlukla taş, tuğla ve alçıdan yapıldıklarından, İstanbul'un ahşap saray yavrusu konaklarından daha iyi durumda kalmışlardır. Özellikle de kabul odaları (kâh) kubbeler, boyalı ahşap tavanlar, oymalı kapı çerçeveleri ve ince işlenmiş meşrebiyelerle kapatılmış cumbalarla bezenmişti; meşrebiyeler, çoğu kez torna sanatının gerçek şaheserleridir.³⁴ Pencereler, İstanbul'da olduğu gibi, sıva içine yerleştirilmiş renkli camlardan yapılmıştı; bunların 17. ile 18. yüzyıllara ait güzel bazı örnekleri Kahire'nin İslam eserleri müzelerinde görülebilmektedir.³⁵ Kimi varlıklı evlerde yerler çok renkli mermerle dekore ediliyordu; bunların yapımı ve restorasyonu oldukça emek yoğunu. Öte yandan, 1780'den sonraki dönemin zorlukları muhtemelen birçok potansiyel müşterinin projelerinden vazgeçmesi anlamına gelmişti; bunun yarattığı işsizlik Kahire zanaatkârlarının sorunlarını daha da derinleştirmiş olmalıdır.

Bu sanatçı/zanaatkârların çoğu bizim için isimsizdir; az sayıda ki istisnalardan biri, 18. yüzyılın sonlarında yaşayan Kıpti İbrahim en-

Nasih'tir.³⁶ En-Nasih, kilise kubbelerini de bezeyen bir ikona ressamıydı (bkz. Birinci Bölüm). Ama onun seküler alanda da faaliyet gösterdiğini görüyoruz, çünkü varlıklı bir dindaşının evinin bezemelerinin yapılmasına nezaret etmişti. İbrahim ayrıca hem kitap kopyalayan hem de Kıpti dinî metinlerin editörlüğünü yapan birisi olarak, sanat ile ilmin kesiştiği bir yerde çalışmıştı. Bulabildiği elyazmalarını inceleyip karşılaştırarak, kilisesinde kullanılan dinî yapıtların aslına en uygun biçimlerini saptamaya uğraşmıştı. Bunun yanı sıra İbrahim en-Nasih, elyazmalarının tezhibi de dahil kitap sanatlarına ilgisi dolayısıyla, aralarında bir cami imamı da olan Müslüman kitap kopyalayıcılarıyla da dostluklar kurmuştu. Belli ki bir sanatçı/zanaatkâr olarak sahip olduğu üstün beceriler, 1700'lerde Kahire'nin gayrimüslim bir sakinine, dindaşlarını kısıtlayan sınırların bazılarını aşma olanağı sağlıyordu.

ÇALIŞAN KADINLAR

Kadınlar lonca üyesi değildi ama Kahire ve diğer Mısır kentlerine ait 19. yüzyıl kadı sicilleri, çalışarak geçimlerini sağlayan kentli kadınlar hakkında oldukça çok kanıt sağlar.³⁷ Ekmek, meyve, sebze ve mandıra ürünleri satan kadın seyyar satıcıların hamur işleri, şerbet ve dokuma üstünde yoğunlaşan erkek meslektaşları açısından pek güçlü bir rekabet oluşturmamışlardır. Sermayesi daha iyi olan kadın satıcılar varlıklı bir kadın müşteri grubuna hizmet ediyor, seçkinlerin kendi alışverişlerini yapmalarına izin verilmeyen, hareme kapalı mensuplarına mal sağlıyorlardı. Öte yandan bu hanımlar çoğu kez ciddi kaynakları kontrol ediyor ve lüks mallar alıyorlardı; yoksul kadın satıcılardan bazıları bu değerli meta- ların ticaretini kendi hesaplarına yapamıyor, erkek tacirler için aracı işlevi görüyorlardı.

Bu küçük tacirlere kısaca göz atmamız yerinde olacaktır, çünkü kadınların çoğu kez faaliyet gösterdikleri mütevazı düzeyde, zanaat ile ticaret arasında bir ayırım çizgisi çekmek kolay değildir. Bu olgu dokuma sektöründe özellikle belirgindir: Erkeklerin egemen olduğu fason işlere ek olarak, keten ve pamuk satın alan ve sonra eğirdikleri ipliği dokumacılara satan köylü Mısırlı kadınlar da vardı; bu nedenle onlar da diğer zanaat-kârlar gibi hem imalatla hem de ticaretle bağımsız aktörlerdi. Kahire'de

de eğirme ve tarama esas olarak kadın işiydi ama kadınların dokumadan dışlandıkları anlaşılmaktadır. Ancak girebilecekleri başka zanaatlar vardı: Örneğin kimi küçük fırınlarda kadın fırıncıların hazırladıkları ekmekleri o zamanlar başka kadınlar kapı kapı dolaşarak satabiliyorlardı.³⁸ Bu gözlem Mısır başkentinde ekmek yapımının, fırıncıların bir lonca oluşturduğu ve ayrıca her hareketlerinin bir dizi kural ve koşulla belirlendiği İstanbul'da olduğundan çok daha az düzenlemeye tabi olduğunu göstermektedir (bkz. Altıncı Bölüm).

19. yüzyıl başlarında kimi zanaatkâr kadınlar bir aile ekonomisi içinde faaliyet gösteriyorlardı; bu, kocalarına ve/veya oğullarına yardım etmek anlamına gelebiliyordu. Daha şaşırtıcı olan, 1800'lerin ortalarında bazı büyük alım satımlar söz konusu olduğunda kadınların kız kardeşleriyle birlik oluşturma eğilimiydi. Bu birlikler muhtemelen dönemin iniş çıkışlarına karşı bir korunma biçimiydi: Kocalar çoğu zaman askere ya da endüstriyel işgücüne alındıkları için evde olmadıklarından, kız kardeşler, bir "yabancı"nın ve bir kadının mallarına kolayca göz koyabilecek uzak-taki kocanın akrabalarına göre daha güvenilir müttefiklerdi.³⁹ Boşanmış kadınlar başta olmak üzere başka kadınların da kendi başlarına girişimcilik yaptıkları gözlenmektedir. Şeriatın, evli kadınların kendi mülklerinin kontrollerini ellerinde tutabilecekleri ve mutlaka kocalarına vermeleri gerekmeyişi doğrultusundaki kuralı bu görece bağımsızlığa olanak sağlıyordu. Öte yandan, piyasada faaliyet göstermek, söz konusu kadının evdeki sorumluluklarını tam olarak yerine getiremediği varsayımına yol açabiliyor, bu nedenle de çalışan bir boşanmış kadın çocuklarının velayetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabiliyordu.

Zanaatkârdan çok sanatçı olarak ön plana çıkan yüksek becerili kadınlar arasında, düğünlerde ve diğer kutlamalarda esas olarak kadın izleyicilere gösteri yapan şarkıcılar da (*alima*, çoğul *avalim*) bulunuyordu. Bu gibi durumlarda erkek konuklar da onları dinleyebilir ama göremezlerdi. Bir *alima*'nın iyi bir sesinin yanı sıra dilsel ve şiirsel yeteneklerinin olması ve şiir yazma eğitimi alması gerekirdi, çünkü kendisinden doğaçlama olarak şiir söylemesi beklenirdi. Başarılı bir *alima*'nın öne çıkan diğer becerileri arasında öykü anlatma ve bir müzik aleti çalma da vardı; iyi ücret alan başa-

rılı *alima*'lar çoğu kez varlıklı kadınlar haline gelirlerdi.⁴⁰ Ancak, 1800'lerin ortalarına gelindiğinde bu sanatçıların ünlerine gölge düştüğü ve yaptıkları işin giderek itibarsız meslekler sınıfına sokulduğu gözlenmektedir.⁴¹

MEHMED ALİ PAŞA'NIN KAYNAK SEFERBERLİĞİ VE KAHİRE ZANAATKÂRLARININ KADERİ

Mehmed Ali Paşa, 1820'lerin başlarında, Yunan ayaklanmasında II. Mahmud adına zaferler kazanmasına olanak sağlayan bir ordu kurmuş ve bu başarılar ona Girit valiliğini kazandırmıştı. 1830'larda, başında oğlu İbrahim Paşa'nın bulunduğu bu ordu Mehmed Ali Paşa'nın bölgesel imparatorluğuna Suriye'yi katmakla kalmamış, Osmanlı padişahını da yenerek, İstanbul'a kısa bir mesafedeki Kütahya'ya kadar ilerlemişti.⁴²

Askerler yeni kurulan tekstil fabrikalarının ürünleriyle donatılacaktı. Bu nedenle orduya üniformalar için çuha tedarik etmek üzere yabancı bir uzman davet edildi, fabrikalara yün temin etmek için ülkedeki bütün koyunlar kaydedildi ve sonunda yün ticareti paşanın tekeli haline geldi.⁴³ Çuha sanayisi bir dizi sorunla karşılaşsa da Mısır fabrikalarında pamuklu dokumalar oldukça başarılı biçimde üretiliyordu.⁴⁴ Mehmed Ali Paşa bu yeni gelişen sanayileri korumak amacıyla rakip İngiliz mallarının Mısır'a girişini yasakladı; ancak, aynı kaynaktan rakip olmayan malların ithali noktasında gayet istekliydi ve kendi pamuklularını, başka yerler arasında İngiliz imparatorluğuna da ihraç etmeyi başardı.⁴⁵ Üstelik fabrika mamulü malların dağıtıldığı idari kanalları dikkate aldığımızda, yeni sanayilerin korunması için yüksek gümrük vergilerine gerçekten ihtiyaç duyulup duyulmadığı da kesin değildir.⁴⁶

Bir düşünce ekolüne göre, bu durum fabrikaların ilk kez zorluklarla karşılaştığı 1830'lara kadar sürdü.⁴⁷ Muhasebe büyük bir sorundu: Çoğu kez bir fabrikanın zarar ettiği uzun süre ortaya çıkmıyordu. Diğer bir problem, ithal ikamesi modeline göre sanayileşen birçok devlet/toplum için ortaktı: Mısır fabrikalarında kullanılan makineler ancak kısmen yerel zanaatkârlar tarafından yapılabilirdi. 1830'ların ortalarına gelindiğinde artık herhalde birçok makineyi yenilemek gerekiyordu; dolayısıyla da ek ithalat gerekiyordu ama bunun için fazla para yoktu. Öte yandan eski ve bakımsız makinelerle

yapılan üretim verimsizdi. Özellikle de kötü kalitede olduklarında, fabrika yapımı ürünlere ordu dışında alıcı bulmak her zaman kolay değildi; bazı aşırı durumlarda, üretilen mallar tümüyle kullanışsız oluyor, ordu bile bunları reddediyordu.⁴⁸ Bu nedenle Paşa, esas olarak Palmerston'un müdahalesiyle, orduyu küçültmek ve daha önce gördüğümüz üzere bütün tekelleri ortadan kaldırmak zorunda kalmadan önce bile fabrikalar zor durumdaydı. Ordunun küçülmesiyle Mısır'ın fabrika mamulü mallarının ana pazarı daraldığından, bu girişimler güçsüzleşti ve sonunda çöktüler.

Ancak, konuyla ilgili oldukça farklı bir yorum da öne sürülmüştür. Bu sava göre, tekstil fabrikalarının verimliliği ya da verimsizliği hakkında güvenilir bir bilgimiz yoktur. Mehmed Ali Paşa'ya yakın kimi gözlemciler aşırı iyimser davranmış olsalar bile, Mısır'da konumlanmış ve bir kısmı Mısır mamullerinin potansiyel rekabetinden çok kaygılı olan Avrupalı konsoloslar da karşılaşılan zorlukları pekâlâ abartmış olabilirler. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın fabrikalarını gözlemleyen gezginlerin birçoğu uzman değildi ve geçici tıkanıklıkları, işletmenin kesin sonu olarak tanımlamaları olasıdır. Bu yönde düşünen tarihçilere göre fabrikaların çöküşüne neden olan ithal ikamesi projesinin içerdiği güçlükler değil, Sultan Abdülmecid'in ve sonunda Palmerston'un Mehmed Ali Paşa'ya dayattıkları serbest ticaret politikasıydı.⁴⁹ Uzman olmayanlar için bu tartışmayı taraf tutmadan aktarmak tedbirli bir tutum olacaktır.

Bizim açımızdan bu sanayi deneyimi Kahire'nin zanaatkârları üstündeki etkisi açısından önemlidir. Kuşkusuz fabrikalarda çalışan erkek, kadın ve çocukların 40 bin olarak tahmin edilen sayısı görece küçüktü; tam eğitilmiş zanaatkârların sayısı daha da az olmalıydı. Bu nedenle fabrikaların ağırlık kazanmasıyla Mısır loncalarının bir bunalıma girdiğini söylemek geçerli bir sav değildir. Ama ham pamuğun devlet tarafından tekelleştirilmesinin yarattığı sıkıntılar tümüyle farklı bir meseledir. Pamuklu dokuma üreten zanaatkârlar, ham pamuğa ulaşmak kolay olmadığı için, herhalde kendi hesaplarına iş yapmalarına izin verildiğinde bile zor durumdaydılar. Zira Mehmed Ali Paşa bu değerli hammaddeyi ihraç ediyor, fabrikalara göndertiyordu ve kısıtlı bir süre için de olsa eski bağımsız imalatçıları kendi idaresi adına pamuk eğirmeye, dokumaya ve boyamaya mecbur tutmuştu.

Devletçe yönetilen bir ekonomiye yönelimin zirvede olduğu zamanlarda bütün özel ticaret yasaklanmış ve zanaatkârlar bütün ürünlerini Mehmed Ali Paşa'nın görevlilerine satmaya zorlanmışlardı. Mallar damgalandıktan sonra, üreticiler bunları açık pazarda satışa sunmadan önce daha yüksek bir fiyattan geri almak zorundaydılar.

Kuşkusuz bu aşama çok uzun sürmedi ve sanayi deneyimi terk edilmeden uzun süre önce özel müşterilere doğrudan satışa izin verildi.⁵⁰ Ayrıca, fabrikalar için çalışan zanaatkârlardan bazıları, fabrikalar faaliyetlerine son verince, muhtemelen bağımsız üreticiler haline gelmişlerdi.⁵¹ Ama bütün bu karışıklık onların üretim düzenlerini bozmuş olmalıdır; bu nedenle de Mehmed Ali Paşa'nın ekonomik politikalarının, Mısır'ın ithal mallara bağımlılığını azaltmayı amaçlasa bile, en azından bazı sektörlerde fiiliyatta tersine bir etki yarattığı ileri sürülmektedir.⁵²

1850 DOLAYLARI: LONCA ŞEYHLERİ, “TANIDIK BİR YÜZ” OLMANIN ÖNEMİ VE KAFA KARIŞTIRAN GÖRECE LONCA ÖZERKLİĞİ SORUNU

Yaklaşık 40 yıl önce, genel olarak Osmanlı özel olarak da Kahire loncalarının esas olarak devlet idaresinin bir parçası oldukları ve diğer devlet kurumlarının zayıf temsil edildiği bir kentsel ortamda, toplumsal kontrol ve vergilendirme aracı olarak işlev gördükleri öne sürülmüştü.⁵³ Bu iddia üstünde yoğun tartışmalar olmuştur ve bu yazarın görüşünce, bir bütün olarak Osmanlı topraklarına uygulandığında savunulabilir değildir. Makamlarını satın alan lonca başları zaman zaman astları üstünde ciddi baskı uygulamış olabilirler ama buna rağmen İstanbul zanaatkârları örgütleri üstünde belli bir kontrolü korumuşlardı.

Ancak, şimdilik, özel bir durum teşkil eden 1840'lar ve 1850'lerdeki Kahire ile ilgileniyoruz.⁵⁴ Görece lonca özerkliği yandaşlarını bu örgütleri merkezî denetimin “aktarma kayışları” olarak görenlerle karşı karşıya getiren tartışmada, lonca şeyhlerinin rolüne özel bir dikkat gösterilmiştir. Mehmed Ali Paşa idaresinin bu şeyhleri kendi amaçları için kullandığı kuşkusuzdu: Şeyhler işçi ve/veya mamul mal temininden sorumlu kılınmışlardı. Bu baskı valinin, Osmanlı'da hıdiv olarak bilinen halefleri zamanında ancak kısmen azalmıştı. Muhtemelen bazı lonca şeyhleri bu durumdan

yarar sağlıyor, böylece de Osmanlı zanaat dünyasına özgü ekonomik eşitsizlikleri ön plana çıkarmış oluyorlardı.

Ayrıca Kahire şeyhleri, en sıradan işler dışında, kefil bulunmayan hiç kimsenin işe alınmamasını sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Hatta 1850 dolaylarında kente gelen göçmenlerin, en küçük bir sorumluluk taşıyan hemen hemen her iş için “tanıdık yüzlerin” tercih edilmesi nedeniyle, mecburen toplumsal hiyerarşinin en alt basamaklarını işgal ettikleri iddia edilmiştir.⁵⁵ Kayıtlarda şeyhlerin loncalarının üyelerine kefil oldukları örnekler de bulunmaktadır; bu uygulama muhtemelen İstanbul’da bu kadar yaygın değildi.⁵⁶ Merkezî eyaletlerde kentliler ile köylülerin karşılıklı kefaletleri ender bir olay değildi, hatta tersi söz konusuydu. Başkentte de yeni gelenlerin işe başlamasından önce çoğu kez birinin onlara kefil olması gerekliydi. Ancak, eğer lonca kethüdaları yönetimlerindeki zanaatkârlara düzenli olarak kefil olsalardı, bu duruma kuşkusuz bu yöneticilerin görevden alınması ya da (yeniden) atanmasıyla ilgili genellikle oldukça uzun çok sayıdaki belgede yer verilir. Belki de Mehmed Ali Paşa’nın Kahire’inde denetim gerçekten daha sıkıydı.

Ancak, yakın zamanlarda Kahire loncalarının yarı resmî denetim işlevleri üstündeki bu vurgu sorgulanmaya başlanmış ve lonca yaşamının “özerk” yönleri yeniden bilimsel tartışmalara girmiştir.⁵⁷ Artık zaman içinde kayda değer değişiklikler olduğu kabul edilmektedir: 1600’lerin ortası ile 1700’lerin ortası arasında birçok Kahireli lonca üyesi, şeyhlerinin atanmasında ciddi enerji harcamıştır. Kimi zamanlarda kadıyı bile atlayarak, doğrudan valiye gitmişlerdir. Eğer şeyhler yalnızca devletin hizmetindeki “aktarma kayışları” olsaydı bu işlemler gereksiz olacaktı. Öte yandan, 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde Kahire’nin kadı sicillerinde artık eski tarz atama belgelerine rastlamayız. 1830’larda lonca meseleleriyle ilgili kayıtlar artık, Mehmed Ali Paşa tarafından yeniden örgütlenen devletin, zanaatkârlar ve örgütleri üstünde doğrudan kontrolde bulunma niyetini vurgulamaktadır.⁵⁸ Bazı lonca şeyhleri bu süreçte devletin gönüllü temsilcileri olmuştu. Bu nedenle, 19. yüzyıl içinde birçok loncanın devlet aygıtı karşısında özerkliğini yitirdiğini ve bir dereceye kadar özyönetimi içeren eski uygulamaların ortadan kalkmakta olduğunu varsaymak makul görünmektedir.⁵⁹

SONUÇ: KAHİRE İLE İSTANBUL ARASINDA ZANAATKÂRLAR

1670'ten sonraki dönem, özellikle de 18. yüzyıl düşünüldüğünde, İstanbul ile Kahire'nin lonca üyeleri arasında yapılacak bir karşılaştırma, egemen "Osmanlı" modeli içinde ciddi farklılıklara işaret etmektedir. Kuşkusuz her iki kentte de loncalar, yöneticilerince idare edilen zanaat ve ticaret ustalarının birlikleriydi, ama lonca yöneticilerinin görevleri Kahire'de İstanbul'da olduğundan oldukça farklı gözükmemektedir. Örneğin lonca yöneticilerinin örgütleri için toplu hammadde satın almasının, Osmanlı başkentinde Mısır metropolüne göre daha önemli olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ya da en azından bu konu daha fazla bilimsel ilgi çekmiştir. Aynı şekilde, İstanbul'un lonca kethüdaları için hem toplumsal bir yükümlülük hem de bir eğlence olduğu anlaşılan, kent dışındaki açık alanlarda düzenlenen kır gezintilerinden, Kahire zanaatkârlarıyla ilgili olarak, benim ulaşabildiğim araştırmalarda söz edilmemektedir.

Bu iki metropol arasında şüphesiz daha erken zamanlarda da farklar mevcut olmuş olabilir, ancak gerek birincil gerekse ikincil kaynaklarımız yalnızca 1670'ten sonraki dönemle ilgili olarak kent içi ve bölge içi farklılıklara odaklanmaya imkan verecek miktardadır. Öte yandan, bir konu hakkındaki gözlem her zaman o konuyu açıklayabilme yeteneğiyle eşit değildir: Gediğin imparatorluk çapındaki dağılımı buna bir örnektir. 1800'e gelindiğinde önemli sayıda İstanbul loncası bu düzenlemeyi benimsemişti ama henüz bilinmeyen nedenlerle Kahire'de gediğin yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır. Devlet kontrolüne yönelimin en hızlı olduğu 1840'larda bile, kırsal bölgelerden gelen göçmenlerin çok sayıda loncaya girdikleri anlaşılmaktadır.⁶¹

Buna karşın, zamanla, Şam'da gediğin *kedek* denilen Araplaşmış bir biçimi ortaya çıkmıştı (bkz. Onuncu Bölüm). Şamlılar bunun için Arapça bir sözcük yaratmak yerine bu Türkçe ifadeyi benimsediklerinden, bu kurum Suriye eyaletlerine imparatorluğun Türkçe konuşan kesimlerinden yayıldığını varsayabiliriz. Ama *gedik/kedek* buralarda yaygınlaştıkça, neden Kahire'de benimsenmemiştir?

Belki de bu özgün dağılımdan, İstanbullu ve Şamlı zanaatkârların Kahireli meslektaşlarından oldukça farklı sorunlarla karşılaştıkları sonu-

cunu çıkarabiliriz. Osmanlı başkentinde de hayat zordu ama bu zorluklar 1700'lerin sonlarında Kahire zanaatkârlarının, Memlûk beylerinin hanedanlıkları arasındaki şiddetli rekabetten çıktıklarıyla karşılaştırılmazdı. Öte yandan İstanbullu ve hatta belki de Şamlı zanaatkârlardan meşru hükümdarlarına, diğer bir ifadeyle Osmanlı padişahlarına hizmet etmeleri, Mehmed Ali Paşa'nın fiili hükümdar haline gelip yerel zanaatkârları seferber etmesinden önce Kahire'de vaki olan duruma kıyasla çok daha sık karşılaşılan bir talepti. Belki de Osmanlı başkentindeki daha yasal ve meşrulaştırılmış sömürü, bir savunma mekanizması olarak birçok zanaatkârın gedik aracılığıyla daha katı kuralları olan bir örgütlenmeye gitmesine yol açmıştı. Buna karşın 18. yüzyıl sonlarında Kahire'nin belirgin özelliği olan karmaşada katı örgütlenme biçimleri fazla yararlı görülmemiş olabilir: Tersine, çoğu kez hızlı çözümler gerekiyordu ve küçük gruplar, hatta tek tek ustalar bunları daha çabuk benimseyebilirlerdi. Ya da belki de bu belirsizlik ortamında herkes komşusundan kuşkulanıyordu ve bu da loncaların güçlenmesini engellemişti. Bugünkü bilgi durumumuzda bu tür önermeler yalnızca fikir yürütmekten ibarettir.

Açıktır ki bu tez ancak İstanbul ve Kahire loncalarının üyeleri olan ustaların çıkarlarına kayda değer bir ölçüde hizmet ettiklerini varsayarsak anlamlı olabilir; bu varsayım da bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Ancak, 19. yüzyıl ortalarında Kahire'de meydana gelen gelişmeler lonca özerkliğinin yitirilebileceğini göstermektedir; tıpkı gediğin yaygınlaşmasının, üyelik konusunda daha önceki esnekliği yok ettiği gibi (bkz. Dördüncü Bölüm). 1700 dolaylarında İstanbul'da geçerli olan, mutlaka 1850 civarında Kahire için geçerli değildi. Aynı şekilde Osmanlı zanaatkârlarının elindeki "siyasi" seçenekler de, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bir dönemden ötekine değişiklik göstermiş olabilir.

ZANAATKÂRLARIN SİYASİ ROLLERİ

Meşru iktidarın padişahların ve onların hizmetkârlarının (askerî) tekelinde olduğu, kuramsal olarak mutlakîyetçi bir devlette “siyaset” teriminin uyruklarla (reaya) ilgili olarak kullanıldığında kazanacağı anlamı açıklayarak işe başlamalıyız. Kuşkusuz 1700'lere gelindiğinde Osmanlı siyasetinin iki ana kategorisi olan askerî ile reaya arasındaki sınırlar çoğu kez bulanıktı; aslında hem zanaatkârların hem de askerî birlik mensuplarının, askerî statüsüne sahip oldukları iddiasında bulunabildikleri gerçeği bile tek başına bu muğlaklığı açıklamaya yetebilir.¹

Bu bağlamda kol işçiliğinin hiçbir zaman padişaha hizmetle, dolayısıyla da askerî statüsüyle uyumsuz olduğunun düşünülmediğini akılda tutmalıyız. 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında padişahın hizmetkârları ile vergi mükellefi nüfus arasındaki ayırım gerçekten çok ciddiye alınıyordu.² Gene de, öne çıkan tek özellikleri padişah için çalışmak olan insanların terekeleri askerî sınıfın mirasıyla ilgilenen memurun (askerî kassam) sorumluluğundaydı; bu arada belirtelim ki, aynı memur, padişahın hazinesinin bu miraslardan aslan payını almasını da sağlardı. Bu nedenle bazı zanaatkârlar “siyasi” eylemlerini Osmanlı siyasi seçkinleriyle olan –belki de zayıf– bağlantılarıyla haklı gösterebilirlerdi.

GÜNLÜK TABAN POLİTİKALARI: ALANIN İNCELENMESİ

İşe çalışmamızın amaçları açısından “günlük siyaset” sayılacak girişimleri tanıtarak başlayacağız. Mütevazı bir düzeyde, padişaha dilekçe vermek bu tür bir “siyasi eylem”di ve ilke olarak imparatorluğun bütün sakinlerinin bu eylemde bulunmalarına izin verilmişti. Zanaatkârlar ile onların temsilcileri olan lonca başları şimdi çoğu kaybolmuş olan çok sayıda dilekçe sunmuşlardı; gene de günümüze kalmış resmî yanıtlar Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin, bu çalışma da dahil pek çok araştırma için önemli bir kaynak hükmündedir.³ Zanaatkârlar dilekçelerini valilere, hatta onların vekillerine (*kaymakam*) de verebilirlerdi, ama bu tür vakalarla ilgili taşraya ait belgelerden çok azı günümüze ulaştığından, belli dilekçe türlerinin

valilere, diğerlerinin ise doğrudan Osmanlı merkezine gidip gitmediğini bilemiyoruz.⁴

Zanaatkâr dilekçelerinin birçok kez arka planını oluşturan rekabet ve çekişme unsurunu dikkate aldığımızda, ilgili belgelerin yazılması ve sunulması için destek sağlanmasını ve ayrıca bütün bu tür pazarlıklara mutlaka eşlik etmiş olması gereken para toplama işini siyasi eylemler olarak tanımlamak makul gözükmemektedir. Zira sıradan uyruklar için bir posta hizmeti olmadığından, bir taşra kasabasından başkente bir dilekçe göndermek için ciddi bir tutar gerekiyor olmalıydı. Dilekçe vereceklerin başkentte yaşamaları halinde bile, bir taslak hazırlanması ve yetkili bir kâtibin doğru hattı (yazıyı) kullanarak temiz bir kopya çıkarması gerekiyordu; belgenin hızla yerine ulaşması için kapıcılara ve diğer görevlilere hediye vermek de muhtemelen yararlı oluyordu.

Zanaatkâr gruplarının kadı mahkemelerindeki kimi faaliyetleri de siyasi eylemler olarak sınıflandırılabilir. Zanaatkârların loncalarının başındaki kişiden hoşnutsuz olup onu görevden aldirmek, yerine uygun birisini bulmak ve bazen eski görevliden bu makamı satın almak amacıyla para toplamak için yaptıkları faaliyetler modern dernekler ya da işyerlerindeki “işyeri siyaseti” ile karşılaştırılabilecek, küçük ölçekli siyasi eylemler sınıfına sokulmalıdır. Aynı şekilde, belli zanaatların icrasını düzenleyen, 18. yüzyılda İstanbul’da *nizam*, 1840’larda ve 1850’lerde Kahire’de *usul* olarak bilinen tüzüklerin çıkması öncesindeki pazarlıklar da günlük siyasi eylemler olarak sınıflandırılmalıdır.⁵ Bir dokumanın imalinde belli bir tür boyaya ya da değişik tipte ipliklerin karıştırılmasına izin verilip verilmemesi bazı zanaatkârlar için yarar anlamına gelirken, diğerleri için önemli bir kayıp demektir. Genelde, belli bir zanaatla ilgili kuralların en etkin lonca üyelerinin çıkarlarına uyacak şekilde tasarlandığı söyleyebiliriz.

Farklı türden felaketler de tabandan gelen siyasi eylemler için başlangıç noktası oluşturabiliyordu. Kentteki bir iş hanı ya da çok sayıda zanaatkârın paylaştığı bir atölye yandığı ya da çöktüğü zaman dükkânlarını kaybeden zanaatkârlar önce kentin değişik yerlerine dağılırlardı. Ama gerekli tamirler yapıldıktan sonra geri gelip gelemeyecekleri, lonca içi politik müzakereler, hatta kadının müdahalesini gerektiren tartışmalı bir

mesele olabilirdi. Lonca kontrolünden kurtulmak isteyen ustalar ortak bir işyerine dönmeyi tercih etmeyebilirlerdi. Bu nedenle “lonca siyaseti” kaynaklı kaygılar salt ekonomik konular –örneğin zanaatkârlar ya da zanaat grupları eski hanlarına geri dönüp dönmemeye karar verecekleri zaman istenen kira miktarı– kadar önemli olabilirdi.

Kimi küçük çaplı siyasi eylemler de birçok zanaatkâr vakti zamanında Osmanlı hanedanından birisinin kurduğu bir vakfa ait yapılarda çalıştığı için gerekli oluyordu. Bu tür yerlerin idaresi saray hiyerarşisinde üst düzeyde bir görevli olan kızlar ağasının elindeydi.⁶ Ayrıca, vezirlerin kurduğu vakıflar bile çoğu kez devlet yönetiminin üst kesimi ile yakın ilişkileri olan kişilerce yönetiliyordu. Bu kişiler kira toplanması gibi sıradan işlerle ilgilenmezlerdi. Ama bir hanın ya da bir sıra dükkânın kiracıları yerel vakıf yöneticilerinden hoşnut değillerse, konuyu İstanbul’daki bu yüksek mevkideki kişilere taşımaları gerekebilirdi. Bu tür vakalar, birçok zanaatkârın ilk Osmanlı padişahları tarafından kurulan vakıflara ait mülklerde çalıştığı Bursa’da 18. yüzyılda özellikle sık görülüyordu.

Böylesi meselelerin tartışılması zanaatkârlar ve lonca büyüklerinin normal faaliyetlerinden sayılırdı. Bildiğim kadarıyla, günümüze kalan belgelerde zanaatkârların, üstlerinin onlar adına aldıkları bütün kararlara uymaları gerektiğini söyleyen devlet memurlarıyla karşılaşmıyoruz. Ayrıca dilekçe sahiplerinden, seçkin memurların onların mesleki kurallarını belirlemelerine izin vermeleri istenmediği gibi, Müslüman ve gayrimüslim zanaatkârlar arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda kadı anlaşmazlığın taraflarına kendi konumlarını aşan konulara karışmamalarını da söylemezdi.

Aynı derecede önemli bir konu da zanaatkârların mültezimlerin talepleriyle başa çıkmak zorunda olmalarıydı. Ancak, bu yerel otorite sahiplerine direnen zanaatkârların eylemlerinin ne ölçüde meşru sayıldığı çok açık değildir. Kuşkusuz bazı durumlarda, zanaatkârların mültezimlerin haksızlıklarından şikâyet eden dilekçelerinin başkentteki yetkililer tarafından anlayışla karşılandığına rastlıyoruz. Bunu bir örnekle daha iyi açıklayabiliriz: Bir şap madeni mültezimi, boyacıları ve debbağları idarece belirlenen miktarlarda şapı, gene idari kararla saptanmış fiyatlardan almaya zorlama hakkına sahipti. Bu kuraldan etkilenen zanaatkârlar, söz konusu

şapın düşük kalitede ya da ihtiyaçlarından fazla olduğunu düşünebiliyor, hatta her iki durum da geçerli olabiliyordu. Şikâyet etmeleri halinde, ilgili mültezime genel kurallara uyması için bir talimat verilebiliyordu. Ama bu uyarı işe yaramazsa, zanaatkârlar şap kaçakçılığı yapmaya meyledebiliyordu ve uygulamada bu duruma çoğu kez hoşgörü gösterilse de devlet temsilcileri bunu kesinlikle yasal addetmezlerdi. Ama eğer kaçakçılık yapan zanaatkârların ifadeleri elimizde olsaydı, kendilerini büyük olasılıkla yerel iktidar sahiplerinin şerli dalaverelerine karşı “kadim geleneği” savunmaktan başka bir şey yapmadıkları şeklinde savunduklarını görebilirdik.

İYİ HAL KEFALETİ

Osmanlı ülkesinde yabancılar, çoğu kez çalışmak amacıyla, bir yere geldiklerinde kendilerinden kefil istemek yaygın bir âdetti. Kefiller söz konusu kişinin/kişilerin çağrıldıkları zaman mahkemeye gelmelerini (kefil binnefs) veya borçlarını ödemelerini (kefil bilmal) garanti ederlerdi. Örneğin 1500’lerin sonlarında Bursa bölgesindeki tarım işçilerinin işverenlerinden, söz konusu işçiler aynı bölgeden gelseler bile onlara kefalet temin etmeleri istenebiliyordu. 1600’lerin başlarında Ankara’da Celali isyancılarının saldırı tehdidi ortaya çıkınca, kimi mahallelerin sakinlerinden aralarında kötü nam sahibi kimsenin yaşamadığına dair güvence vermeleri istenmişti. Bu belki isyancı askerlere kent kapılarını açabilecek kişileri ayıklamayı amaçlayan bir önlemdi. Ne yazık ki günümüze kalan belgeler bize mahallelerde, pazarlarda, hatta loncalarda karşılıklı güvenceler verilmesi öncesindeki taban siyaseti hakkında fazla bir şey aktarmıyor. Konumu tartışmalı kişiler, saygın zanaatkârların da aralarında bulunduğu itibarlı hemşerilerinin desteği için kulis faaliyetinde bulunuyor olmalıydılar.

1700’lerde *nezir* diye bilinen yeni bir toplu kefalet türü ortaya çıktı. Böyle bir durumda bir köyün ya da –çok daha ender olarak– kentlerdeki bir mahallenin sakinleri asi/haydut denilen birisi civarda görülürse onu yetkililere teslim edeceklerini, yoksa büyük bir para cezası ödeyeceklerini teyit ediyorlardı.⁷ Bu belgeler 18. yüzyılda toplu güvencelerin eski dönemlerde olduğundan daha mı önemli sayıldığı –ve eğer öyleyse neden– sorusunu

gündeme getirmektedir. Bu meselelerin o dönemde zanaatkâr loncalarının güçlenmesiyle ilgisi de araştırılmaya muhtaçtır ama bu gelecekteki çalışmaların konusudur.

ZORAKİ KABUL EDİLEN “SİYASİ” ROLLER: ZANAATKÂRLARIN PADİŞAHLARIN ŞÖLENLERİNE KATILIMI

1500’lerin sonları ve 1600’lerin başlarında olduğu gibi, Osmanlı padişahları 1670’den sonraki dönemde de zaman zaman alaylar düzenler ve zanaatkârların bunlara hem fiilen hem de madden katılımını beklerlerdi. Zanaatkârlar da kentteki törene katılır, geçit arabaları ve başka dekorlar hazırlar ve masrafların bir kısmını üstlenirlerdi. Gerek İstanbul’da gerekse Kahire’de zanaatkârlar padişahların güç ve dindarlık iddiasında bulundukları bu “tiyatrovary” gösterilerinin önemli aktörleriydi; Mısır metropolü, hac kervanlarının gidiş ve dönüşlerini de ön plana çıkaran bu tür kutlamalarda özellikle tercih edilen bir mekândı. 1720’de III. Ahmed’in (hd. 1703-30) oğullarının sünneti dolayısıyla düzenlenen büyük şenliğe daha yakından bir göz atacağız, çünkü İstanbul zanaatkârlarının arabalarıyla geçişlerini şair/nakkaş Levni bir dizi minyatürde ölümsüzleştirmiştir.⁸

1720 Eylül’ünde, ara sıra havanın kötü olmasına rağmen düzenlenen çok sayıdaki alaya katılanlar sadece zanaatkârlar değildi. Sarayın önde gelenleri de bunlara katılmışlardı, ama bu kişiler yalnızca atlarını, güzel giysilerini ve her şeyden önce kendilerini sergilerken, zanaatkârlardan daha yaratıcı olmaları beklenmişti. İstanbullu zanaatkârlar, tıpkı 1582’deki selefleri gibi, çıraklarına dükkân yaşamından sahneler temsil ettirmişlerdi; bu mekânlar ilgili lonca üyelerinin maddi durumlarına göre belli bir zenginlikte sergileniyordu. Bunları, hatta 1720’deki geçidi süsleyen dev şekiller ile “tekerlekli gemileri” bile kimlerin tasarladığını bilmiyoruz. Padişahın hizmetindeki mimarların ve belki bizzat Levni de dahil minyatürcülerin tasarım sürecine katılmış olmaları olasıdır.

Tasarımın yanı sıra bu sahnelerin yapımı da özel beceriler gerektiriyordu. Bu aşamada çok sayıda marangoz, alçı bezeme ustası, ressam ve başka kişiler katkıda bulunmuş olmalıdır. Padişahın sarayında bu durum takdir edilmişti: Şenliklerin en başında genç şehzadeler hem becerikli işçi-

leri hem de kendilerinin onuruna sergilenecek görkemi yakından görebilmeleri için atölyelere götürülmüşlerdi.

Bu görkemli gösteriler doğrudan ya da dolaylı olarak bütün imparatorlukta zanaatkârların da içinde bulunduğu vergi mükellefleri tarafından finanse ediliyordu. Ama katkılara sıra gelince, İstanbul loncaları en öndeydiler. Ne yazık ki bugüne dek bu konuda somut bilgi veren yalnızca iki belge ortaya çıkmıştır ve bunlar da, zanaatkârlardan çok, tacirlerle ilgilidir. Ama elimizde başka bir şey olmadığından, bu belgeler en azından İstanbul tacirlerinin katkılarının boyutu hakkında bir fikir verebilir. İlk belge, üyeleri Marmara kıyısındaki Yenikapı ile Odun Kapısı civarında faaliyet gösteren nispeten yoksul bir lonca olan taze meyve satıcılarıyla ilgilidir. Hepsi Müslüman ve birçoğu asker olan bu küçük satıcılar, saray adına satın alma yapan bir memur olan pazarbaşının sorumluluğundaydılar (bkz. Dördüncü Bölüm).⁹ Bu loncaya, satıcıların mütevazı kaynaklarına göre ortalama ya da belki ortalamanın biraz altında olan 800 kuruş gibi yüklü bir tutar düşmüştü. Bu müstesna durumda, pazarbaşının bir temsilcisi, esnaftan daha sonra toplamak üzere, parayı avans olarak vermişti. Loncanın daha iyi durumdaki üyelerinin her birinin bu amaç için 2,5 kuruş, orta düzeydekilerin ise 1,5 kuruş vermeleri bekleniyordu. Yoksullar da unutulmamıştı, ama kişi başına yalnızca bir kuruşla kurtulmuşlardı.

Nakit ödemelere ek olarak birçok lonca üyesinin, sarayın hizmetinde olup olmamasına bakılmaksızın, bayramlarda padişaha armağanlar sunması beklenirdi; 1720'deki sünnetler de bu kurala istisna oluşturmuyordu.¹⁰ Bu tür armağanları verenler herhalde bu durumdan hoşnut değillerdi, ama benim bildiğim tek yakınma, esas olarak çok büyük ihtimal Fransız ve İngiliz kumaşlarının ticaretini yapan İstanbullu çuha satıcılarıyla ilgilidir.¹¹ Bu tüccarların dilekçesine göre teamül ihlal edilmişti, çünkü 1675-76'da büyük bir saray şöleni yapıldığında gerek kadı sicilleri gerekse o dönemde hazırlanan özel kayıtlar (defter-i sur-i hümayun; her ikisinin de şimdi kayıp olduğu anlaşılmaktadır) çuhacıların İstanbul Kapalıçarşı'daki büyük tüccarların yamakları olduğunu ve hediyelerini daha zengin ve önemli meslektaşlarıyla birlikte verdiklerini göstermekteydi.¹² Şikâyetçiler buna göre uygun bir katkı hazırlamışlardı.

Ne var ki, hediyeler hazırlandıktan sonra, muhtemelen meyve satıcılarına borç veren pazarbaşından daha yüksek rütbeli, sarayın genel alımlarından sorumlu bir görevli (*bazargânbaşı-ı şehriyari*) çuhacıların kendisinin yamakları olduğunu iddia etmişti. Dolayısıyla yeni bir katkı ihtimali doğmuş, bunun üzerine kumaş tacirleri izlenmesi gereken âdet olarak 1675'teki uygulamayı gündeme getirmişler, bu sav da teamüle düşkün Osmanlı bürokrasisince ciddiye alınmıştı. Tacirlerin “kadim geleneğe” değil, yazılı kanıta atıfta bulunmaları ilginçtir; bu vurgu, Osmanlı'nın 18. yüzyılının belirleyici özelliği olan artan “bürokratikleşme” ile ilişkilendirilebilir. Şenliğin hazırlıklarından sorumlu memur (sur-ı hümayun emini efendi) gerekli açıklamayı yaptıktan sonra, tacirler dilekçelerine olumlu bir yanıt almışlardı. Şimdi, 1675'te olduğu gibi, mücevherli bir çanta, porselen bir matara ile üç parça kumaş vermeleri bekleniyordu; kumaşların her biri, don sözcüğünün buradaki anlamına bağlı olarak, bir çift külot ya da bir takım giysi için yeterli olacaktı. Bu giysilerden birinin hitayi ipeğinden, ikincisinin atlastan, üçüncüsünün çuhadan olması gerekiyordu; bu armağanların nakit ödemelerin yerine mi, yoksa onlara ek olarak mı istendiğini bilemiyoruz.

Kaynaklarımız zanaatkârların kamuya açık padişah şölenleri hakkında ne düşündüklerini kaydetmemişlerdir. Kimi bu tür olayların yarattığı ek işten memnun olmuş olabilir. Bazıları için de şehzadelerin ve saray ileri gelenlerinin, hatta bizzat Sultan III. Ahmed'in huzuruyla onurlandırılmak önemli olabilirdi. Özellikle gençlerin, bazılarına rol yapma becerilerini uygulama, hatta alt düzey yetkililerle dalga geçme olanağı sağlayan bu şölen- sel coşku havasından hoşlanmış olmaları gerekir.¹³ Ama birçok zanaatkârın, özellikle de bunlardan ailesi olanların, böylesi olayları esasen fuzuli bir masraf kapısı olarak görmeleri olasıdır. Eğer bir gün sur-ı hümayun emininin kayıtları ortaya çıkarsa bunları daha iyi anlamak mümkün olabilir.

DİNİ ÇEŞİTLİLİĞİN YÖNETİMİ

Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte çalıştıkları her yerde –ki imparatorluğun büyük kentlerinin çoğunda nüfus karışıktı– toplumlar arası ilişkilerin yönetilmesi gerekliydi. Osmanlı idaresi Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde yaşamalarını öngörüyordu ama zana-

atkârların örgütlenmesine ilişkin olarak böylesi bir resmî baskı yoktu. Tersine, karışık loncalar yaygındı; ancak, 1800’lerde tek dinli loncaların sayısının artmakta olduğu anlaşılmaktadır. Kesin hükümler vermek için henüz erken ama bu dönemde kimi loncalar görüldüğü kadarıyla dini hatlar temelinde bölünmüşlerdi.

Farklı inançlara sahip lonca üyeleri arasındaki ilişkiler hakkında çok fazla belge yoktur: Kadiya ya da merkezî yönetime taşınmayan meseleler çoğu kez yazılı kaynaklara geçmemiştir. Muhtemelen çok sayıda anlaşmazlık çarşıda, handa ya da bir dükkânlar sokağında, saygın bir yerel kişinin aracılığıyla çözülmüyordu. Ancak, konu açıklığa kavuşmamıştır, çünkü gayrimüslimlerin loncaları, incelendiği kadarıyla, Müslüman zanaatkâr arkadaşlarıyla ilişkileri bağlamında değil, kendi cemaatleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Ancak, 1700’lerin sonlarına ait kimi fermanlar bu soruya biraz ışık tutmaktadır. Örneğin 1760’larda İstanbul’un merkezinde faaliyet gösteren Yahudi ve Müslüman attarlar arasında büyük bir anlaşmazlığa rastlıyoruz.¹⁴ Şikâyeti başlatan, Müslümanların, Avrupa gemileriyle ithal edilen ilaçların yalnızca kendi aralarında dağıtılması konusunda karşılıklı anlaşarak, kendilerini bu piyasadan çıkarmaya çalıştıklarını iddia eden Yahudi attarlardı. Onlara göre bu, yeni ve dolayısıyla kabul edilemez bir düzenlemeydi. Müslüman attarların bu suçlamaları reddetmelerine rağmen, idare en azından kısmen Yahudilerin tarafını tutmuştu: Yahudiler, kahve ve şeker dışında, gene kendi geleneksel paylarını alacaklardı. Her iki tarafa da yeni çatışmalardan kaçınmaları emredilmişti.

İdare kahve ve şekerin Müslümanlara ait bir alan olmasını öngördüğüne göre, bu muhtemelen önemli bir imtiyazdı, çünkü bu kalemler artık temel tüketim öğesi haline gelmişlerdi, ama daha da önemlisi olay sosyopolitik konumla değil, tamamen ekonomik fırsatlarla ilgiliydi. Eğer şimdiye dek incelenen belgeler bir kılavuz olabilirlerse, Müslümanlar ile gayrimüslimleri karşı karşıya getiren genellikle ticari rekabetti ve idare, Müslümanların otomatik olarak “kefereler”e karşı desteklenmesi gerektiğini hiçbir şekilde varsaymadığı gibi, kabul görmüş bütün zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin geçimlerini sağlamaları gerektiğini ve ilk önceliğin barışı korumak olduğunu vurgulamaktaydı.

ZANAATKÂRLAR “SİYASİ” ROLLER ÜSTLENİRKEN LONCALARIN BUNU ÇOK ENDER YAPMASI

Bu aşağı yukarı rutin çatışmalara ek olarak, içinde protestolar ve İstanbul ile Edirne'deki ayaklanmaların da olduğu daha çarpıcı olaylar da vardı. Büyük olasılıkla Osmanlı yönetici sınıfının birçok üyesinin görüşlerini ifade eden bazı vakanüvisler kent isyanları ile bunların çoğu kez ilişkili olduğu askerî ayaklanmaları kınarlar. Zanaatkârlar kendi başlarına çok sık isyan etmezlerdi; onların daha çok, baş aktörün başka bir grup olduğu kent isyanlarına katıldıklarını görürüz. Yiyecek kıtlığı olduğunda Şam'ın “küçük insanları” valilere ve onların tacir müttefiklerine karşı gösteri yapabiliyorlardı; zira yoksullar, az çok haklı olarak, tacirlerin fiyatların daha da artacağı umuduyla tahıl stokladıklarına inanıyorlardı.¹⁵ Bu göstericilerden çoğunun zanaatkâr olduğu kuşkusuzdur ama en azından mevcut kaynaklara göre, yiyecek isyanlarını loncalar örgütlemiyordu.

Zanaatkârların katılımıyla dikkat çeken, kayda geçmiş isyanların sınırlı sayısını da dikkate alarak, 1670'ten kısa süre önce meydana gelen oldukça çarpıcı bir olaya yer vereceğiz. Evliya Çelebi'nin, akrabası sadrazam Melek Ahmed Paşa'yı makamından eden protestolara ilişkin anlatısında, görece ayrıntılı bilgiler bulunabilmektedir. Evliya bu olayların bir kısmına tanık olmuştu, hatta paşanın adamlarından biri olarak biliniyordu.¹⁶ Gezginiimizin anlattığına göre, sadrazamın 1651'de Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Azak kalesine askerlere maaş ödemek üzere altın sikke göndermesi gerekiyordu ama hazineye yalnızca gümüş kuruş vardı. Melek Ahmed Paşa parayı göndermenin en iyi yolunun gümüş kuruşları çarşıda altınla değiştirip altınları göndermek olduğuna karar vermişti, çünkü altının nakli çok daha kolaydı. Ancak, sadrazamın yardımcılarının bazıları hazineden aldıkları sağlam gümüş para yerine çarşıda kırık sikkeler ile biraz dokuma ve şap dağıtmışlar, bunlara da piyasa değerinin çok üstünde fiyat biçmişlerdi. Öfkelenen tacirler ve onların Peygamber'in soyundan (*seyyid*) müttefikleri Melek Ahmed Paşa'ya şikâyetle bulunmuşlar ama paşa kızıp onları kovmuştu. Evliya, vezirin kötü niyetli danışmanlarınca kandırıldığını ima eder ama paşanın öfkeli tepkisi, aklımıza belki de Melek Ahmed'in astlarının üçkağıtçılığı

hakkında kendisinin kabul edebileceğinden daha fazla bir bilgiye sahip olmadığı kuşkusunu düşürmektedir.

Ertesi sabah Saraçhane’de çalışan debbağlar ellerinde bayraklar ve davullarla Topkapı Sarayına yürümüşlerdi.¹⁷ Grupta lonca büyükleri (*ihtiyarlar*) ile seyyidler ön plandaydı ve hepsi de çok sayıda devlet ileri geleninin idamını istiyordu. Başlangıçta sadrazam onları ikna edebilecek gibi görünmüş ve kalabalık dağılmıştı. Ancak, Evliya’ya göre üst düzey ulemadan şeyhülislam Aziz Efendi ile seleflerinden biri kalabalığın en saldırgan unsurlarını kışkırtarak kavgaya geri dönmelerini sağlamışlardı. En sonunda sadrazam kendisini ancak görevinden ayrılıp, Rusçuk gibi uzak bir yerde vali olmayı kabul ederek kurtarabilmişti.

Zanaatkâr politikalarını tartışmamız açısından bu öykü çok ilgi çekicidir, çünkü Evliya olaylarda “ak sakallı” lonca ihtiyarlarının aktif bir rol oynadıklarını belirtir; burada lonca başları mütevazı dilekçe sahipleri olarak değil, haklarından emin, imparatorluğun ikinci önemli kişisi de dahil kimseden hakaret kabul etmeyecek bir havada gözükmektedirler. Evliya bu bağlamda –çoğu kez bekâr olan– debbağların fiziksel güçlerinden söz eder ve onları bir noktada ahiler olarak adlandırarak bu zanaatın geleneklerine ve dayanışma özelliklerine değinir. Gezginin anlatısında bu zanaatkârlar karışıklıkta kilit rol oynamıştır.¹⁸ Evliya’nın, ayrıca, debbağların pirleri Ahi Evran’a bağlılıkları hakkında da söyleyecekleri vardır ve bu zanaatkârların zenginliğinden ve haklarını savunmaya hazır olmalarından bahseder. Bu ifadeler en azından bu olayda kimi loncaların bir kent ayaklanmasına aktif katılımına işaret etmektedir.

Öte yandan, eskiden üst düzeyde bir din görevlisiyken, o zaman görevden alınmış ve sürülmüş birisi olarak aynı olaylar hakkında yazan vakanüvis Karaçelebizade ayaklanmada İstanbullu askerlerin ve saraylıların rolünü vurgular; ancak zanaatkârlara gelince, onlar hakkında söyleyecek sözü nispeten azdır.

Lonca üyelerinin büyük rol oynadıkları ikinci bir isyan 1688’de, Macar cephesinden yenilgiye uğramış ve maaşlarını alamamış askerler İstanbul’a doluştukları zaman meydana gelmiştir. *Zorba* diye bilinen bu askerler zanaatkârları ve dükkâncıları soymuş, idare bunları dağıtmayı ve

frenlemeyi başaramayınca da anarşik koşullar ortaya çıkmıştı. Bu anarşide dönemin sadrazamı Siyavuş Paşa öldürülmüş ve haremindeki kadınlar köle olarak satılmışlardı. Sonunda sabırları tükenen zanaatkârlar zorba baskısına karşı, gene bir seyyidin liderliğinde isyan etmişlerdi. Seyyid Osman Atpazarı'nın kendisi de bir zanaatkârı, ama önderliğiyle o kadar itibar kazanmıştı ki sarayla zanaatkârlar adına pazarlık edebilmişti. Zanaatkârların kabul edebilecekleri yeni bir grup üst düzey görevli atandıktan sonra zorbalar dağıtılmış ve işler eski haline dönmüştü. Birçok askerî ve idari görevlinin İstanbul piyasasıyla olan yakın bağlantılarının, onları zanaatkârların yağma ve düzensizliğin artık sona ermesi talebine duyarlı kıldığı öne sürülmüştür.¹⁹

Daha sonraki isyanlara ilişkin anlatılarda bu tür lonca katılımı pek sık tekrarlanmamıştır ve mevcut bilgilerimiz temelinde, 18. yüzyıl zanaatkârlarının 17. yüzyıldakilere göre kendi inisiyatifleriyle daha az ayaklanıp ayaklanmadıklarını söyleyemiyoruz. Belki de vakanüvisler arasında bu noktadaki iradeyi yalnızca askerlere ve din adamlarına atfetmek bir gelenek haline gelmişti.

1700'lerde askerî isyanlar çıktığında zanaatkârlar her zaman, ilgili askerî birliklerin bir parçasını oluşturdukları için sokağa çıkan, ikincil roldeki kişiler olarak betimlenmişlerdir. Ama gerçekte zanaatkârların ana katılma nedeni büyük olasılıkla geçimlerini tehlikede görmeleriydi. 17. yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed (hd. 1648-87), II. Süleyman (hd. 1687-91), II. Ahmed (hd. 1691-95) ve II. Mustafa (hd. 1695-1703) dönemlerinde padişahlar Edirne'yi âdet olduğu üzere av seferleri için ziyaret etmekle yetinmeyip, kentteki sarayda ikamet etmeyi tercih ettiklerinde, başkentin kalıcı olarak bu kente taşınacağına dair söylentilerin çıktığı anlaşılmaktadır. Saray hem lüks hem de gündelik eşyaların başlıca müşterisi olduğundan, İstanbullu zanaatkârlar arasında bu nedenle huzursuzluk baş göstermişti. Ücretler çoğu kez düşük bile olsa, sarayla ilişkinin getirdiği bir prestij ve muhtemelen daha elle tutulur başka yararlar vardı. Bu nedenle İstanbul zanaatkârları 1703 ayaklanmasına katılmışlar ve yeni padişah III. Ahmed'den (hd. 1703-30) artık başkentte ikamet edeceğine dair söz alınmıştı.²⁰

Zanaatkârların hoşnutsuzluğu, III. Ahmed'in tahtı hem kazanmasında hem de kaybetmesinde en azından kısmen bir rol oynamıştı:

1720’lerde Osmanlı İmparatorluğu İran’da Safevi iktidarının dağılmasından yararlanmak amacıyla bir dizi sefere girişti.²¹ Tebriz birkaç yıl için padişahın eline geçti ama orduları kenti korumayı başaramadılar. Yeni bir sefer planlandı; böylesi durumlarda âdet olduğu üzere İstanbul zanaatkârlarının seferde askerlere eşlik edecek meslektaşlarının masraflarını ödemeleri beklenmekteydi (bkz. Üçüncü Bölüm). Ama gerçekte ordu ilerlemeyip başkent civarında durdu; birçok vergi mükellefi herhalde fedakârlıklarının boşuna olduğu kanısına varmıştı. Elimizde zanaatkârların kendi ifadeleri bulunmadığı için, bu farkındalığın onların askerlerin isyanına katılmasına ne denli katkıda bulunduğunu söylemek zordur. Araya başka mülahazalar da girmiş olabilir: İran’daki savaş uzun yıllardır sürdüğünden, İstanbul halkı başka Müslümanlara yönelik bir seferde, doğu Anadolu’nun sert dağlık bölgelerinde askerlik yapmanın zorluklarının herhalde bilincindeydi. Bazı zanaatkârların genelde savaşın amacını yanlış buldukları için kızgın olmaları da mümkündür. Ayrıca sarayda, yoksulları öfkeliendiren ve genelde sadrazam İbrahim Paşa’nın sorumlu tutulduğu “yeni icat edilmiş lüksler” de vardı.

Kaynaklarımız İstanbul loncalarının ayaklanmada görünür bir rol oynayıp oynamadığını yine belirtmiyorlar. Muhtemelen zanaatkârlar örgütleri içinde bir araya gelerek olayları tartışmışlardı; loncalar böylece temeli olan ya da olmayan söylentilerin yayılmasına olanak veren bir ilişkiler ağı sağlıyordu. Ama halk sokaklara döküldüğünde, bunu lonca üyeleri olarak değil, askerî/milis birliklerinin taraftarları olarak yapmışlardı –hiçbir yerde Ahi Evran bayraklarından söz edilmez. İsyanın elebaşları yeni hükümdar I. Mahmud’un (hd. 1730-54) emriyle idam edildiği zaman da kurbanlar arasında lonca üyelerinin olmadığı ve kentin zanaat örgütlerine yönelik bir suçlama yapılmadığı anlaşılmaktadır.²²

KAHİRE ZANAATKÂRLARININ MEMLÛKIARIN VERGİ TALEPLERİNE VE HEPSİNDEN ÖNEMLİSİ FRANSIZ İŞGALİNE KARŞI ÇIKMALARI

1700’ler ve 1800’lerde Kahire’de meydana gelen zanaatkâr isyanlarına ilişkin çalışmalardan da benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu ayaklanmalar daha önce tartışılan olayların çoğundan daha iyi belgelenmiştir,

çünkü hem Kahireli vakanüvis el-Cabarti hem de 1798 ve 1800 isyanları söz konusu olduğunda Fransız işgal yetkilileri bize bol malzeme bırakmışlardır.²³ Kahire’de el-Hüseyniye ve Rumayla gibi “isyana yatkın” mahalleler vardı. Buralarda yoksul zanaatkârlar yaşıyordu ve el-Hüseyniye’de bulunan Kahire mezbahalarının yakınlarında kasaplar ağırlıktaydı. Fiziksel açıdan güçlü ve kan görmeye alışkın olan kasaplar otoriteye direniş noktasında yalnızca Kahire’de önemli bir rol oynamıyorlardı, onların çağdaşı ve meslektaşı olan İstanbul’un Yahudi kasapları da, büyük şiddet eylemlerinden kaçınmakla birlikte, hahamların ve cemaat yöneticilerinin talepleri karşısında “boyun eğmeyi” reddetmeleriyse tanınıyorlardı.²⁴

En aktif asileri oluşturan genç erkekler arasındaki yakın temaslar el-Hüseyniye ve Rumayla’da komşuluk ilişkilerinin aynı loncaya üyeliğe dayanması sayesinde mümkün olmuştu. Bazı durumlarda komşular/aynı lonca üyeleri yerel tekkelerde de bir araya geliyorlardı. Bugüne dek “isyana yatkın” mahallelere ilişkin bir kanıtın ortaya çıkmadığı İstanbul’da olup bitenlerin aksine, Kahire isyanlarında birkaç zanaatkâr öylesine öne çıkmışlardı ki adları bize kadar ulaşmıştır.²⁵ İstanbul’da da direniş ve isyan açısından diğerlerinden daha aktif mahalleler olması mümkündür, ama elimizde Kahire örneğini inceleyen coğrafi temelli araştırmalarla karşılaştırılabilecek çalışmalar bulunmamaktadır. Günümüz bilim insanlarının merkezî devletin işlerini bir ölçüde saplantı haline getirmeleri, belki de Osmanlı’nın merkezî bölgelerinde böylesi “taban” incelemelerini önlemiştir.²⁶

Ancak, Kahire isyanları kesinlikle bu yoksul mahallelerle sınırlı değildi. Daha 18. yüzyıl sonlarında Memlûk beylerinin aşırı taleplerine karşı meydana gelen ayaklanmalarda katılım çok daha genişti. Ancak, beylerle sözde bir uzlaşmaya varılıp diğer mahallelerdeki huzursuzluk sona erdikten sonra bile özellikle el-Hüseyniye sakinleri tetikte kalmaya devam etmişlerdi. Fransız karşıtı iki isyanda ise kent çapındaki katılım, Napolyon’un işgalinin sonlarına doğru, özellikle bir Osmanlı valisi ile Sadrazam Mustafa Paşa’nın da bölgede oldukları sırada (1800) hemen hemen herkesi kapsıyordu.²⁷ Öte yandan Fransızların üst sınıfların oturduğu Ezbekiye mahallesini bombalamasından sonra isyancıların askeri yenilgisi kesinleşince “burjuvazi” geri çekilmiş ama daha alt tabakaların mahallelerindeki isyan-

cılar direnmişlerdi; bu durum el-Cabarti'yi sıradan halkta gerçekçilik olmadığına ilişkin bazı eleştirel ifadelerde bulunmaya itmıştır.²⁸

DERVİŞ ŞEYHLER: KENT SİYASETİNE KISITLI KATILIM

Fransız işgaline karşı meydana gelen iki Kahire isyanı hakkındaki çalışmalar bu isyanların dinî boyutu üstünde durmuşlardır: Kent sakinleri kentlerinin gayrimüslimler tarafından işgaline öfkelenedikleri için sokaklara dökülmüşlerdi. Kuşkusuz camilerde namazdan önce ve sonra, yabancı askerlerin kötü davranışlarını ve diğer ilgili meseleleri konuşma fırsatı doğuyordu. Ama birçok zanaatkâr ayrıca tekkelerdeki ayinlere katılıyordu ve buralardaki toplumsal ilişkiler büyük bir caminin görece anonimliğine kıyasla daha samimi olmalıydı. Erken dönem Osmanlı lonca tarihinin özelliklerinden biri olan sufi kardeşlik anlayışının 1700'lerin sonlarında kimi örgütlerde hâlâ sürüyor olabileceğini inkâr edemeyiz, ama bu anlayış muhtemelen bir kısım loncada da neredeyse yok olmuştu; yönelimlerdeki bu çeşitlilik İstanbul kadar Kahire için de geçerliydi. Gene de birçok zanaatkâr herhangi bir direniş eyleminin gerçekleşebilmesi için gerekli toplumsal bütünleşmeyi kısmen tekkelerdeki ilişkileri aracılığıyla geliştirmişti.

Daha önce gördüğümüz üzere Kahire'de tekkelere devam genelde mahalle temelindeydi. Buna karşın aynı loncanın üyeleri sufi ritüeller için hep birlikte aynı tekkeye gitmezlerdi. Öte yandan mahallelerdeki yoğun temasların loncaların ve tekkelerin bir bütün halinde el-Hüseyniye gibi yerlerdeki güçlü takım ruhunu yarattığı öne sürülmektedir.²⁹

Merkezî Osmanlı eyaletlerine gelince, Mevleviler, Nakşibendiler, Halvetiler ve Bektaşiler gibi tarikatlar şeyhlerinin sosyopolitik rolleri üstünde ciddi bir vurguyla incelenmişlerdir, çünkü analizlerimizin çoğu kez dayandığı Osmanlı arşiv belgeleri şeyhlerin dinî faaliyetlerinden çok, idari faaliyetlerini yansıtır.³⁰ Konuyla ilgili monografilerden hiçbiri büyük tarikatların şeyhlerinin yerel zanaatkâr meseleleriyle yakından ilgilendiğine işaret etmemektedir. Şeyhler yetkililere, genellikle bir dervişin kendi tarikatları içindeki sorumlu bir konuma atanmasıyla ilgili olarak ya da tekkelerine ait emlakın ve menkul değerlerin tasarrufunu ellerine almak istedikleri zaman dilekçe veriyorlardı.

Ancak, belgelerimiz kimi genel siyasi kaygıları da yansıtır: Örneğin Halvetiler Sünni mezhebinin ve Osmanlı iktidarının sadık destekçileri olarak bilinirdi; öyle ki Osmanlı iktidarının sona ermesinin ardından şeyhlerin çoğu doğdukları ve tekkelerinin yüzyıllardır faaliyet gösterdiği Balkan ülkelerini terk etmişlerdi.³¹ Konya ve Hacıbektaş'taki Mevlevi ve Bektaşî şeyhleri, söz konusu sufi grupları bazen uzak eyaletlerde konumlandıkları halde, kendi tarikatlarına bağlı tekkelerde görece merkezileşmiş bir denetim sağlamışlardı. Ama bu şeyhlerin çok sık kent ve/veya lonca işlerine katıldıkları gözlenmemektedir, aynı şey erken dönem Nakşibendiler için de aşağı yukarı geçerlidir. Bu kuralın bir istisnası olarak, İstanbul ve başka yerlerdeki çok sayıda debbağla ilişkisi içinde olan Kırşehir'deki Ahi Evran tekkesinin ahi babalarına değinmeliyiz (Altıncı ve Yedinci Bölüm). Ne yazık ki ahi babalarının müritlerine manevi alanda yol gösteren mutasavvıflar olarak faaliyetleri hemen hemen karanlıktadır ve bu şeyhlerin müritlerine hiç siyasi tavsiyelerde bulunup bulunmadıklarını bilmemekteyiz.

Bu nedenle aksini gösteren kaynaklar bulununcaya kadar, çoğu derviş ve şeyhin Osmanlı devletine ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne kapsamlı siyasi taahhütlerde bulunmalarına karşın yerel loncaların faaliyetleriyle fazla içli dışlı olmadıklarını varsayabiliriz.³² Ayrıca, zanaatkârların rol aldığı, kentlerdeki sosyopolitik ayaklanmalarda “başı çekenlerin” arasında da tekke şeyhlerinin adlarına rastlamıyoruz.

İKİ PADİŞAH DEVİRMEK: ZANAATKÂRLARIN KÜÇÜK ORTAK OLDUĞU YENİÇERİ-ULEMA İTTİFAKI

Kısa bir ara vererek Kahire'ye döneceğiz. Kentin ana dinî eğitim merkezi olan el-Ezher'deki şeyhlerin özellikle gayrimüslim işgalcilere yönelik kent isyanlarında bazen rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Napolyon'un generali Kléber'in öldürülmesinden sonra, misilleme olarak bazı el-Ezher şeyhleri idam edilmişlerdi; şeyhler suikast planlarını önceden bildikleri halde haber vermemekle suçlanmışlardı.³³ Ama çoğu zaman özellikle üst düzey ulema isyanlardan uzak durmuş ve başlangıç aşamalarında gelişmeleri beklemişlerdi. Daha sonraları çoğunlukla siyasi kurumlar ile isyan-

cılar arasında aracılık yapmaya çalışmışlardı; bu eğilim 18. yüzyılda hem İstanbul'da hem de Kahire'de gözlenmiştir.³⁴

Ancak, bu kuralın istisnaları da vardı. 1703 ve 1730'daki İstanbul ayaklanmalarında isyancı askerler ve zanaatkârlar genellikle mütevazı konumlardaki ulemadan bazı kişilerin açık desteğini almışlardı. Kariyer kaygıları muhtemelen bu âlimlerin üzerinde etkili olmuştur. Nitekim dönemin zeki vakanüvisleri 1730 olaylarını ele alırken, III. Ahmed'in aynı sadrazamı uzun yıllar görevde tutarak ciddi bir hata yaptığı yorumunda bulunmuşlardır. Dolayısıyla sıranın hiç kendilerine gelmeyeceğini düşünen mevki taliplileri isyancılara katılma eğiliminde olmuşlardı: Aynı kaygılar her şeyden önce ileride kadı olma ihtimalleri olan ulemadan kişiler için de geçerli olmuş olmalıdır.³⁵ Aynı zamanda asilerin de en azından bazı ulemanın desteğine ihtiyaçları vardı, çünkü bir padişahı tahttan indirmek ve üst düzey görevlileri öldürmek inandırıcı biçimde meşrulaştırılması gereken ciddi eylemlerdi. İsyancıların ayaklanma için haklı nedenleri olduğunu onaylayacak fetvalar gerekiyordu ve bu belgeleri ancak ulema verebilirdi.³⁶ Büyük olasılıkla 1703 ve 1730'da Edirne ve İstanbul'daki askerler ile onların zanaatkâr müttetiklerinin ayaklanmalarının imparatorluk çapında destek görmesinde ulemanın katılımının önemli bir payı vardı: Gerek II. Mustafa gerekse III. Ahmed tahttan indirildikten sonra yıllarca yaşadıkları halde, onları tahta geri getirmek için ciddi bir hareket olduğuna dair bir bilgimiz yoktur.

İsyancıları harekete geçiren nedenler arasında en azından kısmen dinî kaygılar var mıydı? Bu soruya yanıt vermek zordur. 17. yüzyıl boyunca resmî İslami uygulamaların kapsamını yeterli bulmayıp yeren ve ilk halifelerin daha katı olduğu varsayılan geleneklerine dönülmesini talep eden hareketler çıkmıştır; bu mesaj özellikle cami vaizleri de dahil alt düzey ulema tarafından yayılıyordu. Tarih yazımında bu hareketlerin yandaşları Kadızadeliler olarak bilinmektedir.³⁷ Kaynaklar bize Kadızade ile onun yandaşlarının düşüncelerine kimin kulak verip benimsediği hakkında çok az bilgi verir ama bu kişilerin çoğunun zanaatkâr olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak, yandaşlar bu çevreyle sınırlı değildi: Kadızadeli zihniyeti diyebileceğimiz bu anlayışın seçkin temsilcilerinden biri olan Şeyh Vani Efendi bizzat Sultan IV. Mehmed'in vaiziydi.³⁸

1730 isyanına yol açan önemli faktörlerden biri muhtemelen sarayın lüks yaşam tarzıydı.³⁹ Kadızadelilerin dinî bakış açısından lüksün eleştirisi haklı gösterilebilirdi, ama terazinin öteki yanında, padişahın sarayında devletin görkeminin sergilenmesini öngören “kadim gelenek” vardı. Mücevherli kavuklar, gümüş yaldız kakmalı koşum takımları ve pahalı brokarlar her zaman hükümdarlık debdebesinin parçaları arasında olmuşt; üstelik kitaplara düşkünlüğüyle bilinen ve tutumlu birisi olan III. Ahmed büyük olasılıkla bu tür lükslere seleflerinden çok daha az para harcıyordu. Öte yandan bu tür eşyalar artık çok az zanaatkârın onları görebildiği Topkapı Sarayı ile sınırlı değildi. Seçkinler giderek Boğaz ve Haliç sahillerini gösteriş alanları olarak daha fazla kullandıkça, belli lüks eşyaları gören ve bunlar hakkında konuşan kişilerin sayısı da artıyordu.⁴⁰ 18. yüzyıl başlarında saray kültüründeki sözde “batılılaşma”nın modern tarih yazımında abartıldığı artık bilinmektedir.⁴¹ Ama belki de saray seçkinleri arasında ne kadar “yabancı lüks eşyanın” yaygınlaştığının bir önemi yoktu. Bu ithal malların rejimin dengesini bozması için bunların eskiye oranla daha fazla sayıda insan tarafından görülmesi ve “kadim geleneğin” meşrulaştırmadığı bir bağlamda ortaya çıkması yeterli olacaktı.

Olayların hem pratik hem de simgesel olarak ilginç bir yönü isyanlar sırasında dükkânların açılması ve/veya kapatılmasıdır; bu olgu 1730 isyanı örneğinde iyi belgelendirilmiştir. Huzursuzluk zamanlarında dükkânların kapatılması yağmacıları caydırmayı amaçlayan bir öz savunma aracıydı. Ama bu tür kepenk kapatmalar aynı zamanda durumun normal olmadığını da gösteriyordu; bu nedenle görevliler zanaatkârlara ve tacirlere dükkânlarını açık tutmaları için baskı yapabiliyordu. 1730 isyanıyla ilgili olarak Viyana’ya bilgi veren Habsburg imparatorluğu tercümanının anlatısına göre, Osmanlı kaptan-ı deryası ve aynı zamanda ikinci vezir olan İbrahim Paşa tam da bu nedenle dükkâncılara işlerinin başlarına dönmeleri için çıkmıştı.⁴²

Ayrıca her ne kadar bugün ekonomik güdüler üstünde fazlasıyla durmak demode sayılsa da, ben hâlâ kendileri de lüks mallar üreten İstanbul zanaatkârlarının rakip malların seçkinlerin konaklarına ufaktan da olsa girmelerinden mutsuz olmalarını olası görüyorum.⁴³ Böylece ekonomik düzeydeki hayal kırıklıkları, dinen meşrulaştırılan bir “yabancı lüks

karşıtlığı” tutumuyla birleşerek, padişahın ve sadrazamının devrilmelerine yol açmıştı.⁴⁴ Ne yazık ki kaynaklarımız bu farklı faktörlerin göreceli olarak ağırlıklarını saptamamıza olanak vermemektedir.

ÜÇÜNCÜ BİR PADİŞAHIN TAHTTAN İNDİRİLMESİ:

ZANAATKÂRLARIN GEÇİMİNE BİR TEHDİT OLARAK ASKERİ REFORMLAR

1768-74 Rus-Osmanlı savaşının açıkça gösterdiği gibi, milis bir kuvvete dönüşmüş yeniçeriler ile başıbozukların karışımından meydana gelen bir ordunun Çariçe II. Ekaterina’nın ordularının silah gücüyle başa çıkması mümkün değildi. Genç sultan III. Selim (hd. 1789-1807) çok geçmeden yeniçerilerin yeniden eğitiminden umudunu kesti ve onların yanı sıra Nizam-ı Cedid adını verdiği birlikleri kurmaya başladı. Bu yeni birliklerin zamanla yeniçerilerin yerini alması amaçlanıyordu.⁴⁵ Nizam-ı Cedid askerlerini yerleştirmek üzere, bugün bile Üsküdar ile Kadıköy arasında kentin manzarasına egemen olan devasa kışlalar inşa edildi ve padişahın güvenilir danışmanlarından bazıları en başta askerî eğitim olmak üzere, çeşitli kurumlar hakkında bilgi toplamak amacıyla Avrupa başkentlerine gönderildi.⁴⁶ Yeniçerilerin birçoğu aslında zanaatkâr olduğundan, bu birliklerin devreden çıkarılmaya başlanması herhalde İstanbullu lonca mensuplarının çoğu tarafından bir tehdit olarak algılanmış olmalıdır. Çünkü Nizam-ı Cedid’in profesyonel askerleri sahneye egemen olduklarında yeniçerilerin ayrıcalıkları kuşkusuz yok olacaktı ve birçok zanaatkâr bu kayıpları sindirmenin imkânsız olacağını düşünmüş olabilir.

1700’lerin sonları ile 1800’lerin başlarındaki iktisadi ve mali bunalım dönemi İstanbullu zanaatkârların sorunlarını daha da artırmıştı. Bu kötüleşmenin ana nedenlerinden biri savaşlardı, çünkü 18. yüzyılın askerî çatışmalarının masrafları ilgili ekonomilerin kaldıracabileceğinden fazlaydı; nitekim bu masraflar Fransa’da 1789’da mutlakiyeti devirecek kadar yüksek olmuştu. Osmanlı örneğinde ise oldukça özel bir sorun daha vardı: Devlet aygıtı talep ettiği mallar için piyasa değerinin çok altında bir fiyat ödediğinden, savaşla bağlantılı bir büyüme silah sektörünü geliştiremezdi; öte yandan doğal olarak piyasada sivil mallara talep kayda değer bir düşüş göstermekteydi (bkz. Üçüncü Bölüm).⁴⁷

Büyük mali çabalar gerektiren ve bunları dengeleyecek fetihler getirmeyen savaşlar bütçede büyük açıklar oluşturuyor, idare de bunları devalüasyonla hafifletmeye çalışıyordu; bunun yarattığı enflasyonun ise reel ücretler üstünde olumsuz bir etkisi oluyordu.⁴⁸ 1750'den önceki yıllarda yaşanan görece refahın ardından, hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek ücretler olan inşaat sektöründeki reel ücretler keskin bir düşüş yaşadı ve 1770'lerde "dip" yaptı. Ayrıca 1600'lerde ve 1700'lerin başlarında İstanbul şantiyelerindeki vasıfsız işçiler genelde eğitilmiş zanaatkârlardan biraz daha iyi ücret alırken, bunalım sırasında bu avantaj kayboldu. Bu nedenle sıradan işçiler arasındaki memnuniyetsizliğin zirvede olduğunu ve onların bu kayıplarını III. Selim'in askerî reformlarına bağladıklarını tahmin edebiliriz.

Bir kez daha, padişahı deviren ayaklanma zanaatkârların ve işçilerin bir hareketi değil askerî bir isyandı. Üst düzey ulemeden bazılarının da desteklediği isyan kısmen Sultan Selim'in yenilgiyi kabul etmesi kısmen de isyancıların hükümdarın yakın çevresindeki müttelikleri sayesinde başarıya ulaştı.⁴⁹ Zanaatkârların hareketleri ancak askerler yürüyüşe geçtikten sonra vakanüvislerin ve diğer gözlemcilerin dikkatini çekmiştir: Zanaatkârlardan bazıları askerlere katılmış, bazıları ise soyulmaktan korktukları için dükkânlarını kapatmakla yetinmişlerdi. Ayrıca "ayaktakımı"na da birkaç atıf vardır: Bu kişilerin 1800 dolaylarındaki ekonomik çöküşten en çok etkilenen sıradan işçiler olmaları olasıdır. Loncaların örgütsel olarak katılımından söz edilmiyordu ve bu açıdan 1807 isyanı 1703 ve 1730'daki ayaklanmalara çok benziyordu.

SONUÇ: BİR SULTANIN ZANAATKÂR UYRUKLARININ GÖZÜNDE İTİBAR KAZANMASI VE KAYBETMESİ

İstanbul zanaatkârlarının askerler ile ulemanın "küçük ortağı" olarak bile olsa isyanlara katılımını sırasıyla II. Mustafa, III. Ahmed ve III. Selim'in meşruiyetlerini yitirmelerinin bir kanıtı sayabiliriz. Doğrudan tanıklıkların yokluğunda, hiçbir yorum bir varsayım olmanın ötesine gidemez. Savaşlardaki başarısızlıkların bu durumda bir rolü olabilir: II. Mustafa ve III. Selim dönemlerinde kaybedilen savaşlar ve aşağılayıcı barış antlaşmaları başkentteki günlük yaşamın akışını bozmuştu ve bu kötü

haberler padişahlara olan güveni sarsmış olmalıydı. Öte yandan kendisi de kesinlikle sivil zihniyetli olan III. Ahmed zamanında ise felaketle sonuçlanmasa da kalıcı bir kazanım sağlamayan bir dizi İran seferi yapılmıştı.⁵⁰ Padişahlar kendilerini Sünni İslam'ın her zaman muzaffer önderleri olarak tanımladıklarından, yenilgilerin onların konumlarını zayıflattığını varsaymak yanlış olmayacaktır; ama zanaatkârların bu talihsizliklere diğer Osmanlı uyruklarından daha sert bir tepki verip vermedikleri yanıtsız bir soru olarak durmaktadır.

Ayrıca ekonomik zorluklar da “yoksul tebaasına” geçinme olanağı sağlaması beklenen padişahların meşruiyetlerini yitirmelerinde mutlaka önemli bir faktör olmalıdır. 1683-99 Osmanlı-Habsburg savaşının uzun yılları boyunca, savaşa ilişkin çabalar mutlak önceliğe sahipti ve eğer İstanbullu inşaat işçilerinin reel ücretleri daha genel eğilimlerin bir işaretiyse, yaşam standardı düşmüştü.⁵¹ 1720 ile 1750 arası dönem görece refah içinde geçtiğinden, III. Ahmed'i tahttan düşüren harekette maddi koşullardaki bir düşüş muhtemelen bir rol oynamamıştı; ancak zanaatkârlar arasında genel bir hoşnutsuzluk yaratan çok sayıda küçük şikâyet vardı.⁵² Daha önce gördüğümüz üzere (Altıncı Bölüm), tahıl kıtlıklarının ender olaylardan olmadığı 1700'lerin sonlarında, hayatta kalabilme problemleri yeniden öne çıkmıştı. Bu kıtlıkların reel ücretlerdeki düşüş ile birleşmesi başkent zanaatkârlarını III. Selim'e karşı harekete geçirmiş olabilir.

Durumun hassasiyetinin farkında olan padişahlar ve vezirler meşruiyetlerini güçlendirmek için ciddi çabalarda bulundular. Pasarofça Antlaşması 1718'de imzalanır imzalanmaz, III. Ahmed, görevlilerine 1720 şöleninin hazırlıklarına başlama emri vermiş olmalıdır. Burada zanaatkârların emeği ön plana çıkarılıyordu ama sünnet düğününün İstanbul zanaatkârlarının gözünde rejimin meşrulaştırılmasına ne ölçüde yardımcı olduğunu bilmiyoruz. Söz konusu olan büyük harcamalar dikkate alındığında, bazı durumlarda kutlamalar tam tersi bir etkiye bulunmuş olabilir. Diğer önlemler arasında ekmek teminine ilişkin, kamuoyuna iyi bir şekilde duyurulan çabalar vardı: III. Ahmed'in eksik gramajlı ekmek satan fırıncıları cezalandırdığını ve III. Selim'in pazarları şahsen denetleyerek hem memurları hem de zanaatkârları kaliteli ekmek üretmeye teşvik ettiğini

görmüştük (bkz. Altıncı Bölüm). III. Selim'in savaş zamanlarında yürüttüğü türden lüks tüketim karşıtı kampanyalar da aynı meşrulaştırma amacına hizmet edebiliyordu.⁵³ 18. yüzyılda bazı padişahların “yeni icat edilmiş” kadın modalarına özellikle öfkeli yaklaşımları da, bilhassa, eşleri seçkin genç hanımların giydiği güzel, açık renkli kumaşları alamayan yoksul kentlilerin gözünde yeniden İslami değerleri yücelten bir hükümdar olarak görünme niyetiyle benimsenmiş olabilir.⁵⁴

Ayrıca 1720'lerden sonra İstanbul'da vakıflara hizmet eden nispeten çok sayıda bina yapılmıştı; belki de idare bu faaliyetle, hükümdarın, tebaasının iyiliğini düşündüğünü göstermek istiyordu. Üstelik bu tür projeler birçok zanaatkâr ve işçiye iş sağlıyordu.⁵⁵ Osmanlı İmparatorluğu için neredeyse ölümcül bir durum arz eden bir krize rağmen, III. Selim ve halefi II. Mahmud (hd. 1808-39) bugün bile İstanbul'un silüetinin bir parçasını oluşturan etkileyici cami külliyesi yaptırmayı ihmal etmemişlerdi.

Bu bölümde bizi ilgilendiren taban politikalarında Kahire zanaatkârları görüldüğü kadarıyla daha fazla öne çıkmışlardı. İstanbul kaynakları el-Hüseyniye ya da Rumayla gibi “isyana yatkın” mahalleleri kaydetmemişlerdir. Öte yandan Kahire'nin bu özelliği kaynaklarımızın icat ettiği bir şey de olabilir: O tarihte İstanbul'da el-Cabarti gibi çalışan birisi yoktu. Ama eğer izlenimimiz en azından bir ölçüde doğruysa, Kahire zanaatkârlarının özellikle hareketli olmalarının nedeni, belki de, Osmanlı padişahının onları Memlûk beylerinin dayatmalarına karşı gözle görünür biçimde koruyamamasıydı. Büyük umutlarla karşılanan Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, kısıtlı olanakları nedeniyle, çok geçmeden tacirlere ve zanaatkârlara, yerlerinden ettiği beylerden çok farklı olmayan bir biçimde vergiler getirmek zorunda kalmıştı (bkz. Yedinci Bölüm). Üstelik bu dönemde İstanbul yabancı işgali yaşamazken, Kahire işgale uğramıştı: Kahire zanaatkârları, gayrimüslimleri Müslümanların üstüne çıkararak “dünyanın düzenini,” Osmanlı başkentinde meydana gelen her hangi bir şeyden daha büyük ölçüde bozan bir rejime öfkelerini ifade etmek için, Fransız güçlerine karşı iki isyan sırasında kentin önde gelenleriyle birlikte hareket etmişlerdi.

Bütün bu düşünceler bizi Osmanlı zanaatkârlarının özerk hareket edip edemedikleri, eğer etmişlerse bunun ne ölçüde gerçekleştiği sorusuna

geri götürmektedir. Çoğu zaman hoşnutsuzluklarını ifade etmekte loncalar milislerden çok daha az aktiftir; kimi zanaatkâr örgütleri ancak 17. yüzyıldaki kent ayaklanmalarında öne çıkmışlardır. Diğer bir ifadeyle, 17. yüzyılın ortalarından sonra Müslüman zanaatkârların, bildikleri dünya düzeninde tahammül edilemeyecek bir bozulma olarak gördükleri şeyleri düzeltme umuduyla isyan etmelerine olanak veren olgu, genellikle bir milis örgütüne üyelikti. Aynı zamanda, bütün milisler yaşama askerî birlikler olarak başlamışlardır. Dolayısıyla, zanaatkârların, terimin geniş anlamıyla Osmanlı devlet yapısıyla bütünleşmeleri, paradoksal olarak onlara bunalım zamanlarında özerk eylemler için araçlar sağlamıştı.

Siyasi önemleri ne olursa olsun, İstanbul ve Kahire'deki olaylara Osmanlı topraklarındaki bütün zanaatkârların yalnızca küçük bir kesimi katılmıştı. 18. yüzyılda Halep ve Şam'da sık sık hizip mücadeleleri ile yiyecek isyanları meydana gelmişti, ama yerimizin darlığı bize zanaatkârların, gerek kent milislerinin gerekse loncaların üyeleri olarak, bu olaylara ne denli karıştıklarını çözümleme çabasına girme olanağı vermemektedir.⁵⁶ Siyasi açıdan büyük kent sakinlerinden daha az aktif olsalar da –en azından bugünkü bilgilerimiz ışığında böyle gözükmektedir– eyaletlerdeki zanaatkârlar ellerinden geldiğince üretime ve geçimlerini sağlamaya devam ettiler. Bir sonraki bölümde bu ürünleri ve faaliyetleri tartışacağız.

TAŞRA ZANAATKÂRLARI: LONCALARIN YENİ KOŞULLARA UYUMU

Bu bölümde daha geniş bir pazar için üretim yapan taşra zanaatkârlarını kısmen incelemeye çalışacağız; Kahire bir metropol sayıldığından, bu kentin zanaatkârları (bkz. Yedinci Bölüm) buraya dahil edilmeyecektir. Öykümüz genel bir bakışla ve birkaç dolambaçlı yola saparak batıdan doğuya, bugünkü Bulgaristan'ın ve Tunus'un kentlerinden Şam ve Kudüs'e doğru ilerleyecek ve Bursa'dan geçecektir. Bir kez daha bu çalışmanın ana konusunu oluşturan üç köşeli ilişkiye daha yakından bakacağız: ilk olarak, maddi üretim ile buna imkân veren tüketici talebi; ikinci olarak, Osmanlı devleti ve onun temsilcilerinin –valiler ya da mültezimler– dayattıkları kısıtlamalar; üçüncüsü ve bizim için en önemlisi, gerek lonca mensubu gerek lonca dışında faaliyet gösteren üretici zanaatkârların kaderi. Tüketici talebi ve zanaatkârların bunu tatmin çabaları sahnenin merkezini işgal edecektir, ama göreceğimiz gibi çoğu kez gerek üreticilerin gerekse tüketicilerin içinde hareket etmek zorunda oldukları parametreleri imparatorluğun egemen grubu belirliyordu.

1700'lerin sonu ve 1800'lerin başlarındaki bunalıma rağmen, bu dönemde Osmanlı zanaatkârlarının genel bir çöküşe girdikleri ve en sonunda yok oldukları varsayımının artık geçersiz bir fikir olduğu kesindir. Kimi zanaatkârlar, 1850'lerin ortalarında fabrika mamulü mallarla karşılaştıkları zaman bile kendilerine iç pazarda ithalatçıların çoğunlukla ulaşamadıkları bir köşe bulmuş ya da yeni uğraşı türleri geliştirmişlerdi.¹ Bu durum eğer buharlı gemi ile makineleşmiş iplik eğirme ve dokuma çağı için doğruysa, Avrupa ekonomisiyle ilişkilerin hâlâ yerel bir mesele olduğu 1700'lerde çok daha geçerli olmalıdır.

BALKAN KENTLERİNDE SOSYOEKONOMİK AYRIŞMA

1670 ile 1850 arasında, bölgedeki kentsel gelişimin çoğunlukla mütevazı bir düzeyde kalmasına rağmen, birçok Balkan kenti çok çeşitli

unsurları barındıran bir nüfusa ev sahipliği yapmaya başladı.² En azından Yunanistan'ın bazı kesimlerinde toplumsal ayrışma daha 17. yüzyıl ortalarında bile oldukça aşikârdı, ama bu dönemde ticaret ve sanayiden sağlanan kârlar büyük bir servet birikimine ve yüksek statü oluşumuna yol açmıyordu. Zenginlik ve buna eşlik eden toplumsal güç, genellikle, yüksek mevki sahibi Müslümanların ve aynı zamanda Ortodoks din adamlarının önemli rol oynadıkları vergi tahsilatıyla bağlantılıydı. Bu ilişkiler, Balkanlar'daki Serez kentinin önemli kişilerinden olan Papaz Papa Sinadinós'un, bu bölümün kapsadığı dönemden kısa süre önce, 1600'lerin ortalarında yazdığı kent tarihinde yansıtılmıştır. Yazar, Serez'in gayrimüslimleri arasında öne çıkan, hatta bir ölçüde siyasi nüfuz sahibi, kendi aile mensuplarının da dahil olduğu yörenin saygın kişilerinin faaliyetlerini anlatıyordu.³ Şeriatın kiliselerin büyütülmesine ve bezenmesine ilişkin yasaklarını aşabilen bu ileri gelen Ortodokslar kiliselerin çok özenli bezemelerini finanse etmenin yollarını ve araçlarını bulmuşlardı. Öykümüzle ilgili olan, onların böylece sanatçılara/zanaatkârlara hamilik etmeleridir. Serez'in zanaatkârları da zaman zaman ama ikincil bir konumda tarihçeye dahil olmaktadır. Aynı şekilde 1600'lerde Karaferiye'ye ilişkin yakın tarihli çalışmalar, kentte hareketli bir yün imalatı olmasına rağmen, kent seçkinlerinin tacir ya da sanayici olmadıklarını göstermiştir. Tersine, Karaferiye seçkinleri, öne çıkma nedenlerini büyük ölçüde iltizama ve tefeciliğe borçluydular; tefeciler yatırım için değil, daha ziyade tüketim ve her şeyden önce vergi ödemeleri için fon sağlıyorlardı.⁴

Ancak, 1700'lere gelindiğinde, ekonomik faaliyetlere dayanan bir toplumsal ayrışma görüyoruz. Osmanlı Balkanları bu dönemde ciddi bir ticari ve bir ölçüye kadar da endüstriyel gelişme yaşadı. Ekonomik olarak genişleyen Habsburg İmparatorluğu'nda Osmanlı mallarına olan talep, üretimi teşvik ediyordu: Yalnızca ham pamuğa ve tütüne değil, ayrıca deri ve kırmızı iplik gibi yarı mamul girdilere de yoğun talep vardı.⁵ Bu malları nakleden Ortodoks tacirler iyi bir şekilde incelenmiştir: Bunlar bazen mallarını yerel Balkan lonca üyelerinden hazır olarak alıyor, bazı durumlarda ise inisiyatifi ele alarak üretimi kendileri örgütüyorlardı. Ancak, 18. yüzyıl sonlarında Habsburg uyuğu olmayanların ticaretine getirilen kısıtlama-

Resim 7. Berkovica'dan bir Bulgar debbağ. Arka planda, tabaklanmış derileri kurumaları için asan yardımcısı dikkat edin. Resim, F. Kanitz tarafından 1860'lar ve 1870'lerde Balkanlar'daki gezileri sırasında ya da daha sonra çizilmişti. Yazar, Bulgar ulusal hareketine sempatiyle bakıyor ve Osmanlı yönetiminden nefret ediyordu ama aktif ve yetenekli bir idareci olarak gördüğü Midhat Paşa'yı takdir ediyordu. F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan, Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860-76*, 3 cilt (Leipzig: Hermann Fries, 1875-79), cilt 2, s. 352.

lar nedeniyle, Osmanlı uyruğu olarak doğan Ortodoks tacirlerin birçoğu sonunda Viyana, Trieste ya da Budapeşte'ye yerleşmiş ve giderek Osmanlı topraklarıyla bağlarını yitirmişlerdir.⁶

1700'lerin ortasından sonra Yunan ticari gemi filosu geliştikçe, denizaşırı ticaret yapan tacirler de yeni gayrimüslim "üst tabaka"nın bir parçası olmaya başladılar. Denizciliğin Ege adalarına sağladığı para ile

Sakız Adası'nın büyüyen ipek sanayisi arasında bir ilişki mümkündür.⁷ Bu dokumaları muhtemelen kısmen yeni zenginleşmiş tacirler ile padişahın İstanbul'daki sarayı satın alıyordu. Böylece 18. yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan eyaletlerinde, yer yer imalatla da bağları olan bir ticari seçkinler grubu ortaya çıktı.

Bugün Bulgaristan'a dahil kimi bölgelerde de benzer bir ticaret/imalat genişlemesi gözlenmiştir. 17. yüzyıla ait kayıtlar, görüldüğü kadarıyla, genelde eyalet idaresiyle ilişkili az sayıda insanın nispeten varlıklı, geri kalan herkesin onlara kıyasla oldukça yoksul olduğu bir toplum yansıtmaktadır. Ancak, 1700'lerde yerel tacirler, hatta bazen zanaatkârlar işlerini genişletmişler, para kazanmışlar, kendilerine güzel evler yaptırmışlar, okul ve kiliseleri desteklemişlerdi. 1768'te başlayan Rus-Osmanlı harbi gibi savaşlar bu büyümeye sekte vurdu, çünkü yalnızca savaş ve kaçınılmaz savaş vergileri değil, maaş ödenmeyen paralı askerler ile diğer haydut çetelerinin çapulculuğu da tacirleri yıkıma uğratiyordu. Ancak, 1820'lerde Osmanlı merkezî iktidarı tekrar tesis edilince, ticaret ve zanaatlardaki gelişme yeniden başladı.⁸ Aslında 19. yüzyılın ortalarında bugünkü Bulgaristan'ı oluşturan eyaletlerdeki dokuma zanaatlarının bölgenin bağımsız bir devlet olmasını izleyen ilk yıllara göre daha gelişmiş olduğu öne sürülmektedir. Çünkü çok sayıda yerel Müslüman'ın bölgeyi terk etmesinden sonra toprak bollaştığından, az toprağı olduğu için yarı zamanlı olarak imalatla çalışan oldukça çok sayıda köylü tam zamanlı tarıma dönmüştü.⁹ Buna karşın kentsel talep gerilemişti. Dolayısıyla 1877'den sonra Bulgaristan daha homojen bir köylü toplumu haline geldikçe, sosyoekonomik ayrışmanın da azaldığı görülmektedir; sanayideki gelişmenin ancak 1900'den sonra başladığı anlaşılmaktadır.¹⁰

VARLIKLI KENTLİLERİN ALABİLECEKLERİ MALLARIN ÇEŞİDİNDE ARTIŞ

Birçok araştırma İngiltere, Hollanda, kuzey/orta İtalya ile Fransa'da erken modern dönemde, tüketim kültürü diye adlandırabileceğimiz bir eğilimin ortaya çıktığını göstermiştir. Bu eğilim 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında en çok Floransa ve Venedik'in kentli seçkinleri arasında göze çarpmaktadır.¹¹ 1500'lerin sonları ve 1600'lerin başlarında Bologna gibi orta büyüklükteki bir kentin soyluları o kadar çok portre ve dinî resim ısmarla-

mişlardı ki bu kentli bir kadın ressam olan Lavinia Fontana hem meşhur olmuş hem de kendine iyi bir geçim sağlamıştı.¹² 1600’lerde Hollanda’da birçok aile ekonomik güçlüklerle, “ek iş olarak” piyasa için üretim yaparak başa çıkıyordu ve bazı Hollanda köylerinde kadınların, evdeki görevlerine ek olarak küçük meta üretimiyle ya da dükkâncılıkla para kazanmaları olağan bir beklentiydi.¹³ İngiltere ile ilgili olarak, çok sayıda araştırma bu yıllarda daha önceleri soyluların ayrıcalığı olan kimi tüketim mallarının varlıklı kentliler için ulaşılabilir hale geldiğini göstermiştir; gömlek gibi eskiden lüks sayılan şeyler bile seyyar satıcılarca uzak köy evlerinin kapılarına kadar getirilince, köylüler için bir gereksinime dönüşmüştü.¹⁴ Fransa’da iç pazar biraz daha yavaş genişledi. Ama 18. yüzyıla gelindiğinde dokumalar yazılı kaynaklarda eskiden hiç olmadığı kadar sık görünmeye başladı: Bunlar çamaşırcı kadınlara emanet ediliyor, yeni doğmakta olan moda sanayisi tarafından dikiliyor, çamaşır iplerinden çalınıyor ve subay üniforması olmaları halinde kuru temizlemeye bile gönderiliyorlardı.¹⁵ Kimi Alman prensliklerinde biraz gecikmeyle, 1750’den sonra benzer bir gelişme meydana geldi.¹⁶

Bu, Avrupa ile sınırlı bir olgu da değildi: Japon dükkân tabelalarıyla ilgili bir katalog Tokugava döneminde (1603-1868) müşteri çekmek için dükkânların önünde mal sergilemenin ve reklam tabelaları asmanın yaygın olduğunu göstermektedir. Dönemin ünlü Japon ağaç baskıları hem aktörlerin hem de modaların reklamını yaparak, tiyatro izleyicilerinin yanı sıra çoğu kez çok zarif olan dokumaların alıcılarını hedef alıyordu.¹⁷ Üstelik 1800’lerin başlarında kapsamlı bir seyahat literatürü ortaya çıkmıştı; varlıklı Japon kent sakinlerinin, birçoğu bol resimli olan bu kitaplara bakarak, gerçek yaşamda çoğu zaman kaderleri olan sınırlı hareketliliği telafi ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁸

Osmanlı’da tüketim hakkındaki araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır ve tarihçiler imparatorlukta paralel gelişmelerin ne ölçüde yaşandığı sorusuyla uğraşmaktadırlar. Şimdilik bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Tüketim tarihçisi için en uygun kaynaklar terekelerdir, çünkü bu belgelerde varlıklı insanların yaşamları boyunca biriktirdikleri mallar kaydedilmiştir. Ama söz konusu belgeler umulmadık güçlüklerle dolu olduklarından, yeterince incelenememiştir.¹⁹

1700'lerin ortasındaki görece refah döneminde varlıklı Osmanlı kentlilerinin mallarında belli bir artış olduğu ve bu dönemin zanaatlarının piyasanın uyarıcılarına tepki verdikleri anlaşılmaktadır.²⁰ Ulaştığımız sonuçlar henüz kesin olmamakla birlikte, bu dönemde geçmiş çağların kimi lüks kalemlerinin daha fazla yaygınlaştığı görülmektedir. Tek bir örnek verecek olursak, 1400'lerin sonlarında zengin Bursalı kadınların bile terekelere geçen çok fazla giysileri yoktu.²¹ Buna karşın 1730'larda aynı şehirden bazı kadınlar aralarında yatak takımları, perdeler ve bazen ipekli elbiseler de olan, ciddi miktarda dokuma miras bırakmışlardı. Ama daha geniş tabanlı istatistiki çalışmalar olmadığından, bu eğilimin birkaç büyük kentteki küçük bir grupla mı sınırlı olduğunu, yoksa 1700'lerin sonlarındaki badirelerden önce daha çok sayıda kentlinin dokuma, ev dekorasyonunda kullanılan çiniler ile diğer prestij eşyalarına daha yaygın biçimde mi ulaşabildiğini henüz bilmiyoruz. Yakın tarihli bir araştırma Osmanlı evlerinin çoğunun 1850'ler sonrasına kadar çok sade olduğunu öne sürmektedir.²² Ama eğer gerçekten bir büyüme var idiyse, o zaman 18. yüzyıl sonlarındaki bunalım kent tüketiminin azalmasına yol açmıştır ve nüfusun geniş kesimlerinin III. Selim'in pahalı askerî reformlarını pek hoş karşılamaması (bkz. Sekizinci Bölüm) daha kolay anlaşılmaktadır.

DOKUMALARIN YAPIMI VE PAZARLANMASI: FİLİBE İLE ANKARA'DA KONJONKTÜR VE BUNALIMLAR

İşe Balkanlar'dan başlarsak, bugünkü Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde kaba yünlüler (*aba*) ve bu mütevazı kumaştan yapılan ceketleri bezeyen şeritler (*gaytan*) önemli miktarlarda imal ediliyordu. Aba, arşiv belgelerinde ilk kez 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında ortaya çıkar.²³ Daha o zamanlarda, bu kumaş yaygın biçimde ticarileşmiş olmalıdır. 1700'lerden başlayarak özellikle Filibe'de faaliyet gösteren aile temelli şirketler Anadolu'da aba pazarlamaya giriştiklerine göre, mallarını burada köylülerin, kendi evlerinde dokudukları kumaşlardan vazgeçecekleri kadar ucuza satıyor olmalıydılar.²⁴

İmalat, önceleri büyük köylerde ya da daha doğru bir ifade ile küçük kasabalarda yoğunlaşmıştı ama kısa sürede köylüler de işe katıldı ve gaytan

Resim 8. Travná kasabasında abalara dikilecek gaytanları imal eden atölye. Daha zarif gaytan tipleri, lüks at koşumlarını bezeyen ipeklilere dikilirdi. Kanitz, bir paşa için bu tip süsler üreten bir gaytancı ustasını ve sıradan müşteriler için, çorap bağı olarak kullanılmak üzere bunların çok basit türlerini üreten genç bir kızı ziyaret etmişti.

F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan, Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-76*, 3 cilt (Leipzig: Hermann Fries, 1875-79), cilt 2, s. 127.

ile aba imalatı hem kırsal hem kentsel bir girişim haline geldi. Kentlerde imalatçılar loncalarda örgütlenmişti; İngiliz sanayileşme modelini standart kabul ettiğimiz takdirde oluşacak beklentilerin aksine, başarılı girişimcilerin bu zanaatkâr örgütlerini dağıtmaya çalışmadıklarını belirtmek gerekir.

Tersine, en varlıklı imalatçılar çoğu kez kendilerinin lonca başı olarak atanmalarını sağlıyor ve böylece daha az sermayeli meslektaşlarını kontrol ediyorlardı. İmalatçılar bu düzenin korunmasını tercih etmiş olabilirler, çünkü çoğu kez, örneğin onların yün talebi ordunun koyun eti tedarikiyle çeliştiği ya da aba imalatının bir parçası olan boyacılar en azından teoride bir devlet tekeli olan şapa ihtiyaç duydukları zamanlarda Osmanlı devletinin temsilcileriyle pazarlık etmeleri gerekiyordu. 1800'lerde mamul kumaş II. Mahmud'un ordularına satıldığı zaman da bu tür müzakereler oluyordu. Yerel düzeyde önemli olsalar da, bu imalatçıların hiçbirisi Osmanlı devletinin karşısına tek başlarına çıkmayı göze alamayacakları için, bu kişiler arkalarındaki lonca desteğini korumakta yarar görmüş olmalıdırlar.²⁵

Lonca üyeliği fason iş faaliyetlerini dışlamıyordu: Görüldüğü kadarıyla en varlıklı tacirler/zanaatkârlar kendi atölyelerine sahip olabildikleri gibi, köylü erkeklerle kadınları kendileri için çalıştırabiliyorlardı.²⁶ Ayrıca 1800'lerde küçük tekstil fabrikaları kuran Gümüşgerdan ailesi gibi girişimciler bu tesisleri yalnızca hazır piyasası olan ürünlerin imalatı için kullanıyorlardı. Diğer kalemeler ise eskisi gibi dışarıdan çalışan işçiler tarafından yapılıyordu, çünkü işçilerin fabrika dışında geniş bir alana dağıldığı durumlarda hırsızlığı ve mamul malların kalitesini denetlemek daha zor olsa da, sabit masraflardan kaçınılabiliyordu. Buna karşın fabrikaların çalışmadıkları zamanlarda bile masrafları oluyordu. Böylece bugünkü Bulgaristan'ın dokuma bölgelerinde 1800'lerin ortalarında lonca temelli üretim, fason işler ve küçük çaplı fabrikalar aşağı yukarı aynı zamanda birlikte bulunabiliyordu.

Bulgar aba üretimi 1826'dan sonra, kısmen de yeniçeri birliğinin dağıtılmasından sonra, imalatçıların yeni oluşturan askerî birliklere kumaş temini için sözleşmeler yapmaları sayesinde büyüdü. Öte yandan diğer Osmanlı kumaş imalatçılarının pazar bulmakta sorunları olabiliyordu. Bir örnek verecek olursak, Ankara'nın tacirleri ve dokuma zanaatkârları Girit için verilen uzun süreli savaştan (1645-69) dolayı Venedik'e olan ihracatları kesintiye uğradığında, epeyce sıkıntıya girmiş olmalıdırlar. Sonunda barış geldiğinde ise tiftik kumaşların İtalya'daki ve Alpler'in ötesindeki eski pazarlarını –kısmen de Otuz Yıl Savaşları güney Almanya kentlerinin yıkımına yol açtığı için– kaybettikleri anlaşılmaktadır.²⁷

İhracatı değil iç piyasayı vurgulayan Osmanlı bakış açısından bu gelişme yararlı sayılacaktı; ne de olsa yabancı talep azalınca iç piyasada daha fazla tiftik kumaş mevcut olacaktı. Gerçekten de 1600'lerin başlarında yaşanan bir bunalımdan sonra bu sanayi toparlandı ve bir yüzyıl boyunca, belki de daha uzun bir süre, istikrarını korudu.²⁸ Ama Ankara zanaatkârlarının tümünün yüksek kalitede mamul kumaşları talep eden müşterilerinin kay-bından dolayı mutlu olduklarından emin olamayız.

1600'lerde ve 1700'lerde ham Ankara tiftiğinin en kalitelileri ihraç edilemiyordu; bu da yerel zanaatkârlara bir rekabet avantajı veriyordu. Yabancı tacirlerin, yerel dokuma zanaatkârları ile Ankara'nın tiftik cenderelerinin kontrolünü elinde bulunduran mültezimlerin ortak çabalarıyla çıkartılan bu yasayı ihlal doğrultusunda fazla çaba harcamadıkları anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda tiftik kumaşının Osmanlı İmparatorluğu'nda nelerde satıldığı hakkında fazla bilgimiz yoktur ama o tarihlerde iç pazar çok hareketli gözükmemektedir. Öte yandan Hollandalıların ve Fransızların talebi dikkate alındığında, dönemimiz içinde kumaş imalatından iplik yapımına bir kayma olmuş olması çok mümkündür.²⁹ Söz konusu iplik Fransız düğme sanayisinde ve daha da önemlisi Leiden ve Amiens'te kumaş imalatında kullanılıyordu.³⁰ Aynı şekilde, 1600'lerde ve 1700'lerin başlarında çok başarılı olan Hollanda "yünlüleri"nin imalinde ciddi miktarda tiftik kullanılıyordu, hatta bu oran kimi kez kullanılan ipliklerin yüzde 50'sine denk geliyordu. Bu dış talep, 19. yüzyıl başlarına kadar hatırı sayılır bir düzeyde olan ihracat rakamlarına yansımıştır.³¹

DOKUMALARIN YAPIMI VE PAZARLANMASI: HABSBURG TOPRAKLARINDAKİ BALKAN ŞİRKETLERİ

Dolayısıyla 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tiftik ve tiftik ipliği ihracatı Hollanda ve Fransa'da sanayinin gelişmesiyle bağlantılıydı. Habsburg İmparatorluğu'nun ise imalat alanında öncü olmadığı açıktı. Gene de Bohemya'da ve Avusturya'nın kimi kesimlerinde dokuma imalatı büyüyordu ve 18. yüzyılın ortalarından başlayarak, başta kıvılcık kök (*rubbia tinctorum*) kullanımını içeren "Türk yöntemi" ile boyanan çeşidi olmak üzere, pamuklu ipliğe olan talep önemli oranda arttı.³² Renklerinin atma-

ması ve parlaklıkları dolayısıyla çok beğenilen bu ipliklerin Avusturya arşivlerindeki günümüze kalmış örnekleri bugün bile bu özellikleri sergiler. Pamuklu kumaşların ucuzluğu ve pratik avantajları dikkate alındığında, Habsburg yetkilileri anlaşıldığı kadarıyla uzun vadede bu dokumaların, uyruklarının çoğunun giymeye devam ettiği daha pahalı ketenlerin ve yünlülerin yerini alacağını varsayıyorlardı. Bu nedenle hükümet fabrika kurmak isteyen gerek yerel gerekse yabancı kişilere önemli ayrıcalıklar tanımaya hazırды. Bu ayrıcalıkların verildiği girişimciler arasındaki Osmanlı uyruklarının, mesleklerini yerli gençlere öğretmeleri bekleniyordu; güney Fransa’da “Türk yöntemi” ile kırmızı iplik boyamanın yaygınlaşmasından sonra bu talep çok daha acil bir hal aldı.³³

Ne var ki Habsburg topraklarında kullanılan kırmızı ipliğin önemli bir kısmı yerel olarak değil, Tesalya’da üretiliyordu. Bir süre için varlıklı bir kasaba haline de gelen Ambelakia köyü tekstil ticaretinin ana merkezlerinden biri oldu. Avusturya ve Bohemya pazarlarına mal sağlayan üreticilerin ve tacirlerin birlikleri çoğu zaman Habsburg yasalarına göre oluşturulmuştu ve bunların belgeleri bugün Viyana arşivlerinde bulunmaktadır.³⁴

Ambelakia ve Tesalya’daki Tirvanos yerleşiminde bulunan proto-sanayi üretimi, kısmen, aile reisinin akrabalarının çalışmalarını denetlediği atölyelerde gerçekleşiyordu ama dışarıya, boyacılar ve iplikçilere de iş veriliyordu.³⁵ Gene de bu işletmelerin başarısındaki kilit kişiler, Viyana’ya kırmızı iplik getiren ve buradan ipliği yarı kırsal dokumacılara dağıtan tacirlerdi. Eğirme işleminin mekanikleşmediği ve kırmızı iplik üretim tekniklerinin Avusturya’da çok yayılmadığı zamanlarda işler iyiydi; ama bu bahsettiklerimiz olduktan sonra Ambelakia imalatçıları alternatif pazarlar bulamadılar. Yerel zorbalardan birinin kasabayı yağmalaması da son darbeyi indirdi ve yöre, proto-sanayinin endüstriyel gelişmeye yol açmadığı çok sayıda örnekten biri olarak kaldı.

DOKUMALARIN ÜRETİMİ VE PAZARLANMASI: İSTANBUL’DA SATILAN TUNUS FESLERİ

Şimdi Balkanlar’dan Osmanlı başkentine geçecek ve mamul mallar bağlamında bölgeler arası ticaretin oldukça ilgi çekici bir örneğini tartışa-

çağız. 1900'lerin başlarında fes Osmanlı ile o denli özdeşleşmişti ki Kemal Atatürk Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra fesi yasakladı.³⁶ Oysa fes Sultan II. Mahmud tarafından 1828-29 gibi geç bir tarihte sivil ve askerî memurların zorunlu kıyafetlerinin bir parçası yapılmıştı. Ondan önce yalnızca sarığın altında destek olarak kullanılırdı; kuşkusuz birçok denizci ve zanaatkâr çok küçük sarıklar kullandıklarından, fesleri kısmen görünürdü. Görüldüğü kadarıyla 17. yüzyıl ortalarında İstanbul pazarlarında, en azından bu adla, fes bulunmuyordu. Ama yaklaşık 100 yıl sonra modada çarpıcı bir değişiklik oldu.³⁷

Bu başlığın imalatı Tunus kenti ve civarındaki zanaatkârların uzmanlığıydı; Marsilya ya da İtalya'dan gelen rakip ürünler ise ancak en yoksul alıcılara hitap ediyordu.³⁸ Tunus'ta bu sanayinin çoğunlukla Endülüs/İspanya'dan gelen mültecilerin torunlarının elinde olduğu anlaşılmaktadır. Fes imalatı ilk örme işinden son ambalajlamaya kadar, oldukça karmaşık süreçlerden geçiyordu; bunun nedeni üretim zincirinin başlangıçta, sürecin kontrolünü elinde tutan bir göçmen grubu tarafından kurulmuş olması olabilir. Kadınlar ipliği eğiriyor ve başlıkları örüyorlardı, bunlar daha sonra sık bir keçe oluşturacak biçimde işlemiden geçiriliyor ve kırmızıya boyanıyordu. Zarif ipekli püsküller bir diğer kalite işaretiydi; en küçük hatalar bile satış fiyatında köklü bir düşüşe neden olduğundan, bütün işlem büyük özen gerektiriyordu. Sadece erkekler değil, kadınlar ve çocuklar da fes giyebildiğinden, başlıklar farklı ölçülerde üretiliyordu. Bitmiş ürünler Anadolu ve Balkanlar'a sevk ediliyordu ama dağıtım hakkındaki bilgilerimiz hemen hemen tümüyle İstanbul ile sınırlıdır.

1729'da Osmanlı başkentinde faaliyet gösteren fes satıcılarına, muhtemelen lonca kethüdasına gönderilen bir tayin belgesi verilirdi. Ama bu durum çok açık değildir, çünkü bu belgenin varlığı yalnızca daha sonraki teyitlerden bilinmektedir. Hacca gideceklere gerekli ihram kumaşının yanı sıra kuşak da satan fes satıcıları muhtemelen varlıklarının yasal olarak tanınmasından önce de faaliyet gösteriyorlardı.³⁹ Fes tacirleri, kısmen de sattıkları mallar oradan geldiği için, memleketleriyle yakın ilişkilerini sürdürüyorlardı; loncalarının kethüdasının ise mutlaka Mağripli olması gerekirdi. Ayrıca, göçün sıkı sıkıya kontrol edildiği 18. yüzyıl İstanbul'unda,

loncalarının kurallarına aykırı davranan fes satıcıları kentten atılmakla tehdit ediliyorlardı. Bu durum, kethüdaya loncasının üyeleri üstünde büyük bir otorite imkânı sağlamış olmalıdır.

Bununla birlikte sıkı kontroller fes satıcıları arasındaki anlaşmazlıkları engellemediği gibi, belki de alevlendiriyordu. Böyle bir meselede yeni ithal edilen malların lonca üyeleri arasında dağıtımı ihtilaf konusu olmuştu; kethüdalarından biri, diğer bir lonca üyesinden aşırı ücret talep etmekle ve ayrıca maldan kendisine ayrılan paydan daha fazlasını almakla suçlanıyordu. Üstelik 18. yüzyıl sonlarında başkentte faal 120 küsur Tunuslu lonca üyesi kendi aralarında, faaliyetleri önceki bölümlerde tartışılan İstanbullu zanaatkârlardan daha fazla eşitlikçi değillerdi.⁴⁰ 1766-67’de Galata’da çalışan 73 fes satıcısından yalnızca 34’ü dükkân sahibiydi; 39’u ise “torbacı” olarak niteleleniyordu ve bunlar resmen dükkâncıların aslları konumundaydı. Torbacıların pazarlarda daha düşük kaliteli mallar sattıklarını ya da kapı kapı dolaşarak satış yaptıklarını tahmin edebiliriz. Dükkân sahipleri, muhtemelen, şikâyet olduğu zaman torbacıları mahkemeye getirmekle yükümlüydüler; herhalde dükkâncıların kendileriyle birlikte çalışan çırakları vardı ama torbacılar kendi başlarına çalışıyorlardı. Her halükârda yalnızca İstanbul’da bile önemli sayıda küçük esnaf Tunus feslerinin dağıtımıyla uğraşıyordu.

İmalata baktığımızda, 1700’lerin ortalarında Tunus kentinde bu işi yapan yaklaşık 300 kişi vardı.⁴¹ 1800’lerin başlarında bu sayının 166’ya düştüğü söylenirken, 19. yüzyılın sonunda bu sanayide istihdam edilenlerin sayısı 200 dolayındaydı. Burada da bu ustalardan bazıları oldukça büyük işletmelerin başındayken, diğerleri küçük zanaatkârlardı. Fesin Osmanlı bürokrasisi için zorunlu hale gelmesinden sonra muhtemelen talepte meydana gelen artışı ve aynı zamanda 1750’lere kıyasla atölye sayısının azalmasını dikkate alan Habsburglu üreticiler 19. yüzyılda bu pazara girme fırsatı buldular ve 1900’e gelindiğinde Osmanlı feslerinin önemli bir bölümü artık ithaldi.

“POPÜLER LÜKS EŞYA” OLARAK DOKUMALAR: BULGARİSTAN VE BURSA’DA İPEKLİ İMALATI

Giderek ulaşılabilir hale gelen ama gene de belli ölçüde lüks dokumalar arasında ilk akla gelenler, ipekliler ve pamuklu-ipekli karışımlarıdır

(*kutni, alaca*).⁴² İpekli sektörünün büyüyen bir sanayi olduğu, 1821'deki Yunan ayaklanmasıyla yakın ilişkilerinin ortaya çıkmak üzere olduğu korkusuyla intihar eden Bulgar tacir Hristo Raçkov'un (1700'lerin ortası-1821) anlatılarından anlaşılmaktadır.⁴³ Raçkov küçük üreticilerden makara halinde ya da ev dokuması ipekli kumaş olarak aldığı ipekleri Rusya ve Eflak'a ihraç ediyordu. Normalde ilgili zanaatkârlar kendi ipeklerini ve çok basit olan araç gereçlerini kendileri üretiyor veya satın alıyorlardı ama bazı durumlarda, Raçkov hammaddeleri ve makaralama için gerekli leğenleri bizzat sağlıyordu. Üreticiler esas olarak bağımsız karar vericiler olmaya devam ediyorlardı, tek eksikleri pazara ulaşımıydı. Ancak, Raçkov bazı durumlarda ipeği ücretli işçilere makaralattıyordu; anlatıları onun yörenin ileri gelenlerinden birine ait ipeğin işlenmesini sağladığını da ortaya koymaktadır. Girişimci beceriler Raçkov'a, ama sermayenin önemli bir kısmı ise Osmanlı eşrafından bu kişiye aitti.

Bursa Bulgar eyaletlerinden çok daha önemli bir ipek merkeziydi ve yerel ipek dokumacıları bugün sergilenen, çoğu kez zengin sırma işlemeli, ağır, pahalı kadife ve brokarların dışında da mal üretirlerdi. Müzeler normalde, saray için yapılmayan, daha az masraflı kalemler arasından yalnızca, 1600'den sonra Bursa ipek dokumacılarının üretiminin büyük bir kısmını oluşturan kadifeden, üstünde esas olarak kırmızı-beyaz, soyut ya da çiçekli tasarımlar olan yastık kılıfı takımlarını muhafaza etmektedirler. Kataloglar bunların üretim tarihi olarak genellikle 17. yüzyılı gösterir ama bu kalemlerin bazılarının çok daha yakın tarihli olması mümkündür; Avusturyalı bilim adamı ve diplomat Joseph von Hammer 1800'lerin başlarında Bursa'yı ziyaret ettiğinde, yeni imal edilmiş bu tür parçalara hayran olmuştu.⁴⁴ Hammer günümüz müze ziyaretçilerinin en fazla bildiği kırmızılarının dışında, bu kılıfların mavi, yeşil, sarı ve nadiren çok renkli çeşitlerinin de olduğunu öne sürer. Zemin ise her zaman beyazdı.

1730'lara ait terekeler Bursalı varlıklı ailelerin evlerinde çeşitli ipek bızlı dokumalar olduğunu göstermektedir. Örneğin, terekese 1734 tarihli olan Emine binti Mahmud, beş kadife yastık (450 akçe ya da 3,75 kuruş değerinde) ile muhtemelen aynı malzemedan üretilmiş, biraz daha fazla değerli altıncı bir yastık bırakmıştı.⁴⁵ Bu kılıfların yerel yapım olduğunu

varsayabiliriz. Emine'nin ayrıca madenî iplikle bezenmiş güzel bir kumaştan (*telli*) iki entarisi ve *diba* denilen ağır ipekli brokardan bir diğer giysisi daha vardı; bu ikincisinin değeri 5 kuruş olarak belirlenmişti.⁴⁶ İpekli-pamuklu karışımı bir kaftanın fiyatı 4,25 kuruş olarak saptanmıştı; Emine Hanım'ın sahip olduğu çok sayıda makramadan birisi de telliydi ve 10,5 kuruş değerindeydi. Kadının evinde bulunan ve muhtemelen ocağın önüne konulan bir paravan olan *ocak yaşmağı* da oldukça pahalıydı ve buna 10 kuruş değer biçilmişti. Eğer bunlara Emine Hanım'ın muhtemelen ipekten yapılmış, inci işlemeli kuşağını da (11 kuruş) eklersek, varlıklı ama egemen seçkinler grubundan olmayan bu kadının ciddi sayıda ipekli ve yarı ipekli dokumaya sahip olduğu görülmektedir.

Emine Hanım bu anlamda tek değildi: Terekesi aynı yıla ait Saliha bint Hacı Mustafa'nın –kuşkusuz daha ucuz– dokuz kadife yastığı vardı; yastıkların her birine 3 kuruşun biraz altında değer biçilmişti.⁴⁷ Bezemeli/işlemeli kadifeden büyük bir yatak örtüsü (15 kuruş) ve hepsinden önemlisi sandığında beş ipekli giysi (*came*) vardı: Bunların en pahalı iki tanesi brokardandı (toplam 36,5 kuruş), diğer ikisi ise hatayiden yapılmıştı (8,3 ve 10 kuruş). Giysilerin keremsuddan yapılmış en ucuzunun (1 kuruş) Halep'ten gelmiş olması mümkündür.⁴⁸ Saliha bint Hacı Mustafa'nın eşyaları, çoğu telle işlenmiş entariler, makaramalar ve şallarla tamamlanıyordu; ocak yaşmağının değeri ise 16 kuruşun üstündeydi. Kadının ayrıca 2,5 kuruş gibi düşük bir fiyattan değerlendirilen bir parça bürümcük kumaşı vardı.

Hafif ve fazla pahalı olmayan bürümcük Bursa ekonomisinin ana direklerinden biriydi. Hayal gücüne pek fazla yer vermeyen Joseph von Hammer bile, giyen genç kadınlara “altın ve gümüş çizgili” zebralar görüntüsü veren, kısmen şeffaf kısmen yarı şeffaf, krem renkli bir kumaşı şiirsel ifadelerle övüyordu.⁴⁹ Gezgin ayrıca, çizgili ya da çiçek desenli, saf ipek bir kumaş olduğunu sandığı, kutni adlı bir kumaştan da çok etkilenmişti; bu kumaş kadın ve erkek yelekleri için kullanılıyordu. Hammer, ipekli püsküller hariç, kentten her yıl 100 bin parça ipekli kumaş çıktığını öne sürüyordu. Kentte ayrıca iyi kalitede yeşil ve mavi havlu üreten, canlı bir pamuklu sanayisi bulunuyordu; iktisadi ve siyasi sıkıntılarıyla bilinen bir dönem için kötü bir performans değildi bu.

Bir kuşak önce İtalyan gezgin Domenico Sestini de bir dokuma üreticisi olarak Bursa'dan etkilenmişti: Yerel dükkânları ziyaret eden gezgin, giysiler ve muhtemelen havlular için kullanılan pescemi adını verdiği bir tür ipekliden söz eder.⁵⁰ Kutni, Sestini'nin de dikkatini çekmişti. Sestini, ayrıca, yöre Yahudileri tarafından yapılan ve sedir yastıklarının kılıfı için kullanılan bir tür çiçekli kadifeden bahsetmektedir; bu kumaş İstanbul'da aynı amaç için kullanılan, Venedik'ten ithal bir kumaşa oldukça benziyordu. Hammer ile Sestini'nin gözlemleri özellikle değerlidir, çünkü her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar yaşamışlardı. Sıradan diplomat ya da gezginlerden daha bilgili olan yazarlar, Bursa'da dokumaya dayalı bir refahtan söz ettiklerine göre, herhalde ne dediklerini iyi biliyorlardı.

YA ÇALIŞAN İNSANLAR?

Henüz “uzun” 18. yüzyıldaki (1700'den 1840'lara kadar) Bursa hakkında bir monografi bulunmamaktadır; bu nedenle kentin gerek lonca üyesi gerekse lonca dışındaki ipek işçilerine ne olduğunu söylemek zordur. İlk adım olarak, Bursa'nın zanaatkâr örgütlerinin daha önceden olduğu gibi esnek bir biçimde çalışmaya devam edip etmediklerini bulmamız gerekir. Yeni kişiler loncalara 1600'lerde olduğu kadar kolayca girebiliyorlar mıydı? Ortaklıklar ve dükkânların devren kiralınması, hâlâ, insanların formel eğitim görmedikleri işlere girişmelerine olanak sağlıyor muydu (bkz. Beşinci Bölüm)?⁵¹ Eğer Bursa İstanbul'a paralel bir biçimde geliştirse, bu şehirde de lonca sınırlarında bir katılaşma görülmüş olabilir, ama bundan ancak bu kente ait verilerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi sonucunda emin olabiliriz. Ne var ki bu, elimizdeki çalışmanın olanaklarının çok ötesindedir.

Öte yandan Bursa ve diğer yerlerde zanaatkârlar arasında dayanışmaya büyük katkıda bulunan bir yapı hakkında bir şeyler biliyoruz; bu yapı lonca temelli vakıftır. Bu kurum 16. yüzyılda yaygın değildi. Ama 1700'lere gelindiğinde loncaların kurduğu vakıflar çok sayıda kentte artık oturmuş kurumlardı. Örneğin Selanik'te bu vakıflar, sayıları özellikle çok olmasa da, belli bir düzenlilikte ortaya çıkmışlardı.⁵² En azından Bursa'da bu kurumlar birkaç yılda bir hesaplarını denetimden geçirtmek zorundaydı.⁵³ Bu kontrollerin ana amaçlarından biri söz konusu paranın kurucuların belirledikleri

koşullara uygun harcanmasını güvence altına almaktı –olay gerçekten de bir nakit sorunuydu, çünkü birçok vakada, lonca üyeleri vakıflarına bağ, bahçe ya da emlak değil, faizle borç verilecek para bırakmışlardı.⁵⁴ Bu vakıflar yüzde 10 ile 15 faiz aldıklarından, onlardan borç almak, birçok özel tefecinin koşullarına kıyasla daha ucuza geliyordu.

Gerek Selanik'te gerekse Bursa'da lonca vakıflarının gelirleri sık sık lonca üyelerinin, muhtemelen zanaat içinde dayanışmayı güçlendirmek amacıyla düzenlenen ortak yemeklerine harcanıyor ya da üyeler birlikte bir mevlide katılıyorlardı. Eğer mevlit törenine ilişkin uygulamalar 1700'lerde bugün olduğundan fazla farklı değilse, bunlarda en azından biraz şeker dağıtımı da söz konusuydu. Yoksullara yönelik ilgi hakkında ise fazla kanıt yoktur. Bu amacın çoğunlukla Hristiyanlar arasında açıkça belirtildiğini görüyoruz; onlar dinî amaçlara adanmış vakıflar kuramadıkları için, yardımseverliğe odaklanıyorlardı. Bursa'da, yerel Ortodoks kuyumcular arasındaki yoksullar yararına bir vakıf bulunuyordu.

Lonca destekli vakıflar böylece üyeler arasında dostluğu geliştiriyordu ve vakıfların faaliyetleri sayesinde daha geniş bağlantılar da kuruluyordu. Zira parayı kullanılmadan kasada tutmamak, herkesin çıkarınaydı. Bu nedenle eğer ilgili loncanın güvenilir üyeleri arasında borç almak isteyen kimse yoksa idareciler başka loncalardan zanaatkârlara kredi açabiliyordu. Bu kurallar bizim burada üstünde odaklandığımız dokuma işçileri için olduğu kadar, diğer zanaatkârlar için de geçerliydi. Dolayısıyla birçok lonca vakfının değişik zanaatkâr örgütlerinden borçluları vardı; bu düzenleme muhtemelen Bursa zanaatkârları arasında bir bütün olarak birliği teşvik ediyordu.

18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında Saraybosna'da lonca üyeleri arasında toplumsal dayanışmayı desteklemek amaçlı başka uygulamalar belgelenmiştir.⁵⁵ Saraçlar loncasının 1726 ile 1823 arası dönemine ait, günümüze kalan bir dizi kayıta, açık havada bir su kaynağın yakınlarında ya da daha sık olarak yerel Mevlevi tekkesinin bahçesinde düzenlenen bir törende “ustaların himmetiyle” loncaya kabul edilenlerin listesi bulunmaktadır. Söz konusu kişilerin hepsi Müslüman'dı (Hristiyan saraç var mıydı yoksa onlar bu törenden dışlanıyorlar mıydı, bilmiyorum). Loncaya yeni kabul edilen ve yerleşik geleneğe göre “kuşak” kuşandırılan zanaatkârların her

biri kendi adları ve baba adlarıyla tek tek belirtilmişlerdi. Mümkün olan durumlarda, kayıtlarda yeni ustaların askerî rütbeleri de yazılıydı; Kahire, Şam ve İstanbul'da yaygın olan zanaatların ve askerî birliklerin iç içe geçmesi olgusu belli ki bu Boşnak kenti için de geçerliydi. Kayıtlarda ayrıca yeni gelenlerin “tabi oldukları” kişilerin adları da geçiyordu: Muhtemelen bu terimle onları eğiten ustalar kastedilmekteydi. Ustalar belli ki bu töreni yazıya geçirerek –yazının kalitesi bir kayıttan ötekine büyük değişiklik gösteriyordu– hem dindarlıklarını hem de okuryazar dünyayla belli bir ilişkiyi vurgulayıp, prestijlerini artırmak istiyorlardı.

AKDENİZ’İN DOĞU SAHİLLERİNDE “POPÜLER LÜKS EŞYA” OLARAK DOKUMALAR

Bugünkü Lübnan’ın bazı kesimlerinde ham ipek üretimi 17. yüzyılın ortalarında bile bir iş alanıydı. Şam ise daha 1500’lerde bir ipek ve ipekli kumaş üretim merkezi olarak ün kazanmıştı ve bu ün sonraki yüzyıllarda da sürdü.⁵⁶ Şam’ın 19. yüzyılın sonlarında meşhur olan ikat ipeklilerinin 1700’lerde ve 1800’lerin başında da üretilip üretilmediğini bilmiyoruz, ama üretilmesi çok olasıdır. Belki de dönemin terekelerinde bazen rastlanan mulavvan terimiyle bu tür kumaşlar kastedilmektedir.⁵⁷ İkat kumaşlar pamuk, ipek ya da –günümüzde– yapay ipekten iplik demetleri sıkıca bağlanarak üretiliyordu (hâlâ da böyle üretilmektedir); böylece bunlar boya kazanına batırıldıklarında, boya “bağlı” kesimlere sızmiyordu. Renk karışımları elde etmek için bu süreç tekrarlanıyordu; *ikat* tekniğiyle boyanmış iplikleri yalnızca çözümlerde ya da hem atkılarda hem de çözümlerde kullanarak dokumalar daha da çeşitlendirilebiliyordu.

Selvi desenleri yapmak kolaydı ve bu desenin yaygın olmasının bir diğer nedeni muhakkak bu ağacın şiirsel çağrışımlarıydı. En azından *ikat* desenlerine “gelin eli,” “iki yeşil badem” ve “çiçekler” gibi adların verildiği 1800’lerin sonlarında ve 1900’lerde bu tür romantik ilişkilendirmeler önemliydi. Bu kumaşlar özellikle hamam havluları için kullanılıyordu.

Ama Şam’ın bir dokuma merkezi olarak ünü çok daha eskilerde, 1700 dolaylarında, kumaş işleriyle uğraşan zanaatkârların ve dükkâncıların sayısından bellidir. Yakın tarihli bir araştırmada bu dönemden 277 erkeğin

terekesi incelenmiştir. Yazarlar 213 vakada ölenin hangi işle uğraştığını saptayabilmişlerdir; söz konusu kişilerin 78'i, yani üçte birinden fazlası, dokuma imalatıyla ya da dağıtımıyla uğraşıyordu.⁵⁸ Üstelik bu meslekler maddi refaha yol açıyordu, çünkü bu sektördeki 78 tacir ve zanaatkârın bıraktıkları mallar diğer zanaatkârların mirasının beş katından fazlaydı. Öte yandan dokuma işleri diğer birçok zanaat faaliyetinden daha fazla yatırım gerektiriyordu: Bunu karşılamak için kumaş sektöründeki tacir ve imalatçılardan birçoğu evlerine, terekeleri incelenen "ortalama" Şamlılardan daha az para harcamışlar ve muhtemelen buradan kısıtlarını ticaret/üretim kapasitelerini artırmak için kullanmışlardı.⁵⁹

Tereke incelemelerinde olağan olduğu üzere, bu belgeler çoğu kez tacirler ile zanaatkârlar arasında ayırım yapmamıza olanak vermez; ancak, birkaç istisna vardır. Boyacıları saptamak zor değildir, çünkü çoğu oldukça fakirdi: Bu işe başlamak için birkaç bakır leğen, bir parça çivit ve biraz yakacak odun yeterliydi.⁶⁰ Çividin değerli bir bitki olmasına rağmen, çivit bazlı mavide uzmanlaşan boyacılar genelde yoksullar arasında müşteri buluyordu; bu çelişkiyi açıklamak kolay değildir. Daha varlıklı boyacılar ise çoğu kez bu işi ticaretle, hatta sabun imalatı gibi ikinci bir meslekle birleştiriyorlardı. Zanaatkârlar arasında kaftanlara dikilen gaytanı imal edenler de vardı; bu meslek Osmanlı Balkanları kadar, Şam'da da popülerdi. Gaytan imalatçıları çoğu kez yoksul boyacılar kadar fakirdiler.⁶¹

Talep olmadan üretim olmaz ve 1700 dolaylarında, talebin canlı olduğu anlaşılmaktadır; Şamlı müşteriler, yerel dükkânlardaki kumaşlara ek olarak, başka kaynaklardan da kumaş satın alırlardı. Örneğin erkeklerin genellikle sağlam yünlü kumaştan (cuh, çuha) yapılmış bir dış giysileri olmasına karşın, dükkân sahipleri bu kumaşı çok ender olarak stoklarında bulundururdu. Yünlü kumaşlar çoğu kez Avrupa'dan ithal edildiğinden, çok sayıda müşteri ve doğal olarak terziler bunları doğrudan Sayda'dan ya da diğer liman kentlerinden almış olabilir. Çoğu zenginin evinde bulunan kadifeleri de esnaf genellikle stoklarında bulundurmazdı; bu kumaş belki de Bursa ya da İstanbul'dan gelen bölgeler arası tacirlerden doğrudan satın alınıyordu.⁶²

Kayıtlara göre bütün dokumaların yaklaşık yüzde 10'u nakışlıydı; bunların evde mi yoksa dükkânlarda profesyonellerce mi işlendiğini bilmi-

yoruz. Müslüman erkeklerin ipekli giymesi yasak olduğundan, Şam terekelerinde tespit edilen ipekli giysilerin çoğunun kadınlara ait olması şaşırtıcı değildir; ama ilginç olan en pahalı kalemler bunların arasında değildi. Bu vakada dağıtım belli ki “sıradan” dokuma dükkâncılarının elindeydi; genellikle, yerel zanaatkârların yaptığı ipekliler ile Anadolu’dan ya da Mısır’dan getirilen parçaları birbirinden ayırt etmek ise olanaksızdır.

İTHAL İKAMESİ: TOKAT, GÜNEYDOĞU ANADOLU VE KUZEY SURİYE’DE
“HİNT TARZI” PAMUKLU İMALİ

Bütün Osmanlı İmparatorluğu’nda varlıklı tüketiciler, aralarında çok çeşitli pamuklular ile Keşmir’de üretilen güzel şallar da olan Hint dokumalarını tercih ederlerdi.⁶³ Bu hareketli ithalatın dilbilimsel kanıtı olarak, Osmanlıcaya çok sayıda Hintçe kökenli dokuma terimi girmiştir. Söz konusu kumaşlara ulaşmak olanaksızlaşınca, bu ödünç sözcükler de kayboldular.⁶⁴

Ancak, Osmanlı zanaatlarının tarihiyle ilgili bu kitapta, bizi ilgilendiren Hintli orijinaler değil, onların yerli taklitleridir. Tanınmış vakanüvis Mustafa Naima daha 1700’lerin başında Hindistan ile ticarete oldukça eleştirel bir gözle bakıyordu.⁶⁵ Çünkü Hintli tacirler Osmanlı topraklarında satın alacak fazla şey bulamıyor ve nakit ödeme talep ediyorlardı; öte yandan, büyük gümüş ve altın kaynakları olmayan Osmanlı’nın seçkinleri külçe kaybı konusunda sürekli endişeliydiler. Üstelik bu dönemde artık Osmanlı’nın sahil bölgelerinin çoğu –her ne kadar Fransız veya İngiliz gözlemciler ticari egemenliklerinin ölçüsünü abartma eğiliminde olsalar da– Avrupa’nın ticaret ağlarıyla bütünleşmişti olmuştu. Ancak, kısıtlı bir bütünleşme bile ek nakit çıkışlarına yol açıyordu.⁶⁶ Bu süreç esas olarak Osmanlı hükümetinin kontrolü dışında olduğundan, altın ve gümüş külçeyi ülke içinde tutmak için acilen başka yöntemler aranıyordu ve Hindistan’dan gelen lüks malların yasaklanması da 18. yüzyıl sonlarındaki “kemer sıkma” programının bir parçasıydı. III. Selim (hd. 1789-1807) Nizam-ı Cedid ordusu için para bulması gerektiğinde, Hint kumaşlarının ithalini yasaklamakla kalmadı, ayrıca devlet seçkinlerini Osmanlı malları kullanmaya teşvik etmeye çalıştı ama büyük ihtimalle bu konuda sınırlı bir başarı sağlayabildi.

Bu bağlamda Hint pamuklularının padişahın uyruklarınca taklidine bir göz atmalıyız. Pamuklu basma imalatı Anadolu'nun kervan kenti Tokat'ta 1700'lerin başlarında, hatta belki daha önce, tutunmaya başlamıştı. Aslında, bir malikâne sahibi tarafından işletilen resmî boyahane, çoğunlukla ithal edilen çividin fiyatındaki keskin yükselme nedeniyle biraz zorluk içindeydi.⁶⁷ Bağımsız boyacılar ve basmacılar Tokat boyahanesinden gittikçe uzak duruyor ve bunun yerine kentin mülteziminin elinin uzanamayacağı umulan civardaki küçük kasabaların tesislerini kullanıyorlardı. Bu yarı kırsal yerleşimler zamanla boyama ve basma merkezlerine dönüştü; "işin içinde olan" yerel mevki sahipleri de mültezimlerin boyacıları Tokat'a geri döndürme çabalarını çoğunlukla engellemeyi başardılar.

Gene de 1720'lerin ve 1730'ların görece büyüme ortamı içinde bu mültezim büyük bir boyacı atölyesi yapmaya yetecek kadar kâr etti ve atölye, mültezimin 1740'da, tipik olarak Tokat'ta değil de iktidar merkezi İstanbul'da kurduğu vakıf için bir gelir kaynağı olarak hizmet etti.⁶⁸ Ne var ki uzun vadede çivit fiyatının artması boyama ve basma sanayilerini zora soktu; mültezim zanaatkârlara bu pahalı boyayı kullanmaya devam etmeleri için baskı yapıyor ama zanaatkârlar bunun yerine daha düşük kaliteli boyalar bulmaya çalışıyorlardı.

Bu durum bir tarafta tacirlerin, ikinci tarafta boyacı ve basmacıların, üçüncü tarafta ise genelde merkezî idarenin desteğini alabileceğini bilen mültezimin olduğu, üç köşeli bir mücadeleye yol açtı. Mültezimin adamları Tokat dışındaki atölyeleri kullanan boyacıların ve basmacıların peşine düştüler; hem tacirler hem de zanaatkârlar mümkün olduğunca damga vergisinden kaçtılar ve yüzyılın ortasına gelindiğinde kırsal dokumaların miktarı kentteki üretimi çoktan aşmıştı. Bunun yanı sıra, yaptıkları işin parası ödenmeyen zanaatkârların şikâyetleri de –zor durumdaki girişimcilerin bir işareti olarak– arttı. Mültezimin bizzat işlettiği boyahane ise, gördüğümüz gibi, işleri kasabalı rakiplerine kaptırmaya devam etti.⁶⁹ Osmanlı sanayisinin büyüme aşamasının artık geride kaldığı 1760'lara gelindiğinde, boyalı ve baskılı dokuma pazarına mallar İstanbul ya da güneydoğu Anadolu'dan geliyordu. Yerel boyahanelerin vergilerini toplayan mültezim ise 1770'te fiilen iflas etti.⁷⁰

Bugün Türkiye'nin güneydoğu kısmında kalan bölgedeki rakip pamuklu basmacıların işlerinin ise daha iyi gittiği ve daha uzun sürdüğü görülmektedir. Tokat basmaları, anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı pazarıyla sınırlıydı ama Halep ile Diyarbakır arasındaki bölgede imal edilen Hint taklitleri bazen ihraç ediliyordu ve Fransız arşivlerinde bunlardan birkaç örnek kalmıştır.⁷¹ Bu imalatın refah dönemi 1760'larda sona erdi –bu, imparatorluğun diğer kesimlerinden ötürü de iyi bilinen bir olgudur.⁷² Ama 1800'lerin başlarındaki bunalım döneminde bile sanayi henüz ölmemişti. İngiliz gezgin James Silk Buckingham yollar güvensiz olduğu için Urfa'da mahsur kaldığı sırada, İngiltere'de fabrikalarda pamuklu üretiminin nasıl yapıldığıyla ilgilenen yerel bir dokuma imalatçısıyla tanışmış ve bu konuda bu kişiye ayrıntılı bilgi vermişti. Urfalı girişimci, işinin geleceğinden, genç gezgine teknik danışmanı olarak iş teklif edecek kadar iyimserdi.⁷³ Belli ki bu kişi yerel pamuklu sanayisinin kısa sürede eski durumuna döneceğine inanıyordu.

Daha güneyde, Filistin'deki Nablus kentinde pamuk dokumacılığı ayakta kalabildi, hatta zaman zaman belli bir gelişme gösterdi.⁷⁴ Burada 16. yüzyılda bile dokuma imalatı yapılıyor, 1800'lerin başlarında ise pamuklu kumaş dokunuyordu; üretim, çok daha küçülmüş bir ölçekte de olsa, 100 yıl sonra da devam ediyordu. Buradaki sanayinin bu kadar uzun ömürlü olmasının bir nedeni, Nabluslular ile çevresindeki köylülerin yerel bir pazar için mütevazı kalitede kumaşlar dokumalarıydı. Bölgenin içlerinde kalan muhafazakâr zevkleri olan bu kentte Avrupa'dan ithal edilen kumaşlar her zaman bir rekabet oluşturmuyordu ve “Suriye yapımı ama Avrupa tarzında” mallara olan talep, dönemimizin sonunda, 19. yüzyılın ortalarında bile sınırlıydı.

Nablus tekstil sanayisine imalat için üreticilere pamuk ve yün dağıtan tefeci/tacirler egemendi. Genellikle iğler ve dokuma tezgâhları üreticilere ait olsa da bu fazla önemli değildi, çünkü bu aletler çoğu kez çok ucuzdu. Önemli olan büyük ölçüde hammadde tedariki ve hepsinden önemlisi, pazara ulaşmayı sağlayacak sermayeydi: Tacirler kredi açmazlarsa satış yapamayacaklarından, zanaatkârlar ile tüketiciler arasında doğrudan temasın yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. En azından 1800 ile 1850 arasında, çalışanların çoğu çok az ücret ödenen kadınlardı; Nablus'ta bölgedeki diğer kentlerden farklı olarak hemen hemen hiç lonca bulunmaması belki bu

durumla açıklanabilir. Kadı sicillerinde zanaatkâr örgütlenmesine ilişkin bir kanıt rastlanmadığından, bugünkü Bulgaristan'ı oluşturan eyaletlerde gözleendiğinden farklı olarak, Nablus tacirlerinin loncalara ilgi duymadığı sonucunu çıkarabiliriz. Ne de olsa yerel tacirler güçlü Osmanlı devleti ile değil, dağınık, küçük çaplı alıcılarla iş yapıyorlardı. Üstelik 1800'lerin sonlarında, koşullar gerçekten güçleştğinde, Nabluslu tacirler yatırımlarını sabun ve zeytinyağına kaydırıldı ve bütün dokuma sektörü çöküşe geçti.⁷⁵

METAL İŞLERİ, BUNLARI YAPANLAR VE –BAZEN– BU MALLARI SİPARİŞ EDEN ZANAATKÂRLAR

Gerek Atina'daki Benaki Müzesinde gerekse İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesinde bulunan, Ortodoks kiliselerine ait gümüşlere ilişkin yakın tarihli çalışmalar Osmanlı metal işçiliğinin ve zanaatkâr faaliyetinin yeni bir boyutunu ortaya çıkarmıştır. Çünkü 18. yüzyıldan itibaren bu kalemlerden günümüze oldukça çok miktarda kalmıştır ve bunların bazılarında bize Rum cemaati içindeki zanaat örgütlenmesi hakkında bilgiler veren yazılar vardır. Bu loncalara *esnafia* (*esnaf*'tan) ve *rufetia* (*hirfet*'ten) denilirdi.⁷⁶ Tıpkı sadece Müslümanlardan ya da Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan örgütler gibi, yalnızca Ortodoks zanaatkârları kapsayan loncalar da kesinlikle eşitlikçi değildi; tersine, üyeler yaşa ve zenginliğe göre sıralanırlardı. Tam anlamıyla esnaf ve zanaat loncalarının yanı sıra dinî kardeşlik örgütleri de vardı ve muhtemelen bu tür örgütlerin önemli kesimini zanaatkârlar oluşturuyordu ama tacirler ve eğitimli kişiler de bunlara üye olabiliyordu. Gerek loncalar gerekse kardeşlik örgütleri yerel kiliselere ayinde kullanılmak üzere eşya bağışlamakla kalmaz, çoğu kez bir piskoposun ya da kiliseden başka bir kişinin kılavuzluğunda yardım işleriyle de uğraşırlardı. Bu bağlamda bir kez daha Ortodoks kiliselerini yöneten idare heyetlerinin üyesi olan varlıklı zanaatkârlarla karşılaşırız.

Kürkçüler gibi zengin tacirlerin birlikleri Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin bakımına katkıda bulunabiliyor ya da 1800 dolaylarında olduğu gibi İznik Başpiskoposluğuna altın bir madalyon bağışlayabiliyorlardı.⁷⁷ Ama bahçıvanlar ya da oduncular gibi çok daha mütevazı loncalar da aralarında ikonaların da bulunduğu dinî armağanlar sipariş ederlerdi;

eğer bağışçıların parası yeterse, bu ikonaları gümüş kaplamalarla da bezetebilirlerdi.

Ama üstlerindeki yazılar bağışçılar hakkında bir şey söylemeyen eşyalar bile zanaat tarihçisi için değerli olabilir. Mesela, geçmişte Trabzon'daki metropoliten kilisesine ait olan gümüş yaldızlı bir şişe buna güzel bir örnektir.⁷⁸ Bu parça 1670 tarihlidir ve genel dekoratif tasarım Bursa modellerinden esinlenmiştir ama Avrupa gümüş işlerinden, özellikle de çoğu kez saat kılıflarında görülen desenlerden de çağrışımlar vardır. Trabzonlu gümüş ustalarının bu yabancı tasarımlarla İstanbul'da çalışırken –ki bunu oldukça sık yaptıkları anlaşılmaktadır– karşılaştıkları öne sürülmektedir. Dönemimizin başlarında Avrupai bezeme öğelerine hâlâ az rastlanırken, bize kalmış kilise gümüşlerinin önemli bir kesiminin Ortodoks gümüşçülere sipariş edildiği 1820'lerde ve 1830'larda bu ithal motifler daha fazla öne çıkmıştı. Belki de dönemin Avrupalı alıcılarının "klasik" zevkleri bu modelleri özellikle cazip kılmıştı. Başka bir açıdan bakıldığında da, Trabzon'un Rum –ve Ermeni– tacirleri 19. yüzyılın başlarında Avrupa ile ticari ilişkilerde önemli bir rol oynamaya başlayınca, onların bu bölgenin dekoratif sanatlarına ilgisi de artmış olabilir.

Bakır sahanlar, ibrikler ve leğenler gümüş kaplardan daha yaygındı. Çok sayıda terekeden teyit edildiği gibi, her hanede bunlardan birkaç tane bulunurdu ve vakıflara armağan edilmeleri de âdetti. Kuzey-orta Anadolu'daki Tokat bu işlerde de ana imalat merkezlerinden biriydi.⁷⁹ Bakırcılar cevheri madenden çıkarıldıktan sonra alır, ardından bunu kentteki tasfiyehanelere verirlerdi. 18. yüzyılda bakır arıtma çoğunlukla yerel eşrafın elindeydi; bunlar arasında bulunan bir Mevlevi tekkesinin şeyhi küçük işletmeleri bu kârlı işten atmayı başarmıştı. Bakır kullanan zanaat-kârlar için arıtmanın az sayıda elde yoğunlaşması bir dezavantajdı ve çoğu kez buna tepki olarak Tokat'taki tasfiyehaneleri kullanmaktan kaçınırlardı.

Ancak, bu tutum tasfiyehane gelirlerinden finanse edilen Gümüşhane'deki ve Elazığ yakınlarında bulunan Keban'daki bakır madenlerini zayıflattı. 1738'de bakırcıların madenlere büyük borçları vardı ve maden işletmecileri iflasın eşiğinde olduklarını öne sürüyorlardı. Bu şikâyetler üzerine, Tokat bakırcı loncalarının ihtiyarlarından tutumlarını merkezi id-

reye açıklamaları istenmişti.⁸⁰ Lonca kethüdaları bu ciddi baskı altında kısa sürede toplu bir miktar ödemeye ve bu iki madenden alımlarını artırmaya söz vermişlerdi. Ama yakınlardaki Kastamonu bölgesinde de biraz bakır mevcut olduğundan, bu vaatlerin ne kadar süre tutulduğu sorusu aklımıza gelmektedir.

Maden arıtma yerel eşrafın tekelinde kalmadı, çünkü daha 1760'lar da merkezî idareyle yakın temasları olan kimi âyânlar bu işi devralmaya başladılar. 1790'larda yoğunlaşan bu erken merkezileşme kayda değerdir, çünkü başka alanlarda aksi yönde eğilimlerin geliştiği bir dönemde meydana gelmiştir. Merkezileşmede askeri kaygılar etkili olmuştu, çünkü bakır, silah sanayisi için temel önemdeydi. Devletin talepleri, mevcut madenin çoğuna sahip olan ve hükümetin teklif ettiği genelde düşük fiyatlardan bunu satmaya pek de razı olmayan bakırcıların çıkarlarıyla sık sık çatışıyordu. Bütün ayrıntıları burada anlatılamayacak olan bu öykü Tokat bakırcılarının iyi örgütlenmiş olduklarına ve en azından bazılarının mali kaynakları olduğuna işaret etmektedir. Bu zanaatkârlar bir bütün olarak ele alındıklarında hükümet karşısında tümüyle çaresiz değillerdi.

SEÇKİNLERİN EVLERİNİN BEZENMESİ

Pahalı dokumalar ile yüksek kaliteli gümüş ve bakır eşyalar sanat ile zanaat arasındaki muğlak ve belirsiz sınırdaki yer alırlar. 1670 ile 1850 arasındaki dönem için kimi imalatçılar hakkında, her ne kadar belirsiz ve yetersiz olsa da, bazı bilgiler mevcuttur. Ancak, 18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı saraylarındaki odaları, kısa süre sonra da varlıklı taşra konutlarını tezyin eden nakkaşlar konusunda çoğu kez o kadar talihli değiliz. Hem Müslümanlar hem Hristiyanlar hem de Yahudiler günün modasına uyarlardı. Ele alınan dönemde Müslümanlar genellikle insan ve hayvan betimlemelerinden kaçınıp, daha çok peyzajlar, natürmortlar ve başta İstanbul olmak üzere kent manzaralarına odaklanmışlardı.⁸¹ Dolayısıyla bu tür bezemeler dini ortamlara bile yapılabilirdi; Merzifon'daki Kara Mustafa Paşa Camii'ni süsleyen, 1850 dolaylarında yapılmış peyzaj tablolar bu tür birçok örnekten biridir.⁸² 18. yüzyıl sonlarında bu peyzaj ressamı resme derinlik vermeyi amaçlıyorlardı –bu Osmanlı minyatürlerinde öne çıkma-

yan bir kaygıydı. Daha yetenekli ressamılar perspektifin yanı sıra puslu bir ufuk resmediyor ve/veya izleyicinin bakışını yönlendirmek için rokoko çerçeveler kullanıyorlardı.⁸³ Bu resimler genelde pencerelerin üstüne ve duvardan tavana geçişı belirleyen bölgenin altına yerleştirilmiş bir şerit oluştıuruyordu.

Söz konusu resimler çoğunlukla imzasızdır ve sipariş süreci çok net değildir.⁸⁴ Konakların zengin sahiplerinin duvarlarında görmek istedikleri resimleri nasıl seçtiklerini bilmiyoruz: 1800'lerin sonları ve 1900'lerin başlarında bazen bu amaç için kartpostallar kullanılıyordu; daha erken dönemlerde ise kataloglar aynı amaca hizmet etmiş olabilir.⁸⁵ Bilgi parçacıkları elde etmek için ancak siparişçilerin adlarından, daha da önemlisi çizimlerin kendilerinden yararlanabiliyoruz; özellikle konutun yapım ya da restorasyon tarihi belirlenebilirse, resmin uygulama yılı da bir fikir verebilmektedir.

Resimler ister başkentte isterse oldukça uzak taşra kentlerinde olsun, İstanbul'un sevilen bir resim konusu olduğu açıktı. Kent manzaraları Boğaz'dan görüntüler içeriyordu; kayıklar çoğu kez, insan şekli olmaması için kayıkçısız resmediliyordu. Tercih edilen temalar arasında ince minareli kubbeli camiler, yahılar ve bilhassa Kız Kulesi vardı. Bugün Sultan Ahmed Camii'nin bir kent simgesi olarak kullanılması gibi, 1700'lerin sonlarında ve 1800'lerin başlarında ise bu küçük binanın İstanbul'u simgelediği anlaşılmaktadır. Belki de taşra eşrafı başkent in hareketliliğine biraz kıskançlıkla bakıyor ve hayalen de olsa, onun cazibesine ortak olmak istiyorlardı.⁸⁶ Ama bu resimler aynı zamanda muhtemelen konak sahibinin Osmanlı kimliğini yansıtıyordu.⁸⁷

HACILARA HİZMET: KUDÜS ZANAATKÂRLARI

Şansımıza Kudüs zanaatkârları yerel kadı sicillerinde bize bol miktarda delil bırakmışlardır. 45 lonca hakkında kısa münferit monografiler yazmaya olanak sağlayacak yeterli malzeme bulunmaktadır. Kudüs'ün oldukça küçük, yıl boyu nüfusu muhtemelen 10 binin altında bir kent olduğu düşünölünce bu bolluk daha da çarpıcıdır. Söz konusu kayıtlardan zanaatkâr yaşamının bazı temel kuralları ortaya çıkmaktadır: Örneğin, hiç kimsenin aynı zamanda iki loncaya üye olmasına izin verilmezdi.⁸⁸

Uygulamada her zaman olmasa bile, ilkesel olarak lonca üyelerine eşit davranılacaktı: Örneğin loncaya dayalı vergilendirmede Müslüman ve gayrimüslim zanaatkârlar aynı miktarları ödeyeceklerdi.⁸⁹ Lonca şeyhlerinin ise denetimlerindeki zanaatkârlara gerekli hammaddeleri sağlamaları bekleniyordu; diğer bir ifadeyle, şeyhler toplu alımlardan sorumluydular; Osmanlı'nın merkez eyaletlerinde yaygın olan bu düzenlemeye, Mısır'da fazla rastlanmıyordu. Kudüs'teki lonca şeyhlerinin İstanbul standartlarında bile güçlü bir konuma sahip oldukları anlaşılmaktadır: Çünkü bakırcılar loncasının yöneticilerinden birinin meslektaşlarının ürünlerini sattığı ve parayı iç ettiğine ilişkin bir şikâyetle rastlıyoruz. Böylesi bir suiistimal şeyhin, loncasındaki diğer zanaatkârların ürünlerine el koyabileceğini öngörmektedir ki bu, Osmanlı'nın merkezî eyaletlerinde pek kayda geçmiş bir durum değildir.⁹⁰

Kutsal kenti ziyaret eden çok sayıdaki Müslüman, Yahudi ve Hristiyan hacı arasında varlıklı erkeklerin –az sayıda da kadın– olduğu kesindi; bu olgu, kuyumcular gibi lüks bir pazara çalışan zanaatkârların varlığına açıklık getirmektedir.⁹¹ Keşmir kökenli bir aile, 1600'lerin sonları ve 1700'lerin başlarında, en az iki kuşak boyunca kitap ciltçileri ile kitap satıcıları loncalarının kontrolünü elinde tutmuştu: Bunların müşterilerinin çoğunluğunu olmasa bile birçoğunu mutlaka Müslüman hacılar oluşturuyordu. Çoğu Yahudi olan ipek tacirlerinin faaliyetinin de varlıklı hacıların yarattığı talebe dayalı olduğunu tahmin edebiliriz.⁹²

Buna karşın, zengin Hristiyan hacıların memleketlerine geri götürebilecekleri en kayda değer kalemlerden biri olan Kutsal Kabir Kilisesi'nin koyu renkli ağaçlardan, çoğu kez zeytin ağacından yapılmış modellerine ilişkin elimizdeki belgesel bilgiler azdır. Kutular gibi açılabilen bu modellerde kilisenin içi görülebiliyordu. Modeller genellikle sedef ya da pahalı cinsten ağaç kakmalıydı; dolayısıyla dinî hatıralar olmanın yanı sıra maddi bir değeri de temsil ediyorlardı. Kutsal Kabir Kilisesi modelleri tarihsel açıdan ilginçtir, çünkü bu işin ustaları kendilerinden öncekilerin işlerini aynen taklit etmişler, böylelikle bu yapıda meydana gelen değişiklikleri de belgelemişlerdir. Örneğin 17. yüzyıl modelleri, geleneksel olarak İsa'nın mezarı olduğu düşünülen noktanın üstünde 1550'lerde tekrardan inşa edilen yeni *aedicula*'yı

(küçük tapınak) gösteriyorlardı.⁹³ Bu modeller çeşitli müzelerde günümüze kalmışlardır, dolayısıyla bunları satın alan hacıların çoğu kez modelleri nerede ve kaç bulabileceklerini önceden bildiklerini varsayabiliriz.

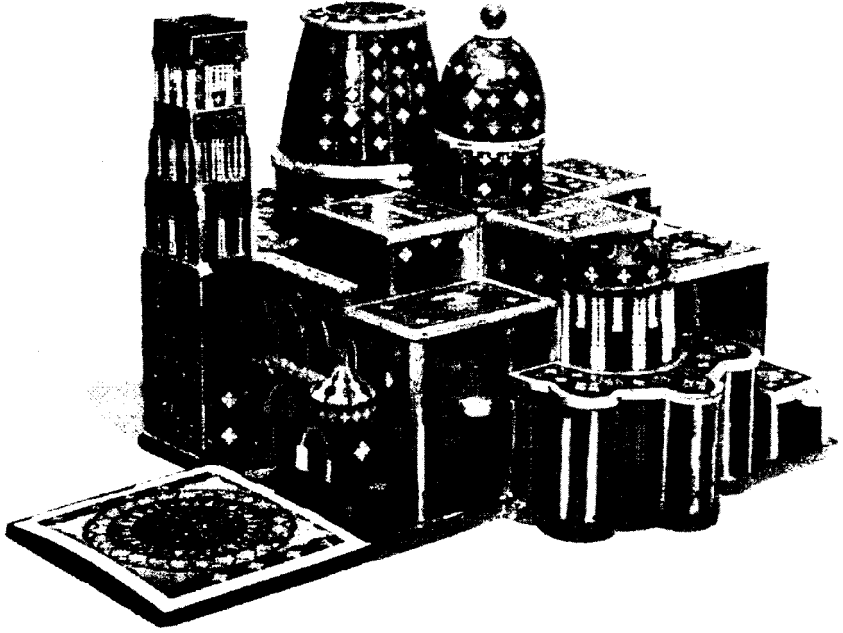
MOZAIĞİMİZE BİR PARÇA DAHA:

VAKIFLAR, BÜYÜK ATÖLYELER VE ZANAATKÂRLARIN GEÇİMİ

“Uzun” 18. yüzyılda zanaatkâr yaşamını betimleyen küçük resimler zincirimizi tamamlamak için özellikle padişahlar, hanım sultanlar ve vezirler tarafından kurulan büyük vakıfların yatırım faaliyetlerine bir göz atmamız gerekir. 1600’lerin sonlarında Sadrazam Kara Mustafa Paşa, 1688 depreminin yarattığı ciddi hasara rağmen o tarihlerde ticaretin hızlı bir gelişme gösterdiği İzmir’de birkaç han yaptırmış ya da satın almıştı.⁹⁴ Özellikle 1720’den sonra oldukça çok sayıda taşra kentinde kimi kez büyük hanları ve kapalı çarşıları olan yeni vakıflar inşa edilmişti. Örneğin Urfa’da yerel bir medreseye gelir sağlamak üzere büyük bir han yaptırılmıştı; Sultan III. Ahmed’in (hd. 1703-30) Topkapı sarayının üçüncü avlusunda kurduğu kütüphane ise, diğer tesislerin yanı sıra, Bursa’daki bir boyahane-den finanse ediliyordu.⁹⁵

Yatırımlardaki bu artış bir yandan uyanık vakıf idarecilerinin 1700’lerin ortasında imalattaki –görece– gelişmeyi, günümüz tarihçilerinden daha iyi gözleyebilecek bir konumda olmalarından kaynaklanıyordu. Vakıflar hanlar ve atölyeler yaptırarak ve çoğu kez ciddi siyasi nüfuzlarını kullanıp zanaatkârları buralara taşınmaya zorlayarak, bu gelişmeden kâr sağlayabiliyorlardı. Ayrıca, eğer bu kurumlar para kazanırsa idarecileri de kazanacaktı, çünkü idareciler genelde kurumsal gelirlerden maaş alıyordu. Bazı yerlerde dükkân ve atölye açmak için ise siyasi nedenler de vardı: İzmir ve Manisa âyanlarından Karaosmanoğulları gibi ailelerin çok sayıda hayırseverlik işine destek olarak meşruiyet kazanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Burada da bir kez daha görüyoruz ki bir dükkân/atölye külliyesi hem kira geliri sağlayabiliyor, hem de aynı zamanda bazı kentlerin görünüşünü iyileştirebiliyordu.⁹⁶

Ancak, bu toplu atölyeler iş süreçlerinin örgütlenmesinde büyük değişiklikler içermiyordu: Üretim daha küçük adımlara bölünmemişti; bu

Resim 9. Kutsal Kabir Kilisesi'nin ince bezenmiş modelleri bugün müzelerde görülebilir. Bu örnek Münih'teki Bayrisches Nationalmuseum'dan. Martin Biddle, *The Tomb of Christ* (Phoenix Mill, Gloucestershire: Sutton Publishing, 1999, s. 42-3) adlı yapıtında Fransa'da Poitiers'deki Musée de la Société des Antiquaires de l'Ouest'den bir örnek yayınlamıştır; modellerden biri de British Museum'da bulunuyor. Münih Bayrisches Nationalmuseum'un izniyle.

yapılsaydı, mamul ürün giderek birbirine daha bağımlı hale gelecek zanaatkârlardan oluşan uzun bir zincirin işi haline gelecekti. Bu nedenle “toplu atölyeler” insan dışında bir güç kaynağına sahip olması halinde fabrikalara dönüşecek bir tür çekirdek fabrikalar olarak görülmemelidirler.⁹⁷ Tersine, bu atölye külliyeleri sadece zanaatkârların birbirlerini çok daha yakından denetlemelerine olanak sağlıyordu; böylesi bir denetim kent merkezindeki sokaklarda mümkün değildi. Örneğin bakır kazanlara ve henüz dağıtılmamış çivit stokuna önemli miktarda ortak yatırım yapılan büyük boyahanelerde atölye alanının kontrolü için sık sık ve sert çekişmeler yaşandığı anla-

şılmaktadır.⁹⁸ Büyük olasılıkla bu ortamda yeni fikirleri olan zanaatkârlar için meslektaşlarının eleştirilerinden kaçınmak daha zordu.

SONUÇ

Bu noktaya kadar, zanaatkârların 18. yüzyıl ortasındaki görece refah-tan ve bunu izleyen bunalımlardan nasıl etkilendiklerini gösterme çabasıyla, bir dizi değişik zanaatı inceledik. Bize kalan verilerin olanak verdiği ölçüde, imal edilen ürünler, tüketiciler ve onların pazarda yarattıkları talep üstünde yoğunlaştık. Ayrıca, Osmanlı devlet aygıtının dayattığı kısıtlamaları ve özellikle de imalatçıların kaderlerini tartıştık. Eğer üretimin olası hacmi imalatçıların değerlendirileceği kıstas olarak kabul edilirse, lüks ve yüksek nitelikli kalemlere hak ettiklerinden daha fazla yer verilmiştir. Ancak, gündelik mallara kıyasla lüks ve yarı lüks kalemler hakkında daha fazla belge olduğu için onlar hakkında daha çok şey söylemek mümkündür. Ayrıca, fiilen günümüze kalmış maddi şeylerin altını çizmemiz de kaliteli mallar üstündeki belli bir vurguyu ima etmektedir.

Bu bağlamda 17. ve 18. yüzyıl zanaatkârlarının değişik kaderlerini tartıştık. Örneğin, “saray kalitesinde” olmayan ama varlıklı kentlilerin daha mütevazı lükslerine hitap eden Bursa ipeklilerini imal edenler gibi, “şanslı” olarak adlandırabileceklerimiz vardı. Güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye’nin bazı pamuklu dokumacıları ile boyacılarının da refah dönemleri yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yönetici sınıfın kullandığı lüks eşyaların varlıklı kişilerce benimsenmesi olgusu, belki İngiltere ya da Fransa’da olduğu kadar kuvvetli bir eğilim olmasa da iç tüketimin 18. yüzyıl ortalarında Osmanlı imalat sektöründeki kısıtlı büyümeyi en azından bir ölçüde beslediği görülmektedir. Buna karşılık, 1800 dolaylarında meydana gelen savaşların tüketimi azaltmasının, Sultan III. Selim’in siyasi itibarına ve meşruiyetine ölümcül bir darbe indirmiş olması da çok mümkündür.

18. yüzyıl imalatçıları dünya pazarına seleflerinden daha bağımlıydılar: Balkanlar’daki kırmızı pamuklu iplik ve deri üreticilerinin işleri Habsburg topraklarında talep yüksek olduğu sürece iyi gitti; ancak bu talep düşünce büyük sorunlar yaşadılar, hatta çöktüler. Bu somut öyküden alınacak ders, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, özellikle 1815’ten sonra

bazı Osmanlı zanaatkârlarının artık kapitalist dünya ekonomisinin bütün şiddetiyle karşı karşıya kaldıklarıdır. Kuşkusuz Ambelakia ipliklerinin imalatçılarının konumlandığı Avusturya ve Bohemya, zaten, Immanuel Wallerstein'ın deyimiyle “çekirdek bölge”nin değil modernleşmekte olan “yarı periferi”nin bir parçasıydılar.⁹⁹ Bazı Balkan imalatçılarının da kendi bölgelerinde aynı adımı atmak üzere olduklarına şüphe yoktur; bir kez daha Wallerstein'ın terimini kullanırsak, Osmanlı Balkanları, örneğin 19. yüzyıl Rusya'sına benzer biçimde, dünya ekonomisine bir “yarı periferi” olarak girebilirlerdi. Ancak, siyasi koşullar bunun gerçekleşmesini önledi.

Bununla birlikte, 1800'den sonra bile çöküş bütün Osmanlı zanaatkârlarının kaderi olmadı. Yaklaşık 15 yıl öncesine kadar mümkün olduğu düşünüldüğünden çok daha fazla zanaatkâr, düşük ücretler ve büyük çapta ücretsiz aile emeği pahasına da olsa, kapitalist dünya ekonomisinin taleplerine uyum sağladı ve bu sayede hayatta kaldı.¹⁰⁰ Taşra piyasasına hizmet eden dokuma üreticileri ithal yarı mamul mallar kullanarak, çoğu kez müşterilerinin taleplerini yabancılardan daha iyi karşıladılar.¹⁰¹ Ayrıca 19. yüzyılda imparatorluğun birçok kesiminde nüfus arttı ve bazı zanaatkârlar bunun sonucu olan pazarın büyümesinden yararlandılar.¹⁰² Ama bazıları da o kadar şanslı değildi ve battılar.

Osmanlı devletinin tam burada devreye girdiği görülmektedir: Bunalım dönemlerinde ihracat yapan imalatçılar imparatorluğun egemen grubundan fazla destek göremediler ve bu eksiklik onların işlerini sürdürmelerini güçleştirdi.¹⁰³ Ancak, dönemin ekonomik iniş çıkışlarına Immanuel Wallerstein'ın değil de Michael Palairt'nin perspektifinden bakarsak, yeni oluşan Balkan devletleri bağımsızlıktan sonra bir süre için bölgeler arası ve uluslararası ticaret sahnesinden büyük oranda çekildi. Böylece onların Osmanlı yönetimi altındaki son birkaç on yılın kısıtlı “periferileşme”sinin yerini, dünya pazarından “görkemli bir tecrit” diyebileceğimiz bir durum aldı.¹⁰⁴ Ne var ki bu durumun avantajları en iyi ihtimalde dahi belirsizdi, çünkü bu değişiklik önceden umut vaat eden bazı sanayilerin yok olması anlamına geldi. Kuşkusuz Nikolai Todorov Bulgar sanayisinin 1900 dolaylarında yeniden toparlandığını ve Balkan savaşılarından hemen önceki yıllarda hızla büyüdüğünü gösteren veriler

yayınlamıştır.¹⁰⁵ Gene de belli koşullar altında Osmanlı devletinin taleplerinin, imalatın genişlemesini engellemekten çok, desteklemiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

Taşralı Osmanlı zanaatkârları, genelde mültezimler ve onların adamları tarafından tahsil edilen vergilerini öderken, devletin dayattığı kısıtlamalarla karşılaştılar. 18. yüzyıl sonlarında, önce Rusya sonra Napolyon Fransası ile yaşanan çatışmalar nedeniyle, hazinenin ihtiyaçları arttı ve birçok zanaatkâr için artan vergiler gerçek bir ölüm kalım mücadelesine neden oldu. Kentten kırsal alanlara kaçmak bir seçenek olabilirdi. Ama muhtemelen oldukça çok sayıda zanaatkâr savaş zamanlarının aşırı vergilendirmesi dolayısıyla battı. Ayrıca verimli üreticilerin, daha az başarılı meslektaşlarına göre, imparatorluğun temsilcilerinin kurbanı olma ihtimalleri daha fazlaydı.¹⁰⁶ Ancak, zanaatkârların iktidar aygıtıyla sorunları burada da bitmiyordu: Birçok yerde askerler şu ya da bu ölçüde zanaatkâr loncalarına nüfuz ederek, karışıklığa ve mali zarara yol açıyorlardı. Bu koşullar dikkate alındığında, özellikle İstanbul'da ve belli durumlarda, devletin dayattığı düzenlemeler memnunlukla karşılansa da, zanaatkârlar ile Osmanlı devlet aygıtının temsilcileri arasında sık sık gerilimlerin baş gösterdiğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

Bu koşullarda zanaatkâr loncalarına ne oldu? Birçok yerde imalatçılar kuşkusuz İstanbul'da yaptıkları gibi, yani lonca dayanışmasını güçlendirerek tepki verdiler: Bursa loncalarının finanse ettiği vakıfların varlığı gerçekten de bağların sıkılaştırıldığına işaret etmektedir. Ayrıca, karşılıklı kontrol için çok çeşitli olanaklar yaratan büyük ölçekli atölyelerin sayısının artması, 1600'lerin başlarında birçok loncanın belirgin özelliği olan esnekliğin daha sonraki zamanlarda kaybolması anlamına geldi. Gene de bu sınırların katılaşmasının gerçekten de genel bir kural olup olmadığını bilmemiz mümkün değildir. Yalnız bir şey görece kesindir: Osmanlı loncaları hiçbir biçimde eşitlikçi değildi ama güçlü askerî bağlantılar olduğu durumlarda bile en zengin zanaatkârlar toplu atölyelerde, bu kurumlarda faaliyet gösteren herkesi kendi emirleri altına sokacak ölçüde bir denetim sağlayamamışlardı. Bazı yerlerde loncalara en büyük imalatçılar egemendi ve loncalar uzun süre bu biçimde yaşadılar. Ancak, bildiğimiz kadarıyla bu

tür bir kontrol, söz konusu ustaların büyük toplu atölyeleri kontrolünün bir sonucu değildi.

Terimin geniş anlamında proto-sanayinin yaygın olduğu bazı yerlerde loncaların önemlerini yitirerek, diğer yerlere göre daha erken dağıldıklarını tahmin edebiliriz.¹⁰⁷ Bu yok oluş kesinlikle genel değildi, ama bazı yerlerde gerçekleşti. 1800'lerin sonları ve 1900'lerin başlarında loncaların ortadan kalkmasında fason iş yaptıran tacirlerin kontrolünün ne ölçüde rol oynadığı, bir sonraki bölümde ele alacağımız bir sorundur.

ÜÇÜNCÜ AYRIM
1850'LERDEN SONRA

1850-1914: FARKLI BİR DEVLET, FARKLI BİR EKONOMİ VE LONCALARIN YOK OLUŞU

DÜNYA EKONOMİSİNE UYUMUN GETİRDİĞİ ACILAR:

“EMEĞİN POSASININ ÇIKARILMASI,” KENDİ KENDİNİ SÖMÜRME VE
TOPLUMLAR ARASI ÇATIŞMALARIN DÜZEYİNİN YÜKSELMESİ

Osmanlı ve Mısır arşivlerinin kademeli olarak açılmasının ardından, 1800'lerin sonları ile 1900'lerin başlarına halen yoğun bir ilgi vardır: Neredeyse birkaç ayda bir, değerli yeni çalışmalar ortaya çıkmaktadır ve Osmanlı tarihinin başka hiçbir dönemi hakkında bilgimiz son 25 yılda bu kadar artmamıştır. Bunun sonucunda 1980'lere kadar hemen hemen bütün araştırmacıların kabul ettiği bir iddia gittikçe kuşku-lu bir hale gelmiştir: Bir bütün olarak baktığımızda, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarının *sanayisizleşmediği* anlaşılmaktadır.¹

Bunun aksini iddia eden gezgin anlatılarına ve konsolosluk raporla-rına geçmişte olduğundan daha fazla şüpheyile bakılmaktadır: Zayıflayan ya da çöken el sanatlarını anlatan birincil kaynaklar çoğunlukla Avrupalıdır ve bazı yazarların görmek istediklerini görmüş olmaları çok mümkündür. Üstelik 19. yüzyılda Fransız, İngiliz, hatta Osmanlı gözlemcilerin çoğu el sanatlarının “geri” ve er ya da geç kaybolmaya mahkûm olduklarını düşünüyorlardı.² Bu yazarların görüşünce “gerçek” imalat ancak fabrika temelli olabilirdi ve bu kıstasa göre de Osmanlı'nın performansı yetersiz bulunuyordu. Oysa kimi el sanatlarının yok olduğu kesindi ama onların yerlerini çoğu kez ithal yarı mamul girdiler kullanan başkaları almıştı. Bazı türde pamukluların da içinde bulunduğu zayıflayan sanayiler halı ve kilim imalatı, dantel yapımı ve ham ipek üretimiyle telafi ediliyordu.³ Bu nedenle yakın tarihli çalışmalar, imalatatta gerek üretilen mallar gerekse bu sektörde istihdam edilen işçiler açısından, mutlak bir çöküş olmadığını varsaymaktadırlar.

Ancak “Avrupalı dünya ekonomisiyle bütünleşme zamanla “uzun” 18. yüzyılda olduğundan daha büyük bir coğrafyayı ve daha çok sayıda faaliyet alanını kapsamaya başlayınca, zanaatkârların çalışma koşulları 1850’den önce de bazı değişimler yaşadı ama bu tarihten sonra kesinlikle ciddi biçimde değişti. Makine ürünü mallarla rekabet her zaman olmasa da çoğunlukla üretimi finanse eden ve düzenleyen tacirlerin rolünün artması anlamına geldi. Bu tacirler ithal yarı mamul girdileri yerel zanaatkârlara dağıtabildikleri gibi Osmanlı devletiyle de sözleşmeler yapıyorlardı: Örneğin 1870’lerden önce Gümüşgerdan ailesinden girişimciler bugünkü Bulgaristan’ın kasaba ve köylerinde üniforma kumaşı dokutuyorlardı.⁴

Fason iş yaptıran tacirler bazı durumlarda tam ehliyetli zanaatkârlarla çalışıyordu ama bazen de eski dönemlere göre daha fazla kadın ve çocuk istihdam ediliyordu. En azından teoride kadınların ve gençlerin kazançlarının ailenin geçimini sağlamayacağı varsayılıyordu; tacirler bu nedenle onlara çok düşük ücretler ödemeyi kolayca haklı gösterebiliyorlardı. Birçok örnekten rastgele seçilmiş birini ele alacak olursak, Mısır’daki Asyut kasabasında 1900’lerin başında kadınların yaptığı, tül üzerine ince teller işlenmiş şallar turistlere satılıyor ve ihraç ediliyordu. Şallar nispeten yüksek bir fiyata satılırken kadınlara ödenen ücret çok azdı.⁵ Bazı durumlarda ise kadın ve çocuklar fason iş yaptıran tacirlerce doğrudan istihdam edilmiyor, aile emeği için bir sözleşme yapan kocalara ve/veya babalara yardım ediyorlardı; bu durumda işçi aileleri hiçbir karşılık almadan çalışabiliyorlardı.

Bundan etkilenen kadın ve erkeklerin duyguları ve tepkileri hakkında kaynaklarımız bize çok az şey aktardığından, bu kesimlerin ücretsiz aile emeğindeki bu çıkış gibi artış hakkında ne düşündüklerini ancak tahmin edebiliriz. Belki de kadınların imalatla çalışmaları, 1980’lerde İstanbul’un düşür gelimli semtlerinde gözlemlendiği gibi, “hoş vakit geçirme” ya da “akrabalara yardım etme” olarak tanımlanıyordu.⁶ Aileleri, küçük çocukları işe yerleştirmeyi muhtemeldir ki onların yaramazlık yapmasını önlemenin bir yöntemi olarak meşrulaştırıyordu. Ama çocukların kendileri meseleye oldukça farklı bakıyordu: Çalışma hayatı 1800’lerin sonlarında başlayan ve cumhuriyet döneminden sonra da süren Anadolu’lu bir maden işçisi eli-

mizdeki ender işçi anlatılarından birini kaleme almış ve çalışan çocukların sefaletini gayet açıkça sergilemiştir.⁷

Bu uygulamaları tasvir etmek için “emeğin posasının çıkarılması” kavramı benimsenmiştir; doğal olarak yalnızca aile üyeleri değil, usta bir zanaatkâr için çalışan çıraklar ve belki de bir iki ücretli işçinin de bu biçimde “posası çıkarılabilir”di.⁸ Genellikle 20. yüzyıldan önce olmamak üzere çalışanları koruyucu yasalar benimsendikten sonra da küçük atölyelerde çalışanlar çoğu kez bunların dışında tutuluyordu. Böylece bu işletmeler rekabetçi olmayı sürdürebiliyordu, ama bu işçilerinin emeği pahasına oluyordu.

Özünde “emeğin posasının çıkarılması” kavramı sosyalizmden esinlenmiş yazarların “sömürü” olarak adlandırdıkları olguya karşılık gelmektedir. Bu yeni terimin, işçilerin “posasını çıkaran” ustalar da büyük kârlar elde edemedikleri için icat edildiğini tahmin ediyoruz. Tersine bu ustalar “kendilerini-sömürüyorlar,” yani rekabeti sürdürebilmek için herhangi ciddi bir yatırımı olanaksız kılacak düşüklükte fiyatlar talep ediyorlardı. Geçimlerini sağlamak dışında tek beklentileri dükkânı ve içindekileri çalışır durumda tutabilmektir; buna karşın, işi büyütme bir seçenek değildi. Eski dönemlerde de zanaatkârlar genellikle çok az aletle çalışıp, çoğu kez daha iyi sonuç almak için eğitim ve becerilerine güvenirlerdi, ama rekabetle başa çıkmak için biraz daha pahalı donanım satın almanın çoğu kez gerekli olduğu 1850’den sonraki dönemde bu daha güçleşmişti.

Ayrıca “Avrupalı dünya ekonomisi”nin kaprisleri, üreticilerin kendilerini sık sık beklenmedik durumlarda bulmaları anlamına geliyordu: Zaman zaman buralardan yeni fırsatlar çıksa da, güçlükler çoğunlukta idi. Örneğin, İngiltere’nin ham pamuk talebinin Amerikan İç Savaşı sırasında keskin biçimde artışı, Bereketli Hilal’in* dokumacıları için hayatı güçleştirmiş olmalıdır, çünkü onların eskiden beri dayandığı Mısır ipliği artık pahalılaşmıştı ve çoğu ihracata ayrılıyordu.⁹ Öte yandan savaş zamanındaki bu canlanmadan para kazanan Mısırlı köylüler şimdi daha fazla giysi almak

* Bereketli Hilal diye adlandırılan bölge, güneyde Arabistan çölü ile kuzeyde Doğu Anadolu dağlık bölgesi arasında yer alır. Eski Babil toprakları ile hemen yakınındaki Elam’dan (bugün İran’ın güneybatısı) Dicle ve Fırat ırmakları ile Asur topraklarına kadar uzanır. Zağros Dağlarından, batıda Suriye üzerinden Akdeniz’e, güney yönünde de Filistin’in güneyine kadar olan toprakları içine alır. Nil Vadisini de bu bölgeye dahil edenler vardır –ed.n.

için pazara girmişlerdi: Bu talep mutlaka alternatif ham pamuk kaynakları arayışını hızlandırmıştır ve aynı talebin Halep'in tekstil imalatçılarına yaradığı kesindi.¹⁰

Zanaatkârlar daha erken dönemlerde de başta savaş zamanları ve ayrıca kullanılabilir gelirlerin azaldığı ve yiyecek fiyatlarının arttığı kötü hasat yılları olmak üzere bazen talebin azalması ve arzın daralmasıyla karşı karşıya kalmışlardı. Ancak, Osmanlı zanaatkârları açısından, padişahın görevlilerinden gelen taleplerden ziyade, “kefereler” tarafından kontrol edildiği için Müslümanlar söz konusu olduğunda özellikle düşmanca davranan, bilinmeyen bir dünyadan gelen taleplerle başa çıkmak daha güç olmalıydı. 1860'taki iç savaş öncesinde Şam'da bu türden tepkiler yaygındı: Müslüman zanaatkârlar ve esnaf anlaşıldığı kadarıyla Hristiyan rakiplerinin Avrupalı tacirlerle özel ilişkileri nedeniyle zenginleştiklerini, kendilerinin ise ciddi zorluklar içinde olduklarını düşünüyorlardı. Bunun sonucunda, 1860'ta Şam'ın Hristiyan mahallelerinin yıkımına katıldıkları için cezalandırılan insanların önemli bir bölümü zanaatkârlar ve esnaftı.¹¹

YENİ MODEL DEVLETLE BAŞA ÇIKMAYA ÇALIŞAN ZANAATKÂRLAR

Üstelik zanaatkârlar 19. yüzyılın ortalarından itibaren, alıştıkları devlet yapısından ciddi bir farklılık gösteren bir devletle ya da daha doğrusu üç farklı devlet tipiyle karşı karşıya kaldılar. Osmanlı merkezindeki seçkinler 1800'lerin ortalarında devlet aygıtının toptancı bir yaklaşımla yeniden yapılandırılmasına giriştiler; proje merkezileşme, vergilendirme ve zorunlu askerlik gibi halk arasında hiçbir şekilde rağbet görmeyen yenilikler içeriyordu. Yakın çevreyle ilgili olarak da, daha önemli kentlerin merkezlerinin modernleştirilmesi birçok kamu görevlisi için öncelik taşıyordu. Bu nedenle dönemin Osmanlı zanaatkârlarının yeni türde bir yönetim biçimiyle başa çıkmak zorunda kaldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. İkincisi, Mehmed Ali Paşa 1841'de Büyük Güçler tarafından Suriye ve Anadolu'dan çıkmaya zorlandığında, kendisine babadan oğula geçmek üzere Mısır hıdivliği verilmişti; İstanbul'daki yönetici seçkinler ile Kahire'nin üst sınıfları arasında süre giden yakın ilişkilere rağmen, bu tarihten ve belki de daha öncesinden itibaren Mısır'ı kendi yörüngesi olan ayrı bir devlet olarak

kabul etmek mantıklı olacaktır. Mısır'ı ayrı –ve yeni– bir tür devlet olarak görmek, ülkenin fiilen İngiliz sömürgesi haline geldiği 1882'den sonraki dönem için özellikle doğrudur. Bu işgalin bir sonucu olarak Kahire'nin ve diğer Mısır kentlerinin zanaatkârları Büyük Britanya İmparatorluğu ile doğrudan karşı karşıya kalmışlardır; bu sömürgeci düzen, sözünü ettiği-miz üç “yeni model” devletin üçüncüsüdür. Kahire'nin çalışan nüfusunun İngiliz sömürge aygıtıyla karşı karşıya gelmesi en olası durumlar, polisin grevleri bastırdığı zamanlardı.¹²

Büyük Güçler'in Mehmed Ali Paşa'yı ordusunun büyüklüğünde sert bir sınırlamaya gitmeye zorlamalarından sonra askerî harcamaların Mısır'da pek bir önemi kalmadı. Ama 1860'larda ve 1870'lerde hıdivler Said ve İsmail Paşalar kanal projelerini, İskenderiye limanının modernleştirilmesini ve demiryolu yapımını kapsayan bir “güçlenme” programına giriştiler.¹³ Çoğu kez buna kuşkuyla bakan Avrupalı finansörlerin taleplerini tatmin etmek üzere vergiler artırıldı ve bu durumdan zanaatkârlar ve esnaf özellikle etkilendi. Ancak gelirler hıdivin aldığı borçları karşılamadı ve İngiltere'nin yönetimi ele alması, en azından kısmen, hissedarların çıkarlarını güvenceye almayı amaçlıyordu.¹⁴

Güçlenme programının bir öncelik olmaktan çıkmasıyla İngilizler ihraç edilebilecek pamuk miktarını artıran sulamaya odaklandılar ve sağlık ile eğitim gibi altyapı programlarına yapılan harcamaların çoğundan vazgeçtiler. Bu öncelikler grubu, gelirleri tarıma dayalı olan ve sözcüleri kentlerde istihdam olanaklarının çoğalmasının tarımda emeğin fiyatını artırabileceği endişesini dile getiren Mısır üst sınıfını da teskin ediyordu.¹⁵ Mısır İngiliz imalatçıları için bir ihracat pazarı olarak da değerliydi ve Hıdiv İsmail döneminin güçlenme projelerinin birçoğunun bu role müdahale potansiyeli taşıdığı düşünülüyordu.

Vergileri düşürmenin sıradan vergi mükelleflerinin gözünde yabancı egemenliğin meşrulaştırılmasına yardımcı olduğunun ve bu sayede de kent ayaklanmaları tehlikesini azalttığının bilincinde olan İngilizler bu yüzden vergileri hafifletmeye ve kendileri için zorla aldıkları haraçlarla zanaatkârların sırtındaki yükün ciddi biçimde artmasına neden olan vergi tahsil bürokrasisini kısmen dağıtmaya başladılar. Ancak uzun vadede alt-

yapıya ve insani sermayeye yapılan yatırımın düşük bir düzeyde kalması, pazardan pay kapmak için mücadele eden imalatçıların güçlüklerini artırdı ve işçilerinin ayakta kalma şanslarını azalttı.¹⁶

Osmanlı'nın merkezi eyaletlerinde durum oldukça farklıydı. 1875'teki iflasa ve 1877-78'de Rusya'ya karşı girişilen savaş ile daha sonra 1912'deki Balkan Savaşı'nda topraklarının büyük ölçüde küçülmesine rağmen imparatorluk bağımsızlığını korudu. Bundan dolayı, büyük Avrupa devletlerinin emperyalist niyetleri ile hızla artan etnik milliyetçiliğin birleşmesi sonucu özellikle en üretici eyaletleri tehdit altında olan Osmanlı devleti için savunma birincil öncelikti.¹⁷ Dolayısıyla Tanzimat (1839-76), II. Abdülhamid (1876-1908) ve İttihat ve Terakki (1908-18) dönemlerinde Osmanlı hükümetleri büyük askeri harcamalara zorlandılar; bu yatırım ise askeriyenin ciddi siyasi güce sahip bir kuruma dönüşmesine neden oldu. Zanaatkârlar, özellikle de taşrada yaşayanlar, oğulları neredeyse ömür boyu süren bir hizmet için orduya alındığında muhtemelen bu gücü hissediyorlardı.

Zira Osmanlı devletinin son yıllarında tebaasından vergi dışında en çok istediği şey askerdı. Nüfusun çok büyük çoğunluğu hâlâ köylü olduğundan, askerlerin çoğu da sivil yaşamlarında köylüydüler; İstanbul nüfusu ise bir süre için askerlikten muaf tutuldu. Ancak özellikle savaş zamanlarında zanaatkârlar ve kent işçileri de askere alınıyor ve bazen bunların işi muharip birliklerin ihtiyaç duyduğu ekmeği ve diğer temel malzemeleri karşılamak oluyordu. Ayrıca madenciler sık sık askere dönüştürülüyor, sonra da madenlerde askeri disiplin altında çalıştırılıyorlardı. Ama I. Dünya Savaşı ilerlerken, Karadeniz kıyısındaki kömür madenlerinde, askeri malzemelerin imalatını ve nakliyesini tehlikeye düşürecek kadar büyük sayılarda işçi işlerini bıraktı.¹⁸

Gayrimüslimlerin durumu ise biraz özeldi: 1800'lerde normalde askerlikten muaf tutuluyor ve onları Müslüman komşularının gözündeki pek sevimli kılmayan bir ayrıcalıkla, askerlik hizmeti yerine geçen bir vergi ödüyorlardı.¹⁹ Ancak önemli istisnalar vardı: Yüzyılın ortalarından itibaren çocuk ve genç yaştaki Hristiyan erkeklerin koşulların son derece sağlıklı olabileceği devlet fabrikalarında çalışmaları isteniyordu.²⁰ Yabancıların himayesindeki kişiler ile yabancı uyruklular askerlikten muaftı ve her iki topluluk da özellikle İstanbul ve İzmir'de görece büyük gruplar oluştu-

ruyorlardı. 1909'da gayrimüslimlere de resmen zorunlu askerlik hizmeti getiren bir yasanın geçmesinden sonra Osmanlı Hristiyanları çoğu kez koşulların en az düzenli ordudaki kadar kötü olduğu özel işçi birliklerine alınıyorlardı ve bu uygulama I. Dünya Savaşı sırasında çok daha büyük bir ölçekte devam etti.²¹

KENTLERİN ASAYİŞİ

Merkezî Osmanlı eyaletlerindeki ve Büyük Savaş'tan önce Suriye'deki zanaatkârlar Mısır'daki gibi sömürgeci bir yabancı devletle doğrudan karşılaşmadılar ama devletin merkezileşmesi ve savaşla ilintili ciddi yükler üstlendiler. İdare kendisine itaati sağlamak için kentlerde yaşayanları çok daha yakından ve doğrudan kontrol etmeye çalıştı; etkin asayiş politikasıyla ayaklanmaları ve iç isyanları önlemek gerek II. Abdülhamid gerekse İttihat ve Terakki rejimlerinin önceliği haline geldi.²² Çarşıları 1800'lerin ortalarına, bazen daha da sonralarına kadar vergi haklarını satın alan mültezimlerin adamları yönetiyordu. Burada en önemli kişi, daha 1500'lerden itibaren çarşıdaki düzenden sorumlu olan muhtesip idi (bkz. İkinci Bölüm). Çoğu kez boyahaneler gibi sanayi tesislerinin sahibi ya da mültezimi olan kişiler kendi asayişlerini kendileri sağlıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi (Dokuzuncu Bölüm) bu çok da huzurlu bir görev olmayabiliyordu.²³

Ancak zanaatkârların yaşadıkları mahallelerde asayiş çoğunlukla gayri resmîydi: Yakın tarihli araştırmalar istenmeyen sakinlerden mahallelerden gitmelerinin istenebildiğini göstermiştir ama bu kişilerin bu talebe hemen uyup uymadıkları o kadar net değildir.²⁴ Ancak, örneğin yalnız yaşayan kadınların bakış açısını benimsediğimizde, bu düzenlemeler her zaman memnun edici değildi. Kadınlar erkek komşuları karşısında zayıf bir konumdaydılar, çünkü namuslarına çamur atmak her zaman çok kolaydı. Gayri resmî denetimler kontrolden çıkan şiddete de yol açabiliyordu: 19. yüzyıl ortalarında Lübnan'ın bazı kasaba ve köylerinde yaşadıkları yerleşimleri savunan genç kabadayı grupları vardı, ama sık sık bu gruplardan kaynaklı keyfi saldırılar, hatta cinayetler söz konusu oluyordu.²⁵ Ama muhtemelen yoksul kentliler açısından bu değişik düzenlemelerin –sakıncalarıyla birlikte– en azından bilinir olma gibi bir avantajı vardı.

Gayri resmî, “eski moda” kendi asayişini sağlama ile devlet tarafından atanmış memurların “yeni tarz” asayışı iki aşırı uç olarak görülebilir; lonca üyelerinin ve başka yoksul insanların kendi cemaat liderlerinin ithamına dayanılarak tutuklanmalarını bu ikisi arasında bir yere yerleştirebiliriz.²⁶ Bu tür asayişin ikiyüzlü niteliği, kabahatli Hristiyanlar ilgili patriklerin şikâyetlerine dayanılarak tutuklandığında özellikle ortaya çıkmaktadır: Muhtemelen, din adamları ve yönetimden başka kişilerin şikâyeti söz konusu olduğunda, bunun sonuçlarına katlananlar çoğu zaman yoksullar ve söz dinlemeyi reddedenler oluyordu.

Şikâyetler devlet yetkililerine ulaştığında tutuklamadan fiilen sorumlu olan İhtisap Nezareti’ydi; bu yeni bir kurumdu ama adından anlaşılacağı üzere çarşı müfettişinin, yani muhtesibin kimi işlevlerini devralmıştı. İhtisap Nezareti’nin adamları insanları kısmen “geleneksel,” kısmen de “modern” nedenlerle tutukluyorlardı: İdarenin belirlediği fiyatlardan daha yüksek fiyatlarda satış yapan lonca üyeleri muhtesip tarafından her zaman cezalandırılırlardı. Öte yandan yüklerini kamusal alanlarda bırakan hamalların işledikleri trafik kuralı ihlalleri, muhtemelen 19. yüzyıl ortalarından sonra daha ciddiye alınıyordu.

Merkezden atanan polisler denetlemeleri beklenen insanların taleplerine karşı çoğu kez duyarsızdılar; maaşlar düşük, ödemeler düzensiz olduğundan, polis kuvvetlerine katılanlar genellikle okuma yazma bilmeyen ve cahil kişilerdi. Zayıf konumları nedeniyle polisler çoğu kez kolayca yolsuzluğa meyledebiliyor ve bu eğilim yeni kurulan bu gücün itibarını zedeliyordu.²⁷ Yetkililerin toplumsal düzenin korunması olarak gördüğü konular açık öncelikler olduğundan, “yalnızca” bireylerin çıkarlarını hatta hayatlarını tehdit eden suçlar herhalde sık sık cezasız kalabiliyordu. Rejime karşı gerçek ve hayali komploların izlenmesine yoğun enerji harcanıyordu: II. Abdülhamid döneminde başlayan bu eğilim 1908’den sonra da sürdü. Çok sayıdaki ihbarcı hükümete bilgi vermeye teşvik ediliyordu; bu kişilerin faaliyetleri, dükkân ve atölyelerdeki komşuları tarafından bilindiği ya da kuşkulandığı zaman bir tartışma ve bölünme nedeni olmuş olmalıdır.

Öte yandan Abdülhamid rejimi kentin çarşı ve sokaklarında padişaha olan sadakati geliştirmek için özel çaba harcamış ve çoğu kez bunda

başarılı olmuştur. 1890'larda, gençliğinde İstanbul'un kalabalık Beşiktaş mahallesinde bir fırıncıda çalışan gazeteci Hagop Mintzuri bize, padişahın yakınlarındaki bir camide cuma namazına gitmek üzere sarayından çıkışını seyreden yerel zanaatkâr ve tacirlerin canlı bir anlatısını bırakmıştır.²⁸ Hükümdarın desteklediği yardım kurumları bu sadakati daha da perçinliyordu, ama zanaatkârların kendileri, örneğin kendi mahallelerindeki öğrencilere ulufe dağıtıldığı zamanlarda, bunlardan ancak dolaylı olarak yararlanıyorlardı.²⁹

HER ŞEYE RAĞMEN HAYATTA KALABİLMEK: ÖRNEK BİR ZANAAT

Osmanlı tekstil imalatçıları ham ipek, halı ve dantel dışında ihracat için değil, iç pazar için üretim yaparlar, böylece devlet seçkinlerinin ilk önce yerel ihtiyaçların karşılanmasına ilişkin geleneksel kaygıları temelinde oluşturulmuş bir modeli sürdürürlerdi.³⁰ Birkaç örnek arasından burada Halep ile o dönemde bu kentin uyduları konumunda olan Urfa, Kilis ve Ayntab gibi kentlerdeki dokuma zanaatlarını ele alacağız; bu bölge 18. yüzyıldan itibaren önde gelen pamuklu üreticilerinden olmuştur (bkz. Dokuzuncu Bölüm).³¹

Daha eski literatürde Halep bölgesindeki tekstil imalatının zayıflamasına ilişkin varsayımların büyük ölçüde abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Sanayideki bunalıma işaret eden verilerin bazıları güvenilmezdir, çünkü kimi konsolosluk raporları, yazarlarının doğrudan gözlemediği, yalnızca çoğu kez güvenilmez söylentilerden hareketle bilgi sahip oldukları eski bir düzeye göre "zayıflama" iddiasında bulunuyorlardı. Bir diğer kuşkulu yorum, çivit boyama sektörünün genişlemesiyle ilgiliydi: Bu olguya, yalnızca en yoksulların hâlâ Halep kumaşı aldıklarının bir göstergesi olarak bakılıyordu. Oysa aynı olgu imalatçıların –ki bu arada hem doğal hem de yapay çivit kullanıyorlardı– değişen pazar talebine hızla yanıt verdiklerinin bir işareti olarak da görülebilir.³² Ancak daha önceleri ipekten yapılan bazı kumaşların önce ipekli-pamuklu karışımına, sonra da salt pamukluya dönüştürüldüğü bir gerçektir ve bu, daha yoksul bir müşteri grubuna işaret eder. Öte yandan "kitlesel bir pazar"ın büyümesinin lüks sektördeki kayıpları karşılaması mümkündür.

Her halükârda, 1908 devriminden ve bunu izleyen problemlerden önce, birkaç kötü yıl dışında, İskenderun limanından ihraç edilen dokumaların miktarı düzenli bir şekilde artarak, 1889'da 113.000 £ değerinde 235 tondan, 1907'de 295.000 £ değer biçilen 649 tona çıkmıştı. Bu dönemde İskenderun kenti Halep ve çevre bölgesi için bir liman işlevi gördüğünden, bu artışı kuzey Suriye'nin metropolü ile çevre kentlerde büyüyen tekstil üretiminin bir göstergesi olarak alabiliriz. Dolayısıyla bu alanda bir zayıflama yerine, birkaç kötü yıl kesintiye uğrayan bir yükselme eğrisiyle karşılaşıyoruz; yalnızca, 1900'lerin başlarındaki karışıklıklar imparatorluktan geriye kalan kısımda Halep bölgesi kaynaklı kumaş satışlarını azaltmıştı.

OSMANLI MADENLERİNİN İŞLETİLMESİ

Osmanlı imparatorluğu madencilik sektöründe dünya piyasasında önemli bir rol oynamıyordu. Ancak, 20. yüzyıl başlarında antimon, boraks ve çinko gibi az bulunan kimi madenler yabancı şirketler tarafından çıkarılıyor, Osmanlı devleti ise, en azından sözde, altın ve gümüş madenlerini kontrol altında tutuyordu. Ama esas ön plana çıkan yeni bir enerji kaynağı olan kömürdü; biz de modern sanayileşmenin bu mükemmel göstergesi üstünde odaklanacağız.³³

Bütün Osmanlı kömürünün yarısı ile dörtte üçü arasında değişen bir oranı Karadeniz kıyısındaki seyrek yerleşimli tek bir alandan çıkarılıyordu. Kömürün ilk bulunduğu yer padişaha ait olduğundan, Abdülmecid (hd. 1839-61) maden bölgesini Mekke'deki yardım kurumlarına hizmet eden bir vakfa dönüştürmüştü. Uzun vadede, "kömür sahili"nin ortasında Zonguldak kenti doğdu ama 1891'de kurulan Fransız maden şirketi, adını, kömürün büyük çoğunluğunun sevk edildiği, daha eski bir liman kenti olan Ereğli'den (Karadeniz Ereğlisi) almıştı.

1829'a gelindiğinde Osmanlı donanması yelkenden buhara geçmeye başlamıştı ve hükümet ithal kömüre tehlikeli bir bağımlılık ihtimalinin önüne geçmek için Zonguldak madenlerini geliştirmek istiyordu. 1882'ye kadar çıkarılan bütün kömür devlet tekelindeydi ve idare bunları fermanla saptanan bir fiyattan satın alıyordu; bu politika Osmanlı'nın daha önceki dönemlerden iyi bilinen uygulamalarıyla uyumluydu. Üretim artışını teşvik

için maden işletmecilerine 1882'den sonra ürünlerinin bir kısmını açık piyasa satma izni verildi ama düşük verimlilik sürekli bir sorun olarak kaldı.

Kömür madenciligi yeniydi ama işgücü temin yöntemi yüzyıllar önce belirlenmiş modellere uygundu. 1891'de Fransız Ereğli Şirketi'nin sahneye çıkmasından önce, maden işletmecileri küçük girişimcilerdi. Madenin, ürünleriyle birlikte hükümdara ait olmasına karşın maden tesislerinde tasarruf hakkı olan bu tür kişiler daha 16. yüzyılda Osmanlı madenlerini işletiyorlardı.³⁴ 1877 dolaylarında sayıları 120 kadar olan Zonguldak bölgesindeki işletmecilerin sermayeleri azdı; üstelik çoğu kez devletin onlara önemli miktarlarda borcu oluyordu. Bütün bu girişime öncelik eden birkaç Hırvat dışında, işletmeciler Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı uyruklarıydı.³⁵

Madencilik sektöründeki işçiler tam zamanlı istihdam edilmezdi; yine 16. yüzyıl gibi erken bir dönemde yerleşmiş modeller uyarınca, köylüler genellikle her seferinde iki-üç hafta gibi kısa süreler için madende çalıştırılırlardı.³⁶ Bu düzenleme işçilerin çoğu zaman işe oldukça uzak mesafelerden, sık sık da yöredeki yolların kötü durumu nedeniyle yürüyerek gelmeleri demekti. “Doğaçlama” madencilerin performansının profesyonel işçilerinkine göre muhtemelen daha düşük olmasına rağmen yarı zamanlı madencilik Fransız şirketi işi devraldıktan sonra bile esas yöntem olmaya devam etti. Kısmen, donanım da çoğunlukla standardın altında olduğundan, sık ve ciddi kazalar meydana gelirdi; buna ek olarak madencilerin, “yukardan” verilen emirlerle özerkliklerini yitirmekten hoşlanmadıkları anlaşılmaktadır; bu nedenle güvenlik önlemleri çoğu kez ciddi olarak uygulanmıyordu.³⁷

Osmanlı hükümetinin geçici işçi alınmasını tercih etmeye devam etmesinin sebebi belki de köydeki topraklarını, muhtemelen daha da önemlisi köylü bakış açısını koruyan kişilerin ücretler ve çalışma koşulları konusunda daha az talepkâr olabilecekleri düşüncesiydi. Bürokratlar, ayrıca, madende çalışarak kazanılan paranın yörenin yoksul köylülerinin hoşuna gideceğini varsayıyorlardı; bu nedenle, 1907'ye kadar yalnızca madenlerin çevresinde, özel olarak belirlenmiş bir bölgede yaşayanlar bu işlere girebiliyordu. Madencilerin kendileri de yarı zamanlı istihdamı tercih ediyordu,

çünkü böylece şirket, örneğin 1901’de düşük kömür fiyatları nedeniyle geçici olarak yapıldığı gibi, kapatıldığında geçimlerinden olmuyorlardı.³⁸ Bunun sonucu Ereğli Şirketi’nin uzmanlaşmış, tam zamanlı işçi talebi genelde karşılıksız kalıyordu.

KÜÇÜK AMA ÖNEMLİ:

“OSMANLI BULGARİSTAN’I” İLE İSTANBUL’DAKİ FABRİKALAR

Osmanlı imalatının ancak çok küçük bir kısmı fabrikalarda gerçekleştiriliyor ve çok az insan fiilen buralarda istihdam ediliyordu. Yine de bu işletmeler tarihçiler arasında ciddi bir ilgi yaratmıştır.³⁹ Unutmamalıyız ki fabrikaların kurucuları, 1923’ten ve özellikle 2. Dünya Savaşından sonra hem Türkiye’de hem de Osmanlı İmparatorluğu’ndan türeyen diğer devletlerde önem kazanacak bir üretim biçiminin öncüleriydiler.

Küçük ölçekli işletmelerin yanı sıra fabrikaların da rol almaya başladığı “eski” bir imalat dalı, daha sonra Bulgaristan’ın bir parçasını oluşturacak bir eyalette bulunan Samakov’daki demir sanayisiydi.⁴⁰ Samakov demiri daha 16. yüzyıl ortalarında Süleymaniye külliyesinin inşasında kullanılmıştı; o tarihte demirciler herhangi bir büyüklükteki bir projeye kalkışmadan önce Osmanlı devletinden borç almaya ihtiyaç duyan küçük girişimcilerdi.⁴¹ Yörede *samakova* olarak bilinen demirhaneler konumuzla ilgilidir, çünkü 19. yüzyılda buralarda çalışanlar hakkında oldukça ayrıntılı bilgi mevcuttur. 1848-49’da A. Daux ile onun tanınmış bir yazar olan ve işçilerle ilgili veri toplayan arkadaşı Frédéric Le Play kenti ziyaret etmişlerdi. Yazarlar su gücüyle çalıştığı için belki de fabrika sayılabilecek bir demirhane hakkında bize çok değerli bir anlatı bırakmışlardır. Demirhanenin sahibi, böyle birkaç tane işletmesi daha olan Raşid Bey adlı bir Müslüman’dı; Raşid Bey’in askerî sözleşmelere dayanıp dayanmadığını ve eğer öyleyse bunun ne ölçüde olduğu belli değildir.

Yazın yeterince su bulunmadığından, Daux ile Le Play’in inceledikleri dökümhane yılın yalnızca altı ayında çalışıyordu. Bu nedenle demir işçileri, Zonguldaklı madenciler gibi yarı zamanlı istihdam ediliyor, tarım mevsiminde tarlada çalışıyorlardı. Yazarlar, bölgedeki düşük ücretlere rağmen bu kişilerin, kısmen fabrika sahibinin verdiği faizsiz borçlar saye-

sinde, göreceli olarak yüksek düzeyde bir sosyal güvenliğe sahip oldukları sonucuna varmışlardı. Verilen bu kredilerin işçilerin fabrikaya bağımlılığını artırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Eğer Daux ile Le Play'in yayınladıkları örnek bütçe gerçeği belli ölçüde yansıtıyorsa, "tipik" bir işçi ailesi iyi yıllarda biraz para biriktirmeyi bile başarıyordu.

Osmanlı müşterilerine satış yapan bu yerel işletmelerin yanı sıra, ürünleri esas olarak ihracata yönelik olan başkaları da vardı. Buna bir örnek olarak Bursa'da ham ipeğin bobinlere sarılması ve bükülmesi işlemlerinin makineleşmesine değinebiliriz.⁴² Yüzyılın ortasında başta Fransa olmak üzere Avrupa'da, "*Belle Époque*"* olarak bilinen dönemde orta sınıfların zenginleşmesinin ve o dönemde batı Avrupa'yı etkileyen ve daha sonra Osmanlı topraklarına da yayılan, ipekböceklerini öldüren salgın hastalığın bir sonucu olarak ipeğe olan talep büyük ölçüde arttı. Ham ipek fiyatları artarken Lyon sanayisi, Bursa bölgesinde 1600'lerden beri üretilen ham ipeğe ilgi duymaya başladı. Yöredeki gayrimüslimler ile küçük bir grup Müslüman girişimci, çoğu Rum ve Ermeni olmak üzere kızların ve genç kadınların ham ipek bobinledikleri ve bükükleri küçük fabrikalar kurdular. Böylece bölge bir ipek kumaş üreticisi olmaktan çıkarak, Fransız imalatçılarına büyük oranda yarı mamul girdi sağlayan bir konuma düştü; 1. Dünya Savaşı ve onu izleyen dönem ise bu ticareti genel itibarıyla sona erdirdi.

Ancak 19. yüzyıl fabrikalarının birçoğu askeriye hizmet ediyordu: 1800'lerin başında kurulan ve 1880'e kadar faaliyet gösteren Gümüşgerdan işletmesiyle daha önce karşılaşmıştık (bkz. Dokuzuncu Bölüm). Yünlü üreten ve makinelerinde 50-80 arası işçi çalıştıran bu özel fabrikadaki çalışma koşullarını belgeleyen bazı arşiv kayıtları bulunmaktadır. 1850'lerde bu insanlar ayda 60-80 kuruş kazanıyorlardı. İşçilerin çoğu kentliydi, dolayısıyla bir lonca çerçevesi içinde çalışmaya alıştılar; daha önce gördüğümüz üzere fabrika sahibinin kendisi de yerel loncanın önde gelenlerindendi (bkz. Dokuzuncu Bölüm). Rumca yazılmış sözleşmeler işçilerin yemek parasını fabrika sahibinin vermesini ve tatillerin bütün işçiler için aynı

* Avrupa sosyal tarihinde 19. yüzyıl sonlarında başlayan ve 1. Dünya Savaşı'na kadar süren döneme verilen ad. İyimserlik, yeni teknolojiler ve tıbbi buluşlarla tanımlanan döneme bu ad 1. Dünya Savaşı'nın dehşeti yaşandıktan sonra konmuştur –ed.n.

olmasını öngörüyordu. Fabrika sahibinin istihdam koşullarını standartlaştırma uğraşısı kısmen devletin bu yöndeki baskısından kaynaklanıyordu; ana müşteri Osmanlı devleti olduğundan, devlet memurları koşulları belirleyecek bir konumdaydılar.⁴³

Ancak, sahibinin bakış açısından fabrikası gayrimenkuller, kırsaldaki mülkler ve buharlı un fabrikalarından oluşan çok büyük bir birikiminin yalnızca küçük bir parçasıydı. Ne yazık ki Gümüşgerdan'ın İstanbul, Viyana ve Manchester'da açtığı büroların ne ölçüde tekstil fabrikasıyla ilgili iş yaptıklarını ve ne ölçüde tarım ürünleri sattıklarını söylemek zordur.

Aşağı yukarı aynı dönemde, eskiden beri küçük atölyelerde yünlü kumaş imal edilen Sliven'de [İslimiye] rakip bir fabrika kuruldu. Buranın sahibi Dobri Zeljazkov 1835'te Osmanlı idaresiyle, iyi kalitede yünlü üretime ilişkin bir anlaşmaya vardı. Resmen atanmış uzmanların olumlu değerlendirmesini aldıktan sonra, Zeljazkov'a ek bir bina yapmasına ve İngiltere ile Avusturya'dan makine almasına yetecek kadar borç verildi. Girişimcilerin kârları yüzde 20 ile 22,5 arasında değişiyordu; bu tatmin edici sayılabilirdi ama ticari yatırımların getirisinden düşüktü, çünkü o tarihlerde tacirler yüzde 24 ile 30 arası kâr sağlıyorlardı. Fabrika uzun ömürlü olmadı.

Sözleşmeler bir kez daha bize çalışma koşulları hakkında bilgi sağlıyor: Fabrika ayda 70-80 kuruş ücret alan 400 kişi çalıştırıyordu ve Gümüşgerdan tesislerinde olduğu gibi işçilerin çalışmaları çalışma saatlerini ve yemek aralarının uzunluğunu da belirleyen resmî sözleşmelerle düzenleniyordu.⁴⁴ Dönemin standartlarına göre, fabrika binası görece gelişmiş olmalıydı, çünkü kışın işler kısmen yapay ışıkla sürdürülecekti.

Osmanlı devleti bunların yanı sıra biri gene Sliven'de olmak üzere, kendi tekstil fabrikalarını da kurmuştu.⁴⁵ Feshane diye bilinen bir diğer tesis bizzat başkentte kurulmuştu.⁴⁶ 1828'de kent merkezinde kurulan bu fabrika birkaç yıl sonra Haliç kıyılarına taşındı.⁴⁷ İşletme başlangıçta, artık askerî ve sivil memurlar için mecburi başlık olan fesin yanı sıra esas olarak, rütbesiz askerlerin kullanımı için kaba yünlüler ürettiyordu. 1800'lerin sonlarında yayınlanmış bir gazete haberine güvenebilirsek, fabrika 20 yıl çalıştıktan sonra ürün çeşidini artırmıştı: Şimdi hem kaba hem kaliteli yün-

lülerin yanı sıra, yaklaşık 300.000 fes imal ediyordu.⁴⁸ Ne var ki, fabrika hiçbir zaman Osmanlı pazarını tatmin edecek kadar mal üretemedi: 1900 dolaylarında tüketicilerin çoğu Avusturya'dan ithal edilen fesleri giyiyordu. 1849 ile 1854 arası dönemden kalan muhasebe defterleri fes imalatını, bu kapsamda donanmaya ve ihtiyat birliklerine verilen miktarları yansıtmaktadır. Aynı şekilde kamuya da satış yapılıyor, bazı İstanbul dükkânlarına Feshane ürünleri veriliyordu.

Fabrika temelinde iyi kalitede mal üretme girişimlerinden biri de İzmit körfezindeki Hereke'de halı imalatında gerçekleşmişti; bu işletme bugün de çalıştığı için kayda değerdir.⁴⁹ Fabrika 1843'te pamuklu dokumak üzere açılmış, iki yıl sonra padişaha devredilmişti. 1874'te fabrika müdürü halktan sipariş almak amacıyla İstanbul Kapalıçarşı'da bir dükkân açtı. Ancak, iddiaya göre, muhtemelen sarayın, beğendiği desenleri sıradan tüketiciler ile paylaşmak istememesinden kaynaklanan bürokratik engeller bu girişimi bir yıl içinde başarısızlığa sürükledi. Başka bir iddia da fabrika-daki bir yangının üretimi kesintiye uğratması, dolayısıyla dükkânın yaşamasını olanaksız kılmış olmasıdır. 1888'de halka satış yapmak için ikinci bir girişimde bulunuldu; bu ikinci dükkân 1925'e kadar çalışmaya devam etti ama savaş ve yabancı işgali sırasında gelirlerini artırıp artıramadığını söylemek güçtür.

Hereke fabrikası 1890'larda, Sivas ve Malatya'dan işçiler getirdikten sonra halıda, özellikle ipekten yapılan kaliteli halılarda uzmanlaşmaya başladı; 1894'te ürünlerinden bazıları Lyon'da düzenlenen Exposition Universelle Coloniale'de ödüller kazandı. Faaliyetlerinin bu dalı I. Dünya Savaşı sırasında piyasada ipek bulunamaz olunca sorunlarla karşılaştı ama işletme hem bu bunalımı hem de Büyük Savaş ve 1923'teki Türk-Yunan nüfus mübadelesi sonucu Bursa'da ipek üretiminin zayıflamasından kaynaklanan sorunu aşmayı başardı.

Hereke'de istihdam edilen işçilere gelince, bize kalan fotoğraflardan burada muhtemelen hem Müslüman hem de gayrimüslim çok sayıda genç kadın ve kızın çalıştığı ortaya çıkmaktadır. En azından, yayınlanan fotoğraflardaki bazı kadınların peçeli olduklarını, bazılarının ise tümüyle 1900 dolaylarındaki Avrupa modalarına göre giyindiklerini göz önüne alırsak,

Resim 10. Sliven'de ynl üreten Osmanlı fabrikası. Kanitz bu devlet tesisini ziyaret etmiş ve temizliği ile dzenliliğinden etkilenmişti. Yazar fabrikada çok az sayıdaki yoksul dul Türk kadınına ek olarak Sinti ve Roman kadınlarının çalıştığını belirtir.

F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan, Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1860-76*, 3 cilt (Leipzig: Hermann Fries, 1875-79), cilt 3, s. 22

böyle bir çıkarım mümkün görünmektedir. Öte yandan “modern” kıyafetli genç kadınlar büyük ihtimalle gayrimslimlerdi, ama diğerleri hakkında kesin bir şey söyleyemeyiz, çünkü Selanik'te Yahudi kadınlar da çoğu kez pee takarlardı.⁵⁰ Ayrıca fotoğrafların birinde, peeliler ile peesizler açıkça ayrı gruplar olarak görünmektedirler. Belli ki fotoğrafçı, kadınları işyerinde ki rollerine göre değil, yaşlarına –en gençler en öndeydi– ve ayrıca dinlerine ya da toplumlarına göre yerleştirmişti.⁵¹

20. YÜZYILIN HABERCİLERİ:

SELANİK'TE SOSYALİZM, ETNİK MİLLİYETÇİLİK VE SİYASİ EYLEMLER

İstanbul ve Bulgar vilayetlerinin dışında, 1912'ye kadar bir Osmanlı kenti olarak kalan Selanik ana imalat ve iletişim merkezlerinden biriydi. Burada da işin çoğunluğu, en azından yazları 15 saatlik işgününün yaygın olduğu pamuklu imalathaneleri gibi küçük işletmelerde gerçekleştirilirdi. Hereke'de olduğu gibi bu imalathanelerde istihdam edilen işgücünün büyük bir kısmını, drahomalarını biriktirmeleri için ailelerinin buralara gönderdiği genç gayrimüslim kadınlar oluştururdu. Çoğu zaman, kadın sayısının çokluğunun durgun bir işgücüne yol açtığı düşünülür, ama 1908'deki İttihat ve Terakki ihtilalinden sonra kısa bir süre için polis dene-

timi azalınca, Selanik'te ciddi düzeyde bir toplumsal ve siyasi hareketlilik görüldü.⁵² 20. yüzyılın başlarında, yurtdışına göç işgücü piyasasını etkileyecek düzeylere ulaştığında, ücretler biraz yükselmeye başladı. 1908'den önce bile tekstil imalathanelerini, tütün sanayisini ve tuğla harmanlarını etkileyen bazı başarılı grevler yapılmıştı. 1908 yazında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi emek karşıtı yasalarını benimsemesinden önce ise, bir kez daha tütün işleme ve tuğla yapım merkezleri aralarında olmak üzere, Selanik'in birçok sanayisinde grevler oldu.

Sosyalizm bu bağlamda ilk kez bir mesele haline geldi; bununla ilgili tartışmalar sosyalistlerin, 1900'lerin başlarında Balkanlar'da siyasi sınıfların gündemindeki ana madde olan "ulusal sorunlar" konusunu nasıl ele alacakları üstünde odaklanıyordu. Çoğunlukla Osmanlı yönetimini destekleyen Selanik Yahudileri bu tartışmaya özellikle katılıyorlardı: Birçoğu anti-semitizmin, bir Yunan ulusal devletinde çok etnisiteli Osmanlı İmparatorluğu'na göre çok daha tehlikeli olabileceği kaygısını taşıyordu. Yöre sosyalistleri arasında en tanınmış, faaliyetleri hem yeni kurulmuş Bulgaristan devletini hem de Osmanlı topraklarını kapsayan Avraam Benaroya'ydı: Benaroya daha sonraları Yunanistan'da başarılı bir işçi hareketi lideri olacaktı.⁵³ Benaroya'nın sosyalizmi muhtemelen onu Yahudi toplumunun tutucu liderliğinin gözünde sevilen bir kişi yapmıyordu ama onun farklı milliyetlerden sosyalist grupları birleştiren bir federasyonu savunması, yöre Yahudilerinin Selanik'in Osmanlı kalması umuduna dayanıyordu. Netice itibarıyla, böylesi bir federasyon ancak imparatorluk varlığını sürdürürse anlamlı olacaktı. Benaroya'nın bakış açısından, Osmanlı'dan Yunan ya da Bulgar egemenliğine geçiş yoksul çalışanlara önemli bir yarar sağlamayacaktı; o, "sanki hastalık bulaşmasından korkar" gibi aralarına özenle mesafe koyan "uluslar"ın birbirlerinden sakınmalarından da nefret ediyordu.⁵⁴

1911'de Benaroya'nın İşçi Dayanışması Federasyonu Selanik'in Osmanlı kalmasına hâlâ güçlü bir destek veriyordu. Bu tarihte artık İttihat ve Terakki ile ittifak tümüyle çökmüştü, ama Benaroya'nın sosyalist örgütünün İtalyanların aynı yılın başlarında Trablusgarp'a saldırısını kınamak için düzenlediği iki gösteriye sırasıyla 6 bin ve 10 bin kişi katıldı; nüfusu

150,000 olan bir kent için bunlar etkileyici rakamlardı. Ama yalnızca bir yıl sonra, 1912'deki Balkan Savaşıyla Selanik Yunanistan'a katıldı; hepsinden önemlisi, Benaroya, Selanik'teki Yahudi yandaşlarını hariç tutarsak, sosyalist yoldaşları arasında bile milliyetçi dalgayı önleyememişti.

20. YÜZYILIN HABERCİLERİ: KAHİRE VE İSTANBUL ÇALIŞANLARININ EYLEMLERİ

İmparatorluğun, aralarında Kahire ve İstanbul'un da bulunduğu diğer büyük kentlerinde de grevler ve siyasi gösteriler meydana geldi.⁵⁵ 1907'de Kahire'de arabacılar geçim tarzlarına yönelik haksız bir rekabet ve müdahale olarak gördükleri olaylara karşı greve gittiler. Rekabet yabancılara ait tramvay hattından geliyor, müdahale ise İngiltere merkezli Hayvanlara Kötü Muameleyi Önleme Derneği'nin faaliyetlerinden kaynaklanıyordu. Mısır bir İngiliz sömürgesi olduktan sonra, dernek hasta atlara el konulması ve onları çalıştırmakta ısrar eden sahiplerinin cezalandırılması için Kahire yetkililerine baskı yapabilmmişti. Bunun sonucu para cezaları ve çok sayıda arabacının tutuklanması olmuştu; hayvanlarına el konulan kişiler polisin keyfi uygulamalarından şikâyetçi olmuş ve arabacıların protestoları yetkililerin hayvanlara kötü muamele konusundaki tutumlarında önemli değişikliklere yol açacak kadar ciddiye alınmıştı.⁵⁶

İstanbul'da Yahudi zanaatkârların hareketliliği de 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarındaki modernleşmenin gerilimleriyle bağlantılıydı; ama tümüyle farklı bir biçimde. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı yetkililerinin çıkardıkları yeni nizamnameler (Tanzimat) patrik ve hahamların etkilerini dengelemek üzere, kilise dışı gayrimüslimlere toplum meselelerinde çok daha fazla güç veriyordu. Bu bağlamda, İtalyan kökenli bir banker olan Abraham Camondo'nun desteklediği Yahudi eğitimini modernleştirme girişimi büyük bir anlaşmazlığa yol açtı. Bu konularda belirleyici kararları veren en zengin aileler gerekli parayı toplama noktasında isteksiz davrandıklarından, Camondolar sonunda bu girişimden vazgeçip Paris'e yerleştiler.⁵⁷ Ama önde gelen aileler başka toplumsal sorunlar için de mal varlığına dayalı vergiler yerine temel tüketim maddeleri üstündeki dolaylı vergilere bel bağlıyorlardı; bu sistem ise her zamanki gibi en çok yoksulları etkiliyordu.⁵⁸

19. yüzyılda İstanbul'da Yahudi toplumunun gelirlerinin ana kaynaklarından biri etteki damga vergisiydi; bu damga söz konusu etin Yahudi şeriatına uygun biçimde kesildiğini belgelendirmeyi amaçlıyordu. Kasaplar ve onların yamak loncaları etin kalitesini güvenceye almak için hahambaşı tarafından yayınlanan ayrıntılı tüzüklere tabiydiler ve kesilmiş hayvanları işleyen esnaf bu kuralları öğrenmelerini ve uygulamalarını sağlamak amacıyla düzenli olarak denetlenirdi. Ama mezbahaların çoğu kez itici koşullarında ağır işçiliğe alışık olan kasaplar hahamların ve diğer toplum önderlerinin emirlerine her zaman uysalca boyun eğmiyorlardı. "Siyasi olmayan" itaatsizlikler arasında sık sık işe sarhoş gelmek de vardı.⁵⁹ Ama *koşer* etteki damga vergisine ilişkin tartışmada daha bilinçli bir isyan söz konusuydu: Muhtemelen bu lonca üyelerinin bazıları Yahudi şeriatının gerektirdiği bütün kurallara uyuyorlardı, ama kasaplar çoğu zaman çok yoksul müşterilerinin tarafını tutarak onlara üstünde hahambaşının damgası olmayan et satıyorlardı. Lonca üyesi zanaatkârlar böylece Yahudi milletini yöneten konseylere karşı mücadele veriyor, hatta bir ölçüde başarılı oluyorlardı.

Bazı tartışmalar da İstanbul rıhtımlarıyla ilgiliydi: 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başlarında buradaki işçiler güçlerini ve bütünlüklerini hâlâ koruyan loncalarda örgütlüydüler.⁶⁰ Lonca üyelerinin yaptıkları işler giderek teknolojik değişimle ortadan kalksa bile lonca kurumu faal kalabilmişti.⁶¹ Haliç'in bir yakasından ötekine insan taşıyan Yahudi kayıkçılar yeni köprüler nedeniyle müşterilerini kaybedince ve onların Boğaz'da çalışan meslektaşları da buharlı gemiler yüzünden işlerinden olunca, Yahudi kayıkçılar loncası toplumun daha varlıklı üyelerinden yardım toplanmasında kullanılan ana kanal haline geldi.

İstanbul'un denizaşırı limanı Galata'ya gelen ve giderek boyutları büyüyen gemileri yükleyen ve boşaltan hamalların eylemleri daha çarpıcıydı; burada da lonca önemli bir rol oynuyordu. 18. yüzyılda yerleşmiş bir geleneğe göre, hamal loncalarının kethüdaları makamlarını satın alıyorlardı (bkz. Altıncı Bölüm). Ama gelenekten farklı olan, bu paranın artık Osmanlı maliyesine değil, 19. yüzyıl ortalarının yeni icadı İstanbul Belediyesi'ne gitmesiydi.⁶² Lonca üyeliği de artık lonca kethüdası tarafından toplanan bir tür aidat gerektiriyordu; eski hamal işi bırakıp köyüne dönerken bu aidat

son kez ödeniyordu.⁶³ Üstelik 18. yüzyıl belgelerinden de bildiğimiz bir biçimde, hamallar birçok kez kendilerinden yasal olmayan yollardan para aldıkları gerekçesiyle kethüdalarından şikâyetçi oluyorlardı.

Bu çevrede lonca üyelerinin kazançlarını lonca kethüdasına teslim etmelerinin istenmesi gibi, dikkat çekici bir özellikle karşılaşyoruz. Kethüda ise parayı limanın belli bir kesiminde ya da başka bir işyerinde çalışan üyeler arasında eşit biçimde dağıtmakla sorumluydu.⁶⁴ Buna karşın 17. ve 18. yüzyıllarda lonca üyeleri arasında kazanç eşitliği görüldüğü kadarıyla son derece enderdi.

Hamalların çoğu Karadeniz sahillerinden geliyordu; etnik olarak Kürtleri, Lazları, Ermenileri ve Pontus Rumlarını da barındıran karışık bir gruptular. Artık çoğunlukla Karadeniz kökenli Türklerden oluşan İstanbul'un bahçıvanları arasında da gözlenen bir modeli izleyerek, bu kişiler genelde başkente ailelerini yanlarına almadan geliyorlardı. Ortak odalarda kalıyor, ailelerine para gönderiyor ve biraz kaynak biriktirince memleketlerine dönüyorlardı.⁶⁵ Grup içi bütünleşme öyle bir düzeye ulaşmıştı ki işlerini yalnızca kendi köylülerine bırakabiliyorlardı.

KÜÇÜK ŞEHİR VE KASABA ZANAATKÂRLARI FARKLI BİR DÜNYADA MI YAŞIYORLARDI?

Son yıllarda bilim insanları ve belediyeler Osmanlı'nın son dönemlerinde şehir encümenlerinin hazırlamaları istenen kayıtlardan bazı örnekler yayınlamışlardır. Bu sicil defterlerinin çoğu kuşkusuz yok olmuştur ama bize kalan az sayıdaki belge, Anadolu kasabalarında yaşayanların ve bu kapsamda zanaatkârların hayatlarından çok ilginç görüntüler yansıtır.⁶⁶ Sürgün yeri olacak kadar tecrit edilmiş olan Çankırı'da (yak. 16 bin nüfuslu) 1869'da kurulmuş belediyenin bir *yevmiye defteri* (1891-92) yayınlanmıştır. Başta kasaba yaşamının en önemli olayı olan koyun ve sığır panayırından alınanlar olmak üzere, pazar vergileri önemli bir gelir kaynağıydı. Mezbahaları kullananların ödedikleri bir vergi ve kamuya ait tartılardan toplanan aidatlar –her ikisi de 1500'lerden itibaren bilinmektedir– yerel eşrafa iltizam olarak verildiğinden ayrıntılar mevcut değildir. Zanaatkârlardan toplanan para cezaları kasaba bütçesine küçük

bir ek oluşturuyordu; bu cezaların en sık yazıldığı kişiler, eksik gramajlı ya da iyi pişmemiş ekmekler dolayısıyla fırıncılardı. Çoğu kez yerel çalgıcıların odedikleri çalışma izni paraları bize toplumsal yaşamdan küçük bir sahne sergiler. Bu kişiler özellikle yeni damadın donatılmasını da içeren, düğün öncesi yapılan kutlamalarda çalarlardı: Bir ayakkabıcı bile oğlunun evlenmesini kutlamak için çalgıcılar tutabiliyordu. Merak uyandıran kalemlerden biri de, bir kahvehane sahibinin çalgıcıları davet etmek istediği bir *muhabbet cemiyeti* için ödediği paradır: Bu belki de, kasabanın bugün bile gurur duyduğu, yerel nüfus arasında icra edilen kardeşlik törenlerinden biriydi.⁶⁷ Ama kayıtlarda herhangi bir loncaya değinilmemektedir.

Buna karşın Alanya’dan günümüze kalan belge, kasaba idaresinin, felaketlerle dolu bir savaş yılı olan 1915’e ait kararlarını içerir. Bu çalışmanın zaman sınırlarını biraz aşan bu belge, kayıtları eskinin kadı sicillerine çok benzediği için buraya dahil edilmiştir.⁶⁸ Savaş sırasındaki vesika uygulaması nedeniyle arpa, petrol, saman ve zeytinyağı fiyatları jandarma tarafından resmen saptanmakta ve duyurulmaktaydı. Bu koşullarda ekmeğin kalitesinde her halükârda sorun yaşanmış olmalıdır; yine de fırıncılara zaman zaman düşük kaliteli “siyah” ekmek sattıkları için ceza kesilmiştir. Kentte kasap olmadığından, ayakkabıcılar derileri doğrudan koyun yetiştirenlerden alıyorlardı; bu postların nasıl tabaklandığı bilinmemektedir. Alanya genel olarak ankırı ile karşılaştırıldığında daha çok köye benzeemektedir ama bu, çok sayıda erkeğin askere alınarak kasaba arşısının neredeyse metruk bir halde bırakılmasının yarattığı bir izlenim de olabilir.

Sivas zanaatkârları hakkındaki bilgi parçacıkları başka bir kaynaktan, görevi gayrimüslim toplumların Tanzimat nizamnamelerine uyup uymadıkları konusunda rapor hazırlamak olan Boğos Natanyan’ın raporundan (1877) gelmektedir. Natanyan bu görev bağlamında kentin Ermeni kiliseleri, manastırları ve yardım kurumları hakkında bir monografi hazırlamıştır. Zanaatlar hakkında fazla bir şey söylemez ama yazar başka hemen hemen hiçbir yerde kaydı olmayan bir uygulamayı gözlemlemiştir.⁶⁹ Sivas’ta Ermeni toplumundan dokuma zanaatkârları evre köyleri aralarında paylaşıyor, her zanaatkâr 20 ile 30 arası yerleşim alıyordu. Kökleri

Ermenistan'a kadar uzandığı söylenen bir âdete göre, her yılın sonbaharında her zanaatkâr sorumlu olduğu köylülere para almadan giysi sağlamakla yükümlüydü; yazar bu uygulamaya yalnızca Ermeni köylerinin mi dahil olduğunu belirtmemektedir. Köylüler borçlarını ertesi yaz koyun, peynir, tahıl ve tereyağı gibi yiyecekler vererek ödüyorlardı; bu, nakit yoksunu bir toplumda zanaatkâra emeğinin karşılığının nasıl ödendiğine dair 19. yüzyıl sonlarına ait bir örnektir.

Bu dağınık kayıtlardan elde edilen bilgilerin henüz çok sınırlı olduğu kuşkusuzdur. Ancak, yerel arşivlere ve yazarlara ilgi artmakta olduğundan, bunları aktarmakta yarar vardır: Yakında muhakkak bu türden daha fazla malzeme ortaya çıkacaktır. Şu anda tek yapabileceğimiz bunlara olan iştahı kabartmaktır.

İTHAL MALLARIN REKABETİ VE DEVLETİN TUTUMU LONCALARIN YAŞAMINI NASIL ETKİLEDİ?

Bu soru özellikle Mısır ile ilgili olarak incelenmiştir: Yakın zamanlara kadar loncaların, Avrupa'nın fabrika mamulü malları sömürge pazarını işgal edince kontrol ettikleri sanayiler yok olduğu için ortadan kalktıkları varsayılıyordu. Ancak son dönemlerde farklı bir açıklama öne sürülmüştür.⁷⁶ Daha önce gördüğümüz üzere birçok el sanatı ayakta kalmayı başarmış ya da yok olanların yerlerini yenileri almıştı. Ama imalata artık çocuklar ve özellikle kadınlar çok daha yoğun olarak katılıyordu ve bu kişiler hiçbir zaman lonca üyesi olmamıştı. Büyük kentlere İtalya ve Yunanistan'dan büyük sayılarda göçmen işçi de geliyordu ve Mısır loncaları bu rekabeti önleyememişti.⁷⁷ Ayrıca yeni imalatın bir kısmı köylerde gerçekleşiyordu ve loncaların buralarda da bir etkisi yoktu. Bütün bunların üstüne, fason iş yaptıran tacirlerin aracılık ettiği dünya pazarının talepleri, beraberinde daha önce loncaların dayattıklarıyla pek benzerliği olmayan standartlar getiriyordu. Bütün bunların bir sonucu olarak Mısır loncaları giderek zanaatkârlar için önemsiz bir hâle geldi ve 1890'da sömürge yetkilileri zanaatkârları vergilendirirken bile artık Kahire loncalarının şeyhlerine danışmaz oldular. Ancak, farklı bir durumda halkın harekete geçme potansiyelinin yüksek olduğu bu kentte bu uygulama hiçbir protestoya yol açmadı. Mevcut

bilgiler temelinde, loncaların çöküşüne dair bu açıklama eski açıklamaya göre daha inandırıcı görünmektedir.

İşe siyasi kaygılar da karışmıştı. Hıdiv İsmail 19. yüzyılın ortalarında lonca şeyhlerini zanaatkârlardan gelir tahsil etmek için kullanarak onları fiilen ücretsiz küçük memurlara dönüştürmüştü. İdari işlere vakit harcar-ken zanaatla ilgili kazanç fırsatlarını kaçırın ama bir yandan da düzenli olarak belli bir miktarda bir parayı kontrol eden birçok lonca şeyhi “kayıp-larını telafi etmişti”; ancak, bunu yapınca da işlerini yönettikleri kişilerin güvenini yitirmiştiler.⁷² Belki de bu koşullardan ötürü, 20. yüzyıl başında Kahire zanaatkârlarının anılarını kaydeden bir yazar loncaların çöküşünde üzülecek bir şey görmeyen çok sayıda zanaatkâra rastlamıştı.

Devlete bağımlılık ve lonca üyelerine yabancılaşıma birçok lonca şeyhinin, zanaatkârların işlerini artık korumaması anlamına geliyordu; oysa bunu 1700’lerde bile başarmışlardı. Aynı zamanda, lonca dayanışma-ları çözüldü ve loncalar parçalandı. Bu süreç 19. yüzyıl sonlarından kalmış çok sayıda dilekçe vasıtasıyla anlaşılmaktadır: Zanaatkâr gruplarına ait dilekçeler yaygın olmasına rağmen hiçbir yerde bütün lonca işe karışma-mıştı ve aynı lonca içindeki gruplar birbirleri aleyhine dilekçe verebiliyor-lardı. Kamusal yaşamda hâlâ bir rol oynayabilen eski lonca şeyhleri ise işçi müteahhitliği yaparak koşullara uyum sağlıyorlardı.

Elimizde İstanbul zanaatkârlarıyla ilgili, loncaların yok oluşu üstü-ne odaklanan modern bir araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenle, ancak tahminler yapabiliyoruz. Osmanlı kontrolünde kalan bölgelerdeki imalatın öyküsü kimi yönlerden Mısır modeline benzemektedir. Burada da işgücün-de kadın ve çocuk sayısının arttığını, buna paralel olarak fason iş yaptıran tacirlerin daha fazla öne çıktıklarını görüyoruz.⁷³ Kimi tekstiller artık ithal iplikle dokunurken, iplik eğirenler işlerini kaybediyor ve bazı dokumacılar yeni kumaş türlerine uyum sağlıyordu.

Kırsal sanayiler de genişledi ama bunun sonucu olarak loncaların önemlerini yitirip yitirmedikleri o kadar açık değildir. Gümüşgerdan’ı kısaca hatırlayacak olursak, ailenin ana işletmesi mevcut su gücünden yararlanabilmek için kentin dışına kurulmuştu. Ama bu girişimci aile kırsaldaki işyerlerini loncalarından ayrılmak için bir gerekçe/bahane ola-

rak kullanmamıştı.⁷⁴ Şam ile ilgili olarak farklı bir gelişme gözlenmektedir: Burada ustalar ile kalfalar karşı karşıya gelmişlerdi; bu, aynı çağda Kahire’de pek görülmeyen bir olguydu.⁷⁵ Ama bu istisnalara rağmen, geri kalan Osmanlı vilayetlerinde 1850’den sonra zanaatkârlara dönük “yeniden yapılandırma”nın, aşağı yukarı Mısır’daki ile aynı parametreler içinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Ancak, siyasi çerçeveye esaslı biçimde farklıydı, çünkü Osmanlı devleti, yabancı desteğine bağımlılığına rağmen, hâlâ, Mısır’ın iflasından sonra hıdivlerin girişebilecekleri herhangi bir şeyin çok ötesinde seçeneklere sahipti. Daha önce gördüğümüz gibi, demiryolları, iskeleler ve devlet destekli okullar aracılığıyla güçlenme politikaları sürüyordu. Ayrıca, fabrikalar bütün mamul malların yalnızca küçük bir kısmını üretseler bile, gene de bunların inşası ve çalışanlarına para ödenmesi gerekiyordu. Sömürge yönetimindeki Kahire’den farklı olarak burada zanaatkârlar için ufukta bir vergi indirimi gözüküyordu; tersine, bu yük artma eğilimindeydi. Toplanan paraların çoğu kez uzak eyaletlerdeki kurumları ya da İstanbul’un “şık” semtlerini desteklemesi amaçlandığından, devletin bu taleplerine hiç sıcak bakılmıyordu.

Bunun yanı sıra Osmanlı uyrukları için, özellikle Yemen gibi uzak yerlere gönderilmek söz konusu olduğu zaman ürkütücü olan zorunlu askerlik sorunu vardı; muhtemelen taşralı zanaatkârların bu konudaki tepkisi diğer asker adaylarınınkinden farklı değildi. Dolayısıyla loncaların çöküşüne ilişkin Mısır modelinin siyasi olarak belirlenen yönleri, İstanbul ya da Şam için geçerli değildir.

Osmanlı bağlamında loncaların sonu hakkındaki bilgilerimiz özel bir durumla, yani İttihat ve Terakki’nin merkezileşme projeleriyle ilintilidir.⁷⁶ Bu politikayla, kent meselelerinde II. Abdülhamid zamanında bile büyük bir rol oynayan, yerel olarak seçilmiş kurulların yerine devlet kurumlarının getirilmesi öngörülmüyordu. Bu bağlamda İstanbul loncaları 1910’da, taşra loncaları da 1912’de resmen feshedildiler.⁷⁷ Hükümet bunların yerine, muhtemelen sorumlu konumlarda İttihat ve Terakkicilerin güvenini kazanmış kişilerin olacağı, “Zanaatkâr Birlikleri”nin kurulmasını istiyordu. Büyük Savaş başladığında bu yeni örgütlerden 51’i fiilen kurulmuştu; ancak

bu sayının yalnızca İstanbul örgütlerini mi kapsadığı yoksa Anadolu merkezli birlikleri de mi içerdiği belli değildir. Yalnızca İstanbul için bile bu çok yüksek bir rakam gibi gözükmemektedir.

1913'ten itibaren merkezi İstanbul'da olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Selanik göçmenleri etkin olmaya başladılar; bunlardan birçoğu zanaatkârdı. Bu kişiler İttihat ve Terakki içinden Dr. Nâzım ve Kara Kemal gibi güçlü isimlerin ilgisini örgütlenme çabalarına çekmeyi başardılar. Kara Kemal 1923'ten sonra, Ankara hükümetiyle arası bozuluncaya kadar, kısa bir süre İstanbul'un belediye başkanlığını yapmıştır. Bu grup 1915'te bütün zanaatkârlar için merkezî bir örgüt kurdu; ancak örgütün savaş koşullarında ne kadar etkin olabildiğini bilemiyoruz. Osmanlı'nın merkezî vilayetlerinde loncalar böylece giderek birçok meslekte önemlerini yitirmiş olmalılar. Ama loncaların feshi yine de devletin merkezileştirilmesi projesinin bir parçası olarak bilinçli bir hükümet kararıydı.

LONCALAR, İŞÇİ ÖRGÜTLERİ VE YAVAŞ YAVAŞ İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU

Mısır örneğinde loncalar ile 20. yüzyıldaki işçi örgütleri arasındaki sürekliliğin asgari düzeyde olduğu öne sürülmüştür.⁷⁸ Bilim insanları kesinti tezini savunurken genellikle değişen siyasi bağlamı vurgulamışlardır. Kahire'deki ilk işçi örgütleri 1907'deki grev dalgasının ardından, 1908-09'da ortaya çıktılar ve kısmen, bir yanda zanaat ve hizmet işçilerinin diğer yanda bu dönemde yeni yeni gelişmekte olan milliyetçi orta sınıfların bir kesiminin yer aldığı ittifakın bir ürünüydüler.

İstanbul söz konusu olduğunda, süreklilikteki kesinti daha da nettir. Bu kentte ve 1912 öncesinde Selanik'te, etnik çeşitlilik ya da daha doğrusu dönemin etnik milliyetçiliği birleşik bir işçi sınıfının doğuşunu oldukça güçleştirdi. Farklı etnik kökenlerden işçiler arasındaki rekabet Abdülhamid döneminde de vardı ve Avraam Benaroya'nın büyük bir düş kırıklığıyla keşfettiği gibi, 1908'den sonra kesinlikle yok olmadı. Üstelik 1911 ile 1923 arasında neredeyse aralıksız olarak birbirini izleyen savaşlar birçok işçinin ölümüne ya da göç etmesine ve var olan az miktardaki makinenin de tahribine neden oldu. İmalatın birçok dalında 1923'ten sonra üretimin "sıfırdan" başlaması gerekti.

Ama öte yandan yakın tarihli bilimsel araştırmaların çoğu İttihat ve Terakki ile erken Cumhuriyet dönemleri arasındaki süreklilikleri vurgulamışlardır.⁷⁹ İşçi tarihiyle ilgili olarak, Zonguldak madenlerindeki çalışma koşullarının 1945 sonrasına kadar çok az değiştiği kanıtlanmıştır. Bu nedenle, loncalar ile modern tarzdaki işçi örgütleri arasında “kesin bir kopuş”ta ısrar etmek, sürekliliğin tercih edilen bir özellik olduğu günümüz tarih yazımı eğilimlerine aykırı gözükmektedir.

Ama bu meseleler ilk bakışta görüldüğünden daha karmaşıktır; süreklilikler süresizlik unsurları içerebileceği gibi, tersi de geçerli olabilir. Mısır’da sömürge ya da yarı sömürge egemenliği 1. Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında sürdü. Dolayısıyla siyasi çerçeve sürekliliğin ya da Braudel’in terminolojisini kullanırsak *longue durée*’nin* önemli bir unsuruydu. Ama 1907’den sonra milliyetçi ve sömürgecilik karşıtı bir hareketin ortaya çıkması, bunun başını orta sınıflar çekse bile, işçilerin içinde hareket ettikleri siyasi parametreleri değiştirdi ve böylece Mısır’ın işçi tarihine bir süresizlik unsuru kattı. O tarihten itibaren çalışan insanların, özellikle de zanaatkarların yaşamak zorunda bırakıldıkları sefil koşullara karşı protestolar milliyetçi ve sömürgecilik karşıtı hareketlerle birleşti.

Ancak, Kahire’nin çalışan insanlarının çıkarlarını etkin biçimde koruyabilecek sendikalar ya da başka örgütler yoktu. Bunun sonucu, kitle- sel nüfus artışı ve ona paralel olarak kırsal alanlardan göç, çalışan kadın ve erkekleri hemen hemen hiçbir güvencelerinin bulunmadığı kayıt dışı sektöre giderek daha fazla itti. John Chalcraft’ın icat ettiği terimle ifade edecek olursak “kayıt dışılığın” süregelen bir süreç, bir başka *longue durée* fenomen olduğu ortaya çıktı.⁸⁰

İstanbul’daki duruma gelince, kuşkusuz, etnik olarak aşağı yukarı homojen bir hükümet yapısı, otoriter modernleşme ve artan merkezileşme gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin gerekse 1950’den önce Türkiye’yi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi’nin belirgin özellikleriydi. İttihat ve Terakki grevci işçilerle yaşadığı kısa bir balayından sonra hemen işçi aleyhtarı yasalar çıkarmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında savaştan kaynaklanan yaygın karma-

* Fransız Annales Okulu’nun tarih çalışmalarında, olayların gerisinde uzun dönem tarihsel yapılar öncelik veren tarih yazımı yaklaşımı –ed.n.

şa, 1923'teki mübadele ve 1929'dan sonra dünya çapında yaşanan bunalım, 1930'larda çıkarılan bir dizi baskıcı yasayı da dikkate alınca işçi hakları için mücadeleyi güç, hatta bazen imkânsız kıldı.⁸¹ Bu bağlamda, merkezileşme ve otoriter modernleşmenin, “dış” siyasi olaylarla birleşerek işçi mücadelesini genellikle engelleyen, uzun vadeli süreçler olduğunu söyleyebiliriz. 1900'lerin başlarındaki lonca feshleri ve grevler (son örnekler 1920'lerde meydana gelmişti) ile 1960'larda Türkiye'de görece güçlü işçi örgütleri kurulması arasındaki keskin kopuşa ve uzun boşluğa işte bu bağlamda bakmamız gerekir.

SONUÇ

Bütün bunlar bizi, pazarın ve devlet aygıtının talepleri karşısında zanaatkârların kendi çıkarlarını nasıl savundukları sorusuna geri getirmektedir. Mısır'da 1850'lerden sonra zanaatkârların fabrika mamulü malların rekabeti yüzünden ortadan kalkmadığı açıktır ama bu rekabete eşlik eden “yeniden yapılandırma” süreci, fason iş yaptıran tacirlerin ve lonca dışı emeğin birçok iş türünde loncaların sönüp gitmesine yol açacak kadar üstünlük kurmaları anlamına geldi. İşçi örgütleri normalde artık varlığı sona ermiş loncaların yerini alacak kadar güçlü değildi ve bu gelişme zanaatkârları ciddi bir korumadan yoksun bıraktı. Mısır'daki İngiliz sömürge devleti için ise altyapı yatırımlarını destekleyerek yerel zanaatkârları daha rekabetçi kılmamanın gündemin bir maddesi olmadığı açıktı.

Kısa süre sonra Türkiye Cumhuriyeti haline gelecek olan Osmanlı'nın merkezî vilayetlerinde de benzer gelişmeler gözlenebilir. Burada göç ve savaş sonrasındaki dünya krizi 1911 ile 1950'ler arasında çalışanların durumunda ciddi iyileşmeleri engelledi. Zanaatkâr ürünlerine yönelik kısıtlı piyasa talebi özellikle İstanbul'da zanaatkârların yoksulluğunun önemli nedenlerinden biri olmalıdır, çünkü savaşın ve yabancı işgalinin sona ermesinin ardından, başkent 1923'te Ankara'ya taşındı ve en azından üst sınıfın bir kesimi hükümetle birlikte buraya gitti. Dolayısıyla İstanbul zanaatkârlarının yaşadığı pazar kaybı en azından kısmen siyasi olarak belirlenmişti; bu öykü bir kez daha iktisadi ve siyasi faktörlerin ne kadar iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Osmanlı tahtında artık bir padişah olmamasına rağmen zanaatkârlar devlet ile piyasa arasına sıkışmışlardı.

LONCALARIN KARŞILAŞTIRMALI TASVİRİ

Çalışan Osmanlı kadın ve erkeklerinin tarihine bu hızlı bakış, bizi bazı genel fikirler ve birçok yanıtlanmamış soruyla karşı karşıya bıraktı. Büyük olasılıkla zanaatkârların oluşturduğu örgütler örtüşen çıkarların bir sonucuydu. Bir yanda Osmanlı dünyasının zanaatkârları, güvenilir sözcülerinin yardımıyla çıkarlarını topluca savunmayı tercih ediyorlardı. Öte yanda devlet büyük kentlere mal tedarikinde resmî taahhütler istiyordu; bu ise esas rolü devlet görevlilerinin üstlenmesine karşın, zanaatkâr/tacir gruplarını topluca sorumlu kılarak mümkün olabilirdi. Dolayısıyla zanaatkârlar ile devlet yöneticilerinin çıkarları en azından bazı noktalarda birleşiyordu; zanaat örgütlenmesindeki bu ortak çıkar dikkate alındığında, padişahların, örneğin yeni fethedilen eyaletlerde, lonca kurulması doğrultusunda ferman çıkarmaları gerekmiyordu. Zira zanaatkâr örgütlerinin, hepsinde olmasa bile birçok kentte kendiliğinden ortaya çıktığı anlaşılmaktadır: Mevcut bilgilerimiz temelinde, Musul ve Nablus gibi yerlerdeki loncalar, Kahire, Şam, Kudüs ve İstanbul'dakiler kadar güçlü gözükmemektedirler.

ESKİ BİR TARTIŞMAYA SON BİR BAKIŞ:

GÖRECE ÖZERKLİĞE KARŞI DEVLETE AYRICALIK

Bu ifadeler, Osmanlı zanaatkârlarının görece özerkliği ile merkezi devletin zanaat meseleleri üstündeki egemenliğinin oluşturduğu karşıtlık konusunda süre giden tartışmayla ilgilidir. Bu tartışmada bir görüş birliğine varılamamıştır ve bence yakın bir zamanda da varılamayacaktır, çünkü sorunun özünde Osmanlı tarihinin mahiyetine ilişkin genel görüşler yatmaktadır. Kimi bilim insanları padişah idaresini bütün toplumsal örgütlenmenin merkezî ögesi olarak görmektedirler. Eğer işler kötü giderse, hükümdarlar bunları düzeltmeye çalışırlardı. Padişahın bütün uyruklarını “asker” olarak görme eğilimi bugünlerde demode olsa da, “saygın kişiler” Osmanlı hükümetinin koyduğu kurallara ve nizamnamelere uyardı.

Bu tür görüşlerin mevcut belgelerde belli bir temeli vardır: Bunu özellikle de İstanbul kentine ve zanaatkârlarına ilişkin 18. yüzyılda çıkarılan fermanlar dizisine yansıyan, sürekli daha fazla düzenleme talebinde görmek mümkündür. Zanaatkârlar önceden var olan nizamnamelere karşı çıkmamakla kalmamış, belli bir nizamnamenin olmadığı yerlerde de resmî müdahale istemişlerdi. Daha çok değil, daha az düzenleme isteyen zanaatkârlar ise genellikle taleplerini yazıya dökmemişlerdi.

Ama kaynaklarımızdaki bu boşluk, mutlaka, zanaatkâr çevrelerinden resmî politikaya karşı hiç muhalefet oluşmadığı anlamına gelmez. Eğer başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da seçkinlerin ilk kaygısı iktidarı ellerinde tutmak ise, zanaatkârların çıkarları onlar için yüksek öncelik taşımayabilirdi. Muhtemelen kimi zanaatkârlar bunun farkındaydı ve buna kendi çıkarlarını ve önceliklerini savunmak için örgütlenerek tepki vermişlerdi. Bu çalışmada hem devlet müdahalesini hem de zanaatkârların kaygılarını dikkate almaya çalıştık. Kuşkusuz böylesi orta bir yol benimsemesi, entelektüel açıdan şu ya da bu aşırı konumu savunmak kadar zarif değildir; üstelik meseleyi daha da karmaşıktırıp, piyasanın Osmanlı zanaatkârlarının mal ve hizmetlerine olan talebini de dikkate almak zorundayız. Ama bütün dünyada toplumsal gerçeklik bir çatışan ve örtüşen çıkarlar kompleksidir; Osmanlı zanaatkârları ile onların örgütleri de bu genel kurala bir istisna oluşturmuyorlar.

DAHA GENİŞ BİR DÜNYA:

OSMANLI VE AVRUPA LONCALARI TARİH YAZIMLARI ARASINDAKİ BAĞLAR

Bitirmeden önce Osmanlı zanaatkârlarına biraz daha geniş bir açıdan kısaca bakmakta yarar var. Uzun vadede İstanbul, Bursa, Kahire ve Halep zanaatkârlarını doğru bir şekilde konumlandırmak ancak onları Safevi İran ya da Mançu İmparatorluğu gibi devletlerdeki meslektaşları ile karşılaştırarak mümkün olacaktır; bu iki devlet çok sayıda usta zanaatkârın bulunduğu ve oldukça iyi belgelendirilmiş örneklerden yalnızca ikisidir. Ne var ki karşılaştırmalar ancak tarihçi karşılaştırılacak her iki ortam hakkında yapılmış çalışmaları belli ölçüde biliyorsa olanaklıdır. Benim incelemelerim erken modern Avrupa zanaatkârları üstünde yoğunlaştığından, ben Osmanlı zana-

atkârları ile onların Latin Hıristiyan dünyasındaki meslektaşları arasındaki bazı benzerlikleri ve farklılıkları tartışacağım. Kuşkusuz bu karşılaştırma girişimi çok mütevazı olan bu çalışmaya özgü bir çabadır ve umulur ki gelecekte daha ayrıntılı tartışmalar için bir motivasyon kaynağı olacaktır.

Loncaları ve zanaatkârları ele alan Osmanlı tarihçilerinin çoğu uzun süre ya dinî uygulamalar ya da Osmanlı devleti ve onun talepleri üstünde odaklanmışlardır ama bu arada ustaların faaliyetleri gölgede kalmıştır. Bu durum devam ettikçe, Osmanlı ve Avrupa loncaları tarih yazımları arasında fazla temas olmamıştır. Her şeyden önce Avrupa tarihçileri uzunca bir süre loncaları şu ya da bu ölçüde özerk zanaatkâr örgütleri olarak gördüler. Loncalar bazı ortamlarda siyasi roller üstlenebiliyor ve kent yönetimine katılım talebinde bulunabiliyor, hatta koşullar elverdiğinde, Ortaçağ'da kuzey ve orta İtalya ile kimi Felemenk kentlerinde olduğu gibi, bu talebi gerçekleştirebiliyorlardı. Öte yandan İngiliz zanaatkâr loncaları daha 17. yüzyılda önemlerini büyük ölçüde yitirmişler ve İngiltere 1700'lerden itibaren sanayileşme sürecinin öncüsü olmuştur.¹ Bunun sonucu, bir yanda mutlakiyetçi devletin gelişimi ile öte yanda kapitalizmin yaygınlaşmasının loncaları önemsizleştirdiği varsayıldı. Bu bakış açısından, orta Avrupa'da loncaların varlığını koruması, siyasi ve iktisadi geriliğin bir işareti değil, başka bir şey değildi ve bu konuda ayrıntılı bir araştırmaya dahi gerek yoktu.

Ancak son on beş-yirmi yılda bakış açıları değişmiştir. Şimdi, Caterina Lis, Jan Lucassen, Hugo Soly ve meslektaşlarının araştırmalarından, Hollanda'nın genişlemesinin 1500'lerin sonlarından 1600'lerin sonlarına kadar süren "altın çağı"nda, çok sayıda yeni lonca kurulduğunu biliyoruz.² Her ne kadar 17. yüzyılda Felemenk artık daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Avrupa'nın ekonomik büyümesinin lokomotiflerinden biri olmasa da, hâlâ zengin ve canlı bir bölgeydi, ama gene de loncaları hızla geliyordu.³ Fransa'nın mutlakiyetçi krallığında da ciddi bir iktisadi büyüme yaşanan 18. yüzyıl ortalarında zanaatkâr örgütleri giderek güç kaybediyorlardı ama hâlâ dikkate alınmayacak örgütler olmaktan çok uzaktılar.⁴ Çağdaş Habsburg İmparatorluğu'nun, iktisadi büyüme ile siyasi reformların toplumu ve iktisadi yaşamı dönüştürmeye başladığı Avusturya'daki topraklarında da zanaatkâr örgütleri önemlerini korudular. Dolayısıyla görece geç oluşan ve

gelişen Osmanlı loncaları günümüz Avrupa tarihçilerine artık pek “özel” bir olgu olarak gözükmemektedir.

Osmanlı tarihçileri için daha da önemlisi, yaklaşık son 30 yıldır, Ortaçağ sonrası dönemdeki Avrupa kentlerine ilişkin çok sayıda çalışma yapıldığı gözlemdir. Bu tarihte Avrupa’nın çoğu kesiminde kent devletleri ve büyük oranda özerk olan kentler genişleyen mutlakiyetçi devlet karşısında artık tam bir gerileme içindeydiler.⁵ Bu nedenle loncaların, olduğu kadarıyla siyasi işlevleri artık yerel düzeyde siliik performanslara indirgenmişti. Bu eskiden beri bilinmektedir. Ancak erken modern zanaatkâr loncalarının güçsüzlüğü, 20. yüzyılın ilk yarısında bilim insanlarının loncaları görece ihmal etmesinin nedenlerinden biri olmuşken, “aşağıdan tarih”e güçlü bir vurgu yapan toplumsal tarihin kendi başına bir alan olarak gelişmesi bu bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Netice itibariyle, devlet alanında güç yitirilse bile, toplumsal işlevler mutlaka kaybolmuyordu. Loncalar, meslektaşlarıyla birlikte katıldıkları törensel işlevler aracılığıyla, ustaların kendi kendilerine saygı duymalarını sağlayabiliyordu ve gerek Reform gerekse Karşı Reform otoriteleri halkın bu uygulamalarına çoğu kez iyi gözle bakmasalar bile, loncaların ritüellere katılmasını hoş görebiliyor ya da en azından buna tahammül edebiliyorlardı. Hatta Kuzey Hollanda’da bazı zanaat loncalarının başlattığı karşılıklı yardım uygulamaları doğrudan sigorta fonlarına dönüşmüştü.⁶

BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR: “USTALIĞA” GİRİŞİN KISITLANMASI

Avrupa’nın mutlakiyetçi rejimleri yaklaşık olarak 1750’den önce loncaları yok etmek için herhangi bir çabaya girişmedikleri gibi, bunları kendi iktidarlarını pekiştirmek için kullanmaya da oldukça yatkındılar. Fransa’nın “eski rejimi” Osmanlı dünyasıyla yapılacak bir karşılaştırma için özellikle uygundur, çünkü Fransız kralları da padişahlar gibi görece büyük toprakları kontrol ediyorlardı ve burada da demiryollarından önce iç eyaletlere ulaşım gücü. Üstelik 17. yüzyılda iki devletin de büyük kara orduları vardı ve donanmalar en fazla ikincil roldeydi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi, 1789’dan önce Fransa’da da çok sayıda yerel kural ve nizamname bulunuyordu. Ancak, farklı nedenlerle, merkezi

hükümetin buyrukları genellikle münferit kentler ya da bölgelerde geçerli uygulamaların üstünde konumlandırılıyor ama onların yerini almıyordu.

1600'lerde ve 1700'lerde Fransız bürokratlarının gözünde loncalar, üyelerinin ürettikleri malların kalitesini denetledikleri için yararlıydı; ihracat sanayilerinin önemi dikkate alındığında, bu önemli bir kaygıydı. Ayrıca, zanaatkâr örgütleri çırak yetiştirilmesini sağlıyor ve kentsel vergilerin toplanmasına yardım ediyordu. Bu kitabın okurlarının daha önce dikkat etmiş olacakları gibi, bu kaygıların bazıları Osmanlı yönetimi için de önemliydi: Devlet görevlileri üretim standartları koymaya çalışıyor ve gerek vergi gerekse hizmet almak için loncaları aracı olarak kullanıyorlardı. Sadece çıraklık Osmanlı idaresi için önemli sorunlardan biri değildi –Osmanlı topraklarında gençlere mesleklerinin nasıl öğretildiği konusunda bu kadar az şey bilmemizin nedeni de budur.

Fransa'nın doğusunda bir kent olan Dijon'daki zanaatkârlar bize bazı ilginç konulara eğilme fırsatı veriyor. Burgundy'de bulunan Dijon 17. yüzyılda XIV. Louis (hd. 1643-1715) döneminde merkezî Fransız krallığına tümüyle entegre olmuştu. Yerel ustalar zanaat loncalarına girişi önleme çabalarıyla kötü bir ün yapmışlardı; mümkün olduğunca sadece ustaların oğullarını "ustalığa" kabul ediyorlardı. Bundan dolayı, birçok kalfanın usta olma ihtimali çok düşüktü, hatta yok gibiydi ve ustalar çoğu kez çalışanlarının zararı pahasına zengin oluyorlardı.⁷

Ancak kent konseyine egemen olanlar lonca ustaları değil, kent soylularıydı; genellikle kraliyet görevleri de olan bu konsey üyeleri zanaat örgütlerinin dışlayıcı eğilimlerine karşı çıkıyorlardı: Loncalar zayıf bir konumda oldukları zaman onlardan beklenen dışarıdan daha çok sayıda insan kabul etmeleriydi. İşin içine birkaç mülhaza giriyordu. Soylular çoğunlukla kraliyet mahkemelerinde görevliydi ve bu yönetici ailelerin prestiji genel olarak kent halkı, özel olarak da zanaatkârlar üstündeki hâkimiyetleriyle bağlantılıydı. Kent oligarşisinin mensuplarına göre, usta konumuna yükselme meselesinin lonca üyeleri tarafından düzenlenmesine izin verilmesi halinde, resmî otorite ciddi bir tehlikeyle karşılaşacaktı.⁸ Kent konseyini oluşturan üst düzey görevliler ayrıca meseleye tüketici açısından bakıyorlardı; tacir olmadıkları çok kesindi ve bu yönden Osmanlı yönetici sınıfıyla bazı

ortak yönleri vardı. Tacirler ise genellikle uzak pazarlara odaklanmışlardı ve lonca dışı tekstil imalatını kırsal alanda örgütlüyorlardı. Tacirler kent içine mal satmakla ilgilenmediklerinden, Dijon sahnesindeki ustalar siyasi gücü elinde tutanlarla karşı karşıyaydılar ama başka muhalifleri yoktu.

Dijonlu lonca üyeleri, cirolarını artırmaya ve yeni pazarlar edinmeye karşı ilgisizlikleriyle kapitalizm öncesi bir zihniyet sergiliyorlardı ve bu açıdan onları yöneten siyasi sınıftan çok farklı değillerdi. Ancak kent konseyi üyeleri, seçkin “tüketiciliği”nin yanı sıra, bazı ekonomik meseleleri de dikkate alıyorlardı. Kent yönetiminin loncaların daha kapsayıcı olması noktasındaki ısrarının altında az sayıda ustanın daha az rekabet anlamına geldiği bilinci yatıyordu. Lonca ustaları bu biçimde bir korumaya sahip olduklarında daha yüksek fiyat talep edebilecek, belki de piyasaya daha düşük kaliteli mal arz edeceklerdi.⁹

Osmanlı bağlamında da resmî makamlar sık sık yüksek fiyat ve kalitesiz mal konusunda kaygı duyarlardı. Ancak, merkezî hükümetin loncaları yeni üyelere açmaya çalıştığı vakaların sayısı çok azdır. Devlet görevlileri fiyat düzeyini düşük tutmaya çalıştıklarında resmî emirlere başvuruyorlardı: Merkezden fermanlar gönderiliyor ve idarece ya yeni bir narh dayatılıyor ya da eskisi tekrar yürürlüğe konuyordu. Ancak, İstanbul bürokrasisinin ustaların sayısının azlığını düzen için bir tehdit olarak görmediği anlaşılmaktadır. Tersine, en azından 1500’lerde ve 1600’lerde idare bunun karşıtı bir argümana eğilim göstererek, lonca üyelerinin yetersiz nitelikteki zanaatkâr meslektaşlarına ilişkin şikâyetlerini aynen kabul etmişti.¹⁰ Osmanlı bürokratlarının Dijonlu meslektaşlarının tüketiciyi koruma noktasındaki algılarını fazlasıyla paylaşımlarına rağmen, yerel lonca üyelerinin kısıtlayıcı uygulamaları dolayısıyla pazarda yeterli mal olmadığı iddiasını hiçbir zaman öne sürmemiş olmaları kayda değerdir; tersine, onlar olası suçlu olarak dikkati tacirler üstünde yoğunlaştırmak eğilimindeydiler. Ayrıca, III. Selim 1700’lerin sonlarında, aşırı olarak gördüğü İstanbul’un nüfusu konusunda kaygılandığında, devlet görevlileri hizmetlerine talep olmayan zanaatkârları da içeren bir kategori olan “istenmeyenler”in peşine düşmüşlerdi. Bu kişiler başkentten sürüleceklerdi. Dolayısıyla zanaatkârlar, sayıları az olduğunda değil, çok olduğunda bir endişe kaynağıydılar.

Kısaca, hem Osmanlı hem de Dijon idarecileri kent düzeniyle ve hiyerarşinin korunmasıyla ilgileniyor ve zanaatkâr meselelerine tüketiciyi merkeze alan bir açıdan bakıyorlardı. Ama Osmanlı yetkilileri olası usta azlığı ve böylesi bir durumun fiyatlar ve kent düzeni üstündeki etkisiyle fazla ilgilenmezken, Dijon otoriteleri için bu oldukça önemli bir kaygıydı.

BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR: FİYAT KONTROLLERİ, LONCALAR ARASI SATIŞLAR VE LONCALARIN İÇİNDEKİ AYRIŞMA

Kıta Avrupası'nın birçok yerinde erken modern kent yönetimleri fiyat belirlenmesiyle yakından ilgiliydi: *Laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) ilkesi 18. yüzyıldan önce fazla tartışılmazdı ve 1789'dan önce, uygulamada narh tespiti ve kalite kontrolleri yaygındı.¹¹ 17. yüzyılda Bologna'daki kasapları, debbağları ve ayakkabıcıları konu alan bir çalışma, Papa'ya bağlı bu bölgedeki en yüksek otorite olan Papa'nın kardinal elçisine ve mahkemelere, fiyat tespitini onaylamaları için sık sık başvurulduğunu göstermiştir.¹² Ayrıca Bologna'daki durum Osmanlı tarihçileri için özellikle ilginçtir, çünkü burada İstanbul ve Bursa loncalarında yaygın olan bir düzenlemeyi de görüyoruz: Kasapların bütün postları debbağlara satmaları, debbağların da derilerini ayakkabıcılara vermeleri gerekiyordu. Bütün bu alışverişler gene papanın elçisinin memurları tarafından belirlenen fiyatlarda yapılacaktı.

Her şey apaçık ortada gibi görünmektedir, ama gerçekte çoğu kez tersi geçerliydi. Özellikle Ortadoğu'dan ithal edilen meşe mazısı yerine, yöreden toplanan ağaç kabuğunu kullanmak eğiliminde olan debbağlar hakkında sık sık şikâyetler oluyordu; kendilerine sorulduğunda, debbağlar İtalyan ağaç kabuğu kullanmanın aslında bir tasarruf sağlamadığını söylüyor ve bu yüzden hükümetin deri fiyatlarını indirmesinin haksızlık olduğunu iddia ediyorlardı. Debbağlar ayrıca, mallarını öncelikle Bologna'daki lonca üyelerine vermeleri gerekirken, kırsal alandaki müşterilere satmakla da suçlanıyorlardı. Kasaplar ve debbağlar kent dışına satış yapmak istediklerinde, resmen onaylanmış öncelik hakları olan zanaatkârların iznini almalıydılar; bu izinleri almak zor olduğundan, sık sık kaçakçılık yapıyordu.

Şikâyetler ve başvurular büyük miktarlarda kırtasiyeciliğe yol açıyor ve muhtemelen bir derece güvensizlik ve istikrarsızlık yaratıyordu. Narhların çoğu kez duruma göre ayarlanması gerekiyordu, çünkü satışa sunulan post ve derilerin kalitesini tümüyle standartlaştırmak olanaksızdı: Bu nedenle, düşük kaliteli mallarda indirim yaygındı. Bologna kasaplarının diğer loncaların üyelerini sindirmekte becerikli oldukları, ayakkabıcıların ise en zayıf ve dolayısıyla en sık zarar gören grup oldukları anlaşılmaktadır.

Loncalar arası bu çekişmelerin yanı sıra ilgili zanaatkâr örgütlerinin içinde de birçok anlaşmazlık çıkıyordu; debbağlar arasında bu çoğu kez deri ve postların paylaşılması konusunda oluyordu. Papalık idaresinin amacı bütün lonca üyelerinin geçimlerini sağlayabilmeleri ve “yoksullar”ın uygun fiyatlarda deri ürünler alabilmeleriydi. Bu nedenle yetkililer her debbağın dükkânını ve ailesini geçindirebilecek asgari miktarda post almasını sağlamaya çalışıyorlardı. Ama sermaye bakımından daha iyi durumda olan debbağlar daha büyük paylar kapmakta becerikliydiler ve nizamnamelerin Bologna debbağlar loncası üyeleri arasında eşitliği sağlamadığı kesindi.

Zanaatkâr örgütleri içindeki eşitsizlik Bologna’dan başka kentlerde de incelenmiştir. 18. yüzyılda, ipek sanayisinin ana merkezlerinden Lyon’da ilerleme şansı pek olmayan kalfaların sayısı yüksekti. Öte yandan küçük bir grup usta yalnızca sektörün denetimini elinde tutmakla kalmıyor, bu sanayidekilerin toplumsal-dinsel örgütlerini, bu kapsamda kardeşlik cemiyetinin kilisesini de kontrol ediyordu.¹³ Ayrıca bir avuç usta lonca yönetimini de tekeline almıştı ve bu durum dışlananları çok öfkeliendiriyordu; aslında 1789’a gelindiğinde Lyon ipek sanayisindeki loncalar dağılmak üzereydi ve modern tarzda sınıflar ise doğuş sürecindeydi.¹⁴

Bologna’da gözlenen türden uygulamalar Osmanlı dünyasında da yaygındı.¹⁵ Osmanlı kayıtları da kasapların ve debbağların kuralları göz ardı edebildiklerini ya da karıştırlarını yıldırıklarını sergilemektedir.¹⁶ Ancak bu tür meselelerin neden olduğu yazışmalar, Osmanlı yönetimindeki topraklarda aynı bollukta olmadığından, Bologna’daki dağıtım sorunlarının hangi yönlerinin Bursa ya da İstanbul için de geçerli olduğunu bilemiyoruz. Ama bu koşullarda bile, Osmanlı tarihçisine durum hemen tanıdık gelecektir ve kendimize Osmanlı zanaatkârları arasında da

perde arkasından buna benzer pazarlıkların yürütülüp yürütülmediğini sorabiliriz.

Öte yandan, eskiden beri bilindiği üzere, kalfalarla ustalar arasında loncaların dağılmasına yol açan çatışmalar Osmanlı dünyasında görece enderdi. Gerçi 1800'lerin sonlarında Şam'da böyle bir durum olmuştu ama normalde loncalar "kayıt dışı" sektörün öneminin artması gibi başka nedenlerden dolayı dağılmışlardı. Ayrıca, işin içine siyasi etkenler de girmişti: En azından Mısır'da kimi loncalar önce hıdivin, sonra sömürgeci devletin el koymasıyla üyelerinin güvenini yitirmişler, Osmanlı'nın merkezî eyaletlerinde ise hükümetin doğrudan feshi ana faktörlerden biri olmuştu.¹⁷ Kuşkusuz Avrupa'da da loncaların işyerinde bölünmediği, ama sonunda devlet müdahalesinin önemli bir rol oynadığı başka nedenlerden ötürü ortadan kalktığı bölgelere rastlıyoruz. Gene de mevcut bilgilerimiz ışığında, bir loncanın zamanla dağılmasına yol açan lonca içi ayrışmanın batı Avrupa'da Osmanlı topraklarına göre daha yaygın olduğu görülmektedir.

BÜYÜK BİR FARK: KADINLARIN DÜKKÂNLARDAKİ VE ATÖLYELERDEKİ ROLLERİ

Latin Hristiyan dünyasındaki atölye yaşamı ile onun doğu Akdeniz'deki emsali arasındaki başka farklılıklar, kuzeybatı Avrupa'ya odaklandığımızda daha belirgin hale gelmektedir. Hollandalı ve Belçikalı tarihçiler 17. yüzyılda Hollanda'da denizcilerin, köylülerin ve zanaatkârların karılarından çoğu zaman ev dışında çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmalarının beklendiğini göstermişlerdir.¹⁸ Terzilik gibi kimi zanaatlarda, kadın terziler kendilerini rakipleri erkek terzilere karşı korumak için örgütlenmişlerdi ve bazı kentlerde birkaç kadın, gönülsüzce de olsa, lonca üyeliğine bile kabul edilmişti.¹⁹ Fransa'da bunların hiçbiri olmamıştı; ama 1600'lerde ve 1700'lerdeki Paris fırıncılarına dair titiz ve ayrıntılı bir inceleme, bu zanaatkârların karılarının bu temel işletmelerin işleyişinde vazgeçilmez önemde olduklarını göstermiştir.²⁰

Paris fırınlarında bitmiş ürünün satışı genelde kadının sorumluluğuydu; büyük işletmelerde kadın, satıcılara nezaret ediyordu ama küçük dükkânlarda bu görev kendisine düşüyordu. Ekmek çoğu kez veresiye satılırdı ve genellikle bir alıcının güvenilir olup olmadığına karar veren,

müşterileri kocasından çok daha iyi tanıyan ustanın karısıydı. Borçlarını ödemeyen alıcılarla tartışmak da sık sık fırıncının karısına düşüyordu. Bu nedenle bu kadınlar alımları yalnızca geleneksel yöntem olan bir çubuğa çentik atarak değil, yazılı olarak da kaydederlerdi. Fırıncıların karıları aynı zamanda eğer satıcı aynı kentteyse toptan alımları yapar, bu amaçla merkezî çarşıları gezerlerdi. Bu işlemlerde kadınlar, gayri resmî bir temelde, kocalarının vekili olarak görölürlerdi.

Fransız zanaatkârlarının karılarının konumu genel olarak belirsizdi: Usta olamaz ve birçok durumda kendi mallarının tasarrufunda bile bulunamazlardı, ama kocaları yokken, ki bu sık sık olabiliyordu, çıraklara ve kalfalara talimat verirlerdi. Erkeklerle kadınlardan daha çok değer verilen ataerkil bir toplumda kadınların bu fiili otoritesi bazen ciddi öfkeye yol açıyordu: Zanaatkâr dükkânlarında istihdam edilen genç erkekler kızgınlıklarını “bir vekil aracılığıyla” ifade edebiliyorlardı. Zaman zaman kediler öyle bir biçimde öldürölmüşlerdi ki, modern bir tarihçi bu şiddetin simgesel olarak ustanın karısına ve onun aracılığıyla hane reisine yöneldiği sonucuna varmıştır.²¹

Bildiğimiz kadarıyla Osmanlı zanaatkârlarının karıları hiçbir zaman böyle yarı kamusal bir rol oynamamışlardır. Ama bazılarının sahne arkasında üretimde bir rol oynayıp oynamadığını söylemek zordur. Ustalar, 1800 dolaylarında İstanbul’da görece yaygın olduğu üzere, kendi dükkânlarında ya da en azından aynı binada yaşadıkları zaman, eşlerin ve kızların sürece bu tür gayri resmi katılımları tahmin ettiğimizden daha sık olmuş olabilir.²² İstanbul ve Bursa’da ailelerine destek olabilmek için pişirdikleri şeyleri satan ya da ipek bobinlerinin sarılmasında çalışan kadınlar olduğunu zaten biliyoruz.²³ Kadı sicillerinin daha yoğun bir şekilde incelenmesi, zanaatlarda kadınların rollerine ilişkin önemli sonuçlar verebilir. Ama mevcut bilgilerimizin ışığında, zanaatkâr eşlerinin özellikle satıcı olarak faaliyetleri 1600’lerin ve 1700’lerin zanaatkâr dünyasında, örneğin Paris ile İstanbul arasında önemli bir fark oluşturmaktadır.

TOPLUMSAL VARLIKLAR OLARAK LONCA ÜYELERİ

Avrupa tarihçileri uzun zaman zanaatkâr emeğiyle ilgili konuları oldukça kapsamlı biçimde tartıştılar ama bu insanların atölye dışındaki

toplumsal varlıklarını ihmal ettiler. Son yirmi yıldır bu yaklaşım ciddi eleştiri konusu olmuştur: İlk olarak, ev ile işyerinin kategorik ayırımı birçok insanın ancak 19. yüzyılda yaşadığı bir şeydir.²⁴ Tersine, erken modern dönemde iş ve aile stratejileri çoğu kez iç içe geçiyordu: Örneğin lonca içi evliliklere nispeten sık rastlanmaktadır. Bu nedenle zihnimizde zanaatların tarihini onları icra edenlerin tarihinden ayrı tutma konusunda uyarıyoruz.²⁵ Bazı tarihçiler de günlük dünyamızda egemen kabul ettiğimiz piyasa değerlerinin birçok kentin, özellikle küçük yerleşimlerin sakinleri arasında geç yaygınlaştığına işaret etmişlerdir.²⁶ İngiltere’de 18. yüzyılda bile “ahlaki ekonomi” olarak özetlenen, ticari bir yönü olmayan değerler birçok topluluğun belirleyici özelliği idi.²⁷ Konut örüntülerinin ya da eş seçimlerinin, dükkânlarda ve atölyelerde de bir araya gelen insanların arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğini ve bu ilişkilerden nasıl etkilendiğini göstermek için yaklaşık son 20 yıldır birtakım ortak çabalarda bulunulmuştur. Ayrıca 16. ya da 17. yüzyıllarda kentlilerin kendi dünyalarını tanımladıkları terminoloji de ilgi konusu olmuş ve belli bir kentte belli bir zamanda bireylerin kendilerini tanımlamaları bakımından önemli olabilen işle ilgili kategorilerin daha erken ya da daha geç dönemlerde çok daha az önem taşıyabileceğine işaret edilmiştir.

Kısacası, kentliler kendilerini otomatik olarak işleriyle özdeşleştirmedikleri gibi, otomatik olarak şu ya da bu loncaya da bağlı olmuyorlardı.²⁸ Birçok loncada birden fazla zanaatla uğraşan insanlar vardı. Bu nedenle yeni önem kazanmakta olan bir uzmanlıkla uğraşan zanaatkârlar, kurulu loncaların birine ya da ötekine girmek ya da tamamıyla yeni bir örgüt kurmak noktasında belli bir seçenek sahibiydiler.

Tacirler lonca üyeliğini oldukça farklı amaçlar için kullanabiliyorlardı. Mesela kuzeydoğu İtalya’daki Torino kenti örneğinde, 1600’lerin sonu ve 1700’lerin başlarında kentin en prestijli loncası olan terziler loncası hakkında bu tür bir inceleme yapılmıştır.²⁹ Bu dönemde, loncanın küçümsenmeyecek sayıda üyesi için terzilik en fazla önemsiz bir gelir kaynağıydı; bu kişiler esasında ipek taciriydi ve çoğu oldukça zengindi. Terziler loncasının zenginliği ve sonraki prestij kaybı da aynı ipek sanayisiyle yakından bağlantılıydı: Lonca üyeliği tacirlere ipekli kumaş ithali üstündeki kısıtlamaların

arkasından dolaşabilme olanağı sağlayınca, bu kişiler hevesle terziler loncasına katılmışlardı. Ama 1730'dan sonra ipek sanayisi uzun süreli bir kriz yaşayınca, terziler de tacir ortaklarıyla birlikte batmışlardı.

Osmanlı tarihçisi için bu gözlemler, üstünde düşünecek pek çok malzeme sunmaktadır. Her şeyden önce, biz henüz zanaatların tarihini onları icra edenlerin tarihinden ayrı ele alacak bir konumda değiliz ve bu kitap da bu “eski moda” metodolojinin bir örneğidir. Farklı bir açıdan bakarsak, henüz hangi zanaatkârların/dükkâncıların/pazarcıların aynı loncadaki diğer kişilerle ortak hareket ettiklerini ya da farklı uzmanlıkların temsilcilerinin ne zaman yollarını ayırdıklarını bulmak üzere ortak bir çabada bulunmuş değiliz. Saatler gibi yeni ürünler piyasaya çıktığı zaman muhakkak bu tür gelişmeler yaşanmıştır ve bunları yapan ve tamir eden zanaatkârlar kendilerine lonca dünyasında bir yer bulmak zorundaydılar. Küçük ve/veya çökmekte olan zanaatların temsilcileri daha büyük örgütlere katılmayı tercih etmiş ve bunu yapmadan önce pazarlık etmiş olabilirler.

Kuşkusuz bizim alanımızda kaynakların sınırlılığı nedeniyle zanaatkârların hayatının toplumsal boyutunu incelemek oldukça güçtür. Ancak Cengiz Kırılı, Betül Başaran ve Nalan Turna'nın çalışmalarının gösterdiği gibi, 1700'lerin sonlarında III. Selim'in memurları İstanbul'un bazı bölgelerindeki bütün dükkân ve atölyelerin kayıtlarını derlemişlerdi. Bu tür belgeler Avrupa tarihçilerine “kendi” zanaatkârlarının yaşamlarını daha derinlemesine araştırma olanağı sağlamıştır; kuşkusuz bizim alanımızda da benzer çalışmalar yapmak mümkündür.³⁰ Bu yönde, kadı sicillerinin yardımıyla da bir ilerleme sağlanabilir. Örneğin Adana'nın ve özellikle Halep'in mahallelerindeki yaşama ilişkin çalışmalar zanaatkârların hangi koşullarda yaşadıklarını yeniden canlandırmamıza olanak vermektedir; toplumsal bağlama gösterilen bu ilgi, Osmanlı zanaatkârları hakkında en yeni çalışmaları Torino, Lyon ve Dijon'a ilişkin incelemelerle ilintilendirmektedir.³¹

LONCALAR VE DEVLET

Son ama önemli bir nokta olarak, Avrupa tarihçileri zanaatların ve loncaların tarihinde devlet oluşumunun rolünü incelemişlerdir. 1500'ler-

den Fransız Devrimi'ne kadar geçen sürede, Avrupa'nın birçok bölgesinde prensler topraklarındaki kentlerin ayrıcalıklarını hiçe saymışlardı. Bu gelişme yalnızca lonca üyelerini değil, tacirleri de etkilemişti; örneğin Torino'da Savoy prensinin hukukçu bürokratları kent meselelerinin kontrolünü ellerine alınca, kaybeden tacirler olmuştu.³² Ancak zanaatkârlar genellikle toplumsal sıralamanın en alt basamağında yer alıyorlardı: Merkezî hükümet kent konseylerinin ayrıcalıklarını tırpanlarken, tacirler de zanaatkâr loncalarını, sahip olabildikleri az sayıdaki karar verici konumdan atıyorlardı.³³ Ama merkezileşmekte olan bir devlet, zanaatkârları siyasi olarak marjinalleştirse bile, mutlaka loncalara düşman değildi.

Aslında kimi mutlakiyetçi devletler loncaları desteklemeye istekliydiler. Hollanda'nın önce İspanya, sonra Avusturya kontrolünde kalan kesiminde (bugünkü Belçika) lonca üyeliğinin siyasi güce ancak sınırlı ulaşım sağladığı kesindi ve bu güç de kesinlikle yerel düzeydeydi. Ancak Brüksel'deki yetkililer 1750'den sonra bile loncaların kent konseylerinde temsili konusunda büyük değişiklikler yapmakta tereddüt ettiler, çünkü eyalet yetkilileri mevcut düzenlemenin gelenekle meşrulaştırıldığını ve küçük meselelerdeki değişikliklerin bile bütün sosyopolitik sistemi alaşağı edebileceğini varsayıyorlardı.³⁴ Diğer bir ifadeyle, Habsburg iktidarının Brüksel'deki temsilcileri, yönetenlerle yönetilenler arasında, hoş gitmeyecek yeniliklerle tehlikeye atılmayacak zımni bir anlaşma olduğunu düşünüyorlardı. Belki bu özel bir durumdu, ama bu örnek Fransız bakan Turgot'nun (1721-81) ve 1789'dan sonra Fransa'daki değişik devrimci hükümetlerin loncalara karşı düşmanlığının bütün mutlakiyetçi bürokrasilerce paylaşılmadığını göstermektedir.

Öte yandan, bütün Avrupa'da erken modern devlet inşası projelerinde loncalara çok ender olarak büyük bir rol verilmişti. Tersine, loncalar varlıklarını sürdürdükleri ve hatta sayıları arttığı halde birçok yönden marjinalleştirilmişlerdi. Fransız krallarının 17. yüzyıldan itibaren, Fransız mallarının yabancı pazarlardaki cazibesini artırmak için başlattıkları kalite kontrolleri loncaların tekeline verilmemişti. Loncalar denetim hakkını merkezî iktidarın seçtiği görevliler ya da kent idarelerinin atadığı denetçilerle paylaşmak zorundaydı. Unutulmamalıdır ki, bu kontrolleri başlatmanın

ikinci ve önemli bir nedeni de gelirleri artırma arayışıydı. Bu gelirler para cezalarından olduğu gibi, ilgili makamların satışından da elde edilebiliyordu; Fransız kentleri bazı görevleri satışa çıkarabiliyorlardı: Bunlar arasında yünlüleri ya da derileri kontrol etmek, hatta müşterilere satılmadan önce odun kömürünü tartmak ve balıkları saymak gibi işler vardı.³⁵ Muhtemelen krallar ve onların idareleri ilgili gelirlerin tümünün zanaatkâr loncalarının kasalarına akmasını istemiyorlardı; zaten 1600'ler ve 1700'lerdeki savaşlar çok büyük tutarlara mal olmuştu.

İlginçtir ki İstanbul'daki padişahın görevlileri ile Brüksel'deki Habsburg idaresi geleneksel kabul edilen bir toplumsal düzen temelinde hükümdar ile uyrukları arasında var olan “zımni sözleşme”ye ilişkin görüşleri paylaşıyorlardı. Osmanlı hanedanı, padişahlar uyruklarını onların refahıyla ilgilendiklerine ikna edebildikleri için yüzyıllarca iktidarda kalmıştı: Bu refah bu dünyada geçimi ve eğer mümkünse öteki dünyada kurtuluşu kapsıyordu. Brüksel'deki bürokrasi ise, gördüğümüz gibi, lonca ayrıcalıkları da dahil, var olan toplumsal düzeni kurcalamanın huzursuzluk ve isyan kapısını açabileceğinden korkuyorlardı.

Daha dünyevi bir düzeyde, Osmanlı bağlamında muhtesip gibi pazarın denetlenmesinden sorumlu makamları bir mültezime vermek, aynı şekilde eski askerleri maaş karnelerinden vazgeçtikleri takdirde lonca yöneticisi olarak atamak yaygındı; bu ikinci uygulama da görev satışının bir türü sayılabilir. Dolayısıyla memurların bir ücret karşılığında atanması gerek Fransa'da gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda “gelir tahsili ile idarenin birleştirilmesi”nin yaygın bir biçimiydi. Bununla birlikte İstanbul, Şam, Kahire ve diğer yerlerde gözlenen zanaatkâr dünyasının askerileştirilmesi olgusunun Fransız, Bologna ya da Torino toplumlarında bir paraleli yoktu. Hiçbir yerde zanaatkârların ordulara katıldığını görmüyoruz, hatta çoğu zanaatkâr elinden geldiğince askeriye ile temastan kaçınırdı. Üstelik Fransız idarelerinin getirdiği kontroller çoğu kez ihracatı artırmak ve örneğin Fransız yünlülerini Hollanda ya da İngiliz malları karşısında rekabet edebilir bir konuma getirmek için girişilen çabalarının bir parçasıydı; padişah yönetiminin bu kaygıyı paylaşmadığı kesindir. Kuşkusuz daha sonraki araştırmalar bizi yanlış çıkarabilir ama bugün için zanaat

dünyasının askerileşmesi, kadın emeğinin daha “görünmez” olması ve resmî makamlarda ihracatı artırmaya dönük ilgisizlik, Osmanlı ortamına özgü nitelikler olarak gözükmektedir.

SONUÇ

Osmanlı zanaatkârları ile Katolik ve Protestan Avrupa’daki meslektaşları arasındaki benzerlik ve farklılıkları daha fazla araştırmak çok ilginç olacaktır. Ancak bu kısa gözlemler bile bu tür araştırmaların iki açıdan yararlı olduğunu göstermektedir. Bir yandan Osmanlı kent toplumlarının erken modern Avrupa’daki emsalleriyle küçümsenmeyecek sayıda ortak özellikleri vardır: Karşılaştırmalara yeterince zaman ve enerji harcadığımızda, en azından aralarında dağlar kadar fark olan iki şeyi karşılaştırmadığımızdan emin olabiliyoruz. Osmanlı ile batı ve orta Avrupa örgütlenmelerinin alt türler olacağı, genel bir zanaatkâr örgütü kategorisi varsayabiliriz. Ayrıca daha önce söylendiği ama tekrarlanması yarar olduğu üzere, İran ve Çin ile yapılacak buna benzer karşılaştırmalar da tarihçilerin istekler listesinin üst sıralarındadır.

Öte yandan, diğer tarih alanlarında yapılan çalışmaları incelemek araştırmacının hayal gücünü genişletir; bu, zanaatkârlar ve loncalar ele alındığında da geçerlidir. Fransa, Hollanda, Belçika, Lüksemburg ve İtalya üstüne çalışan tarihçilerin araştırma projelerini gözden geçiren Osmanlı tarihçisi sık sık kendisine acaba İstanbul, Bursa ya da Kahire ile ilgili olarak benzer bir şey yapılıp yapılamayacağını soracaktır. Birkaç örnek verirse, bir tarihçi, Belçika kentlerini bugün bile süsleyen lonca evlerini gördükten sonra, kimi İstanbul loncalarının toplantı yerleri hakkında daha çok şey öğrenmek isteyecektir; loncalar bina olarak günümüze kalmamışlardır, ama bir zamanlar zanaatkâr örgütlerine adlarını verecek ve *hurfet* gibi eski tanımlamaları unutturacak kadar popülerleşmiş olmalıdırlar. Ya da başka bir açıdan bakarsak, bir lonca diğer bir loncanın sağladığı hammaddelere bağımlı olduğunda ortaya çıkan güçlükler hakkında daha fazla bir şey öğrenebilir miyiz? Ya da en azından bazı yerlerde, Osmanlı zanaatkârlarının konut ve evlenme modelleri hakkında bir şey bulmak mümkün müdür?

Kuşkusuz Osmanlı tarihçileri uzun vadede kendi paradigmalarını üretmeye başlayacak ve kaynağı ister Avrupalı ister Hint, ne olursa olsun, tümüyle başka alanlardan “ithal” edilen paradigmalara bağımlılığa son vereceklerdir. Ama bu aşamaya geldiğimizde bile, ki yakın bir gelecekte bunu yapacağımızı umuyorum, “çaprazlama dölleme” nereye gidersek gidelim tarihsel verimliliğin bir kaynağıdır. Umulur ki bu olasılıklar gitgide daha çok bilim insanını meraka düşürecek ve harekete geçirecektir.

NOTLAR

GİRİŞ

- 1 Osmanlı memurları için bkz. Itzkowitz (1962), Majer (1978) ve diğerleri. İmparatorlukta ikamet eden yabancılar için bkz. Schmitt (2005) ve Smyrnelis (2005).
- 2 Bunun en ünlü örneği Raymond'dur (1973-74).
- 3 Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 186; Tucker (1985).
- 4 Sahillioğlu (1985); Faroqi (1984), s. 180.
- 5 Lis, Lucassen ve Soly (2006a), s. 1.
- 6 Keyvani (1982), s. 38.
- 7 Lis, Lucassen ve Soly (2006a), s. 114-15.
- 8 Findley (1980), s. 91-100.
- 9 İnalçık (1969); Genç (1986); Kütükoğlu (1986); Genç (1994).
- 10 Formül, Mehmet Genç tarafından icat edilmiştir: Genç (1994).
- 11 Nalan Turna'nın henüz basılmamış tezi, 19. yüzyılın merkezileşme projelerinin bir faktörü olarak memurlar ile lonca üyeleri arasındaki günlük etkileşimin rolünü ele almaktadır.
- 12 Ersanlı (2002).
- 13 Uzunçarşılı (1943-44); (1945); (1948); (1965)
- 14 Öncü bir çalışma için bkz. Abou-El-Haj (1991).
- 15 Quataert ve Duman'da (ed.) bunun müstesna bir örneği çevrilerek yorumlanmıştır (2001).
- 16 Bkz. Kal'a vd. (ed.) (1997-98), özellikle I. ve VII. ciltler.
- 17 Düzdağ (ed.) (1972); Özcan (1983).
- 18 Özcan (1983).
- 19 Rozen (2000), s. 85.
- 20 Ergene (2003).
- 21 Başka bir bağlamda dile getirilmesine rağmen, Roger Chartier'nin düşüncelerini sorununuzla ilgili buluyorum: Chartier (1991).
- 22 Lapidus (1984).
- 23 Evliya Çelebi (1314/1896-97-1938), Mısır'a ilişkin 10. cilt; Evliya Çelebi (1995).
- 24 Genç (1975).
- 25 Quataert (2006); Chalcraft (2005); Doğanalp-Votzi (1997).
- 26 Bunun yakın dönemde öne çıkan bir örneği Yi'dir (2004).
- 27 Khoury (1997).
- 28 Ben Arapça okuyamıyorum, Türkçe yazan bilim insanları da çok ender olarak Arap eyaletleriyle ilgilendiklerinden, Batı dillerindeki ikincil literatürle yetinmek zorunda kalıyorum.
- 29 "Anlaşıldığı kadarıyla" ifadesi buraya, bu kadınların söz konusu dokumaları yapanlar değil, sipariş edenler olduğuna ilişkin küçük bir kuşkuyla eklenmiştir; ama buna karar verecek olanlar uzmanlardır.
- 30 Billington (2001), s. 18.
- 31 Kuran (2000), özellikle s. 51-2.
- 32 Kütükoğlu (1986).
- 33 Genç (1986).

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Bu tartışma bazı yönlerden Quataert'in bir grup Osmanlı tarihçisinin *International Labor and Working Class History*'de yayınlanan makalelerine yazdığı girişin genişletilmiş halidir: Quataert (2001). Ancak Quataert'in makalesini ancak bu metin neredeyse tamamlandıktan sonra okudum.
- 2 Taeschner (1979), s. 550-7.
- 3 Bkz. örneğin Gölpinarlı (1949-50), s. 1-354. Bu tür bazı metinlerin yorumlu Almanca çevirileri için bkz. Taeschner (1979).
- 4 Evliya Çelebi (1995), s. 222-3; bir mahkeme kaydında kadın üyeleri de olan bir hırsız loncasına atıf için bkz. Rafeq (1991); Ginio (2003) ve Sariyannis (2006).
- 5 Melikoff (1964), s. 180-91.
- 6 Ahmet Yörük, Ömer Celal Sarç ve Ahmet Güner Sayar'ın çeşitli vefiyat [ölümler] cetvellerini karşılaştıran: *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43, 1-4 (1984-85), Prof. Dr. Sabri Ülgener'e Armağan, 1-12, 27-37.
- 7 Ülgener ölümünden kısa süre önce, 1981'de, ilk kez 1950'lerde basılan iki büyük yapıtının yeni versiyonlarını yayımlayabilmişti: Ülgener (1981a); (1981b).
- 8 Vovelle (1982). Yakın tarihlerde bu konuya katkıda bulunan Osmanlı tarihçileri arasında Singer (2002) ve Peirce (2003) bulunmaktadır.
- 9 Ülgener'in görüşlerini benimle tartıştığı için Yavuz Köse'ye teşekkür ederim; ayrıca bkz. yayınlanmamış tez: Köse (2007).
- 10 Wallerstein, Decdeli ve Kasaba (1987).
- 11 Kafadar (1989).
- 12 Dale (1994).
- 13 Quataert (1993).
- 14 Todorov (1967-68).
- 15 Ergin (1914-22), cilt 1.
- 16 Quataert (1983b), s. 99-109.
- 17 Altınay (yeniden basım 1988a ve 1988b).
- 18 Barkan (1942); (1963); (1972-79). Son belirtilen yapıt, geç yayınlanma tarihine rağmen, aslında 1963'ten önce yazılmıştı.
- 19 Örneğin Baer (1970a ve 1970b).
- 20 Chalcraft (2004), s. 71; Baert (1980); Gerber (1988).
- 21 Genç (1986); (1987); (1994); ayrıca 2008 Mayıs'ında Bilgi Üniversitesi'nde verilen konferans.
- 22 "Çölde ağlayan [adamın] sesi"
- 23 Dalsar (1960); Mantran (1962).
- 24 Dalsar (1960), s. 27.
- 25 Gerber (1988).
- 26 Baer (1980).
- 27 Cohen (1989); (1990); (2001).
- 28 Rafeq (1976); (1991).
- 29 Ticaret tarihi için bkz. Çizakça (1996); Gedikli (1998). Osmanlı zanaatkarlarının hayatta kalabilme stratejileri için karşı. Quataert (1993).

- 30 İnalçık (1969), s. 118; Faroqhi (1995a).
31 Mendels (1972).
32 İnalçık (1969); Ergenç (1975); Gerber (1988).
33 Dalsar (1960); Zarinebaf-Shahr (2001).
34 Yi (yayınlanacak a).
35 Yi (2004); Faroqhi (1996).
36 Kuran (2000), s. 54.
37 Katsiardi-Hering (yayınlanacak).
38 Todorov (1967-68).
39 Todorov (yeniden basım 1977), no. VII.
40 Genç (1995).
41 Wilkins (2005).
42 İnalçık (1960), s. 139.
43 Ydema (yeniden basım 1991); Mack (2002); Carboni (ed) (2007).
44 Ergenç (1975).
45 Atasoy ve Raby (1989); Gerelyes (ed) (2005); İtalya'da bulunan parçalar hakkında verdiği sözlü bilgi için Joanista Vroom'a minnettarım.
46 Fukasawa (1987).
47 Arıkan (1991); Papakostantinou (yayınlanacak).
48 Kütükoğlu (ed) (1983).
49 Quataert (ed) (2000); ama ayrıca bkz. Quataert (1997); Zilfi (2004).
50 Establet ve Pasqual (1994); (1998); (2005).
51 Köse (2007).
52 Raymond (1973-74).
53 Michel (2005).
54 Hanna (1984); Maury, Raymond, Revault, Zakarya (1983).
55 Guirgis (2004); Tribe (2004). Beni bu makalelere yönlendirdikleri için Febe Armanios, Siegrid Richter ve Nelly Hanna'ya teşekkür ederim.
56 Bkz. Atasoy ve Raby (1989); bu eserde çinicilere ilişkin bolca bilgi bulabilirsiniz.
57 Ghazaleh (1999).
58 Abou-Khatwa (2006).
59 Tucker (1985); Toledano (1990), s. 237.
60 Zarinebaf-Shahr (2001) bir makaledir, Karakışla (2005) ise 1. Dünya Savaşı sırasında Müslüman kadınlara iş bulma çabalarına odaklanmaktadır.
61 Chalcraft (2004); (2005)
62 *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories*.
63 Akarlı (1985-86); (2004), s. 166-200.
64 Başaran (2006); Turna (2006); Kırılı (2001); Kütükoğlu (2000) de konuyla ilgilidir.
65 İnalçık (1986a); Faroqhi (2002a), s. 235-44.
66 Mantran (1962), s. 362.
67 Yıldırım (2002).

- 68 Bu tür ifadelerin eleştirel bir tartışmasıyla birlikte bir antolojisi için bkz. Köse (2007).
69 Vatter (1995); (2006).
70 Çok sayıda örnekten biri için bkz. Küçükerman (1987).
71 Raymond (1973-74); Mantran (1962); Hitzel (2007).

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Şahin ve Emecen (1988), s. 291-2.
2 Goitein (1988), s. 256-7 ve başka yerlerde.
3 Lapidus (1984), s. 96-101.
4 Cahen (1988), s. 315-20. Ne yazık ki kanıtlar son derece azdır.
5 Geyer ve Lefort (ed.) (2003); Jacoby (2004), s. 135.
6 Fekete (1976), s. 50.
7 Ahmet Eflaki (1973).
8 Gölpınarlı (1959), s. 106-12; Helmuth Ritter, "Djalal al-Din Rumi," *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. baskı, cilt 2, s. 393-6.
9 Gölpınarlı (1953), s. 29.
10 İbn Battuta (1854), cilt 2, s. 327, 335.
11 age, s. 274.
12 Taeschner (1979), s. 284-5.
13 Cahen (1988), s. 319.
14 Şahin ve Emecen (1988), s. 290-1.
15 Cohen (1990).
16 Şahin ve Emecen (1988), s. 291.
17 Yorumlu bir Almanca çeviri için bkz. Taeschner (1979), s. 468-88.
18 Bir elyazması listesi için bkz. Taeschner (1979), s. 633; ayrıca genel bir tartışma için bkz. Gölpınarlı (1949-50).
19 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 529-38.
20 Gölpınarlı (1953-54), s. 76-7.
21 age, s. 86, 122.
22 Barkan (1942), bölüm 3, s. 170.
23 Melikoff (1964).
24 Barkan (1942), bölüm 1, s. 337.
25 age, s. 338-9.
26 Peirce (2001), s. 46.
27 Bu metni Özlem Sert bulmuştur ve bu konudaki makalesi yakında yayınlanacaktır. Metnini görmeme izin verdiği için yazara teşekkür ederim.
28 Cohen (1989), s. 100.
29 age.
30 Barkan (1942), bölüm 1, s. 336; Aynural (2001), s. 140.
31 Cohen (1984), s. 164.
32 age, s. 166.

- 33 age, s. 163, 253.
- 34 Dalsar (1960), s. 307, 1567 ve 1565 tarihli belgeler.
- 35 Konuyla ilgili yorumları için Marcel van der Linden'e teşekkür ederim.
- 36 Barkan (1942), bölüm 3, s. 168. Bu üç muhtesip nizamnamesine ilişkin bazı özlü yorumları için bkz. Rogers (1986), s. 137.
- 37 Barkan (1942), bölüm 3, s. 170.
- 38 age.
- 39 Cohen (1989), s. 19; Faroqhi (2002c), s. 256-60.
- 40 Yi (2004).
- 41 Cohen (1989), s. 16-19.
- 42 Peirce (2001), s. 38.
- 43 Robert Mantran, "Hisba," *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, Osmanlı bölümü içinde; Kazıcı (1987).
- 44 Barkan (1942), bölüm 1, s. 339-40.
- 45 age, bölüm 2, s. 16, 18.
- 46 Peirce (2003), s. 180. Gayrimüslimler için bu sorun aynı derecede önemli olmayabilirdi, çünkü zaten Müslümanlar aleyhine şahitlik edemiyorlardı.
- 47 Barkan (1942), bölüm 1, s. 332, 334.
- 48 age, s. 337; Dalsar (1960), s. 346.
- 49 Dalsar (1960), s. 118-19, 344-6.
- 50 Barkan (1942), bölüm 1, s. 337.
- 51 age, bölüm 2, s. 15.
- 52 age, bölüm 2, s. 17.
- 53 Faroqhi (1995c), s. 204-12; Dalsar (1960), s. 335.
- 54 Faroqhi (1995c), s. 210-11.
- 55 Dalsar (1960), s. 132-6.
- 56 age, s. 338.
- 57 Faroqhi (1995c), s. 207.
- 58 İnalçık (1969), s. 117.
- 59 Ankara Kadı Sicilleri (AKS) 7, no. 714 (1008/1599-1600), s. 93.
- 60 AKS 5, no. 140 (1002/1593-94), s. 31-2.
- 61 Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 186.
- 62 Faroqhi (1995c), s. 211.
- 63 Dalsar (1960), s. 377-83, 396.
- 64 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), s. 298.
- 65 İbn Battuta (1854), cilt 2, s. 271. 1970'lerde sarının ve altın renginin farklı tonlarında, makinede işlenmiş pamuklu bir kumaş hâlâ piyasada masa örtüsü olarak satılıyordu.
- 66 Barkan ve Ayverdi (1970), s. 366-7.
- 67 age, s. 365.
- 68 Anonim (ed) (1938), s. 209.
- 69 İnalçık (1969), s. 104-6; Ülgener (1981a), s. 56-8 ve başka yerlerde.
- 70 Veinstein (1988), s. 300-1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Lowry (1986), s. 23.
- 2 Finkel (1988), cilt 1, s. 7-20.
- 3 Cezar (1965), s. 213.
- 4 Andreasyan (1976).
- 5 Tilly (1985)
- 6 Barkan (1972-79), cilt 1.
- 7 Veinstein (1988), s. 304-6.
- 8 Kafadar (1991).
- 9 Veinstein (1988), s. 301-2.
- 10 Gökbilgin (1957), s. 30.
- 11 Bostan (1992), s. 199.
- 12 MD 73, no. 1026 (1019/1610-11), s. 409-10.
- 13 Braudel (1979).
- 14 Gara (2005), s. 124.
- 15 Tezcan (1992), s. 227.
- 16 Pamuk (2000b), s. 125-30.
- 17 Başbakanlık Arşivi Şikâyet Defterleri (ŞD) 2 (1063/1652-53), s. 204; ŞD 3 (1065/1654-55), s. 150.
- 18 MAD 7527, s. 21. Kâğıdın hasarlı olması nedeniyle, metnin yorumu tahminidir.
- 19 Gara (2005), s. 131.
- 20 Goffman (1990), s. 82-3; Emecen (1997), s. 35-7.
- 21 Tezcan (1992), s. 224-5.
- 22 age, s. 229-30.
- 23 ŞD 4 (1075/1664-65), s. 4.
- 24 Cohen (1989), s. 161.
- 25 MAD 3457, s. 37, 79. Hinz'e göre (1955), s. 27, eğer İstanbul kantarlarında tartılsaydı, istenen iplik 1.692 kg olacaktı.
- 26 MAD 3457 (1037-38/1627-28), s. 31, 70.
- 27 MAD 9840, s. 26.
- 28 MAD 4397(1055/1645-46), s. 158; 37.775 parçanın teslimi istenmişti.
- 29 TK 75, v. 276b; MD 6, no. 395, s. 84.
- 30 MD 21, no. 675 (980/1572-73), s. 285.
- 31 Beldiceanu (1964), s. 85-126.
- 32 age, s. 197.
- 33 age, s. 104-13.
- 34 age, s. 119-22.
- 35 Gökbilgin (1957), s. 52.
- 36 Faroqhi (1984), s. 172-80.
- 37 Quataert (2006), s. 55.
- 38 Davis (1993); Özveren ve Yıldırım (yayınlanmamış). Yazarlara çalışmalarını kullanmama izin verdikleri teşekkür ederim.

- 39 Bostan (1992), s. 66: tersane için çalışan değişik zanaatkârların ayrıntılı bir tartışması.
40 Özveren ve Yıldırım (yayınlanmamış).
41 Çizakça (1981), cilt 2, s. 776-7.
42 Dursteler (2006), s. 67-68, 80-1.
43 Mantran (1962), s. 352; Evliya Çelebi (1995), s. 184.
44 Evliya Çelebi (1995), s. 177; Müller-Wiener (1986-87).
45 Murphey (1999); Agoston (2005).
46 İncalcık (1975).
47 Agoston (2005), s. 114-17; Gökçen (1946a ve b).
48 Evliya Çelebi (1995), s. 186; Bacqué-Grammont (1999); Hitzel (2007), s. 175. Üretilen toplarla ilgili bkz. Agoston (2005), s. 61-81; Müller-Wiener (1986-87).
49 Müller-Wiener (1986-87).
50 Evliya Çelebi (1995), s. 187.
51 Uzunçarşılı (1981-86); Necipoğlu (2005), s. 153-61.
52 Fleischer (1986), s. 110.
53 Uzunçarşılı (1981-86), s. 26.
54 age, s. 41.
55 age, s. 31.
56 Mahir (1986), s. 113-17.
57 Uzunçarşılı (1981-86), s. 24; Atıl (1987), s. 66-77.
58 Uzunçarşılı (1981-86), s. 35.
59 age, s. 44.
60 age, s. 51.
61 Dankoff (2004), s. 32-82.
62 Cafer Efendi (1987), s. 36-8.
63 Artan (2006), s. 412.
64 age, s. 416.
65 Çağman (1984).
66 Rogers (1986).
67 Turan (1963); Kuran (1987); Necipoğlu (2005).
68 Necipoğlu-Kafadar (1986).
69 Saatçi (ed) (1990), s. 67-9.
70 MAD 8590, s. 26'ya göre, 1720'lerde padişahın ahırlarının başı için çalışan bir usta, lonca kurallarından muafı.
71 Barkan (1972-79).
72 Saatçi (1990), s. 83-5; Crane, Akın ve Necipoğlu (2006), s. 124-5, 150-1.
73 Barkan (1972-79), cilt 1, s. 97, n.7.
74 Pamuk (2000a), s. 69; Barkan (1972-79), cilt 2, s. 292.
75 Faruqi (2002d), s. 283-5.
76 Prohazka-Eisl (ed) (1995); Atasoy (1997), s. 15-17.
77 Atasoy (1997), s. 38, 50, 60.

78 age, s. 40.

79 Stout (1966), s. 250 –ilgili metnin İngilizce olarak verildiği yerlerde.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Kahire için bkz. Raymond (1973-74); Hanna (1984); İstanbul için bkz. Mantran (1962); Yi (2004); yakın tarihli bir sentez için karş. Hitzel (2007).
- 2 Halil İnalcık, "İstanbul," *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, cilt 4 içinde, s. 239-40; ayrıca bkz. Yerassimos (1995), s. 106.
- 3 Akdağ (1963); Faroqhi (1984), s. 272-5; Kuniholm (1990).
- 4 Andriasyan (1976).
- 5 Raymond (1973-74), cilt 1, s. 204.
- 6 Raymond (1993), s. 226.
- 7 Braudel (1979), cilt 1, s. 463; 16. yüzyıl sonlarında Paris'in muhtemelen 180.000 olan nüfusu 1640'larda iki misli artarak yaklaşık 360.000'e çıkmıştı. Napoli'nin 1500'lerin sonlarına doğru nüfusu 300.000'di.
- 8 Mantran (1962), s. 123-77.
- 9 Ergene (2003), s. 190-202.
- 10 1680'e ait paralel bir metnin Fransızca çevirisi için bkz. Mantran (1962), s. 330-47.
- 11 Akgündüz (ed) (1988-89), cilt 1, s. 85-166.
- 12 Peirce (2003), s. 100-6.
- 13 Veinstein (1996).
- 14 El-Nahal (1979), s. 74.
- 15 age, s. 12-17.
- 16 En azından El-Nahal'in (1979), s. 22-3, bu konuda söyleyecek bir şeyinin olmaması bu fikri vermektedir.
- 17 Hanna (1984), s. 58.
- 18 El-Nahal (1979), s. 36-7.
- 19 age, s. 41.
- 20 En yakınlarda Michel (2005).
- 21 Ergene (2003); Peirce (2003),
- 22 Mantran (1962), s. 123-6.
- 23 Uzunçarşılı (1948), s. 415.
- 24 Evliya Çelebi (1995), s. 255-61.
- 25 age, s. 245-7.
- 26 age, s. 259-60.
- 27 Hanna (1984), s. 59.
- 28 age, s. 60-1.
- 29 Evliya Çelebi (1314/1896-97 - 1938), cilt 10, s. 358.
- 30 Raymond'a göre (1973-74), cilt 2, s. 577-98, muhtesip, özellikle gıda ile uğraşanlar olmak üzere sadece bazı esnaftan sorumluydu, inşaat zanaatlarıyla ise mimarbaşı ilgileniyordu.
- 31 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 659-87.
- 32 age, s. 589.

- 33 Evliya Çelebi (1314/1896-97 - 1938), cilt 10, s. 358-72.
- 34 Wilkins (2005) bu taleplerin Halep zanaatkarları üstündeki etkilerini irdelemiştir.
- 35 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 587-820; Nagata vd. (2006).
- 36 Evliya Çelebi (1995), s. 272.
- 37 Mantran (1962), s. 365-66; Raymond (1973-74), cilt 2, s. 437-40.
- 38 Evliya Çelebi (1995), s. 179, 207.
- 39 age, s. 207.
- 40 Evliya Çelebi (1314/1896-97 - 1938), cilt 10, s. 375.
- 41 Evliya Çelebi (1995), s. 243.
- 42 Yi (2004), s. 58-63.
- 43 age, s. 53.
- 44 Gerber (1988), s. 36-8.
- 45 age, s. 38.
- 46 İnalçık (1969), s. 105; Yi (yayınlanacak a).
- 47 Özmucur ve Pamuk (2002).
- 48 Bu projeye ilgili tartışmalar için bkz. Artan (2006), s. 439-41.
- 49 Pamuk (2000a), s. 82; Özmucur ve Pamuk (2002).
- 50 Pamuk (2000a), s. 89-95; Özmucur ve Pamuk (2002).
- 51 Pamuk (2000a), s. 95; Özmucur ve Pamuk (2002), s. 316.
- 52 Kütiikoğlu (ed) (1983).
- 53 age, s. 258-9
- 54 age, s. 129-30, 162, 164.
- 55 age, s. 157.
- 56 MD 52, no. 921, s. 345.
- 57 Kütiikoğlu (ed) (1983) s. 62, 115.
- 58 age, s. 155-6, 145-6.
- 59 ŞD 3 (1064/1653-54), s. 53.
- 60 Kütiikoğlu (ed) (1983), s. 73.
- 61 Hanna (1984), s. 34; Maury, Raymond, Revault ve Zakarya (1983), s. 348-65.
- 62 Evliya Çelebi (1314/1896-97 - 1938), cilt 10, s. 372.
- 63 Kütiikoğlu (ed) (1983), s. 54-5, 135.
- 64 age, s. 158.
- 65 age, s. 66, 123.
- 66 Irwin (1986) esas olarak Memlûk dönemiyle ilgilenmiştir, ama s. 81 ile karşılaşırın.
- 67 Rogers (1982).
- 68 MD 60, no. 113, s. 46, Altınay tarafından yayınlanmıştır (yeniden basım 1988a), s. 133.
- 69 Kütiikoğlu (ed) (1983), s. 177-8. Franses de (2007), s. 86, ayrıca, görsel kanıtlar temelinde Kahire ve batı Anadolu kilimleri arasındaki benzerlikten söz etmektedir.
- 70 Evliya Çelebi (1314/1897 - 1938), cilt 10, s. 373.
- 71 age, s. 383.
- 72 Thévenot (1980), s. 232.

- 73 MD 16, no. 407 (979/1569-70), s. 211; Evliya Çelebi (1314/18997 - 1938), cilt 10, s. 372.
74 De Bruyn (1698), s. 150-1.
75 Agoston (2005), s. 42-8.
76 Bir İngiliz org yapımcısı için bkz. MacLean (2004), s. 3-48.
77 Evliya Çelebi (1995), s. 271, 275.
78 Mraz (1980), s. 44; bu bilgi 1500'lerin sonlarıyla ilgilidir, ama saat mekanizmaları 17. yüzyıl başlarında aynı derece hassas olmalıdır.
79 Kurz (1975), s. 49.
80 age, s. 54-60.
81 Evliya Çelebi (1995), s. 275.
82 Nayır (1975), s. 161-2, 231-4.
83 Behrens-Abouseif (1994), s. 145-77.
84 Tuchscherer (1990); (1999a); (1999b).
85 Hanna (1998), s. 125-33.
86 Braudel (1966), cilt 1, s. 476-7.
87 Wilkins (2005).
88 Yi (2004), s. 65.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Barkan (1942).
2 Bayly (1983), s. 63.
3 At-Tamgrouti (1929), s. 49; Kütükoğlu (ed) (1983).
4 İslamoğlu-İnan (1994), s. 157-65; AKS 5 (1002/1593-94), s. 100, 310.
5 Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 186.
6 Ergenç (1975).
7 MD 24, no. 614 (982/1574-75), s. 231.
8 Evliya Çelebi (2005), s. 193.
9 Abdel Nour (1982), s. 291.
10 André Raymond, fes imalatı hakkında yayınlanmamış konferans, 8 Kasım 2006.
11 Kütükoğlu (ed) (1983).
12 Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 186-192.
13 Faroqhi (1982-83).
14 Israel (1989), s. 262-3.
15 Dernschwam'ın erken modern Almanca anlatısının bu İngilizce özeti benim yayınlanmamış bir makalemden alınmıştır: Faroqhi (yayınlanmamış a), "Ottoman textiles in European markets;" bkz. Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 186-7.
16 Dernschwam (yeniden basım 1986), s. 183-7.
17 Ergenç (1975), s. 154.
18 age, s. 157-9.
19 BOA Düvel-i ecnebiye Defterleri 13/1, no. 436 (Safer 1021/Nisan-Mayıs 1612), s. 88.
20 BOA Düvel-i ecnebiye Defterleri 13/1, no. 481 (Ramazan 1021/Ekim-Kasım 1612), s. 97.

- 21 Archivio di Stato, Venedik, Documenti Turchi, no. 960.
- 22 MD 24, no. 614 (982/1574-75), s. 231.
- 23 Dziubinski (1999), s. 40-1.
- 24 Evliya Çelebi (2005), s. 248; ayrıca karş. İnalçık (1986b), s. 55.
- 25 İnalçık (1986b), s. 56-9; Kütükoğlu (ed) (1983), s. 71, 72, 178.
- 26 Serinidou (yayınlanacak)
- 27 Ionescu (2005), s. 41-6; Wild (2007).
- 28 Boralevi (2007).
- 29 TK no. 60, v. 212b vd. (977/1569).
- 30 Ionescu (2006), s. 63.
- 31 Mack (2002), s. 73-93.
- 32 İnalçık (1960); Dalsar (1960), s. 131-45.
- 33 Sahillioglu (1985).
- 34 age, s. 56-8.
- 35 Çizakça (1985).
- 36 Gerber (1988), s. 27, 88.
- 37 Çizakça (1985).
- 38 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), s. 308-11.
- 39 Gerber (1988), s. 11, 27.
- 40 Atasoy ve Raby (1989), s. 246.
- 41 Toth (2003).
- 42 Atasoy ve Raby (1989), s. 18.
- 43 Evliya Çelebi (2005), s. 17.
- 44 Atasoy ve Raby (1989), s. 21.
- 45 age, s. 24-5.
- 46 Kütükoğlu (ed) (1978).
- 47 Altınay (yeniden basım 1988b), s. 33.
- 48 Atasoy ve Raby (1989), s. 287.
- 49 Kovasc (2005).
- 50 Fekete (1960), s. 18, 25.
- 51 Atasoy ve Raby (1989), s. 26.
- 52 age, s. 74.
- 53 Evliya Çelebi (1314/1896-97 – 1938), cilt 10, s. 372-3.
- 54 Evliya Çelebi (1999), s. 40-3.
- 55 Evliya Çelebi (2005), s. 280.
- 56 Establet ve Pascual (2005), s. 312-27.
- 57 age, s. 337.
- 58 Zilfi (2000), s. 299-305.
- 59 Hanna (1998).
- 60 MD 34, no 595 (986/1578-79), s. 286.
- 61 İnalçık (1969), s. 106, 139.

- 62 İnalçık (1969), s. 136-40; Genç, Bilgi Üniversitesi'nde konferans, Mayıs 2008.
63 Gerber (1980).
64 Braudel (1979), cilt 2, s. 264; 17. yüzyılda Bursa'ya ilişkin olarak bkz. Gerber (1988), s. 73.
65 Özmucur ve Pamuk (2002); Pamuk (2000a), s. 91.
66 Ghazaleh (1999), s. 1; Kütükoğlu (1986).

ALTINCI BÖLÜM

- 1 Mübahat S. Kütükoğlu, "Narkh", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı içinde.
2 Güçer (1949-50); Alexandrescu-Dersca-Bulgaru (yeniden basım 2006).
3 McGowan 81981), s. 75-7.
4 Cvetkova (1970).
5 Uluçay (1951-52).
6 Faroqhi (yeniden basım 1987); Dursteler (2006), s. 53.
7 Fabris (1990).
8 Bracewell (1992), s. 12-15; Stoianovich (1960), s. 274.
9 Aynural (2001), s. 11-12; ayrıca 18. yüzyılda tahıl ticareti nizamnameleri hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. s. 5-18.
10 Jelavich (1983).
11 Beaufort (1821), s. 83.
12 Güçer (1951-52).
13 Aynural (2005).
14 Aynural (2001), s. 126-8.
15 age, s. 123.
16 Evliya Çelebi (2006), s. 296.
17 İstanbul Bab Mahkemesi, cilt 124, v. 151b, 152a, 162a, 198a (1133/1270-21). Orijinallerine halen ulaşılamasa da, kopyaları İstanbul, Üsküdar'daki İSAM kütüphanesinde görülebilir.
18 Minna Rozen'in verdiği sözlü bilgi; kendisine minnettarım.
19 Aynural (2001), s. 132-5.
20 Faroqhi (1998b).
21 Orhonlu (yeniden basım 1984), s. 34.
22 Sestini (1786), s. 29.
23 Panzac (1985), s. 58-62, 275-6.
24 age, s. 117.
25 age, s. 300-10.
26 age, s. 292.
27 Kütükoğlu (2000), s. 25.
28 Aktepe (1958b).
29 Kırılı (2001); Başaran (2006); Turna (2006).
30 Faroqhi (1998b).
31 Sariyannis (2006).
32 Kırılı (2001).

- 33 Başaran (2006).
- 34 Kırılı (2001), s. 126, 138.
- 35 age, s. 136.
- 36 Galata'ya göç eden ve hamal, kayıkçı ve bakkal olarak çalışan gayrimüslimlerin kefil göstermeleri gerekiyordu: MD 74, no. 359, s. 128 (1004-05/1595-97).
- 37 Salzmänn (1993); Khoury (1997); Salzmänn (2004), s. 101.
- 38 Toplu çalışma (1992), s. 24-32.
- 39 Bkz. giriş; bu kayıtlardan on ciltlik bir seçme için bkz. Kal'a vd. (ed) (1997-98).
- 40 Genç (1995).
- 41 İnalçık (1969).
- 42 Kal'a vd. (ed) (1997-98), cilt VIII, 69-70 (1178/1764-65).
- 43 Kal'a vd. (ed) (1997-98), cilt VIII, 63-4 (1178/1764-65).
- 44 Uluçay (1951-52); Faruqi (2002a).
- 45 Akarlı (2004).
- 46 Bu düşüncüyü Giorgio Riello'ya borçluyum.
- 47 Yi (2004), s. 113-24; Gerber (1988), s. 31-8; Yıldırım (2008).
- 48 Akarlı (1985-86).
- 49 Genç (1994).
- 50 Kreiser (1986).
- 51 Genç (1995).
- 52 İslamoğlu (2004); Turna (2006).
- 53 Darling (1996), s. 119-60.
- 54 Genç (1975).
- 55 Genç (1994), s. 62; ayrıca bkz. Faruqi (2007).
- 56 MAD 9908 (Cemaziyelahir 1133/Mart-Nisan 1721), s. 306.
- 57 Ancak kimi durumlarda yiğitbaşlık babadan oğula geçebiliyordu: MAD 9996 (Rebiülevvel 1180/Ağustos-Eylül 1766), s. 56.
- 58 Mehmet Genç ile sözlü tartışma; yorumları için çok teşekkürler.
- 59 MAD 9908 (Rebiülâhır 1133/Ocak-Şubat 1721), s. 155-6. Markus Koller'in yayınlanmamış yüksek lisans tezinde (1998) birçok örnek bulunabilir. Yazara çalışmasını okumama izin verdiği için teşekkür ederim.
- 60 MAD 8590 (Cemaziyelevvel 1140/Aralık 1727-Ocak 1728), s. 178-9.
- 61 Halep'teki benzer gelişmeler için bkz. Wilkins (2005).
- 62 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), s. 307-15.
- 63 Evliya Çelebi (2006), s. 322-3; ahi babaların imparatorluğun çeşitli kentlerinde belgelenmiş rollerinin zekice bir özeti için bkz. Wilkins (2005).
- 64 Şahin (1984-85); Taeschner (1979), s. 550-6.
- 65 BOA, Cevdet Evkaf, 5132.
- 66 BOA, Cevdet Evkaf, 12143 ve diğerleri.
- 67 Yıldırım (2002).
- 68 Rozen (2000).

- 69 Faroqhi (yayınlanacak b).
70 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), s. 431; Delivorrias (2000), s. 162-6.
71 Thévenot (1980), s. 6-9.
72 Genç (2001), s. 165-6.
73 Evliya Çelebi (2006), s. 354.

YEDİNCİ BÖLÜM

- 1 Raymond (1973-74), cilt 1., s. 84.
2 age, cilt 2, s. 706.
3 age, cilt 1, s. 86.
4 age, cilt 1, s. 98-9.
5 Genç (1995).
6 Raymond (1998).
7 Marsot (1984), s. 177, Fahmy (1997), s. 294-5.
8 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 508.
9 age, cilt 2, s. 512-13.
10 age, cilt 2. s. 511.
11 Ghazaleh (1999), s. 76-81.
12 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 556, Hanna aksini iddia etmektedir, (1991), s. 17.
13 Ghazaleh (1999), s. 79-86.
14 age, s. 105.
15 Pamuk (2000a), s. 55; Özmucur ve Pamuk (2002).
16 Bu uyarı için Giorgio Riello'ya teşekkür ederim.
17 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 659-726.
18 age, cilt 2, s. 693. Bu yüzde 10'lar mülkün vergiler ve masraflar çıkmadan önceki değerini temel alıyordu.
19 age, cilt 2, s. 701.
20 age, cilt 2, s. 691.
21 Tilly (1985).
22 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 666-7.
23 age, cilt 2, s. 673-5.
24 age, cilt 2, s. 673-88, 785.
25 Fleischer (1986), s. 262; Linda Darling Osmanlı dünyasındaki adalet dairesine ilişkin bir çalışma hazırlamaktadır.
26 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 795.
27 Hathaway (1997), s. 169-73.
28 Raymond (1998), s. 12-25; Raymond (yeniden basım 2002c), s. 231.
29 Raymond (1973-74), cilt 2, s. 802-3.
30 age, cilt 1, s. 209-25; yazarın olumsuz görüşleri bugün çoğu kez aşırı kötümser sayılmaktadır: bkz. Ghazaleh (1999), s. 12. Michel (2005) güney Mısır'da Asyut kasabasında dokuma zanaatları hakkında bir monografidir.

- 31 Behrens-Abouseif (1992).
32 Bir örnek için bkz. Raymond (1995), s. 40-1; Bates (1991).
33 1500'ler ile 1600'ler arasında bir örnek için bkz. Abou-Kahtwa (2006), s. 206. Bu kitapta gösterilen Osmanlı dönemine ait parçaların çoğunluğu Mısır'dan değil, merkezi topraklardandır.
34 Maury, Raymond, Revault, Zakarya (1983), s. 354-9.
35 Abou-Khatwa (2006), s. 205.
36 Guirguis (2004). Bana bu makalenin bir kopyasını sağladığı için Profesör Siegfried Richter'e minnettarım. İbrahim en-Nasih'in faaliyetlerinin sanat tarihini ilgilendiren yönleri hakkında bkz. Tribe (2004); bu makaleyi bana ulaştırdığı için Febe Aramianos'a içten teşekkürler.
37 Tucker (1985), s. 81-93.
38 age, s. 85.
39 age, s. 98.
40 age, s. 91-2.
41 Toledano (1990), s. 237.
42 İki taraf arasındaki mücadelenin kaderini belirleyen Konya Savaşı için bkz. Fahmy (1997), s. 160-6.
43 Fahmy (1997), s. 186.
44 Owen (1981), s. 70-1.
45 Fahmy (1997), s. 294.
46 Owen (1981), s. 75.
47 age, s. 72.
48 Fahmy (1997), s. 187.
49 Marsot (1984), s. 177-95.
50 Owen (1981), s. 69-75.
51 Toledano (1990), s. 226.
52 Owen (1981), s. 76; Toledano (1990), s. 226-7.
53 Baer (1970a ve b). Ghazaleh'e göre (1999, s. 22) bu düşünce Arapça yazar Mısırlı bilim insanları arasında da yaygındır.
54 Toledano (1990), s. 226.
55 age, s. 200-5.
56 age, s. 227-8.
57 Ghazaleh (1999), s. 22-6.
58 age, s. 30-1.
59 age, s. 58-60.
60 Birçok örnek arasından birisi için bkz. Kal'a vd. (ed) (1997-98), cilt VIII, s. 239.
61 Ghazaleh (1999), s. 97.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

- 1 Barkan (1966).
2 Fleischer (1986), s. 5-7.
3 Yayınlanmış bir seçki için bkz. Kal'a vd. (ed) (1997-98).
4 Ursinus (ed) (2005), s. 29. Burada çevrilen ve yorumlanan metin çok istisnaidir: Metin 1781-83'te

Rumeli vali vekiline ulaşan şikâyetlerle ilgilidir. Ne yazık ki şikâyetçiler arasında az sayıda zanaat-kâr vardı.

- 5 Bkz. Kal'a vd. (ed) (1997-98), cilt VII; Toledano (1990), s. 2239.
- 6 Hathaway (2006).
- 7 MD 23, s. 58, no. 122 (981/1573-74); Ergenç (1995), s. 221, not 144; Tamdoğan (2007).
- 8 Atıl (1999); İrepoğlu (1999).
- 9 İstanbul Bab Mahkemesi, no. 124, v. 112b. İstanbul Müftülüğü'ndeki orijinaler halen araştırmacılara açık değildir ama ilgili mikrofilmler İstanbul, Bağlarbaşı'ndaki İSAM kütüphanesinde görülebilir.
- 10 Uzunçarşılı (1981-86), s. 23-76.
- 11 İstanbul Bab mahkemesi, no. 124, v. 204a (26 Şevval 1132/Ağustos-Eylül 1720).
- 12 Nutku (1972). Bu siciller muhtemelen Edirne ve İstanbul loncalarının çoğundan beklenen teslimatlar hakkında bilgi içeriyordu.
- 13 Terzioğlu (1995).
- 14 Kal'a vd. (ed) (1997-98), cilt VIII, bölüm 2, s. 124-5; anlaşmazlık 1767'de çözümlenmişti.
- 15 Abdel Nour (1982), s. 239-53.
- 16 Evliya Çelebi (2006), cilt 1, s. 132; cilt 3 (1999), s. 163-5; yorumlu bir çeviri için bkz. Dankoff (1991), s. 77-83. Bugüne dek bu meselenin herhangi bir arşiv kaydı ortaya çıkarılmamıştır.
- 17 Lonca üyelerinin bayrakları için bkz. Nutku (1997).
- 18 Evliya Çelebi (1999), cilt 3, s. 164.
- 19 Evliya Çelebi (2006), cilt 1, s. 192; Evliya Çelebi (1999), cilt 3, s. 164; Karaçelebizade için bkz. Baer (2008), s. 48-50; 1688 ayaklanması için bkz. Eunjeong Yi'nin henüz yayınlanmamış makalesi (Yi, yayınlanacak b), "Artisans' Networks and Revolt in Late Seventeenth-Century Istanbul". Çalışmasını okumama izin verdiği için yazara minnettarım.
- 20 Abou-El-Haj (1984).
- 21 Aktepe (1958a), s. 73-102.
- 22 age, s. 178-80.
- 23 Raymond (1998), s. 131-41, 184-205; Raymond (yeniden basım 2002a ve b).
- 24 Rozen (2005).
- 25 Raymond (1998), s. 190-2.
- 26 Behar (2003) oldukça apolitik görünen bir İstanbul mahallesini ele almaktadır.
- 27 Raymond (1998), s. 178-82.
- 28 age, s. 330.
- 29 Raymond (yeniden basım 2002a).
- 30 Gölpınarlı (1953); Le Gall (2004); Clayer (1994); Küçük (2002).
- 31 Clayer (1994), s. 275-87.
- 32 Küçük (2002), s. 125-218.
- 33 Raymond (1998), s. 215-19.
- 34 Zilfi (1988), s. 111-12; Raymond (1998), s. 126-7.
- 35 Abdi (1943), s. 42; ayrıca karş. Aktepe (1958a), s. 156; Şem'dâni-zâde (1976-78), cilt 1, s. 11-13, 44.
- 36 Vatin ve Veinstein (2003), s. 65.

- 37 Zilfi (1986); Baer (2008), s. 75-6.
- 38 Gölpınarlı (1953), s. 165-8; Baer (2008), s. 105-20.
- 39 Aktepe (1958a), s. 41-70.
- 40 Artan (1993).
- 41 Artan (2006), s. 465-78.
- 42 Caspar Momartz (tarihsiz), s. 3. Momartz, Habsburg elçiliğinde tercümandı. Aslında İtalyanca yazılan metnin Almanca çevirisi Ratisbon'da broşür halinde yayınlanmıştı. Bana bunun bir kopyasını sağlayan Münih Üniversitesi Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nden Albrecht Berger'e minnettarım.
- 43 Göçek (1996), s. 99-107.
- 44 Aktepe (1958a), s. 68-70.
- 45 Shaw (1971), s. 127-37.
- 46 Findley (1995).
- 47 Genç (1995).
- 48 Pamuk (2000a), s. 68; Özmucur ve Pamuk (2002).
- 49 Shaw (1971), s. 378-83.
- 50 Abou-El-Haj (1974); Aktepe (1958a), s. 98 vd.
- 51 Pamuk (2000a), s. 68; Özmucur ve Pamuk (2002).
- 52 Aktepe (1958a), s. 18-40.
- 53 Shaw (1971), s. 76-7.
- 54 Zilfi (2004).
- 55 Artan (2006), s. 475-6.
- 56 Abdel Nour (1982).

DOKUZUNCU BÖLÜM

- 1 Quataert (1993).
- 2 Todorov (yeniden basım 1977), no. VII; Ivanova (2003).
- 3 Papa Synadinos (1996); Strauss (2002).
- 4 Gara (1999).
- 5 Stoianovich (1960), s. 256-8; Katsiardi-Hering (yayınlanacak).
- 6 Seirinidou (yayınlanacak).
- 7 Stoianovich (1960), s. 256.
- 8 Palairret (1997), s. 41-57.
- 9 Palairret (1997), s. 171; Todorov (yeniden basım 1998), no. II, s. 392.
- 10 Todorov (yeniden basım 1998), no. I.
- 11 İtalya için, Medici ailesinin sahip olduğu eşyalarla ilgili olarak bkz. Kemp (1997), s. 187-200; 1400'ler ve 1500'lerdeki alışveriş kültürü için ayrıca bkz. Mack (2002) ve Welch (2005).
- 12 Murphy (2003).
- 13 Van Deursen (1998), s. 119-30.
- 14 Spufford (1984).
- 15 Roche (1989).

- 16 North (2003).
17 Levy, Sneider, Gibney (tarihsiz).
18 Narazaki (1982), s. 7-21.
19 Göçek (1996), s. 97-107; Neumann (2004).
20 Quataert (2000), s. 10.
21 Faroqhi (2004).
22 Hanioglu (2008), s. 30-3.
23 ŞD 2 (1063/1652-53), S. 204.
24 Todorov (1967-68).
25 Todorov (yeniden basım 1977), no. X.
26 age.
27 Sella (1968).
28 Çizakça (1985); Faroqhi (1987), s. 209-11.
29 Frangakis-Syrett (1992), s. 221.
30 Israel (1989), s. 262-3.
31 Frangakis-Syrett (1992), s. 222-3; Quataert (1993), s. 92-3. İngiltere'de ham tiftik yaklaşık olarak 1820'den sonra talep görmeye başladı.
32 Katsiardi-Hering (yayınlanacak).
33 age.
34 age.
35 Petmezas (1990).
36 Lewis (1968), s. 101-3.
37 Kütükoğlu (ed) (1983).
38 Valensi (1969); Maitte (2004).
39 Faroqhi (yayınlanacak b).
40 Yi (2004), s. 61-5.
41 Valensi (1969), s. 381-5.
42 Esiner Özen (1980-81), s. 324, 300. Bu yazara göre *alaca*, çizgilerle bezenir ve ipek ya da pamuktan yapılır. Ama *alaca* terimi aynı zamanda pamuk-ipek karışımları için de kullanılır; tekstil terminolojisi çoğu kez kendi içinde değişiklikler göstermektedir.
43 laneva (2006), s. 81-3.
44 Hammer (181), s. 69-70.
45 Bursa kadı sicili B160, v. 45b. Kuruşu, 120 akçeye eşit olarak aldım.
46 Esiner Özen (1980-81), s. 311, 336.
47 Bursa kadı sicili B160, v. 69b.
48 Esiner Özen (1980-81), s. 316, 321.
49 Hammer (1818), s. 69-70.
50 Sestini (1789), s. 193-7; Eserin İngilizce bir çevirisi için bkz. Lowry (2003), s. 56-61.
51 Gerber (1988), s. 36-8.
52 Ginio (2003), s. 168-9.
53 Faroqhi (1995a).

- 54 Faizle borç veren vakıflar hakkında genel bir tartışma için bkz. Barkan ve Ayverdi (1970), s. xxx-xxxii. Bursa için bkz. Çizakça (1995).
- 55 Hajdarevic (1998). Bu yayını bana sağlayan Cemal Kafadar'a teşekkür ederim.
- 56 Faroqhi (1980).
- 57 Chevallier (1982), s. 89-120.
- 58 Estabiet ve Pasqual (2005), s. 15.
- 59 age, s. 26-7.
- 60 age, s. 84-90.
- 61 age, s. 67-8.
- 62 age, s. 251-8.
- 63 Eldem (2006), s. 309.
- 64 İnalçık (1979-80).
- 65 İnalçık (1970).
- 66 Eldem (2006), s. 321-5; Frangakis-Syrett (2006).
- 67 Duman (1998), s. 115-73.
- 68 age, s. 124-5.
- 69 age, s. 128-31.
- 70 age, s. 137-44.
- 71 Fukasawa (1987), başlık sayfası ve s. 15-69.
- 72 Genç (1995). Bu makalenin Türkçe orijinali 1984'te yayınlanmıştır.
- 73 Buckingham (1827), s. 51-129.
- 74 Doumani (1995), s. 118-30.
- 75 age, s. 128.
- 76 Pitarakis ve Merantzaz (2006), s. 85-92, 126-9.
- 77 Kürkçüler için karş. Tezcan (2004).
- 78 Ballian (1991).
- 79 Duman (1998), s. 174-251.
- 80 age, s. 178-80.
- 81 Renda (1989).
- 82 Arık (1976), s. 65.
- 83 Renda (1989), s. 73-4.
- 84 Cincinnati Sanat Müzesi'nde bulunan 1711-12 tarihli bir Şam odasında, yapımcılar isimlerini vermişlerdir (bkz. müzenin web sitesi).
- 85 Bu modanın ancak 1850'den sonra yaygınlaştığı Şam için bkz. Weber (2002).
- 86 Renda (1989), s. 77.
- 87 Weber (2002), s. 160-4.
- 88 Cohen (2001), s. 116.
- 89 age, s. 150.
- 90 age, s. 117.
- 91 age, s. 109.
- 92 age, s. 177, 144-6.

- 93 Biddle (1999), s. 41-3.
- 94 Aktepe (1971), s. 129-30.
- 95 Faroqhi (2002b).
- 96 Aktepe (1971), s. 130-2; Kuyulu (1992).
- 97 Genç (1994).
- 98 Faroqhi (2002a).
- 99 Wallerstein (1974), s. 349-50.
- 100 Quataert (1993), s. 175.
- 101 19. yüzyıl sonları - 20. yüzyıl ortası bir örnek için bkz. Chevallier (1982), s. 89-120.
- 102 Owen (1981), s. 94.
- 103 Stoinovich (1960), s. 277-9; Katsiardi-Hering (yayınlanacak).
- 104 Palairat (1997), s. 361-70.
- 105 Todorov (yeniden basım 1998), no.I, s. 157.
- 106 Genç (1995).
- 107 Chalcraft (2005).

ONUNCU BÖLÜM

- 1 Owen (1981), s. 10; Quataert (1993); Chalcraft (2004), s. 30-5 ve başka yerlerde; buna karşın bkz. Baer (1969), s. 153-4. Baer Mısır loncalarının, Avrupalılar giderek Mısır ekonomisini daha çok işgal ettikçe işlevlerini yitirdiği ve İngiliz sömürge devleti de zanaatkar örgütlerine ilgisini kaybettiği için yok olduklarını önermiştir. Bu ikinci gözlem Chalcraft'ın argümanlarında da önemlidir.
- 2 Quataert (1993), s. 12-13.
- 3 age, s. 16-17.
- 4 Todorov (yeniden basım 1998), no. II, s. 388.
- 5 Chalcraft (2004), s. III.
- 6 White (1994), s. 130 ve başka yerlerde.
- 7 Quataert (2006), s. 122; Mısır'dan bir tanıklık için karşı. Chalcraft (2004), s. 53-4.
- 8 Chalcraft (2004), s. 10.
- 9 Owen'a göre (1981, s. 138) 1861 ile 1865 arasında pamuk fiyatları neredeyse dört kat artmıştı.
- 10 Quataert (1993), s. 74.
- 11 Fawaz (1994), s. 140-1.
- 12 Chalcraft (2004), s. 172-5.
- 13 Owen (1981), s. 122-9.
- 14 Chalcraft (2004), s. 31.
- 15 Bir gazeteden ilgili bir alıntının çevirisi için bkz. Chalcraft (2004), s. 119-20.
- 16 Chalcraft (2004), s. 151.
- 17 Jelavich (1983), s. 171-93.
- 18 Quataert (2006), s. 130-47.
- 19 Fawaz (1994), s. 22 vd.
- 20 Kabadayı (2005).
- 21 Gülsoy (2000), s. 169.

- 22 Ergut (2004), s. 143.
- 23 19. yüzyıl ortalarında Mısır'da statü simgeleri olarak silahlar için bkz. Toledano (1990), s. 163-6.
- 24 Tamdoğan-Abel (1998); Behar (2003), s. 122-3.
- 25 Fawaz (1994), s. 35.
- 26 Kabadayı (2005).
- 27 Ergut (2004), s. 145-8.
- 28 Mintzuri (1993), s. 14-16.
- 29 Özbek (2003).
- 30 Osmanlı "iaşe (provizyonizm)" ilkesi için bkz. Genç (1994).
- 31 Quataert (1993), s. 71-9.
- 32 age, s. 78.
- 33 Quataert (1983a), s. 36-69; Quataert (2006).
- 34 Beldiceanu (1964).
- 35 Quataert (1983a), s. 45.
- 36 Quataert (2006), s. 95-103; Faroqhi (1984), s. 172-6.
- 37 Quataert (2006), s. 200-1.
- 38 Quataert (1983a), s. 62-3.
- 39 Todorov (yeniden basım 1998), no. I ve II; Küçükerman (1987) ve (1988).
- 40 Todorov (yeniden basım 1998), no. I ve II, s. 391-2.
- 41 Barkan (1972-79), cilt 1, s. 363-4.
- 42 Quataert (1983a), s. 494-9.
- 43 Todorov (yeniden basım 1998), no. I, s. 148; Todorov (yeniden basım 1998), no. II, s. 389-90; Ersoy-Hacısalıhoğlu (2008).
- 44 Todorov (yeniden basım 1998), no. I, s. 148-9.
- 45 Kanitz (1875-79), cilt 3, s. 22-3.
- 46 Güler (1999).
- 47 Müller-Wiener (1986-87), s. 273.
- 48 Küçükerman (1988), s. 167. Mustafa Erdem Kabadayı bu konuda bir doktora tezi tamamlamıştır. Bilgilerini benimle paylaştığı için kendisine teşekkür ederim.
- 49 Küçükerman (1987), s. 49 vd. Abdülkadir Buluş'un bu fabrikayla ilgili yayınlanmamış tezini görmedim ama Yavuz Köse'nin yayınlanmamış olan tezinde (2007) bir özeti mevcuttur. Çalışmasını bana gösterdiği için Dr. Köse'ye müteşekkirim.
- 50 Mazower (2004), s. 388.
- 51 Küçükerman (1987), şek. 37-45, s. 88-93; özellikle bkz. şek. 37.
- 52 Mazower (2004), s. 286-90.
- 53 Dumont (1980).
- 54 Çeviri Mazower'a aittir (2004), s. 290.
- 55 Quataert (1983a), s. 113; Chalcraft (2004), s. 145-90.
- 56 Chalcraft (2004), s. 166-87.
- 57 Şeni (1994).
- 58 Rozen (2005).

- 59 Cezaların bir listesi için bkz. Rozen (2005, s. 213-15.
60 Quataert (1983a), s. 95-120.
61 Rozen (2000).
62 İstanbul belediyesi için bkz. Ortaylı (1985), s. 111-205; Çelik (1986), s. 45-8; Neumann (2006).
63 Quataert (1983a), s. 101.
64 Quataert (1983a), s. 100; Chalcraft (2004), s. 98-9.
65 Bahçıvanlar için bkz. Nesin (1977), s. 53-5.
66 Türkoğlu (ed) (2005); Karasu (ed) (2003). Türkoğlu'nun giriş yazısı çok ilginçtir.
67 Türkoğlu (ed) (2005), s. 103.
68 Karasu (ed) (2003) bütün kayıtların özetlerini sağlamıştır.
69 Natanyan (2008), s. 300.
70 Chalcraft (2005).
71 Chalcraft (2004), s. 194-5.
72 age, s. 154.
73 age, s. 10.
74 Todorov (yeniden basım 1998), no. II, s. 390.
75 Vatter (1995); (2006).
76 Ergut (2004), s. 170.
77 Baer (1969), s. 158.
78 Chalcraft (2004), s. 195.
79 Zürcher 81993), s. 147-58.
80 Chalcraft (2004), s. 154.
81 Bu sorunları benimle tartıştığı için Cem Emrence'ye teşekkür ederim.

SONUÇ

- 1 Londra kentinde 1600'lerde loncaların önemini koruması hakkında bkz. Ward (1997) ve Berlin (1997).
2 Lis, Lucassen ve Soly (ed) (1994a).
3 Lis ve Soly (ed) (1994a ve b).
4 Epstein vd. (ed) (1998).
5 Cowan (1998), s. 36-50.
6 Bos (2006).
7 Farr (1988), s. 145 ve başka yerlerde.
8 age, s. 44.
9 age, s. 44-59.
10 İnalçık (1969), s. 117.
11 Masson (1911, s. 489) Carcassonne yünlülerinin çöküşünü resmi denetimin azalmasına bağlamak-tadır.
12 Poni (1991).
13 Garden (1975), s. 312-14.
14 age, s. 341-54.

- 15 Gerber (1988), s. 55.
- 16 Rozen (2005); Evliya Çelebi (2006), s. 322.
- 17 Vatter (1995 ve 2006); Chalcraft (2004 ve 2005); Baer (1969), s. 158.
- 18 Schama (1987), s. 525-35.
- 19 Deceulaer ve Panhuyzen (2006).
- 20 Kaplan (1996), s. 345-52.
- 21 Darnton (1985), s. 94-9.
- 22 Kırılı (2001).
- 23 Faroqhi (2002e); Gerber (1980), s. 237.
- 24 Poni (1982).
- 25 Cerutti (1990), s. 15.
- 26 Reddy (1984), s. 4-15.
- 27 Thompson (1971).
- 28 Cerutti (1990), s. 14-16.
- 29 Cerutti (1991).
- 30 Kırılı (2001); Başaran (2006); Turna (2006).
- 31 Marcus (1989); Tamdoğan-Abel (1998); Wilkins (2005).
- 32 Cerruti (1991), s. 106.
- 33 Cowan (1998), s. 22-3, 37-42.
- 34 Honacker (1994), s. 210-11.
- 35 Mousnier (1971), s. 331.w

KAYNAKÇA

Bazen bir yayının, kapsamlı yorumları ve/veya giriş yazısı olan bir baskı mı yoksa ilincil bir kaynak mı olduğuna karar vermek güçtür. Kuşku olduğu durumlarda, ben ikinci şıkkı tercih ettim.

REFERANS KAYNAKLARI

- Akgündüz, Ahmet ve diğ. (ed.) (1988-89). *Şer'iye Sicilleri*, 2 cilt (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı)
- Kolektif (1992). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Ankara: Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)
- Kolektif (2000). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2. bs. (İstanbul: T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü)
- The Encyclopedia of Islam* (1960-2004), ed. H. A.R. Gibb ve diğ., 2. bs. (Leiden: E.J. Brill) (*EI*)
- İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* (1. bs., tamamlanış 1988), ed. Adnan Adıvar ve diğ. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı)
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1988-) (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı)
- Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını* (1981-84) (İstanbul: Anadolu Yayıncılık)

BİRİNCİL KAYNAKLAR

- Abdi (1943). *1730 Patrona Halil İhtilâli hakkında bir Eser, Abdi Tarihi*, ed. Faik Reşat Unat (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Ahmet Eflâkî (1973). *Âriflerin Menkıbeleri (Menakibü'l Ârifin)*, çev. Tahsin Yazıcı, 2 cilt (İstanbul: Hürriyet Yayınları)
- Aigen, Wolfgang (1980). *Siebenjahre in Aleppo (1656-1663), Ein Abschnitt aus den 'ReißBeschreibungen' des Wolfgang Aigen*, ed. Andreas Tietze (Viyana: Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs)
- Akgündüz, Ahmet (ed.) (1988-89). *Şer'iye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, 2 cilt (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı)
- Altınay, Ahmed Refik (ed.) (yeniden basım 1988a). *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)* (İstanbul: Enderun Kitabevi)
- Altınay, Ahmed Refik (ed.) (yeniden basım 1988b). *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)* (İstanbul: Enderun Kitabevi)
- Andreasyan, Hrand (çev.) (1976). 'Celâlılerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi', *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) içinde, s. 45-54
- Anonim (ed.) (1938). *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü)
- [Ayvansarayî, Hafız Hüseyin] (2000). *The Garden of the Mosques, Hafız Hüseyin al- Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman İstanbul*, çeviren ve notlayan Howard Crane (Leiden, Boston, Köln: E.J. Brill)
- Barkan, Ömer Lütfi (1942). 'Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar', *Tarih Vesikaları* I, 5, s. 326-40; II, 7, s. 15-40; II, 9, s. 168-77

- Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Ayverdi (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) tarihli (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti)
- Beaufort, Francis (1821). *Karamanien oder Beschreibung der Südküste von Kleinasien*, çev. F.A. Ukert (Weimar: Landes-Industrie-Comptoir)
- Bruyn, Cornelis de (1698). *Reizen door de vermaardste delen van Kleinasia, de Eylanden, Scio, Rhodus, Cyprus ... en Palestina ...* (Delft: Henrik van Krooneveld)
- Buckingham, James Silk (1827). *Travels to Mesopotamia, including a Journey to Aleppo* (Londra: Henry Colburn)
- [Ca'fer Efendi] (1987). *Risâle-i mi'mâriyye: An early-seventeenth-century Ottoman treatise on architecture*, çev. Howard Crane (Leiden: E.J. Brill)
- Crane, Howard, Esra Akin, Gülrü Necipoğlu (ed.) (2006). *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts* (Leiden, Boston: E.J. Brill)
- [Dernschwam, Hans] (yeniden basım 1986). *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, nach der Urschrift im Fugger-Archiv*, ed. Franz Babinger, dipnotlar Roman Schnur (Berlin: Duncker & Humblot)
- Düzdağ, M. Ertuğrul (ed.) (1972). *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun)
- Evliya Çelebi (1314/1896-97 - 1938). *Seyahatnamesi*, 10 cilt (İstanbul, Ankara: İkdâm ve diğerleri)
- Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu-Dizini*, c. 1, ed. Orhan Şaik Gökyay ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları)
- Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsyonu-Dizini*, c. 3, ed. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları)
- Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsyonu-Dizini*, c. 9, ed. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları)
- Evliya Çelebi b Derviş Mehmed Zilli (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu-Dizini*, c. 1, ed. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları)
- Hajdarević, Rašid (1998). *Defteri Sarajevskog Saračkog esnafa 1726-1823* (Saraybosna: Saraybosna Tarih Arşivi)
- Hammer, Joseph von (1818). *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa ...* (Pest: Adolf Hartleben)
- Ibn Battuta (1854). *Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagne d'une traduction*, c. 2, ed. ve çev. C. Defrémery ve B.R. Sanguinetti (Paris: Imprimerie Impériale)
- Kal'a, Ahmet ve diğ. (ed.) (1997-98). *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi)
- Kanitz, F. (1875-79). *Donau-Bulgarien und der Balkan, Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1876*, 3 cilt (Leipzig: Hermann Fries)

- Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi (2003). *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)* ..., ed. ve notlayan Nevzat Kaya (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Karasu, Tufan (ed.) (2003). *Alanya Belediyesi Encümen Kararları Defteri* (Alanya: DAKTAV)
- Kütükoğlu, Mübahat (ed.) (1978). '1009 (1600) Tarihli Narh Defterine göre İstanbul'da çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları', *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9, s. 1-86
- Kütükoğlu, Mübahat (ed.) (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi)
- Mintzuri, Hagop (1993). *İstanbul Anıları 1897-1940* (İstanbul: Tarih Vakfı)
- Momartz, Caspar (tarihsiz). *Umständlicher Bericht Alles desjenigen, Was sich bey vorgewestem Tumult in Constantinopel wider das Ministerium und den Sultan selbstem Merckwürdiges zugetragen* (Regensburg: Christian Gottlieb Seiffart)
- Nagata, Yuzo, Toru Miura ve Yasuhisa Shimizu (ed.) (2006). *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century: Archival and Historical Studies* (Tokyo: The Toyo Bunko)
- Natanyan, Boğos (2008). *Sivas 1877*, çev. Sirvart Malhasyan, ed. Arsen Yarman (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık)
- Nesin, Aziz (1977). *İstanbul Boy, Böyle Gelmiş Böyle Gitmez (That is how it was but not how it is going to be)*, çev. Joseph Jacobson (Austin: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi)
- Prohazka-Eisl, Gisela (ed.) (1995). *Das Sûrnâme-i Hümayun, Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen* (İstanbul: Isis Press)
- Saatçi, Suphi (ed.) (1990). 'Tezkiret-ül Bünyan'ın Topkapı Sarayı Revan Kitaplığındaki Yazma Nüshası', *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 4, s. 55-102
- Sestini, Domenico (1786). *Domenico Sestini's Beschreibung des Kanals von Konstantinopel des dasigen Wein-, Acker- und Garten-Baus und der Jagd der Türken*, çev. C.J. Jagemann, *Neue Sammlung von Reisebeschreibungen* içinde, c. 8 (Hamburg: Carl Ernst Bohn)
- Sestini, Domenico (1789). *Voyage dans la Grèce asiatique, à la péninsule de Cyzique, à Brousse et à Nicée, Avec les détails de L'Histoire Naturelle de ces contrées* (Londra, Paris: Leroy)
- Papa Synadinos of Serres (1996). *Conseils et mémoires de Synadinos prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*, ed. ve çev. Paolo Odorico ile S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petmézas (Paris: Association 'Pierre Belon')
- Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1976-78). *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-evârih*, ed. Münir Aktepe, 2 cilt (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi)
- At-Tamgrouti, Abou-l-Hasan Ali ben Mohammed [Al-Tamghrûti] (1929). *En-naḥḥat el-miskiḥa fi-s-sifarat et-Tourkiya, Relation d'une ambassade marocaine en Turquie 1589-1591*, çeviri ve notlar Henry de Castries (Paris: Paul Geuthner)
- Thévenot, Jean (kısaltılmış edisyon, 1980). *Voyage du Levant*, ed. ve sunuş Stefanos Yerasimos (Paris: Maspéro), [Thévenot Seyahatnamesi (2009). ed. ve sunuş Stefanos Yerasimos (İstanbul, Kitap Yayınevi)].
- Türkoğlu, Ömer (ed.) (2005). *Canhn 1891-1892, Kengiri Belediye Kalemine Mahsus Yevmiye Defteri 1307* (Çankırı: Çankırı Belediyesi)
- Ursinus, Michael (ed.) (2005). *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783* (Londra, New York: Routledge Curzon)

İKİNCİL KAYNAKLAR

Osmanlı zanaatları ve loncalarıyla doğrudan ilgili yayınlar yıldızla işaretlenmiştir.

- *Abdel Nour, Antoine (1982). *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XV-XVIIIe siècle)* (Beyrut: Lübnan Üniversitesi)
- Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1974). "Ottoman Attitudes toward Peace-making: The Karlowitz Case," *Der Islam*, s. 131-7
- Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1984). *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (İstanbul, Leiden: Hollanda Tarih-Arkeoloji Enstitüsü)
- Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1991). *Formation of the Ottoman State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany, NY: SUNY Press)
- *Abou-Khatwa, Noha (2006). "Ottoman Art (1517-19th Century)," *The Treasures of Islamic Art in the Museums of Cairo*, ed. Bernard O' Kane (Kahire, New York: The University of Cairo Press) içinde, s. 187-262
- *Agoston, Gábor (2005). *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press) [*Barut, Top ve Tüfek; Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, (İstanbul 2006, Kitap Yayınevi)]
- *Akarlı, Engin (1985-86). "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among İstanbul Artisans, 1750-1850," *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch*, s. 223-32
- *Akarlı, Engin (2004). "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for İstanbul Artisans and Traders, 1750-1840," *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage ve Martha Mundy (Cambridge: Cambridge University Press) içinde, s. 166-200
- Akdağ, Mustafa (1963). *Celali İsyanları 1550-1603* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi)
- *Aktepe, Münir (1958a). *Patrona İsyanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi)
- Aktepe, Münir (1958b). "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı Vesikalar," *Tarih Dergisi* IX, 13, s. 1-30
- Aktepe, Münir (1971). "İzmir Hanları ve Çarşıları hakkında Ön Bilgi," *Tarih Dergisi* 25, s. 105-54
- Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Marie Mathilde (yeniden basım 2006). "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIe siècle," *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, ed. Cristina Feneşan (İstanbul: The Isis Press) içinde, s. 569-600
- *Anastasiadou, Meropi (1992). "Artisans juifs à Salonique au début des Tanzimat," *Revue du Monde musulman et de la Méditerranée* 66, s. 65-72
- Anonim (ed.). *Prof Dr. Sabri Ülgener'e Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 43, 1-4 (1984-85) içinde
- Arık, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* (Ankara: Türkiye İş Bankası)
- Arkan, Zeki (1991). "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)," *Profesör Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) içinde, s. 279-307
- Artan, Tülay (1993). "Noble Women who Changed the Face of the Bosphorus and ... the Palaces of the Sultanas," *İstanbul, Biannual, 1992 selections*, s. 87-97
- *Artan, Tülay (2006). "Arts and Architecture," *The Cambridge History of Turkey*, ed. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press) içinde, s. 408-80
- *Atasoy, Nurhan (1997). *1582 Surname-i hümayun: An Imperial Celebration* (İstanbul: Koçbank)

- *Atasoy, Nurhan ve Julian Raby (1989). *İznik: The Pottery of Ottoman Turkey* (İstanbul, Londra: Türkiye Ekonomi Bankası ve Alexandria Press)
- *Atasoy, Nurhan, Walter Denny, Louise W. Mackee, Hülya Tezcan (2001). *İpek. Osmanlı Dokuma Sanatı* (Londra, İstanbul: TEB İletişim & Yayıncılık ve Azimuth Editions)
- *Atıl, Esin (1987). *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent* (Washington, New York: National Gallery of Art, Harry N. Abrams)
- *Atıl, Esin (1999). *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koşbank)
- *Aynural, Salih (2001). *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)
- *Aynural, Salih (2005). "The Millers and Bakers of İstanbul," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 153-94
- *Bacqué-Grammont, Jean Louis (1999). "La fonderie de canons d'İstanbul et le quartier de Tophane. Textes et images commentés," *Anatolia Moderna VIII* (Paris ve İstanbul: IFEA, 1999), s. 1-219
- *Baer, Gabriel (1969). "The Decline and Disappearance of the Guilds," *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago: University of Chicago Press, 1969) içinde, s. 149-60
- *Baer, Gabriel (1970a). "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies* 1, s. 28-50
- *Baer, Gabriel (1970b). "Guilds in Middle Eastern history," *Studies in the Economic History of the Middle East, from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. Michael A. Cook (Oxford: Oxford University Press) içinde
- *Baer, Gabriel (1980). "Ottoman Guilds: A Reassessment," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, ed. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Meteksan) içinde, s. 95-102
- Baer, Marc David (2008). *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe* (Oxford: Oxford University Press)
- *Bakla, Erdinç (2007). *Tophane Lüleçiliği, Osmanlı'nın Tasarımındaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi* (İstanbul: Antik A.S.)
- *Ballian, Anna (1991). "Christian Silverwork from Ottoman Trebizond," *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World, Athens, Greece, 25- 28 October 1990*, ed. Maria Christina Chatzioannou (Atina: Yeni Helen Araştırmaları Merkezi/NHRF) içinde, s. 123-38
- Barkan, Ömer Lütfi (1963). "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, 1-2, s. 239-96
- *Barkan, Ömer Lütfi (1966). "Edirne Askeri Kassam'ına ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* III, 5-6, s. 1-479
- *Barkan, Ömer Lütfi (1972-79). *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- *Başaran, Betül (2006). "Remaking the Gate of Felicity: Policing, Social Control and Migration in İstanbul at the End of the Eighteenth Century 1789-1793," 2 cilt, yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago

- Bates, Ülkü (1991). "Facades in Ottoman Cairo," *The Ottoman City and Its Parts. Urban Structure and Social Order*, ed. Irene A. Bierman, Rifâ'at A. Abou-el-Haj, Donald Preziosi (New Rochelle: Aristide Caratzas) içinde, s. 129-72
- *Behar, Cem (2003). *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany, NY: SUNY Press)
- Behrens-Abouseif, Doris (1992). "The 'Abd al-Rahmân Katkhudâ Style in 18th Century Cairo," *Annates Islamologiques* 26, s. 117-26
- Behrens-Abouseif, Doris (1994). *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, waqf and Architecture in Cairo* (Leiden: E.J. Brill)
- *Beldiceanu, Nicoară (1964). *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, c. II, *Règlements miniers 1390-1512* (Paris, Lahey: Mouton)
- *Berchtold, Thomas (2001). "Organisation und sozialökonomische Strategien von Handwerkern im späten Osmanischen Reich," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Berlin Özgür Üniversitesi
- Biddle, Martin (1999). *The Tomb of Christ* (Phoenix Mill, Gloucestershire: Sutton Publishing)
- Billington, James H. (2001). "The Projection and Celebration of Power," *Gifts to the Tsars, 1500-1700: Treasures from the Kremlin*, ed. Barry Shifman ve Guy Walton (New York: Harry N. Abrams Inc.) içinde, s. 11-20
- Boralevi, Alberto (2007). "Western Anatolian Village Rugs and Ottoman Silk Textiles," in *Praise of God: Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750*, ed. Nazan Ölçer ve diğ. (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi) içinde, s. 103-11
- *Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i amire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Bracewell, Catherine Wendy (1992). *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, Londra: Cornell University Press)
- *Braude, Benjamin (1979). "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire: A Study in Undevelopment," *Review II*, 3, s. 437-54
- Braudel, Fernand (1966). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à L'époque de Philippe II*, 2. bs., 2 cilt (Paris: Armand Colin)
- Braudel, Fernand (1979). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Armand Colin)
- *Çağman, Filiz (1984). "Serzergerân Mehmet Usta ve Eserleri," *Kemal Çığ'a Armağan* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü) içinde
- Cahen, Claude (1988). *La Turquie pré-ottomane* (İstanbul: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü)
- Carboni, Stefano (ed.) (2007). *Venice and the Islamic World, 828-1797* (New York: Metropolitan Sanat Müzesi)
- Çelik, Zeynep (1986). *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle, Londra: University of Washington Press)
- Cezar, Mustafa (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi)
- *Chalcraft, John (2004). *The Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt 1863-1914* (Albany, NY: SUNY Press)
- *Chalcraft, John (2005). "The End of Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 338-67

- *Chevallier, Dominique (1982). *Villes et travail en Syrie du XIXe au XXe siècle* (Paris: Maisonneuve & Larose)
- *Çizakça, Murat (1981). "Ottomans and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected in the Arsenal Registers of İstanbul 1529-1650," *Le gente del mare Mediterraneo*, ed. Rosalba Ragosta, Luigi de Rosa'nın önsözüyle, 2 cilt (Napoli: Pironti) içinde, c. 2, s. 773-87
- Çizakça, Murat (1985). "Incorporation of the Middle East into the European World Economy," *Review* VIII, 3, s. 353-78
- *Çizakça, Murat (yeniden basım 1987). "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme) içinde, s. 247-61
- Çizakça, Murat (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38, 3, s. 313-54
- Çizakça, Murat (1996). *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden, New York: E.J. Brill)
- Clayer, Nathalie (1994). *Mystiques, état et société, Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden: E.J. Brill)
- Cohen, Amnon (1984) *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press)
- *Cohen, Amnon (1989). *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press)
- "Cohen, Amnon (1990). "Gold and Silver Crafting in Ottoman Jerusalem: The Role Played by the Guild," *Târikh* 1, s. 55-67
- *Cohen, Amnon (2001). *The Guilds of Ottoman Jerusalem* (Leiden: E.J. Brill)
- Cvetkova, Bistra (1970). "Les celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane (XVe-XVIIIe s.)," *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook (Oxford: Oxford University Press) içinde, s. 172-92
- *Dalsar, Fahri (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi)
- Dankoff, Robert (1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, Rhoads Murphey'in giriş yazısıyla (Albany, NY: SUNY Press)
- Dankoff, Robert (2004). *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (Leiden: E.J. Brill)
- Darling, Linda (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660* (Leiden: E.J. Brill)
- *Deguilhem, Randi (2005). "Shared Space or Contested Space: Religious Mixity, Infrastructural Hierarchy and the Builders' Guild in Mid-Nineteenth-Century Damascus," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 261-82
- *Delivorrias, Angelos (2000). *A Guide to the Benaki Museum* (Atina: Benaki Müzesi)
- *Doğanalp-Votzi, Heidemarie (1997). *Der Gerber, der Kulturbringer, Politik, Ökonomie, Zivilisation im osmanischen Vorderasien* (Frankfurt: Peter Lang)

- *Doumani, Beshara (1995). *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press)
- *Duman, Yüksel (1998). "Notables, Textiles and Copper in Ottoman Tokat 1750-1840," yayınlanmamış doktora tezi, University of Binghamton/SUNY
- Dumont, Paul (1980). "Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire ottoman au début du XXe siècle," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, ed. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Meteksan) içinde, s. 383-96
- *Dumont, Paul ve Rémy Hildebrand (ed.) (2005). *L'horloger du Sérail, aux sources du fantasme oriental chez Jean-Jacques Rousseau* (İstanbul, Paris: IFEA ve Maison-neuve & Larose)
- Dunn, Ross E. (1986). *The Adventures of Ibn Battuta, A Muslim Traveler of the 14th Century* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press)
- Dursteler, Eric (2006). *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press)
- Dziubiński, Andrzej (1999). "Polish-Turkish Trade in the 16th to 18th Centuries," *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in 15th-19th Centuries*, ed. Selmin Kangal (İstanbul: Türk ve İslam Eserleri Müzesi) içinde, s. 38-45
- El-Nahal, Galal (1979). *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (Minneapolis, Chicago: Bibliotheca Islamica)
- Eldem, Edhem (2006). "Capitulations and Western Trade," *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press) içinde, s. 283-385, [Türkiye Tarihi (2011), c. 3, ed. Suraiya Faroqhi (Kitap Yayınevi) içinde, s. 341-396]
- *Ellis, Charles Grant (1988). *Oriental Carpets in the Philadelphia Museum of Art* (Philadelphia: Philadelphia Sanat Müzesi)
- Emecen, Feridun M. (1997). *Unutulmuş bir Cemaat, Manisa Yahudileri* (İstanbul: Eren)
- *Ergenç, Özer (1975). "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar...*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi) içinde, s. 145-68
- Ergenç, Özer (1980a). "XVII. Yüzyıl başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu üzerine bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* 1, s. 85-108
- *Ergenç, Özer (1980b). "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920): Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, ed. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Meteksan) içinde, s. 103-9
- Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Ergene, Boğaç (2003). *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Cankiri and Kastamonu (1652-1744)* (Leiden: E.J. Brill)
- Ergin, Osman Nuri (1914-22). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, 5 cilt (İstanbul), özellikle c.1
- Ergut, Ferdan (2004). *Modern Devlet ve Polis, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği* (İstanbul: İletişim)
- Erşanlı, Büşra (2002). "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Republic: A Theory

- of Fatal Decline," *Ottoman Historiography: Turkey and Southeastern Europe*, ed. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Leiden: E.J. Brill) içinde, s. 115-54
- *Ersoy-Hacisalihoglu, Neriman (2008). "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th Century and the Gümüşgerdan Family," *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honour of Suraiya Faroqhi* (Leiden: E.J. Brill) içinde, s. 181-200
- *Esiner Ozen, Mine (1980-81). 'Türkçede Kumaş Adları', *Tarih Dergisi* 33, s. 291-340
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pasqual (1994). *Families et Fortunes à Damas: 450 foyers damascains en 1700* (Şam, Suriye: Şam Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü)
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pasqual (1998). *Ultime voyage pour la Mecque: les inventaires apres dices de pelerins marts a Damas vers 1700* (Damascus, Syria: Institut Francais d'Études Arabes de Damas)
- *Establet, Colette ve Jean-Paul Pasqual (2005). *Des tissus et des hommes, Damas vers 1700* (Damascus, Syria: Institut Francais d'Études Arabes de Damas)
- Fabris, Antonio (1990). "Un caso di pirateria veneziana: la cattura della galea del bey di Gerba (21 ottobre 1584)," *Quaderni di Studi Arabi* 8, s. 92-111
- Fahmy, Khaled (1997). *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Faroqhi, Suraiya (1979). Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71, s. 153-75
- *Faroqhi, Suraiya (1980). "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)," *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies* I, s. 61-83
- *Faroqhi, Suraiya (1982-83). "Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth Century Ankara," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 41, 1-4, s. 211-36. Türkçe versiyonu "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri," bahsedilen eserde, s. 237-59
- *Faroqhi, Suraiya (1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Faroqhi, Suraiya (1986). "Long-term Change and the Ottoman Construction Site: A Study of Builders, Wages and Iron Prices (with special reference to seventeenth-century Foça and Sayda)," *Raiyyet Rûsumu: Journal of Turkish Studies* 10, Essays presented to Halil İnalcık (Cambridge, MA) içinde, s. 111-26
- Faroqhi, Suraiya (1987). "The Venetian Presence in the Ottoman Empire," *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-Inan (Cambridge: Cambridge University Press, 1987) içinde, s. 311-44
- *Faroqhi, Suraiya (1991). "The Fieldglass and the Magnifying Lens: Ottoman Studies of Crafts and Craftsmen," *The Journal of European Economic History* 20, 1, s. 29-57
- *Faroqhi, Suraiya (1994). "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (sixteenth and seventeenth centuries)," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert (Albany, NY: SUNY Press) içinde, s. 13-58
- *Faroqhi, Suraiya (1995a). "Ottoman Guilds in the Late Eighteenth Century: The Bursa Case," Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480-1820* (İstanbul: The Isis Press) içinde, s. 93-112
- *Faroqhi, Suraiya (1995b). "Merchant Networks and Ottoman Craft Production (16-17th Centuries),"

- Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480-1820* (İstanbul: The Isis Press) içindeki yeniden basımı, s. 175-98
- Faroqhi, Suraiya (1995c). "The Business of Trade: Bursa Merchants of the 1480s," Suraiya Faroqhi, *Making a Living in the Ottoman Lands 1480-1820* (İstanbul: The Isis Press) içinde, s. 193-216
- *Faroqhi, Suraiya (1996). "18. Yüzyılın Ortalarında Urfa'nın Merkezi," çev. Nur Deriş Ottoman, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, ed. Yıldız Sey (İstanbul: Tarih Vakfı) içinde, s. 278-83
- *Faroqhi, Suraiya (1998a). "Between Conflict and Accommodation: Guildsmen in Bursa and İstanbul during the 18th Century," *Guilds, Economy and Society: Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress, B1*, ed. Stephen Epstein, Clara Eugenia Nuñez, ve diğ. (Sevilla: Ekonomi Tarihini Geliştirme Vakfı) içinde, s. 143-52
- *Faroqhi, Suraiya (1998b). "Migration into Eighteenth-Century 'Greater İstanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica* 30, s. 163-83
- *Faroqhi, Suraiya (2002a). "Urban Space as Disputed Grounds: Territorial Aspects to Artisan Conflict in Sixteenth to Eighteenth-Century İstanbul," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren) içinde, s. 219-34
- *Faroqhi, Suraiya (2002b). "Between Collective Workshops and Private Homes: Places of Work in Eighteenth-century Bursa," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren) içinde, s. 235-44
- Faroqhi, Suraiya (2002c). "Quis custodiet custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth- and Eighteenth-Century İstanbul," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren) içinde, s. 245-63
- *Faroqhi, Suraiya (2002d). "Under State Control: Sixteenth- and Seventeenth-century Ottoman Craftsmen on their Way to İstanbul," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren) içinde, s. 267-88
- *Faroqhi, Suraiya (2002e). "Women's work, poverty and the privileges of guildsmen," *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren) içinde, s. 167-78
- *Faroqhi, Suraiya (2003). "How to Live and Die Rich in Eighteenth-century Bursa: The Fortune of Hacı İbrahim, Tanner," *Pauvrete et richesse dans le monde musulman et méditerranéen*, ed. Jean-Paul Pascual (Paris: Maisonneuve ve Larose) içinde, s. 99-118
- Faroqhi, Suraiya (2004). "Female Costumes in late fifteenth century Bursa," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (İstanbul: Eren, 2004) içinde, s. 81-91
- *Faroqhi, Suraiya (2005a). "Eighteenth Century Ottoman Craftsmen: Problematiques and Sources," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 84-118
- *Faroqhi, Suraiya (2005b). "Ottoman Craftsmen Complaining to the Sultan," *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, ed. Hakan Karateke ve Maurus Reinkowski (Leiden: E.J. Brill) içinde, s. 177-93
- *Faroqhi, Suraiya (2007). "Purchasing Guild- and Craft-based Offices in the Ottoman Central Lands," *Turcica* 39, s. 123-46

- *Faroqhi, Suraiya (yayınlanacak a). "Ottoman Textiles in Early Modern Europe," *Cultural Encounters: Europe, the Ottomans, and the Mediterranean World*, ed. Claire Norton with A. Chong ve Anna Contadini (Pittsburgh, PA: Periscope, 2009) içinde
- *Faroqhi, Suraiya (yayınlanacak b). "Immigrant Tradesmen as Guild Members, or the adventures of Tunisian fez-sellers in eighteenth-century İstanbul," *The Arab Lands in the Ottoman Era (1600-1900): In Honor of Caesar Farah*, ed. Jane Hathaway (hazırlanıyor) içinde
- Fawaz, Leila Tarazi (1994). *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press)
- Fekete, Lajos (1960). "Das Heim eines türkischen Herrn in der Provinz im XVI. Jahrhundert," *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (Budapeşte: Akadémiai Kiadó), s. 3-30
- *Fekete, Lajos (1976). *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte: Lorand Eotvos Üniversitesi)
- Findley, Carter (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press)
- Findley, Carter (1995). "Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing Reform in İstanbul?", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* LXXXV, s. 41-80
- Finkel, Caroline (1988). *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, 2 cilt (Viyana: VWGÖ)
- Fleischer, Cornell H. (1986). *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafâ Âli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press)
- *Fotopoulos, Dionissis ve Angelos Delivorrias (1997). *Greece at the Benaki Museum* (Atina: Benaki Müzesi)
- Frangakis-Syrett, Elena (1992). *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)* (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi)
- Frangakis-Syrett, Elena (2006). "Market Networks and Ottoman-European Commerce, c.1700-1825," *The Ottomans and Trade*, ed. Ebru Boyar ve Kate Fleet (Napoli ve Cambridge: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, Osmanlı Araştırmaları Enstitüsü) içinde, s. 109-28, ayrıca *Oriente Moderno*, n.s., XXV içinde
- Franses, Michael (2007). "Ottoman Rugs in the Churches of Transylvania: Tracing the Origins of the Designs," *In Praise of God: Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750*, ed. Nazan Ölçer ve diğ. (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi) içinde, s. 51-101
- *Fukasawa, Katsumi (1987). *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep a Marseille* (Paris: Editions du CNRS)
- Gara, Eleni (1999). "Lending and Borrowing Money in an Ottoman Province Town," *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums*, ed. Markus Kohbach, Gisela Prohazka-Eisl ve Claudia Roemer (Viyana: Orientalistik Enstitüsü), s. 113-19
- *Gara, Eleni (2005). "Çuha for the Janissaries - Velence for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce between Salonica and Veria, 1600-1650," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 121-52
- Gedikli, Fethi (1998). *Osmanlı Şirket Kültürü. XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması* (İstanbul: İz Yayıncılık)

- Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar...*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi) içinde, s. 231-96
- *Genç, Mehmet (1986). "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri," *Ahilik ve Esnaf, Konferanslar ve Seminer, Metinler, Tartışmalar* (İstanbul) içinde, s. 113-30
- *Genç, Mehmet (1987). "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat," *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986* (Tokat: Tokat Valiliği Seyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi) içinde, s. 145-69
- *Genç, Mehmet (1994). "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950*, ed. Donald Quataert (Albany: SUNY Press) içinde, s. 59-86
- *Genç, Mehmet (1995). "L'Économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle," *Turcica XXVII*, s. 177-96
- Genç, Mehmet (2001). "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman," *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü) içinde, s. 161-80
- *Gerber, Haim (1980). "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City: Bursa 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies* 12, s. 231-44
- *Gerber, Haim (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: İbrani Üniversitesi)
- *Gerelyes, Ipolya (ed.) (2005). *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary* (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi)
- Geyer, Bernard ve Jacques Lefort (ed.) (2003). *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris: P. Lethi-elleux)
- *Ghazaleh, Pascale (1999). *Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo 1750-1850* (Social Science 22/3'teki Kahire Tebliğleri) (Kahire: The American University in Cairo Press)
- *Ghazaleh, Pascale (2005). "Organizing Labour: Professional Classifications in late Eighteenth to early Nineteenth Century Cairo," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faroqi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 235-60
- Ginio, Eyal (2003). "Living on the Margins of Charity: Coping with Poverty in an Ottoman Provincial City," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer (Albany, NY: SUNY Press) içinde, s. 165-84
- Glassie, Henry (1993). *Turkish Traditional Art Today* (Bloomington: Indiana University Press)
- Göçek, Fatma Müge (1996). *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (Oxford: Oxford University Press)
- *Göçek, Fatma Müge (1999). "Osmanlı Ermenilerinin Gündelik Hayatlarına Bir Bakış: XVIII. Yüzyıl İstanbulu'nda Ermeni Esnafı," *Osmanlı 5*, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi) içinde, s. 555-62
- Goffman, Daniel (1990). *İzmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press)
- Gökbilgin, M. Tayyib (1957). *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi)
- Gökçen, İbrahim (1946a). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 954-1060)*, c. 1 (Manisa: CHP)

- Gökçen, İbrahim (1946b). *Sicillere göre XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları* (İstanbul: CHP)
- *Gölpınarlı, Abdülbaki (1949-50). "Burgâzî ve Fütüvvet-Nâmesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, 1-4, s. 3-354
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1953). *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılap Kitabevi)
- *Gölpınarlı, Abdülbaki (1953-54). "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4, s. 76-153
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1959). *Mevlânâ Celâleddin, Hayatı, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler* (İstanbul: İnkılap)
- Güçer, Lütfi (1949-50). "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un laşesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, 1-4, s. 397-416
- Güçer, Lütfi (1951-52). "Osmanlı İmparatorluğu dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13, 1-4, s. 79-98
- *Guirguis, Magdi (2004). "İbrâhîm al-Nâsîh et la culture copte au XVIIe siècle," *Coptic Studies on the Threshold of a New Millennium II: Proceedings of the Seventh International Congress of Coptic Studies, Leiden, 27 August-2 September 2000*, ed. Mat Immerzeel, Jacques van der Vliet ve diğ. (Leiden, Paris, Dudley MA: Uitgeverij Peeters ve Oosterse Araştırmaları Bölümü) içinde, s. 938-52
- *Güler, A. Sinan (1999). "Sanayi Devrimi, Osmanlı Sanayi Mimarisi ve Feshane Üzerine bir Ön Değerlendirme," *Aptullah Kuran için Yazılar: Essays in Honour of Aptullah Kuran*, ed. Cigdem Kafesçioğlu ve Lucienne Thys-Şenocak ile Günhan Danışman (İstanbul: YKY) içinde, s. 387-99
- Gülsoy, Ufuk (2000). *Osmanlı Gayrimuslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg)
- Halaçoğlu, Ahmet (2002). *Teke Mütesellimi Hacı Mehmed Ağa ve Faaliyetleri* (Isparta: Fakülte Kitabevi)
- Hanioglu, M. Şükrü (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press)
- *Hanna, Nelly (1984). *Construction Work in Ottoman Cairo (1517-1798)* (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü)
- *Hanna, Nelly (1991). *La maison moyenne et ses habitants aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü)
- Hanna, Nelly (1998). *Making Big Money in 1600: The Life and Times of İsmâ'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse: Syracuse University Press)
- Hathaway, Jane (1997). *The Politics of Households in Ottoman Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Hathaway, Jane (2006). *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem* (Oxford: Oneworld)
- Hinz, Walter (1955). *Islamische Maße und Gewichte, umgerechnet ins metrische System* (Leiden: E.J. Brill)
- Hitzel, Frédéric (2007). *Artisans et commercants du Grand Turc* (Paris: Les Belles Lettres)
- *Ianeva, Svetla (2006). "The Commercial Practices and Protoindustrial Activities of Hacı Hristo Rachkov, a Bulgarian trader at the end of the eighteenth to the beginning of the nineteenth century," *Orients-Moderno* XXV; aynı zamanda *The Ottomans and Trade*, ed. Kate Fleet içinde, s. 93-107
- İnalçık, Halil (1960). "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3, s. 131-47
- "İnalçık, Halil (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* XXIX, 1, s. 97-140

- İnalçık, Halil (1970). "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M.A. Cook (Londra: Oxford University Press) içinde, s. 207-18
- İnalçık, Halil (1975). "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. M.E. Yapp (Londra, Oxford: Oxford University Press) içinde, s. 195-297
- *İnalçık, Halil (1979-80). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *Gelişme Dergisi*, özel sayı, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 1-65
- *İnalçık, Halil (1986a). "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethuda)," *Festschrift für Andreas Tietze, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 içinde, s. 135-42
- *İnalçık, Halil (1986b). "The Yürüks: Their Origins, Expansion and Economic Role," *Oriental Carpet & Textile Studies II. Carpets of the Mediterranean Countries 1400-1600 (based upon the Special Sessions of the 4th International Conference on Oriental Carpets, Londra 1987)*, ed. Robert Pinner ve Walter B. Denny (Londra: Hali OCTS Ltd) içinde, s. 39-66
- *Ionescu, Stefano (ed.) (2005). *Die osmanischen Teppiche in Siebenbürgen* (Rome: Verduci Editore)
- İrepolu, Gül (1999). *Levni. Nakış, Şir, Renk* (İstanbul: Koçbank)
- *Irwin, Robert (1986). "Egypt, Syria and their Trading Partners, 1450-1550," *Oriental Carpet & Textile Studies II, Carpets of the Mediterranean Countries 1400-1600 (based upon the Special Sessions of the 4th International Conference on Oriental Carpets, Londra 1987)*, ed. Robert Pinner ve Walter B. Denny (Londra: Hali OCTS Ltd) içinde, s. 73-82
- İslamoğlu-Inan, Huri (1994). *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden: E.J. Brill)
- İslamoğlu-Inan, Huri (2004). "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-century Ottoman Empire," *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu-Inan (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 276-320
- Itzkowitz, Norman (1962). "Eighteenth-Century Ottoman Realities," *Studia Islamica* XVI, s. 73-94
- Ivanova, Svetlana (2003). "The Empire's 'own' Foreigners: Armenians and Acem tüccar in Rumeli in the seventeenth and eighteenth centuries," *The Ottoman Capitulations: Text and Context*, ed. Maurits H. van den Boogert ve Kate Fleet (Napoli ve Cambridge: Istituto per l'Oriente C.A. Nallino, Osmanlı Araştırmaları Skilliter Merkezi) içinde, s. 681-703; ayrıca *Oriente Moderno*, n.s. XXII içinde
- Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans, c. 1, Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Kabadayı, M. Erdem (2005). "Nascent Factories, Labour Recruitment and Ottoman Industrial Policy in the Wake of Tanzimat," *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) içinde, s. 263-72
- Kafadar, Cemal (1989). "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* LXIX, s. 121-50
- Kafadar, Cemal (1991). "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la conscience ottomane du declin," *Annales ESC* 43, s. 381-400
- *Kal'a, Ahmet (2006). "Der Einfluss İstanbuler Zünfte auf die Ausbildung des osmanischen Zunftsystems," *İstanbul: vom imperialen Herrschersitz zur Megapolis, Historiographische Betrachtungen*

zu Gesellschaft, Institutionen und Raumen, ed. Yavuz Köse (Münih: Martin Meidenbauer) içinde, s. 215-42 76 [İstanbul, İmparatorluk Başkentinden Megakente, (İstanbul: Kitap Yayınevi) içinde, s. 250-290]

- *Karakışla, Yavuz Selim (2005). *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women 1916-1923* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi)
- *Katsiardi-Hering, Olga (yayınlanacak). *Associations of Greek Artisans and Merchants between the Ottoman and Habsburg Empires: the case of red cotton yarn (late 18th-early 19th centuries)*
- *Kazıcı, Ziya (1987). *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi Osmanlılarda Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat* (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği)
- Khoury, Dina (1997). *State and Provincial Society in the Ottoman Empire Mosul 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Kırlı, Cengiz (2001). "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century İstanbul," *International Labor and Working Class History* 60, s. 125-40
- *Koller, Markus (1998). "Handwerk und Handwerker in İstanbul im 18. Jahrhundert. Beitrag zur Geschichte der omanischen Zünfte," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Güneydoğu Avrupa Tarihi Bölümü, Ludwig Maximilians-Universität, Münih, Almanya
- *Koller, Markus (1999-2000). "Das Pelzhandwerk im Valide Ham (İstanbul): Anmerkungen zum Verhältnis esnaf und vaqf im 18. Jahrhundert," *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49, s. 177-88
- Köse, Yavuz (2007). "Westliche Unternehmen und ihre Marketingaktivitäten im Osmanischen Reich (1870-1927)," yayınlanmamış doktora tezi, Ludwig Maximilians-Universität, Münih
- *Kovács, Gyöngyi (2005). "İznik Potters in Hungarian Archaeological Research," *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary*, ed. İpolya Gerelyes (Budapeşte: Macar Tarih Müzesi) içinde, s. 69-86
- Kreiser, Klaus (1986). "Icareteyn: Zur 'Doppelten Miete' im Osmanischen Stiftungs-wesen," *Journal of Turkish Studies*, 10, Raiyyet Rüşûmu: *Essays Presented to Halil İnalcık on His Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, s. 219-26
- Küçük, Hülya (2002). *The Role of the Bektâshis in Turkey's National Struggle* (Leiden: E.J. Brill)
- *Küçükerman, Önder (1987). *Anadolu'nun Geleneksel Halı Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası '... Saray'dan Hereke'ye giden yol...'* (Ankara: Sümerbank)
- *Küçükerman, Önder (1988). *Türk Giyim Sanayii Tarihinde Ünlü Feshane Defterdar Fabrikası* (Ankara: Sümerbank)
- Kuniholm, Peter I. (1990). "Archaeological Evidence and Non-evidence for Climatic Change," *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A330, s. 645-55
- Kuran, Aptullah (1987). *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington, İstanbul: Türkiye Araştırmaları Enstitüsü ve Ada Press)
- *Kuran, Timur (2000). "Islamic Influences on the Ottoman Guilds," *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, ed. Kemal Çiçek, 4 cilt (Ankara: Yeni Türkiye) içinde, c. 2, *Economy and Society*, s. 43-59
- Kurz, Otto (1975). *European Clocks and Watches in the Near East* (Londra ve Leiden: Warburg Enstitüsü ve E.J. Brill), [Sultan İçin Bir Saat; Osmanlıda Avrupa Saat ve Saatçileri (İstanbul: Kitap Yayınevi)]
- "Kütükoğlu, Mübahat (1986). "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi," *Ahilik ve Esnaf, Konferanslar ve Seminer, Metinler, Tartışmalar* (İstanbul) içinde, s. 55-85

- Kütükoğlu, Mübahat (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (İstanbul: TUSOK-TAR)
- Kuyulu, İnci (1992). *Kara Osman-oğlu Ailesine Ait Mimari Eserler* (Ankara: Kültür Bakanlığı)
- Le Gall, Dina (2004). *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World 1450-1700* (Albany, NY: SUNY Press)
- Lewis, Bernard (1968). *The Emergence of Modern Turkey*, 2. bs. (Oxford: Oxford University Press)
- Lowry, Heath (1986). "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilifo," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington DC: The University of Birmingham ve Dumbarton Oaks) içinde, s. 23-37
- *Lowry, Heath W. (2003). *Ottoman Bursa in Travel Accounts* (Bloomington: Indiana University, Ottoman and Modern Turkish Studies Publications)
- McGowan, Bruce (1981). *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme)
- *Mack, Rosamond (2002). *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600* (Los Angeles, Berkeley, Londra: University of California Press), [Doğu Mali Batı Sanatı; İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600 (İstanbul: Kitap Yayınevi)]
- MacLean, Gerald M. (2004). *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720* (Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan)
- *Mahir, Banu (1986). "Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri," *Topkapı Sarayı Yılığ* 1, s. 113-30
- *Maitte, Corinne (2004). "Adapter les produits, jouer sur les marchés. La fabrication des chéchias, XVIIIe-XXe siècles," Giovanni Luigi Fontana ve Gérard Gayot (ed.), *Wool, Products and Markets (13th-20th century)* (Padua: CLEUP scarl – 'Coop Libreria Editrice Università di Padova') içinde, s. 1115-42
- Majer, Hans Georg (1978). *Vorstudien zur Geschichte der İlimiye im Osmanischen Reich, 1. Zu Uşakizâde, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık* (Münih: Dr. Rudolf Trofenik)
- *Mantran, Robert (1962). *İstanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle, Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (İstanbul, Paris: İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ve Adrien Maisonneuve)
- Marcus, Abraham (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press)
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid (1984). *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Martal, Abdullah (1999). *Değişim Süresince İzmir'de Sanayilesme* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları)
- *Maury, Bernard, André Raymond, Jacques Revault, Mona Zakarya (1983). *Palais et maisons du Caire*, c. 2 (Paris: Éditions du CNRS)
- Mazower, Mark (2004). *Salonica: City of Ghosts, Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (Londra: HarperCollins)
- *Mélkoff, Irène (1964). "Le rituel du helva, recherches sur une coutume des corporations de métiers dans la Turquie médiévale," *Der Islam* 39, s. 180-91

- Mert, Özcan (1980). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları* (Ankara: Kültür Bakanlığı)
- *Michel, Nicolas (2005). "Les artisans dans la ville: Ateliers de tissage et tisserands d'Asyût à la fin du XVIIe siècle, d'après les registres du tribunal du qâdî," *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean 1600-1900: Essays in Honor of André Raymond*, ed. Nelly Hanna ve Raouf Abbas (Kahire: The American University in Cairo Press) içinde
- Mraz, Gottfried (1980). "Die Rolle der Uhrwerke in der kaiserlichen Türkenverehrung im 16. Jahrhundert," *Die Welt als Uhr, deutsche Uhren und Automaten 1550-1650*, ed. Klaus Maurice ve Otto Mayr (Münih: Deutscher Kunstverlag) içinde, s. 39-54
- *Müller-Wiener, Wolfgang (1986-87). "Manufakturen und Fabriken in Istanbul vom 15.-19. Jahrhundert," *Mitteilungen der Fränkischen Geographischen Gesellschaft* 33-4, s. 257-320
- Murphey, Rhoads (1999). *Ottoman Warfare, 1500-1700*, (Londra: LCR Press)
- Nagata, Yuzo (1997). *Tarihte Ayânlar, Karaosmanoğulları üzerinde bir İnceleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- *Nayır, Zeynep (1975). *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi)
- *Necipoğlu-Kafadar, Gülru (1986). "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians* XLX, 3, s. 224-43
- *Necipoğlu, Gülru (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Londra: Reaktion Books)
- Neumann, Christoph (2004). "How did a Vizier Dress in the Eighteenth Century?" *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faruqi ve Christoph Neumann (İstanbul: Eren) içinde, s. 181-218
- Neumann, Christoph (2006). "Modernitäten im Konflikt, Der Sechste Munizipal-Bezirk von Istanbul, 1857-1912," *İstanbul: vom imperialen Herrschersitz zur Megapolis, Historiographische Betrachtungen zu Gesellschaft, Institutionen und Räumen*, ed. Yavuz Kose (Münih: Martin Meidenbauer), s. 351-76 [*İstanbul, İmparatorluk Başkentinden Megakente*, (İstanbul 2011, Kitap Yayınevi), s. 426-453]
- Nutku, Özdemir (1972). *IV. Mehmed'in Edirne Senliği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Nutku, Özdemir (1997). "Esnaf Loncaları ve XVI. Yüzyıl Esnaf Flamaları," *TOMBAK* 13, s. 48-56
- *Olson, Robert (yeniden basım 1996a). "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Imperial Meanderings and Republican By-ways: Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentieth Century History of Turkey* (İstanbul: The Isis Press) içinde, s. 1-12
- *Olson, Robert (yeniden basım 1996b). "Jews, Janissaries, Esnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire," *Imperial Meanderings and Republican By-ways: Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentieth Century History of Turkey* (İstanbul: The Isis Press) içinde, s. 13-32
- *Orhonlu, Cengiz (yeniden basım 1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım üzerine Araştırmalar*, ed. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi)
- Ortaylı, İlber (1985). *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* (İstanbul: Hil Yayınları)
- *Owen, Roger (1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (Londra, New York: Methuen)
- Özbek, Nadir (2003). "Imperial Gifts and Sultanlic Legitimation during the Late Ottoman Empire, 1876-1909," *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. Michael Bonner, Mine Ener ve Amy Singer (Albany, NY: SUNY Press) içinde, s. 203-22

- *Özcan, Tahsin (1983). *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı* (İstanbul: Kitabevi)
- *Özdemir, Rifat (1988). "Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)," *Birinci Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, ed. Mehmet Sağlam ve diğ. (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi) içinde, s. 397-423
- *Özmutur, Süleyman ve Şevket Pamuk (2002). "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," *The Journal of Economic History* 62, 2, s. 293-321
- *Özveren Eyüp ve Onur Yıldırım (yayınlanmamış). "Ottoman and Venetian Shipbuilding in the Early Modern Mediterranean"
- *Palairret, Michael (1997). *The Balkan Economies: Evolution without Development* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Pamuk, Şevket (2000a). *İstanbul ve diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü)
- Pamuk, Şevket (2000b). *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Panzac, Daniel (1985). *La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850* (Louvain: Éditions Peeters)
- Papakostantinou, Katerina (yayınlanacak). "The Pondikas Merchant Family from Thessaloniki, ca. 1750-1800"
- Peirce, Leslie (2001). "Localizing Legitimation: Bargaining through the Law in a Provincial Court," *New Perspectives on Turkey* 24, s. 17-50
- Peirce, Leslie (2003). *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press)
- *Petmezas, Socrates D, (1990). "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly (ca. 1750-1860)," *The Journal of European Economic History* 19/3, s. 575-603
- Petrash, Ernst, Reinhard Sanger ve diğ. (1991). *Die Karlsruher Türkenbeute, die 'Türkische Kammer' des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden, Die 'Türkischen Curiositäten der Markgrafen von Baden-Durlach* (Münih: Hirmer Verlag)
- *Pitarakis, Brigitte ve Christos Merantzias (2006). *A Treasured Memory: Ecclesiastical Silver from Late Ottoman Istanbul in the Sevgi Gönül Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi)
- Planhol, Xavier de (1975-77). "Rayonnement urbain et sélection animale: une solution nouvelle du problème de la chèvre d'Angora," *Sécretariat d'État aux Universités, Comité des travaux historiques et scientifiques, Bulletin de la section de géographie* LXXX, II, s. 79-196
- *Quataert, Donald (1983a). *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York: New York University Press)
- *Quataert, Donald (1983b). "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914," *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. Jean Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (Louvain: Editions Peeters) içinde, s. 481-503
- *Quataert, Donald (1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Quataert, Donald (1997). Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829', *International Journal of Middle East Studies* XXIX, 3, s. 403-25
- Quataert, Donald (2000). "Introduction," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert (Albany, NY: SUNY Press) içinde, s. 1-14

- *Quataert, Donald (2001). "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922," *International Labor and Working Class History* 60, s. 93-109
- *Quataert, Donald (2006). *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920* (New York, Oxford: Berghahn Books)
- *Quataert, Donald ve Yüksel Duman (ed.) (2001). "A Coal Miner's Life during the Late Ottoman Empire," *International Labor and Working Class History* 60, s. 153-79
- *Rafeq, Abdul Karim (1976). "The Law Court Registers of Damascus, with Special Reference to Craft Corporations during the First Half of the Eighteenth Century," *Les Arabes par leurs archives*, ed. Jacques Berque ve Dominique Chevallier (Paris: Éditions du CNRS) içinde, s. 141-59
- *Rafeq, Abdul Karim (1991). "Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria," *Journal of the American Oriental Society* 111, 3, s. 495-511
- *Raymond, André (1973-74). *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Şam Fransız Enstitüsü)
- Raymond, André (1984). *The Great Arab Cities in the 16th-18th Centuries: An Introduction* (New York, Londra: New York University Press)
- Raymond, André (1993). *Le Caire* (Paris: Fayard)
- Raymond, André (1995). *Le Caire des janissaires: L'apogée de la ville sous 'Abd al-Rahmân Kathudâ* (Paris: CNRS Editions)
- Raymond, Andre (1998). *Égyptiens et Français au Caire 1798-1801* (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü)
- *Raymond, André (yeniden basım 2002a). "Urban Networks and Popular Movements in Cairo and Aleppo (End of the 18th-Beginning of the 19th Century)," *Arab Cities in the Ottoman Period* (Aldershot: Ashgate Variorum) içinde, no. v
- *Raymond, André (yeniden basım 2002b). "Quartiers et mouvements populaires au Caire au XVIIIème siècle," *Arab Cities in the Ottoman Period* (Aldershot: Ashgate Variorum) içinde, no. xiii
- *Raymond, Andre (yeniden basım 2002c). "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo," *Arab Cities in the Ottoman Period* (Aldershot: Ashgate Variorum) içinde, no. xiv
- Renda, Günsel (1989). "Die traditionelle Türkische Malerei und das Einsetzen der west-lichen Einflüsse," *Geschichte der türkischen Malerei* (Istanbul: Palasar SA) içinde, s. 15-86
- *Rogers, John Michael (1982). "The State and the Arts in Ottoman Turkey," *International Journal of Middle East Studies* 14, s. 71-86, 283-313
- *Rogers, John Michael (1986). "Ottoman Luxury Trades and Their Regulation," *Osmanische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte. In Memoriam Vanko Boskov*, ed. Hans Georg Majer (Wiesbaden, 1986) içinde, s. 135-55
- *Rozen, Minna (2000). "Boatmen's and Fishermen's Guilds in Nineteenth-Century Istanbul," *Mediterranean Historical Review* 15, 1: *Seafaring and the Jews*, s. 72-93
- *Rozen, Minna (2005). "A Pound of Flesh: The Meat Trade and Social Struggle in Jewish Istanbul, 1700-1923," *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, ed. Suraiya Faruqi ve Randi Deguilhem (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 195-234
- *Sahillioglu, Halil (1985). "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th Centuries," *Turcica* XVII, s. 43-112

- *Şahin, İlhan (1984-85). "Ahi Evran Vakfiyyesi ve Vakıflarına Dair," *Türklük Araştırmaları Dergisi* 1, s. 325-41
- *Şahin, İlhan ve Feridun Emecen (1988). "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı," *Osmanlı Araştırmaları* VII-III, s. 287-308
- Salzmann, Ariel (1993). "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire," *Politics and Society* XXI, 4, s. 393-423
- Salzmann, Ariel (2004). *Toqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Leiden: E.J. Brill)
- Sariyannis, Marinos (2006). "Neglected Trades': Glimpses into the 17th Century İstanbul Underworld," *Turcica* 38, s. 155-79
- Schmitt, Oliver Jens (2005). *Levantiner: Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im langen 19. Jahrhundert* (Münih: Oldenbourg)
- Seirindou, Vassilike (yayınlanacak) "Grocers and Wholesalers: Ottomans and Habsburgs, Foreigners and 'Our Own': The Greek trade diasporas in Central Europe, seventeenth to nineteenth Centuries"
- Şeni, Nora (1994). 'The Camondos and their Imprint on 19th Century Istanbul', *International Journal of Middle East Studies* 26, s. 663-75
- *Sert, Özlem (yayınlanmamış metin). "Becoming a Baker in Rodoscuk (1546-1552): A Textual Analysis of 'Records of Designation'"
- Shaw, Stanford J. (1962). *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt 1517-1798* (Princeton: Princeton University Press)
- Shaw, Stanford J. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1780-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press)
- *Shkodra, Zija (1973). "Résumé: Les corporations albanaises," *Esnafet Shqiptare (Shekujt XV-XX)* (Tiran: Akademia Eshkencavee R. P. Të Shqipërisë) içinde
- *Shkodra, Zija (1975). "Les esnaf ou corporations dans la vie balkanique des XVII-XVIIe siècles," *Studia Albanica* XII, 2, s. 47-76
- Singer, Amy (2002). *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, NY: SUNY Press)
- Smyrnelis, Marie Carmen (2005). *Une société hors de soi: Identités et relations sociales, Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles* (Louvain: Éditions Peeters)
- Stoianovich, Traian (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History* XX, s. 234-313
- Stout, Robert (1966). "The Sûr-i-hümâyûn of Murad III: A Study of Ottoman Pageantry and Entertainment", yayınlanmamış doktora tezi, Ohio State University (Ann Arbor, MI: University Microfilms)
- Strauss, Johann (2002). "Ottoman Rule Experienced and Remembered: Remarks on some Local Greek Chronicles of the Tourkokratia," *Ottoman Historiography: Turkey and Southeastern Europe*, ed. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Leiden: E.J. Brill) içinde, s. 193-221
- *Szakály, Ferenc (1971). "Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft," *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5.-10. Oktober 1970)*, ed. Otmar Pickl (Graz: Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz) içinde, s. 235-72

- *Teschner, Franz (1979). *Zünfte und Bruderschaften im Islam: Studien zur Geschichte der Futuwwa* (Münih, Zürih: Artemis Winkler)
- Tamdoğan-Abel, Işık (1998). "Les modalités de l'urbanité dans une ville ottomane: Les habitants d'Adana au XVIIIème siècle d'après les registres des cadis," yayınlanmamış doktora tezi, ÉHÉSS, Paris
- Tamdoğan, Işık (2005). "Le nezir ou les relations des bandits et des nomades avec l'État dans la Çukurova du XVIIIème siècle," *Societes rurales ottomanes*, ed. Muhammad Afifi, Rashida Chih, Brigitte Marino, Nicolas Michel ve Işık Tamdoğan (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü) içinde, s. 259-69
- Terzioğlu, Derin (1995). "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation," *Muqarnas* 12, s. 84-100
- *Tezcan, Hülya (1992). "Topkapı Sarayı'ndaki Velense ve Benzeri Dokumalar," *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık* 5, s. 223-40
- *Tezcan, Hülya (2004). "Furs and Skins Owned by the Sultans," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (İstanbul: Eren) içinde, s. 63-79
- Tilly, Charles (1985). "War Making and State Making as Organized Crime," *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press) içinde, s. 169-91
- *Todorov, Nikolai (1967-68). "19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XXVII, 1-2, s. 1-36
- *Todorov, Nicolai (yeniden basım 1977a). "La differentiation de la population urbaine au XVIIIe siècle d'après les registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse," *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)* (Londra: Variorum) içinde, no. vii
- *Todorov, Nicolai (yeniden basım 1977b). "La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire ottoman au cours de la première moitié du XIXe s.," *La ville balkanique sous les Ottomans (XV-XIXe s.)* (Londra: Variorum) içinde, no. x
- *Todorov, Nikolai (yeniden basım 1998a). "La revolution industrielle en Europe occidentale et les provinces balkaniques de l'Empire ottoman: le cas bulgare," *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th to 19th Centuries* (Aldershot: Variorum, 1998) içinde, no. i
- Todorov, Nikolai (yeniden basım 1998b). "Les tentatives d'industrialisation précoce dans les provinces balkaniques de l'Empire ottoman," *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th to 19th Centuries* (Aldershot: Variorum, 1998) içinde, no. ii
- *Toledano, Ehud (1990). *State and Society in Mid-nineteenth-century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Tóth, Anikó (2003). "An Ottoman-era Cellar from the Foreground of Buda's Royal Castle," *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, ed. Eva Garam ve diğ. (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi) içinde, s. 273-80
- Tribe, Tania C. (2004). "Icon and Narration in Eighteenth-century Christian Egypt: The Works of Yuhanna al-Armāni al-Qudsi and Ibrahim al-Nāsikh," *Art History* 27, 1, s. 62-94
- Tuchscherer, Michel (1990). "Évolution toponomique et topographique de la sāga du Caire à l'époque ottomane," *Annates Islamologiques* 25, s. 321-41
- Tuchscherer, Michel (1999a). "Toponymie et perception de l'espace dans les quartiers commerciaux à l'époque ottomane," *Le Khan al-Khalili et ses environs, Un centre commercial et artisanal au Caire du*

- XIIIe au XXe siècle, ed. Sylvie Denoix, Jean-Charles Depaule et Michel Tuchscherer (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü) içinde, s. 51-64
- Tuchscherer, Michel (1999b). "Évolution du bâti et des fonctions à l'époque ottomane," *Le Khan al-Khalili et ses environs, Un centre commercial et artisanal au Caire du XIIIe au XXe siècle*, ed. Sylvie Denoix, Jean-Charles Depaule ve Michel Tuchscherer (Kahire: Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü) içinde, s. 67-96
- Tucker, Judith (1985). *Women in Nineteenth-century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press)
- *Turan, Şerafettin (1963). "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları," *Tarih Araştırmaları Der.* 1, 1, s. 157-202
- Turna, Nalan (2006). "The Everyday Life of Istanbul and its Artisans, 1808-1839", yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University/SUNY
- *Ülgener, Sabri (1981a). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: DER Yayınları)
- *Ülgener, Sabri (1981b). *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devrinin İktisat Ahlakı* (İstanbul: DER Yayınları)
- *Uluçay, Çağatay (1951-52). "İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair bir Araştırma," *Tarih Dergisi* III, 5-6, s. 147-64
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1943-44). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1945). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1948). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: T. Tarih Kurumu)
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1965). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1981-86). "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri," *Belgeler* II, s. 23-76
- *Valensi, Lucette (1969). "Islam et capitalisme: Production et commerce des chechias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles," *Revue d'histoire moderne et contemporaine* XVI, s. 376-400
- Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein (2003). *Le sérail ébranlé* (Paris: Fayard)
- *Vatter, Sherry (1995). "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movements 1850-1914," *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and Turkey 1839-1950*, ed. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (Londra: I.B. Tauris) içinde, s. 35-57
- *Vatter, Sherry (2006). "Journeyman Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography," *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, ed. Edmund Burke III ve David N. Yaghubian (Berkeley, Los Angeles: University of California Press) içinde, s. 64-79
- Veinstein, Gilles (1975). "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)," *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* XX, s. 131-46
- *Veinstein, Gilles (1988). "Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottomane des orducu," *Mélanges Professeur Robert Mantran*, ed. Abdeljelil Temimi (Zağvan: CEROMDI) içinde, s. 299-327
- Veinstein, Gilles (1996). "L'Oralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?", *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman, Revue du monde musulman et de la Méditerranée* özel sayısı (Aix-en-Provence: Edisud) içinde, 75-6, s. 133-42
- *Vroom, Joanita (2003). *After Antiquity: ceramics and society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Boeotia, Central Greece* (Leiden: Arkeoloji Fakültesi)
- Wallerstein, Immanuel (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, San Francisco, Londra: Academic Press)

- Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba (1987). "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge ve Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme) içinde, s. 88-100
- * Weber, Stefan (2002). "Images of Imagined Worlds," *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Würzburg/Almanya: Ergon Verlag) içinde, s. 145-71
- White, Jenny (1994). *Money Makes Us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey* (Austin: The University of Texas Press)
- Wild, Beate (2007). "Transylvania: A Land of Diversity between Worlds," *In Praise of God: Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750*, ed. Nazan Ölçer ve diğ. (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi) içinde, s. 15-23
- Wilkins, Charles (2005). "Households, Guilds and Neighborhoods: Social Solidarities in Ottoman Aleppo, 1640-1700," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard University
- *Ydema, Onno (1990, yeniden basım 1991). *Carpets and Their Datings in Netherlandisch Paintings 1540-1700* (Wappingers Falls, NY: Antika Koleksiyoncuları Kulübü)
- Yérasimos, Stéphane (1995). "La communauté juive d'Istanbul a la fin du XVe siècle," *Turcica* XXVII, s. 101-33
- *Yi, Eunjeong (2004). *Guild Dynamics in Seventeenth-century İstanbul: Fluidity and Leverage* (Leiden: E.J. Brill)
- *Yi, Eunjeong (yayınlanacak a). "The Supposed Egalitarianism among the Guildsmen: Rethinking the 'Ottoman Economic Mind'"
- Yi, Eunjeong (yayınlanacak b). "An Examination of İstanbul Artisans' Rebellion in 1688"
- *Yıldırım, Onur (2002). "Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-thread Spinners' Guild in İstanbul," *International Review of Social History* 47/3 (December), s. 407-19
- *Yıldırım, Onur (2008), "Kurumsal Bir Yenilik Olarak Gedik: İstanbul'da İbrişim Bükücü Esnafı Örneği," *Osmanlı'nın Peşinde bir Yaşam. Suraiya Faroqhi'ye Armağan*, ed. Onur Yıldırım (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları) içinde, s. 373-89
- *Zarinebaf-Shahr, Fariba (2001). "The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1850," *International Labor and Working Class History* 60, s. 141-52
- Zilfi, Madeline (1986). "Discordant Revivalism in Seventeenth-Century İstanbul," *The Journal of Near Eastern Studies* 45, 4, s. 251-69
- Zilfi, Madeline (1988). *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica)
- *Zilfi, Madeline (2000). "Goods in the mahalle; Distributional Encounters in Eighteenth-Century İstanbul," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert (Albany, NY: SUNY Press) içinde, s. 289-312
- Zilfi, Madeline (2004). "Whose Laws? Gendering the Ottoman Sumptuary Regime," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann (İstanbul: Eren) içinde, s. 125-41
- Zürcher, Erik Jan (1993). *Turkey: A Modern History* (Londra, New York: I.B. Tauris)

OSMANLI DIŞINDAKİ ZANAATKÂRLAR, SANATÇILAR VE TACİRLER; BATI AVRUPA'NIN TOPLUMSAL TARİHİ

- Bayly, Christopher A. (1983). *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983)
- Berlin, Michael (1997). "Broken all in pieces: Artisans and the Regulation of Workmanship in Early Modern London," *The Artisan and the European Town 1500-1900*, ed. Geoffrey Crossick (Aldershot: Ashgate Publishing) içinde, s. 75-91
- Bos, Sandra (2006). "A Tradition of Giving and Receiving: Mutual Aid within the Guild System," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 174-93
- Cerruti, Simona (1990). *La ville et les métiers: Naissance d'un langage corporatif (Turin, 17e-18e siècle)* (Paris: Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales)
- Cerruti, Simona (1991). "Group strategies and trade strategies: the Turin tailors' guild in the late seventeenth and early eighteenth centuries," *Domestic Strategies: Work and Family in France and Italy 1600-1800*, ed. Stuart Woolf (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme) içinde, s. 102-47
- Chartier, Roger (1991). *Les origines culturelles de la Revolution française* (Paris: Seuil)
- Cowan, Alexander (1998). *Urban Europe 1500-1700* (Londra, New York: Arnold ve Oxford University Press)
- Dale, Stephen Frederic (1994). *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Darnton, Robert (1985). *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York: Random House)
- Davis, Robert C. (1993). "Arsenal and Arsenalotti: Workplace and Community in Seventeenth-Century Venice," *The Workplace before the Factory: Artisans and Proletarians 1500-1800*, ed. Thomas Max Safley ve Leonard N. Rosenband (Ithaca, Londra: Cornell University Press) içinde, s. 190-203
- Deceulaer, Harald ve Bibi Panhuyzen (2006). "Dressed to Work: A Gendered Comparison of the Tailoring Trades in the Southern and Northern Netherlands, 1500-1800," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 133-56
- Deursen, A. Th. van (1998). *Een dorp in de polder: Graft in de seventiende eeuw* (Amsterdam: Uitgeverij Gert Bakker)
- Epstein, Stephen, Clara Eugenia Nunez ve diğ. (ed.) (1998). *Guilds, Economy and Society: Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress, B1* (Sevilla: Ekonomi Tarihini Geliştirme Vakfı)
- Farr, James R. (1988). *Hands of Honor: Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press)
- Floor, Willem (1999). *The Persian Textile Industry in Historical Perspective, 1500-1925* (Paris: L'Harmattan ve Société d'Histoire de l'Orient)
- Garden, Maurice (1975). *Lyon et les Lyonnais au XVIII' siècle* (Paris: Flammarion)
- Goitein, Samuel Dov (1988). *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, c. V. The Individual: Portrait of a Mediterranean*

- Personality of the High Middle Ages as Reflected in the Cairo Geniza* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press)
- Hafta, Daryl (1995). "Women who Wove in the Eighteenth-century Silk Industry of Lyon," *European Women and the Preindustrial Crafts*, ed. Daryl Hafta (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press) içinde, s. 42-64
- Honacker, Karin van (1994). "De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?," *Werken volgens de regels, Ambachten in Brabant en Vlaanderen*, ed. Catharina Lis ve Hugo Soly (Brüksel: VUB Press) içinde
- Israel, Jonathan (1989). *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford: Clarendon Press)
- Jacoby, David (2004). "The Silk Trade of Late Byzantine Constantinople," *İstanbul Üniversitesi, 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu 30-31 Mayıs 2003*, ed. Sümer Atasoy (İstanbul: İstanbul Üniversitesi) içinde, s. 129-44
- Kaplan, Steven (1996). *Le meilleur pain du monde, Les boulangers de Paris au XVIIIe siècle* (Paris: Fayard)
- Kemp, Martin (1997). *Der Blick hinter die Bilder, Text and Kunst in der italienischen Renaissance*, çev. Alexander Sahn (Köln: Dumont Buchverlag)
- Keyvani, Mehdi (1982). *Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period: Contributions to the Social-Economic History of Persia* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag)
- Lapidus, Ira M. (1984). *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Levy, Dana, Lea Sneider, Frank B. Gibney (t.y., muhtemelen 1984). *Kanban: Shop Signs of Japan* (New York ve Tokyo: John Weatherhill Inc.)
- Lis, Catharina, Jan Lucassen ve Hugo Soly (ed.) (1994a). *Before the Unions: Wage Earners and Collective Action in Europe 1300-1850* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Lis, Catharina ve Hugo Soly (ed.) (1994b). *Werken volgens de regels, Ambachten in Brabant en Vlaanderen* (Brüksel: VUB Press)
- Lis, Catharina, Jan Lucassen ve Hugo Soly (2006a). "Craft Guilds in Comparative Perspective: The Northern and Southern Netherlands: A Survey," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 1-31
- Lis, Catharina, Jan Lucassen ve Hugo Soly (2006b). "Export Industries, Craft Guilds and Capitalist Trajectories, 13th to 18th Centuries," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 107-32
- Lucassen, Jan ve Maarten Prak (2006). "Conclusion," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 224-31
- Masson, Paul (1911). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle* (Paris: Hachette)
- Mendels, Franklin (1972). "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process," *The Journal of Economic History* 32, s. 241-61
- Mousnier, Roland (1971). *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, 2. bs. (Paris: Presses Universitaires de France)

- Murphy, Caroline P. (2003). *Lavinia Fontana: A painter and her patrons in sixteenth-century Bologna* (New Haven, Londra: Yale University Press)
- Narazaki, Muneshige (1982). *Hiroshige: The 53 Stations of the Tokaido*, İngilizceye uyarlama Gordon Sager (Tokyo, New York, San Francisco: Kodansha)
- North, Michael (2003). *Genuss und Glück des Lebens, Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung* (Köln, Weimar, Viyana: Böhlau Verlag)
- Poni, Carlo (1982). "Maß gegen Maß: Wie der Seidenfaden lang und dünn wurde," Robert Berdahl, Alf Lüdtke ve diğ., *Klassen und Kultur, Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* (Frankfurt/Main: Syndikat) içinde, s. 21-53
- Poni, Carlo (1991). "Local market rules and practices. Three guilds in the same line of production in early modern Bologna," *Domestic Strategies: Work and Family in France and Italy 1600-1800*, ed. Stuart Woolf (Cambridge, Paris: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme) içinde, s. 69-101
- Prak, Maarten (2006). "Corporate Politics in the Low Countries: Guilds as Institutions," *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power and Representation*, ed. Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen ve Hugo Soly (Aldershot, Burlington: Ashgate) içinde, s. 74-106
- Reddy, William M. (1984). *The Rise of Market Culture: The Textile Trade and French Society, 1750-1900* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Roche, Daniel (1989). *La culture des apparences: Une histoire du vêtement, XVIIe-XVIIIe siècle* (Paris: Fayard)
- Schama, Simon (1987). *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Londra: Collins)
- Sella, Domenico (1968). "Crisis and Transformation in Venetian Trade," *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Brian Pullan (Londra: Methuen & Co Ltd) içinde, s. 88-105
- Spufford, Margaret (1984). *The Great Reclothing of Rural England: Petty Chapmen and their Wares in the Seventeenth Century* (Londra: Hambledon Press)
- Thompson, E.P. (1971). "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century," *Past and Present* 50, s. 76-136
- Vovelle, Michel (1982). *Idéologies et mentalités* (Paris: François Maspero)
- Ward, Joseph P. (1997). *Metropolitan Communities: Trade Guilds, Identity and Change in Early Modern London* (Stanford: Stanford University Press)
- Welch, Evelyn (2005). *Shopping in the Renaissance: Consumer Cultures in Italy 1400-1600* (New Haven, Londra: Yale University Press)

ASAĞIDAKİ YAPITLAR BU ÇALIŞMA TAMAMLANDIKTAN SONRA YAYINLANMIŞTIR:

- Dağtaş, Lütfü (2007). *Anadolu'da Dericilik* (İstanbul: İDESBAS ve Dönerence)
- İnalçık, Halil (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları)
- Lowry, Heath (2008). *The Shaping of the Ottoman Balkans 1350-1500: The Conquest, Settlement and Infrastructural Development of Northern Greece* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi), s. 179-207
- Yaman, Bahattin (2008). *Osmanlı Saray Sanatkarları. 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

DİZİN

Ab

aba 91-92, 234; imalatı 235-236

Abaza 103

Abbasi dönemi 131

Abdurrahman Kethüda 197

Abdurrahman Paşa 63

Abdülhamid II 268-270; dönemi 286-287

Abdülmecid 272

Adana 302

ademi merkeziyetçilik 18, 30, 87

Ahi Evran 67, 84, 184, 216; bayrakları 218;

tekkesi (Kırşehir) 67, 122, 157, 221; tekkesi

(Tokat) 67

ahi(ler) 34-45, 66-68, 157, 184, 216; babaları 67,

184, 221, 319

Ahkâm Defterleri 176

Ahmed (kılıç ustası) 102

Ahmed I 103, 126

Ahmed II 217

Ahmed III 211, 213, 217, 222-223, 225-226, 255

Ahmed Paşa (Melek, Sadrazam) 103, 215, 216

Ahmet Refik (Altınay) 39

aile(ler) 47, 238; ekonomisi 199; emeği 258; sana-

yişi 142; temelli şirketler 234

Akarlı, Engin 54

aktarma kayışları 202-203

alaca (dokuma) 130, 154-155, 178, 324

Alanya 283

Ali Bulutkaplan 195

Ali Çelebi 153

Ali Paşa (Tepedelenli) 168

alima 200; ayrıca bkz. şarkıcılar

Alman saatleri 133

altın 73, 79, 96, 100, 121, 191, 215, 247; kuyumcu-
ları 73; madenleri 272

Amasya 102

Ambelakia 14, 47, 238; iplikleri imalatçıları 258

Amiens 142, 237

Amsterdam 16, 126, 158-159

Anadolu 16, 21, 24-25, 34, 42, 45, 48, 56-58, 64-67,
70, 76, 92-93, 97, 104, 106, 112, 117, 125, 128,
141, 150, 156, 175, 184, 218, 234, 239; halıları
130-131, 144-146, 156; kazaskeri 114-115; kilim-
leri 315; nüfusu 139; Zanaatkâr Birlikleri 287

Anadolu Selçukluları 65

Ankara 16, 45, 67, 137, 139-143, 147, 154, 159, 210,
236, 289; kadı mahkemesi 81; kadı sicilleri
144; nüfusu 141; tiftiği 68, 237

Antalya 68

Anvers 126, 158

Arabacılar 53, 280

Arap kerekesi 154

el-Armani, Yuhanna 51

Arnavut(lar) 171; peynirciler 122

Arslanhane Camii 67

asker(i), askerler, askerlik, askeriye 20, 42, 87-91,
97, 99, 100-101, 103, 105, 117-120, 135-136,
139, 153, 171, 177, 181-183, 193-197, 200, 207,
210, 212, 216-218, 222, 224-225, 245, 252,
259, 266, 268, 275-276, 291, 304; aygıt 58,
166; birlikler 120, 135, 193, 228, 236, 245;
çatışmalar 167, 224; harcamalar 267-268;
kaçakları 167; kassam 207; köleler 195-196;
maaş karnesi 182; malzemeler ve imalatı 90-
91, 268; sözleşmeler 274; ayrıca bkz. mevâcip

astar bezi 93

Asyut kasabası 51, 264, 320

aşhaneler 118

at koşunları 235

at örtüleri 155

attarlar 214

Augsburg 132

Avrupalı dünya ekonomisiyle bütünleşme 264-
265

Avusturya 47, 237, 258, 276-277, 303; pazarı 238
ayakkabılar, ayakkabıcılık 40, 71, 75, 78, 82, 93,
283

âyânlar 175-177, 181, 252, 255

Aydın 93

ayın-i batile 39

Azak kalesi 215
Aziz Efendi (şeyhülislam) 216
Aziz Yorgi kilisesi (Ankara) 183

Ba

Bab Mahkemesi 115
Baer, Gabriel, 41-42, 44
Bağdat 38, 102, 121
bahçıvanlar 171, 174-175, 181, 250, 282, 328
bakır, bakırcılar 100, 139, 251-252, 254; eşyalar 104, 252; ibrikler 251; kaplar 128, 139; kazanlar 142, 256; leğenler 246, 251; madenleri 16, 251; sahanlar 251
Balat 114
Balkan(lar) 21, 25, 56, 58, 64-65, 75, 89-91, 94-95, 106, 147, 165, 175, 221, 230-231, 234, 238-239, 246, 258, 279; halıları 146; toplumsal ayrışma 230; madencileri 96-97; Savaşı (1912) 268, 280
Barkan, Ömer Lütfi 40
Barşov/Kronstadt 159
barudreşan 98
Bastiyan (Frenk) 103, 132
Başaran, Betül 54, 302
Bayezid I 65
Bayezid II 71, 79, 95-96, 101-102, 113
bazarğânbaşı-ı şehriyari 213
Bedeviler 119, 140, 155
bekâr odaları 172
Bektaşî(ler) 34, 220; şeyhleri 221
Belçika 305
beledi kassam 115
Benaroya, Avraam 279-280, 287
berber(ler) 18, 28, 191
Bergama 94
Berkovica 231
Beşiktaş 114, 271
Beyoğlu 132
bezzaz 154, 178
Bilad eş-Şam 27
Boğdan 167
Bohemya 237, 258; pazarı 238

Bologna 16, 232, 304; ayakkabıcıları 297-298; debbağları 297-298; kasapları 297-298
Boşnak(lar) 153; kenti 245
Boyalı köyü 144
boyama, boyacılar, boyahaneler 40, 79-80, 83, 91, 140, 143, 154, 209, 236, 237-238, 246, 248, 255, 257, 269; kazanı 245; maddeleri 145; sanayileri 248; teknikleri 47
boza, bozahane 186; üretim atölyesi 83
Braşov/Kronstadt 145, 156
Braudel, Fernand 288, 314
Bruyn, Cornelis de 132
Brüksel 303-304
Buckingham, James Silk 249
Buda, Budapeşte 63, 151, 153, 231
Bulak 115, 191
Bulgar(lar) 231; eyaletleri 241, 278; sanayisi 258; ulusal hareketi 231
Bulgaristan 47, 49, 65, 165, 167, 229, 232, 234, 236, 250, 264, 274, 279
Burgundy 295
Bursa 14, 16, 19, 23, 26-27, 42-45, 47, 63, 71, 73-74, 77-81, 83, 88, 95, 123, 137, 147, 156-158, 175, 179, 209-210, 229, 234, 243-244, 246, 255, 275, 277, 292, 297-298, 300, 305, 325; atölyeleri 146; ipek sanayisi 147, 159, 241, 257; kadıları 89; malları 128; modelleri 251; nüfusu 149; sanayisi 148
Busbecq, Ogier Ghiselin de 139
bürümcük 242
el-Cabarti (vakanüvis, Kahireli) 192, 219-220, 227
cam ürünler 128
came (ipekli giysi) 242
cami(ler) 34, 66, 83, 88, 105, 114, 116, 134, 149, 152, 158, 166, 185-186, 197, 220, 222, 227, 253, 271; halıları 130, 145
Camondo, Abraham 280
Carcassonne yünlülere 328
Celaleddin Rumi, Mevlana 66
Celali isyanları 104, 112, 126, 142, 148, 210

Ca

cendere 142-143
Cenevizler 166
Cenevre 133
Chalcraft, John 25, 53, 56-57, 288, 326
ciltçi atölyesi 107
Cohen, Amnon 44
cuha, çuha 246

Ça

Çankırı 34, 157, 282-283; yevmiye defteri (1891-92) 282
çarşı müfettişleri 61, 270
Çavuşiya alayı 120
çırak(lar) 66, 80-81, 103-105, 108-109, 121-122, 174, 211, 240, 295, 300
çiçekçiler 108
çiftlikler 165
çini, çiniciler 51, 61, 101, 104, 108, 153, 234
çivit 90-91, 246, 248; boyama 271; ĩ stoku 256
çömlekçiler 152
çuha, çuhacılar 93, 200, 212-213

Da

Dalsar, Fahri 42, 43
damga 78, 202; vergisi 79, 248, 281
dârâya (dokuma) 155
Daux, A. 274-275
debbağlar 49, 67, 71, 75, 78, 122, 157, 166, 184, 209, 216, 221, 231
defter-i sur-i hümayun 212
değirmen, değirmenciler 47, 72, 117, 168, 175
demirciler 18, 274
Denizli 82, 184
deri, dericilik 25, 46, 49, 63, 65, 75, 166, 230, 257, 298, 304; fiyatları 297
Dernschwam, Hans 139, 141-142, 158, 316
Derviş Mehmed Zilli (Kütahyalı) 103
Despoineta (kadin terzi) 183-184
devşirme 104
diba 242
Dijon 295-296-297, 302
dilekçeler 17-18, 29, 173, 176-177, 184, 207-209, 212-213, 216, 220, 285

Dimyat 130
Diyarbakır 29, 249
doğramacılar 51
dokuma, dokumacılar 94, 215, 246, 320; işçileri 244; tezgâhları 80, 83, 92, 108, 128, 142, 249
dökümcüler 100
Dubrovnik tacirleri 90
Dünya Savaşı I 13, 39, 268, 269, 275, 277, 288, 309
Dünya Savaşı II 38, 40, 63, 274

Edirne 19, 23, 63, 70-71, 74-75, 78, 83, 88-89, 144-145, 153, 215, 217, 222; kadıları 89
Eflak 167, 241
ehl-i hibre 71, 73, 78, 95, 116
ehl-i hiref 100
ehl-i hırfet 71
ehl-i sanat 71
ehl-i suk 71
ekmek 72, 75, 77, 89, 169-170, 198-199, 268, 283, 299; fırınları 108; temini 117, 226
Elazığ 251
emeğin posasının çıkarılması 56, 265
emek karşısı yasalar (1908) 279
emin(ler) 79, 82, 118
Emine bint Mahmud 241-242
el-Emir Yusuf 119
Endülüs/İspanya'dan gelen mülteciler 239
Ereğli (Karadeniz Ereğlisi) 272, 274
Ergin, Osman Nuri 39
Ermeni(ler) 112, 143, 145, 275, 282, 284; fırıncılar 170; kiliseleri 283; tacirler 251
Erzurum 65
esnaf kır gezintileri 29, 185, 204 ayrıca bkz. teferrüç et-Tamghruti (Fas elçisi) 138
Evliya Çelebi 24, 35, 43, 50, 70, 98-100, 103, 108, 111-112, 118-121, 130-133, 140-141, 144-145, 151-152, 154-155, 170, 184, 189-191, 215-216, 307, 313, 319
Eyüp 113-115, 171, 174; [Mahkemesi] 115
Ezbekiye mahallesi 219
el-Ezher Medresesi 197; şeyhleri 221

Ed

fabrika(lar) 57, 236, 249, 256, 263, 274-276, 278, 286; devlet fabrikaları 158, 190, 268; devlet müdahalesi 259, 292; mamulleri 56, 229, 284, 289; Mısır'da 200-202

Fas 66

fason işler 25, 45-46, 198, 236, 260, 264, 284-285, 289

Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzade) 134

Felemenk 293; kentleri 23, 293; resimleri 48

Ferdinand I (Habsburg kralı) 139

ferman defteri 21

fes(ler) 50, 239; imalatı 18, 141, 156, 277, 316; satıcıları 240

Feshane 276-277

fetva derlemeleri 22

fırıncılar, fırınlar 17, 47, 72-73, 75, 77, 84, 117-118, 169-170, 174-175, 199, 271, 283, 300

Filibe/Plovdiv 91, 234

Filistin 249

Floransa 232; malları 128

Fontana, Lavinia 233

francala 169-170

Fransa, Fransız(lar) 36, 49, 52, 56-57, 166, 169, 179, 190-191, 195, 219-220, 224, 227, 232-233, 237, 247, 257, 259, 263, 293-295, 299, 303-305; Ereğli şirketi 273; kumaşları 212; maden şirketi 272 saatleri 133; yünlüleri 304; zanaatkarlar 300

furun-ı tuc 100

fütüvvetname(ler) 34-35, 68-70, 84, 121

Ga

Galata 113-114, 133, 240, 281, 319; [mahkemesi] 115; surları 132

gaytan 234, 235, 246

Gaziantep/Ayntab 72, 271

Gebr bkz. Hristiyan(lar) 103

geçit törenleri 70, 107-108, 110, 119-120, 122

gedik 44, 54, 179, 181, 204-205; hakkı 180

Genç, Mehmet 41-42, 158

Gerber, Haim 41, 43, 45, 47

Ghazaleh, Pascale 52

Ginio, Eyal 35

Girit, Giritli(ler) 98, 200; savaşı 98, 236

göç bkz. İstanbul

Gölpınarlı, Abdülbaki 34

grevler 53, 267, 279-280, 287-289

güdümlü ekonomi 156

güherçile taburu 99

gümrük kayıtları 145

gümrük vergileri 56, 200

gümüş, gümüşçü(ler) 73, 79, 91, 100, 121, 124, 127, 132, 189, 191, 247, 250; eşyalar 252; işleri 28; kaplamalar 186, 251; kuyumcuları 73, 118; madenleri 138, 272

Gümüşgerdan işletmesi 236, 264, 275, 285

Gümüşhane 251

Habsburg(lar) 49, 56, 87, 89, 98-99, 145, 223, 230, 237-238, 240, 257, 293, 303-304; üreticileri 240

Habsburg-Osmanlı savaşı 132

Hacıbektaş 221

Halep 14, 44, 47-48, 68, 137, 140, 159, 228, 242, 249, 266, 271-272, 292, 302; zanaatkarları 315
halı(lar) 48, 61, 128, 130-131, 145, 263, 271; Anadolu 130-131, 144-146, 156; Balkan 146; He-
reke 277; İsfahan 131; Kahire 130-131; Uşak 144-145

Haliç 90, 168, 174, 223, 276, 281

Hama 155

hamallar 28, 118, 146, 186, 281-282, 319

Hammer, Joseph von 241-243

Han el-Halili 134

hanlar 133, 143, 208-209, 214, 255

Hanna, Nelly 156

Hasan b. Abdülcelil 101

Hasan Paşa (Nakkaş) 103-104

Hasköy 114, 174

hatayi 242

Haunolth, Nicolaus 108

Hayvanlara Kötü muameleyi Önleme Derneği 280
helâli (dokuma) 155

Ha

helva sohbetleri 70
helva törenleri 70
Hereke 278; halı imalatı 277
Hermann, Margrave 63
hıdivler 286
Hristiyan(lar) 29, 51-52, 106-107, 114, 143, 185, 194, 244, 252, 266, 268-270; hacılar 254; kiliseleri 145; korsanlar 166; saraçlar 244
Hırvatlar 102, 273
Hızır b. Ahmed (Hacı) 81
himaye 194-195
Hint 306; dokumaları 48, 178, 247-248; teknoloji 135
hıfret 84, 185, 305
hitayi ipeği 213
Hitzel, Frédéric 57
el-Hüseyniye mahallesi 219-220, 227

İa

iaşe 19
İbn Battuta 66, 82, 311
İbrahim en-Nasih (Kıpti) 51, 197-198
İbrahim Paşa (Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) 200
İbrahim Paşa (Sadrazam) 218, 223
ibrik 62
idari fiyatlar 209, 270
İhtisap kanunnamesi 71, 74-75, 77
İhtisap Kanunu (İstanbul) 113
İhtisap Nezareti 270
ikat ipekli 245
iltizam 25, 41, 78, 120, 176, 181, 230, 282
İnalcık, Halil 45, 48, 158
İngiltere, İngiliz(ler) 49, 53, 56, 99, 166, 190, 232-233, 235, 247, 249, 257, 263, 265, 267, 276, 280, 289, 301, 316, 324-326; kumaşları 212; malları 200, 304; tacirler 91; zanaatkar loncaları 293
inşaat 19, 51, 88, 106, 119, 125, 135, 154, 159, 184, 192, 197; işçileri 107, 122, 124-127, 158, 226, 314
ipek, ipekli 16, 26, 43-45, 48, 661, 73-74, 78-80, 82, 104, 118, 127-129, 131, 135-136, 140, 143,

147-149, 151, 154-155, 234-235, 239-242, 245, 247, 263, 271, 275, 277, 300, 324; dokumacıları 18, 65; hitayi 213; işçileri 243; sanayisi 81, 237, 241, 298, 301; tacirleri 94, 128, 238, 254; esnafı 128, 285
iplikçiler 238
İran, İranlı(lar) 17, 24, 64, 68, 80, 88, 101-102, 104-105, 132, 140, 147-148, 218, 226
İsfahan halıları 131
İskenderiye 156; limanı 267
İsmail (Şah) 80, 102
İsmail Ebu Takiyya 134
İsmail Paşa (hıdiv) 267
İspanya, İspanyol(lar) 90, 92, 111, 127, 141, 303; saatleri 133; yünü 156
İstanbul 14, 19-21, 23-24, 26-28, 30, 35, 39, 43, 46-47, 49, 51-55, 57-58, 63, 70-71, 73-74, 76, 78-79, 83-84, 88, 90, 92-93, 95, 98-99, 102-103, 105, 109-111, 113, 115-118, 120-123, 125-130, 132-133, 136-138, 141, 143-144, 153, 155-160, 166, 168, 172, 176, 177-181, 183-184, 186, 188, 192-193, 197, 199-200, 203-205, 208-209, 211-212, 215, 217, 219-222, 226-228, 232, 243, 245-246, 248, 251-254, 259, 264, 266, 271, 276, 278, 280-282, 285-286, 289, 291-292, 297-298, 300, 302, 304-305, 322; ayaklanmaları 217, 219, 222-223; Bab Mahkemesi 114, 318, 322; belediyesi 127, 287, 281, 328; fiyatları 141; göç 111-112, 170-175, 239; göçmen işgücü 135; İhtisap Kanunu 113; kadıları 89; loncalarının feshi 286; Müftülüğü 322; narh sicili (1599-1600) 152; nizamnamesi (1501) 72; nüfusu 165, 172, 177, 268, 296; şantiyeleri 134, 225; Zanaatkar Birlikleri 287
İstanbul mahalleleri ve yapıları; Ahi Çelebi 114; Balat 114; Beşiktaş 114, 271, Beyoğlu 132; Eyüp 113-115, 171, 174; Feshane 276-277; Galata 113-114, 133, 240, 281, 319; Hasköy 114, 174; Kadıköy 224; Kasımpaşa 114; Kâğıthane 121; Kız Kulesi 253; Mısır Çarşısı 134; Odun Kapısı 212; Pera 132; Saraçhane 178, 216;

Sultan Ahmed Camii 103-104, 126, 186, 253;
 Süleymaniye 106, 115, 130, 274; Tophane 114;
 Unkapanı 118, 168, 186; Üsküdar 113-115,
 224; Yedikule 84; Yeni Cami 133-134; Yeni-
 kapı 212
 işçi birlikleri 269
 İşçi Dayanışması Federasyonu (1911) 279
 işçi(ler) 149, 275, 268, 289; müteahhitliği 285;
 örgütleri 289
 İtalya, İtalyan(lar) 146, 148, 232, 236, 239, 279,
 284, 293, 301, 305, 309
 itibarsız meslekler 35, 69-70, 200
 İttihat ve Terakki Cemiyeti 268, 279, 287-288; hü-
 kümeti 25; ihtilali (1908) 278; merkezileşme
 projeleri 286; rejimleri 269
 İzmir 92, 144, 172, 255, 268
 İzmit körfezi 277
 İznik 48, 65; Başpiskoposluğu 250; çinileri 149-
 153, nüfus 43

Ka

kadı asker 115
 kadı(lar) 22, 55, 61, 71-73, 75, 77-78, 85, 89, 92, 94,
 106, 109, 113-117, 119, 160-161, 168-169, 178,
 180, 182, 208, 214, 222; mahkemeleri 81,
 182, 208; sicilleri 21, 23, 42-44, 52, 62-63, 72,
 75, 76, 111, 114-115, 142, 144, 198, 203, 212,
 250, 253, 283, 300, 302; yardımcısı 175
 Kadıköy 224
 Kadızadeliler 222-223
 kadife(ler), yapımcıları 74, 80, 128, 148, 155, 241-
 242, 246
 kadim gelenek 80, 210, 213, 223
 kaftan(lar) 102, 242, 246
 Kâğıthane 121
 Kahire 14, 19-20, 24, 27, 38, 50-53, 56-57, 64, 68,
 110, 115-116, 119, 121-123, 126-130, 134-137, 154,
 156-157, 160, 189-198, 201-205, 208, 211, 219,
 221-222, 227-229, 245, 266-267, 280, 284-
 286, 291-292, 304-305; göç 203-204; halıları
 130-131; isyanları 218-220; işçi örgütleri 287;
 kilimleri 315; muhtesibi 120; nüfusu 111-113

kahve, kahvehane, kahve dükkânları 68, 173-174,
 186, 214, 283
 kalafatçılar 98-99
 kalfalar 121, 179, 286, 295, 298-300
 Kalvinist saat yapımcıları (Cenevrelî) 133
 kamu maliyeciliği 19
 Kandiye 98
 Kanitz, F. 231, 235, 278
 Kapalıçarşı 212, 277
 kapitalizme geçiş 36-37, 293
 Kara Mustafa Paşa Camii (Merzifon) 252
 karaborsa 85, 169
 Karaçelebizade (vakantüvis) 216, 322
 Karadeniz 48, 147, 165-168, 215, 268, 272, 282
 Karaferiye 92, 230; velençesi 93
 Karaosmanoğulları 255
 kasapbaşı 118
 kasaplar 44, 47, 69-70, 76, 93, 120, 122, 165, 219,
 281, 283
 Kasım b. Abdullah 83
 Kasımpaşa 114
 Kastamonu 128, 252
 kâşicibaşı 152-153
 kayıkçılar 90, 108, 174, 253, 319
 kayıt dışı sektör 288, 299
 Kayseri 65, 104, 171, 184
 kefil bilmal 210
 kefil binnefs 210
 kefil, kefalet 76, 106, 171, 173, 203, 210, 319
 kent isyanları 215-216, 219, 221, 225, 227-228, 267
 keten 16, 127-128, 154, 166, 198, 238
 kethüda, lonca başı 17, 29-30, 48, 55, 64, 73, 75,
 77, 84-85, 121-122, 128, 152, 160, 173, 181-183,
 187-188, 203, 240, 281-282
 kethüdalık avaidi 181
 Kırılı, Cengiz 54, 302
 Kırşehir 184; Tekkesi (Ahi Evran tekkesi) 184
 kısım-ı Arabiye 115
 kısım-ı askeriye 116
 Kız Kulesi 253
 kızıl kök (rubbia tinctorum) 144, 237

kızlar ağası 209
Kilis 271
kiske 131-132
kitap ciltçileri 254
kitap kopyalayıcıları 198
kitap satıcıları 254
Koca Mustafa Paşa Camii 83
Konya 65-66, 221; Savaş 321
korsanlar 143, 166
koşer 170, 281
koşum takımı imalatı 75
köleler 16, 26, 80-81, 89, 93, 97, 102, 116, 147, 149, 159, 195, 217
kömür, madenleri 268, 272-274
Kösem Sultan (Valide) 133
Kudüs 14, 44, 67, 72-73, 75-77, 85, 93, 229, 253, 291; Ermeni manastırı 145
Kula 130
kutni 241-243
Kutsal Kabir kilisesi (Kudüs) 250, 254, 256
kuyumcu(lar) 24, 66, 93, 102-103, 121, 194, 254; çarşısı 73; mahallesi 134şenliği 121
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) 165
Küre bakır madenleri 97
kürekçiler 90
kürkçüler 120, 194
Kürtler 282
Kütahya 94, 200; çinileri 149-152, 154
Kütükoğlu, Mübahat 49

La

Ladik (Lazkiye) 82
Lazlar 282
Le Play, Frédéric 274-275
leğenler 241
Leiden 142, 237
Leipzig 126-127, 134
Levni 211
Lis, Caterina 293
lonca(lar) 185, 188, 209; askerileştirilmesi 304-305; büyüklüğü 55, 216; dayanışmaları 259, 285; fesihleri 289; kethüdaları 67, 204, 239,

252, 281; özerkliği 18, 29-30, 202-203, 205; şeyhleri 53, 64, 72-73, 116, 119, 141, 157, 192, 202-203, 254, 284-285; toplantı yerleri 305; vakıfları 243-244; vergilendirme 254

Londra 126, 158, 328
Lucassen, Jan 293
Lübnan 21, 245, 269
Lvov 159
Lyon 277, 298, 302; sanayisi 275

Ma'aretü'n-Numan 140
Macaristan, Macarlar 49, 65, 87, 102, 132, 145, 147, 151, 153, 216
madenler, madenciler 91, 94-97, 101, 122, 128, 264, 268, 272-273; nizamnamesi 96
Mağripli 239
Mahmud I 218
Mahmud II 167-168, 173, 200, 227, 236, 239
Makedonya 91
makramalar 127, 242
Malatya 277
malikâne(ler) 25, 41, 175-176, 181, 248
maliyecilik 182
Manchester 276
Manisa 67, 88, 92, 255
Mantran, Robert 42-43, 55, 57
marangozlar 98, 105, 120, 125, 211
Marsilya 48, 239
Mehmed Ağa (mimar) 103-104
Mehmed Ali Paşa 53, 167, 176, 190, 192, 200-203, 205, 266-267
Mehmed Ebu Zeheb 190
Mehmed II (Fatih) 57, 78, 83, 95, 106
Mehmed IV 134, 217, 222
Mehmed, Seyyid b Seyyid Alaeddin 68
Mekke 88, 131, 154, 272
Memlûk(lar) 23, 51, 76, 103, 112, 128-130, 157, 193, 195; beyleri 50, 190-191, 196, 205, 219, 227
Menemen bezi 93
merkantilizm 49, 190

Ma

merkezleşme 18, 30, 53, 157, 175, 177, 266, 269, 287-289, 307
meşrebiye 197
metal işçiliği, metal eşyalar 100, 197, 250
mevacip 100
Mevlevî(ler) 34, 66, 220; şeyhleri 221, 251; tekkesi 244
meyhaneciler 35, 70, 90
mezbahalar 219, 281- 282
Mısır Çarşısı 134
Mısır, Mısırlı(lar) 16, 23, 26, 41, 51-52, 56, 58, 644, 68, 70, 103, 105, 111, 117, 123, 128, 130, 154, 166-167, 176, 189-191, 193, 196, 198, 200, 204, 211, 247, 254, 264, 267, 269, 284-286, 288-289, 307, 320, 327; hıdivliği 266; ipliği 265; loncaları 284, 326; terziliği 130; ürünleri 129
Michel, Nicolas 51
Midhat Paşa 231
Mihayil (Rum usta) 133
mimarın-ı hassa 104
mimarbaşı 119, 314
mimarlar 104; Mehmed Ağa (mimar) 103-104; Si-
nan (Mimar) 104-106
Mintzuri, Hagop 271
minyatürler, minyatürcüler 101, 211, 252
Moskova 38
muhabbet cemiyeti 283
Muhammed (Şah) 102
Muhattam (dokuma), 155
Muhtesib(ler) 71, 73, 76-78, 84-85, 113, 118, 160-
161, 170, 195, 269-270, 304, 314; nizamna-
mesi 311
mukarnas 107
mulavvan 245
Murad I 65, 67
Murad IV 70, 103, 112, 121, 132
Muranolu cam üfleyicileri 152
Mustafa Âli (1541-1600) 101
Mustafa II 217, 222, 225
Mustafa Naima (vaknünvis) 247

Mustafa Paşa (Kara) 255
Mustafa Paşa (Koca) 83
Mustafa Paşa (Sadrazam) 219
Mustafa Paşa Camii (Merzifon) 252
Musul 26, 291
Mühimme Defterleri 43
mültezim(ler) 21, 41, 82, 119, 122, 138, 142, 181, 209, 229, 248, 259, 269, 304
Müslüman(lar) 39, 51, 55-56, 64-65, 69, 78, 98, 102, 107, 114-115, 121, 133, 143-145, 152, 159, 170-172, 174, 185, 188, 195, 209, 212-213, 218, 228, 230, 232, 244, 247, 250, 252, 254, 266, 273-275, 277, 311; korsanlar 166; mülteciler 111, 141;
müşteriler 15, 27, 48, 85, 133, 139, 143, 150, 156, 158, 168, 173, 195, 197, 246, 254, 258, 271, 275, 281, 300

Nablus 249, 291; tacirleri 250
nakip 121
nakkaşlar, nakkaşhane 51, 101-102, 104-105, 107, 116, 119, 252
narh 71, 77, 79, 165, 169, 296-297; defteri 49; ka-
yıtlar 138; listeleri 40; sicili 152
Natayan, Boğos 283
Nâzım, Doktor 287
Neumark, Fritz 35
nezir 210
nizam (tüzük) 208
Nizam-ı Cedid 224, 247
nizamnameler 113, 280, 292, 294
nüfus 13, 45, 67, 75, 135, 230, 258; Bursa 149; Ka-
hire 111-113; İstanbul 165, 172, 177, 268, 296;
İznik 43

ocak yaşmağı 242
ocaklar 97
Odun Kapısı 212
odun kömürü 304
oduncu(lar) 246, 250
orducu(lar) 88-89, 109

Na

Oc

Ortodoks(lar) 82, 151, 156; denizciler 185; din adamları 138, 149, 156, 230; kiliseleri 28, 148, 250; kuyumcular 244; tacirler 231; zanaatkârlar 250
Osman (Nakkaş) 107-108
Osman Atpazarı (Seyyid) 217
Osmanlı maliyesi 281

Öz

Özcan, Tahsin 22
özerklik (zanaatkâr örgütleri) 31, 291, 293
Özmucur, Süleyman 125

Pa

Palairret, Michael 258
Palmerston 201
pamuk, pamuklu 16, 46-48, 51, 82, 91, 93-94, 102, 127, 136, 140, 154-155, 190, 198, 201, 230, 240, 247, 249, 257, 263, 265-267, 271, 311, 324; dokumacılar 249, 257; imalathaneleri 278; iplik 237; kumaşlar 238; sanayisi 242; üreticileri 271
Pamuk, Şevket 125
pazarbaşı 212-213
periferileşme 258
pescemi (ipekli) 243
Piri b. Abdullah 81
Piyale Paşa 121
polis(ler) 117, 267, 270, 278
Polonya, Polonyalı 48, 140, 143-144, 159
porselen 113
Poulopos, Theodosia 82
presler bkz. cendereler
proto-sanayi 45, 47, 238, 260

Qu

Quataert, Donald 25, 50, 56-57

Ra

Raçkov, Hristo (Bulgar tacir) 241
Rafeq, Abdul Karim 44
Raşid Bey 274
Raymond, André 50-52, 577
reaya 207
reel ücretler 38, 122, 124, 126, 192, 225-226

Reform otoriteleri 294
ressam(lar) 132, 211, 233, 253
rufetia (hîrfet) 250
Rumayla 219, 227
Rumeli 125; kazaskeri 114-115
Rumlar 28, 49, 55, 82, 98, 170; dokumacılar 141; tacirler 145, 251
Rusya, Rus(lar) 102-103, 167-168, 241, 258-259; Osmanlılarla savaşları 167, 177, 190, 224, 232, 268
Rüstow, Alexander 35

saat(ler), saatçi(ler) 133, 302; Alman 133; Fransız 133; İspanyol 133; kılıfları 251; mekanizmaları 316; ustaları 132; yapımcıları 133
sabun 140, 246, 250
Safevi(ler) 17, 87, 218
Safranbolu 25
sahan 251
Said Paşa (hıdiv) 267
Sakız Adası ipek sanayi 232
Saliha bint Hacı Mustafa 242
Samakov 274
samakova (demirhaneler) 274
Saraçhane 178, 216; saraçları 84
saraçlar 63, 75, 166, 178, 244; atölyeleri 83
Saraybosna 29, 244
Sarıyannis, Marinos 35
sebil-küttab 197
Selanik 90, 92, 165, 172, 243-244, 278-280; dokumaları 91; göçmenleri 92, 287; ürünleri 92; velençesi 93; Yahudileri 93, 279
Selim I 80, 101, 102, 130, 132
Selim III 54-55, 168, 170, 173-174, 177, 224-227, 234, 247, 257, 296, 302
Selmân-ı Pâk 121
Serez 230
sermaye oluşumunun güçlüğü 42, 46
Sestini, Domenico 171, 243
Sırbistan 65, 94
Sibiu/Hermannstadt 145, 156, 159

Sa

Siirt battaniyesi 92
 Simav 94
 Sinadinos (Papaz Papa, Serezli) 230
 Sinan (Mimar) 104-106 ayrıca bkz. mimarlar
 Sivas 65, 277, 283
 Siyavuş Paşa (sadrazam) 217
 Sliven [İslimiye] 276
 Sof bkz. tiftik
 Soly, Hugo 293
 sufi grupları 221
 sufi kardeşlik anlayışı 220
 Sultan Ahmed Camii 103-104, 126, 186, 253
 Sultan Çarşısı 73
 sur-ı hümayun emini 213
 Suriye 21, 23, 26-27, 44, 58, 64, 79, 103, 105, 140-141, 154, 156, 179, 200, 249, 257, 266, 269, 272
 Süleyman I (Kanuni) 80, 99, 102, 105, 107, 121, 126, 132, 139, 143
 Süleyman II 217
 Süleymaniye Camii 106-107, 115, 130, 274; inşası 106, 125, 274
 Szapolyai, Janos 153

Şa

Şahkulu (nakkaş) 102
 şallar 242, 247, 264
 Şam, Şamlı 14, 19, 44, 50, 56, 79, 120, 155, 192, 204-205, 215, 228-229, 245-247, 266, 286, 291, 299, 304, 325; kumaşları 156
 şap 210, 215, 236; mütezimi 209
 şarkıcılar (alima, çoğul avalim) 53, 119, 199
 şenlikler 29, 53, 88, 107, 211, 213
 şeyhler 85, 121, 184, 221
 şeyhülislam 70, 114
 şikâyet(ler), şikâyetçiler 40, 85, 178, 182-183, 212, 322; defterleri 43, 312

Ta

Taeschner, Franz 34, 42
 tahta külah 78
 Tanzimat 13, 268; nizamnameleri 283
 Tebriz 101-103, 218

tefecilik, tefeciler 137, 230, 244
 teferrüç (kır gezintisi) 121 ayrıca bkz. esnaf kır gezintileri
 Tekirdağ (Rodosçuk) 72
 tekke(ler) 88, 121, 184-185, 220-221
 Tersane(ler) 93, 97-99, 101, 117, 313; ustaları 100
 terzi(ler) 71, 80, 178, 194, 246, 299, 302; loncası 301
 Tesalya 14, 94, 146, 238
 Thévenot, Jean 131, 186
 tiftik (sof) 16, 139, 142, 236, 324; cendereleri 142, 237; kumaşları 140, 143-144, 237; sanayisi 141-142
 Tirvanos 238
 Todorov, Nikolai 258
 Tokat 248, 251; bakırcıları 252; basmaları 249; lonca ihtiyarları 251
 tophane 99, 101, 114, 132; imalatı kahve fincanı 187
 Topkapı Sarayı 93, 103, 107, 216, 223, 255
 Torino 301-304
 Trablusgarp 156, 279
 Trabzonlu gümüş ustaları 251
 Transilvanya [Erdel] 48, 145-146, 156
 Travna kasabası 235
 Trieste 231
 Tucker, Judith 52-53
 Tuna 168; tekneleri 89
 Tunus, Tunuslu 137, 141, 156, 159, 229, 239-240; fesleri 240
 Turhan Sultan 134
 Turna, Nalan 54, 302, 307
 tüfenk imalatı 103
 tüketim, tüketici(ler) 15-16, 19, 30, 36, 38, 43, 48-50, 58, 76, 139, 155-156, 160, 165, 177, 187, 192, 230, 232-233, 247, 257, 277, 280, 295-296
 ulema 13, 20, 44, 64, 77, 216, 221-222, 225
 Unkaparı 118, 168, 186
 Urfa 46, 249, 255, 271
 Uskoklar 166
 Uşak 147, 156; hahırları 144-145
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 20

ücretliemek 80-82, 116, 241, 265
Ülgener, Sabri 35-38
Üsküdar 113-115, 224; [Mahkemesi] 115

Va

vakıf(lar) 29, 40, 54, 66, 83, 88, 134, 152, 158, 179-180, 185, 189, 209, 227, 244, 248, 255, 259, 272
Valencia 92, 126, 127, 134
Vani Efendi (şeyh) 222
varak 95-96
vasıfsız işçiler 122, 124-127, 225
Vatter, Sherry 56
veba 112, 135, 171-172
velence/velense 92
Venedik, Venedikli(ler) 48, 98-99, 140, 143, 152, 159, 166, 232, 236, 243; kolonileri 87; tacirleri 90; tersaneleri 97-98
vergi(ler), vergilendirme 17, 19, 41, 50, 53, 74, 77, 87, 94-96, 123, 136, 138, 140, 143, 157-158, 161, 179, 194-195, 202, 227, 230, 248, 259, 266, 282, 295, 320; hakları 269; indirimi 286; mükellefi 28, 176, 195-196, 207, 212, 218, 267; tahsilatı 25, 99, 120, 161, 230; tahsildarları 41, 53, 61; yükü 192
Vişegrad 153
Viyana 134, 223, 231, 238, 276
Votzi, Heidemarie Doğanalp 25
Vovelle, Michel 36

Wa

Wallerstein, Immanuel 37, 258
Weber, Max 35-36
Wilkins, Charles 48

Ya

Yahudi(ler) 22, 29, 52, 64, 91, 93, 103, 111, 114, 143, 170, 174, 194, 243, 252, 254, 278, 281; attarlar 214; fırınları 170; imalatçılar 90; kasapları 219; kayıkçılar 281; loncaları 185; zanaatkârlar 280
Yahya b. Hacı Kasım (Hacı) 81
Yahya b. Halil (el-Burgâzi) 68-69, 84
yamak(lar) 122, 212-213; loncaları 281

yastık kılıfları 148, 150, 241, 243
Yedikule debbağları 84
Yemen 286
Yeni Camii 133, 134
yenicheri(ler) 54, 90-93, 104, 117, 120, 149, 182, 194, 196, 224, 236
Yenikapı 212
Yeniköy 186
Yenişehir-i Fener (Larisa) 94
yeşil yaprak (armağan) 184
Yıldırım, Onur 55
Yi, Eunjeong 46-47, 322
yiğitbaşı 121, 128, 182
yiyecek 215, 228; fiyatları 193, 266; tedariki 165
Yunanistan, Yunan(lı) 49, 171, 230, 279, 284 ayaklanması 167, 200, 241, Eyaletleri 232, ticari gemi filosu 231; ulusal devleti 279
yün, yünlü 46-47, 90-93, 131, 141, 145, 200, 238, 246, 275-276, 304; imalatı 230; tacirleri 249; talebi 236

Za

Zağvân kasaba 141
Zanaatkâr Birlikleri 286
Zeljazkov, Dobri 276
zeytinyağı 118, 140, 250; fiyatları 283
Zonguldak 272; madenleri 97, 274, 288
zorba(lar) 216-217, 238

Değerli tarihçi Suraiya Faroqhi bu kitaptaki kendi deyimiyle “sıradışı” çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde sultanları, paşaları, ulemayı ya da tacirleri değil, Osmanlı tarihinin ihmal edilmiş bir zümresini, zanaatkârları anlatıyor. Demirciler, çiniciler, ipek ve halı dokumacıları, fesciler, camcılar, hatta berberler, imparatorluğun hem toplumsal hem de ekonomik kalbinde yer alıyorlardı. Çalışma, zanaatları ve zanaatkârları 16. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar izlerken tarih, siyaset ve kültüre odaklanıyor. Titiz bir çözümlemeyi Osmanlı zanaatkârlarının bazen hiç görmediğimiz güzelim eserlerinin anlatımıyla birleştiren kitapta üretim yöntemleri, lonca teşkilatı ve Osmanlı ekonomisinin yapısı mercek altına yatırılıyor. Faroqhi bu çalışmasında loncaların Osmanlı dünyasının ekonomisinde, kültüründe ve toplumunda ne kadar eşsiz bir rol oynadığını gözler önüne sererken Müslüman, Hristiyan ve Yahudi gruplarının yanı sıra kadınların, yöneticilerin ve tacirlerin etkilerini inceliyor. Bir yandan Osmanlı İmparatorluğu ile Batı dünyasının ekonomik sistemlerini karşılaştırıyor. Özellikle İstanbul ve Kahire’nin lonca teşkilatlarındaki kethüdalar, yiğitbaşılar, nakibler, halifeler ve kalfalar kâh Kâğıthane’deki eğlenceleriyle (teferrüc), kâh kadı sicillerine yansıyan anlaşmazlıklarıyla ete kemiğe bürünüyorlar. Osmanlı zanaatkârlarının elinden çıkan Kastamonu’nun bakır kapları, Ankara’nın sofları, Bursa’nın

ipek kumaşları, Şam’ın dârâyâsı, İznik’in çinileri Batı’da el üstünde tutuluyor. **Suraiya Faroqhi Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi. Türkçeye çevrilmiş başlıca eserleri: Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? (Tarih Vakfı Yurt Yayınları) Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya (Kitap Yayınevi) Hacılar ve Sultanlar 1517-1638 (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), Osmanlı’da Kentler ve Kentliler (Tarih Vakfı Yurt Yayınları) Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Tarih Vakfı Yurt Yayınları).**

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-079-9

30,- TL